

Библиотека
Филозофског факултета

Č-39

filozofski fakultet u novom sadu
institut za istoriju

ISTRAŽIVANJA

10

novi sad, 1983.

Č-39

ISTRAŽIVANJA 10

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA

Knjiga 10

Redakcija:

Bogdan Brukner, Ksenija Maricki-Gadžanski, Šandor Mesaroš,
Lazar Rakić, Aleksandar Forišković

Odgovorni urednik:

Kalman Čehak

Glavni urednik:

Aleksandar Forišković

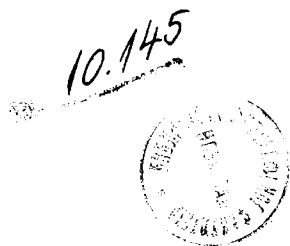
Knjiga se štampa uz finansijsku pomoć SIZ za naučni rad i SIZ za kulturu
Vojvodine

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA

10

Novi Sad, 1983.

Lektor:
Milenko Fundurulja

Grafičko uređenje i korektura:
Josip Dulić

**VI POKRAJINSKA KONFERENCIJA
KPJ ZA VOJVODINU**

Dr DANILO KECIĆ

**ISTORIJSKO MESTO I ZNAČAJ
ŠESTE POKRAJINSKE KONFERENCIJE
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
ZA VOJVODINU**

Šesta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu održana je u blizini Sremske Kamenice pre četiri decenije, septembra 1940, sa oko 30 delegata izabranih na mesnim i okružnim partijskim konferencijama na kojima je učestvovalo 212 delegata.¹ Konferencija je održana upravo godinu dana po izbijanju drugog svetskog imperijalističkog rata i posle nestanka mnogih država sa političke karte Evrope pod naježdom dobro naoružanih i tehnički opremljenih armija fašističke Nemačke i Italije.²

U to vreme unutrašnje prilike u Kraljevini Jugoslaviji karakterisali su nova ekonomska kriza, povećana nezaposlenost, stalni rast cena industrijskih i prehrambenih proizvoda i zanatskih usluga, permanentni pad realnih nadnica, naročito po izbijanju rata, pogoršani položaj radničke klase i širokih narodnih masa, produbljene suprotnosti i besperspektivnost ishoda borbi nacionalnih buržoazija, sve neposrednije i jače privred-

¹ Danilo Kecić, Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, 1929—1941, Građa za istoriju Vojvodine, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 352—379, 391; Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, *Peta zemaljska konferencija KPI (19—23. oktobar 1940)*, tom 1, knjiga 10, Beograd 1980, 195.

² Drugi svetski imperijalistički rat otpočeo je napadom Nemačke na Poljsku 1. septembra 1939. i stupanjem odmah zatim u rat Engleske i Francuske protiv Nemačke. Drugim svetskim ratom bilo je zahvaćeno više od 60 država. Do održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije fašistička Nemačka porobila je Austriju (anšlus) marta 1938, Čehoslovačku marta 1939, Poljsku septembra 1939, a 1940. Dansku, Norvešku, Holandiju, Belgiju, Luksemburg i Francusku. Italija je aprila 1939. porobila Albaniju. Nemačke trupe nalazile su se u Rumuniji, a Italija se pripremala za napad na Grčku; Sovjetski Savez je ulaskom svojih trupa u Poljsku sredinom septembra 1939. prisvojio delove zapadne Ukrajine, Belorusije i prikarpatske Rusije, a zatim i pribaltičke zemlje. Litvanija, Letonija i Estonija proglašene su 1940. sovjetskim republikama. U sastavu Sovjetskog Saveza našle su se Besarabija i severna Bukovina. Krajem 1939. i početkom 1940. vođen je sovjetsko-finski rat (Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 6, Beograd 1979, 49, i druge; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1980, 167—171).

no vezivanje vrhova buržoaske Jugoslavije i njenih vlada za fašističke zemlje i njihovu privredu i najtešnja saradnja vodećih garnitura jugosloverskih buržoazija i vlada sa fašističkom Nemačkom i njenim saveznicima.³ U takvoj klimi u zemlji su nesmetano i sve razornije delovale fašističke i profašističke organizacije poput Kulturbunda, Ljotićevog „Zbora“, Hođerinih „borbaša“, ustaša i njima sličnih.⁴

A požar drugog svetskog rata približio sa granicama naše zemlje. Nad Jugoslavijom — razdiranom i oslabljenom ekonomskim i socijalnim problemima i nacionalnim suprotnostima — nadvila se neposredna opasnost od fašističke agresije, ili od uvlačenja u rat na jednoj od zaraćenih imperijalističkih država.

Osnovi revolucionarno-demokratskog pokreta

U to vreme u Vojvodini je živelo više od 1.628.000 stanovnika i to oko 528.000 (33%) Srba, 413.000 (26%) Mađara, 343.000 (21%) Nemaca, 120.000 (7%) Hrvata, 78.000 (5%) Rumuna, 67.000 (4%) Slovaka i Čeha, 21.000 (1%) Jevreja i oko 58.000 (3%) pripadnika ostalih naroda i narodnosti.⁵

Plodna ravnica bila je osnovna materijalna proizvodna snaga, pa se tri četvrtine stanovništva bavilo poljoprivredom ili je živelo od nje. Usled razornog dejstva kapitalističkih produkcionih odnosa i porasta broja stanovništva, zemljišni posedi su se sve više usitnjavali, pa je došlo do velike agrarne prenaseljenosti sela, što je dalo opštu karakteristiku razvitku socijalne strukture radničke klase u Vojvodini.

Struktura poljoprivrednog stanovništva Vojvodine na poseban način ilustruju podaci o njegovim veoma izdiferenciranim posedomnim odnosima. Pre sprovođenja agrarne reforme u Vojvodini je bilo 511 poseda iznad 200 kj, sa ukupnom površinom od oko 1.110.000 katastarskih jutara. Oko 70 posto ovih poseda pripadalo je veleposednicima Mađarima i Nemcima.⁶

Da bi stišao agrarno-seljački pokret u zemlji, a zaplašen revolucionarnim pokretima radništva i agrarne sirotinje u više evropskih zemalja posle oktobarske socijalističke revolucije, režim je bio prinuđen da priđe agrarnoj reformi i oslabi pokret na selu, s jedne, i uz ostalo, raz-

³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 5, Beograd 1978, 19—23, 31—34, 155—158; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1980, 156—157; Žarko Zrenjanin Uča, *Izabrani spisi*, izbor i objašnjenje dr Danilo Kecić, Novi Sad 1974, 244—246.

⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 5, Beograd 1978, 21, 155—158; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 6, oktobar 1940—april 1941, Beograd, 114—115, 155; Žarko Zrenjanin Uča, nav. delo, 123—124. O delatnosti i jačanju Kulturbunda u Vojvodini u godinama uoči drugog svetskog rata i po njegovom izbijanju puno podataka nalazimo u listovima *Deutsches Volksblatt* i *Deutsches Zeitung*, koji su izlazili u Novom Sadu.

⁵ Žarko Zrenjanin Uča, nav. delo, 248; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 352.

⁶ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 352—353.

bije pozicije mađarskih i nemačkih veleposednika i izmeni nacionalnu strukturu stanovništva kolonizacijom slovenskog življa u Vojvodini, s druge strane.

Parcijalnom i nedemokratski sprovedenom agrarnom reformom između dva svetska rata, iz koje su isključeni bezemljaši Mađari, Nemci i Rumuni, od veleposednika je oduzeto i agrarnim interesentima podeljeno samo 466.296 kj, ili oko 42 posto, a ostavljeno im je 633.483 kj, ili oko 58 posto. Ovom agrarnom reformom u Vojvodini su dobila zemlju, uz veliku otkupninu, ukupno 138.222 agrarna interesenta, a više od 85.000 ili oko 28 posto porodica ostalo je i dalje bez zemlje.⁷

Posedovna struktura nije bitno izmenjena ovom agrarnom reformom. U vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ u Vojvodini je bilo oko 350.000 poljoprivrednih radnika, a 67,8 posto svih zemljoradnika imalo je posed do 5 kj sa ukupno 26 posto svih zemljišnih površina.⁸

Tako je Vojvodina, kao i Jugoslavija, u to vreme bila zemlja sitnog poseda sa vrlo mnogo bezemljaša i agrarne sirotinje, naročito među Mađarima. A kako sitni posedi nisu bili tehnički opremljeni, to nisu bili ni tržišno sposobni. Njihov ukupan prinos nije bio dovoljan da prehrani sve članove porodice, a sve više zaduživan i najgrublje eksploatisan od zelenaškog kapitala i vladajuće klase, sitan posed se našao u bezizlaznom i besperspektivnom položaju, on se još više usitnjavao i propadao i bio prezadužen i poluglasan.⁹

Do prvog svetskog rata u Vojvodini je bilo ukupno 428 industrijskih preduzeća sa oko 28.000 zaposlenih radnika, a 1938. u njoj je bilo 710 industrijskih preduzeća sa oko 50.000 radnika. Od 1938. razvoj industrije je bio u Vojvodini obustavljen zbog njenog pograničnog položaja i opasnosti od neprijateljske agresije, kapacitet proizvodnje zbog pomanjkanja sirovina, a mlinske industrije zbog izvoza i stavljanja žita u skladišta za ratne potrebe, smanjen na 50 posto. Otud ne samo da nije bilo mogućnosti za zaposlenje viška radne snage na selu, već je još više povećana nezaposlenost, naročito radnika mlinske industrije.¹⁰

Kako su i zanatlije bile sitnorobni proizvođači, a zanatstvo se duže vreme nalazilo u stagnaciji i njegove pojedine struke u odumiranju, to ni ono sa 35.000 zanatskih radnji i oko 21.000 trgovačkih radnji, pretežno bez pomoćne radne snage, ili manje njih sa 1 do 5 radnika, nisu mogli osetnije da apsorbuju sve više slobodne radne snage.¹¹

⁷ Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi*, predgovor, izbor i objašnjenja dr Danilo Kević, Novi Sad 1974, 178—180; dr Danilo Kević, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, X; D. Kević — Đ. Milanović, nav. delo, 353.

⁸ Dr Danilo Kević, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1974, IX; Svetozar Marković Toza, nav. delo, 221—225.

⁹ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 222—223; Žarko Zrenjanin Uča, nav. delo, 224—245.

¹⁰ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 195 i dr.; D. Kević — Đ. Milanović, nav. delo, 353.

¹¹ Isto.

U vreme održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije u industriji i zanatstvu Vojvodine bilo je ukupno 118.593 zaposlena radnika, a oko 50.000 ovih radnika je bilo stalno nezaposleno.¹²

Materijalni položaj industrijskog i zanatskog radništva — usled stalnog porasta cena industrijske robe, opadanja nadnica počev od 1929. pa do 1936. za celih 50 posto, te usled produženja radnog vremena i do 16 časova i pored zakonskog regulisanja na 8 časova u industriji, odnosno 9 i 10 časova u zanatstvu, i nemilosrdne eksploatacije dečje radne snage uz veliku masu nezaposlenih radnika — bivao je, uz periode izvesne stagnacije, sve teži i nepodnošljiviji, tako da je većina radničkih porodica živela blizu granice ili na samoj granici životnog minimuma, dok je više od 1/3 svih radničkih porodica živelo u uslovima bede i siromaštva.¹³

Položaj vrlo brojnog agrarnog proletarijata zaposlenog samo sezonski, u proseku 50—60 dana godišnje, bez zdravstvenog i socijalnog osiguranja, sa radnim danom od 16 do 18 časova i vrlo niskim nadnicama, bivao je u tom vremenu još teži.¹⁴

Tako je oštra klasno-politička diferencijacija, ne manje u selu nego u gradu, bila još više produbljena protivrečnostima društveno-ekonomskih odnosa i svesnom akcijom organizovanih snaga.

Neminovnost klasne borbe je permanentno i na sve široj osnovi dovodila do novih oblika i sadržaja borbe, do zaoštavanja klasnih odnosa i revolucionisanja celog vojvođanskog i jugoslovenskog društva, što je naročito došlo do izražaja u godinama uoči drugog svetskog rata.

Konsolidovanje i aktivnost vojvođanske partijske organizacije

U revolucionarnom radničkom pokretu dolazi do značajnih zaoškreta i bitnih strateško-taktičkih promena već sredinom tridesetih godina. Prekretnicu u ovom razvoju označili su Četvrta zemaljska konferencija KPJ (decembra 1934) i Splitski plenum Centralnog komiteta KPJ (juna 1935). Njihov rad, zaključci i rezolucije uputili su i partijsku organizaciju i revolucionarni radnički pokret Vojvodine novim putem.¹⁵

Komunisti su ulazili u postojeće reformističke sindikate i postepeno menjali njihov karakter. Od reformističkih oni su, poput Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSS), postajali klasnoborbeno organizacije. Kurs ka jedinstvu radničke klase i akcionom jedinstvu sindikata, s jedne, i njena saradnja sa svim progresivnim demokratskim snagama na platformi antifašističkog Narodnog fronta, s druge strane, obezbedili

¹² D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 354.

¹³ Isto, 356—357.

¹⁴ Isto, 357—358; Svetozar Marković Toza, nav. delo, 228—241.

¹⁵ Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom 1, knjiga 10, Beograd 1980, 11—13; Josip Broz Tito *Sabrana djela*, tom 2, Beograd 1977, 64—67, 218—220; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 206—209, 215—219 i dr.

su neposredan uticaj i jače povezivanje Partije i SKOJ-a sa najširim narodnim masama.

Partijska organizacija Vojvodine je u svim fazama svog razvitka, a naročito od dolaska druga Tita na čelo KPJ, posebnu pažnju posvećivala nacionalnom pitanju, borbi za nacionalnu ravnopravnost i adekvatno rešavanje međunacionalnih odnosa i autonomiju Vojvodine u okviru federativnog uređenja jugoslovenske zajednice. Ova orijentacija Partije pod rukovodstvom druga Tita imala je duboki strateško-taktički značaj u privlačenju masa u revolucionarno-demokratski pokret i u formiranju njihove kritičke političke svesti prema stavovima i praksi tadašnjih građanskih političkih partija i grupacija. Partija u Vojvodini je, polazeći od Titovih koncepcija iznetih još sredinom 1936. i početkom 1937. godine, radikalno izmenila svoje programske koncepcije za rešavanje međunacionalnih odnosa, odnosno za marksističko-lenjinističko rešenje nacionalnog pitanja u sklopu klasno-oslobodilačke revolucionarne borbe.¹⁶

Razvijajući i predvodeći odlučnu borbu svih naroda i narodnosti Vojvodine protiv centralizma i hegemonizma, a za afirmaciju platforme i politike antifašističkog Narodnog fronta, komunisti Vojvodine su prevazilazeći uske nacionalne koncepcije građanskog Vojvođanskog pokreta — ponudili i povelili borbu za jedan kvalitativno i suštinski nov politički koncept višenacionalne Vojvodine. Na osnovu Titovih koncepcija komunisti Vojvodine su odredili i istakli svoje političke ciljeve i zahteve u domenu nacionalnog pitanja i statusa Vojvodine u budućoj federativnoj Jugoslaviji.¹⁷

To je bilo od posebnog značaja za mnogonacionalnu Vojvodinu, za povezivanje Partije sa najširim narodnim masama i uspešnu svakodnevnu borbu za ekonomska i politička prava radnih ljudi.

¹⁶ Značajan napredak u tretiranju i sagledavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji učinjen je već na Splitskom plenumu juna 1935, na kome je konstatovano da pravo na samoopredeljenje ne mora značiti i zahtev za bezuslovno otcepljenje. To ukazuje na mogućnost njegovog rešavanja u sklopu jedinstvene jugoslovenske države. I u okružnici Centralnog komiteta iz sredine 1935. i u drugim dokumentima KPJ s kraja 1935. i iz 1936. ova gledišta su još potpunije razrađena, a naročito posle savetovanja rukovodećeg aktiva KPJ s nekim vodećim ličnostima Komunističke internacionale 15. avgusta 1936. u Moskvi. Došavši do realnijih shvatanja i novih puteva za ostvarenje nacionalne slobode i ravnopravnosti naroda, CK KPJ je upravo tada radikalno izmenio svoja gledišta o rešavanju nacionalnog pitanja u zemlji, o Jugoslaviji kao istorijskoj zajednici svih njenih naroda i narodnosti, i o nužnosti njihovog jedinstva radi uspešnije odbrane od sve neposrednije fašističke opasnosti. Ove stavove je posebno razradio drug Tito krajem 1936. i 1937, u čemu je od dalekokosežnog značaja bilo njegovo pismo komunistima Srbije od 2. novembra 1936. (Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, Beograd 1977, 32—38). U tom pismu drug Tito je između ostalog pisao: „Ljevičari su za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadanjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome.

Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako, narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici.” (Isto, 33—34).

¹⁷ Žarko Zrenjanin Učea, nav. delo, 113—125.

Sindikalne organizacije na čelu sa klasnoborbenim snagama i komitetima tokom 1936—1937. su znatno ojačale svoje redove. U URSS-u je tada bilo preko 6.500 industrijsko zanatskih i drugih radnika, a u Zemaljskom savezu poljoprivrednih radnika, koji je radio u okviru URSS-a u 265 organizacija bilo je 1937. oko 30.000 članova.¹⁸ Samo u ove dve godine u Vojvodini je vođeno oko 200 ofanzivnih štrajkova i tarifnih pokreta industrijsko zanatskih i poljoprivrednih radnika, od kojih su neki, kao 1936. u Srbobranu,¹⁹ Bečeju,²⁰ Subotici²¹ i Kikindi,²² bili sa po nekoliko hiljada učesnika.

Partijska organizacija Vojvodine sa posebnim uspehom ostvarivala je savez radnika i seljaka, što je najpunije došlo do izražaja u opštim štrajkovima radnika ili u punoj solidarnosti jednih sa borbom drugih (Subotica, Kikinda, Bečej).²³

Značajne uspehe postigli su vojvođanska partijska organizacija i SKOJ sredinom tridesetih godina kroz široko postavljeni Omladinski kulturno-privredni pokret (OMPOK), koji je u tridesetak organizacija okupio (1936/7) više od 2.000 kako intelektualne, tako i radničke i seljačke omladine svih naroda i narodnosti Vojvodine.²⁴ Pored kulturno-privredne aktivnosti, OMPOK je razvio raznovrsnu političku delatnost

¹⁸ *Dan*, br. 132, 15. VI 1937, 2; *Radnik*, br. 48, 2. VII 1937, 4—5; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, Zrenjanin 1977, 555—557; 571—578; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 368; *Radničke novine*, br. 32, 6. VIII 1937, 2; Svetožar Marković Toza, nav. delo, 70—71.

¹⁹ U štrajku poljoprivrednih radnika u Srbobranu od 27. aprila do 2. maja učestvovalo je više od 2.000 poljoprivrednih radnika (dr Danilo Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, XXVII, 94—111).

²⁰ U opštem štrajku industrijskog, zanatskog i poljoprivrednog radništva Bečaja početkom maja 1936. učestvovalo je i radništvo Srbobrana i drugih mesta. Dana 4. maja došlo je do demonstracija, po nekim procenama, desetak hiljada radnika iz mesta i okoline. Grupa demonstranata napala je opštinski zatvor i oslobodila petnaest zatvorenika, među kojima i jednog od organizatora ovih akcija Mihajla Savkova, studenta tehnike, tada saradnika KPJ. Protiv demonstranata intervenisala je policija iz mesta i žandarmerija iz nekoliko gradova. Štrajk je završen sa uspehom (Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 171—189).

²¹ U uspešnom štrajku poljoprivrednih radnika u Subotici od 12. do 14. maja 1936. učestvovalo je oko 8.000 lica (dr Danilo Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, XXX, 111—116, 122—126).

²² Jedan od najmasovnijih štrajkova radnika vođen je pod rukovodstvom KPJ u Kikindi juna 1936. U njemu je učestvovalo po zvaničnim podacima 4.309 radnika i 2.039 radnica, odnosno ukupno 6.348 štrajkača. Među njima najviše je bilo, oko 5.000, poljoprivrednih radnika. Po pisanju Svetožara Markovića Toze, u ovom štrajku je učestvovalo oko 10.000 radnika (Svetožar Marković Toza, nav. delo, 258; Zarko Zrenjanin Uča, nav. delo, 79; dr Danilo Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, XXXI—XXXII i druge; Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 191—207).

²³ Reč je o već pomenutim štrajkovima u proleće 1936. u ovim gradovima.

²⁴ Živan Milisavac, OMPOK, Novi Sad 1969; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, Zrenjanin 1977, 28—36.

i jačao antifašističko raspoloženje omladine, u čemu su posebnu ulogu imali njegovo glasilo *Naš život* i edicija *Naša knjižica*.²⁵ Tako je omladinski pokret upravo tada postao i u narednim godinama, bez obzira na progone i zabrane od strane vlasti krajem 1937,²⁶ ostao jedna od značajnijih komponenti antifašističkog i revolucionarno-demokratskog pokreta u Vojvodini.

Prilike u partijskoj organizaciji Vojvodine u vreme dolaska druga Tita na čelo KPJ bile su, kao i u drugim krajevima, vrlo teške. Razdirana frakcionaštvom i oslabljena oportunizmom, sa malobrojn timer članstvom i bez značajnijih pozicija u sindikalnom pokretu, ona do tada i nije mogla da ostvari veće i značajnije političke uspehe. Otuda je valjalo početi tako reći ispočetka. To se pogotovo odnosi na partijsku organizaciju Vojvodine, koja je organizaciono bila razbijena posle teške provale novembra 1936, otkrivanja Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i hapšenja 122 člana KPJ, SKOJ-a i simpatizera Partije u 23 mesta Vojvodine, od kojih je 56 izvedeno pred Državni sud za zaštitu države. Njih četrdesetoro 2. juna 1937. osuđeno je na kaznu robije u trajanju od 6 meseci do 8 godina. Mnoga druga grupna i pojedinačna hapšenja tokom 1937. kao i pojačani teror organa vlasti nad protagonistima revolucionarnog radničkog pokreta i razorni rad oportunisti i likvidatori, učinili su da je rad Partije za izvesno vreme bio potpuno onemogućen, a njeni redovi razbijeni i paralisani.²⁷ U partijskoj organizaciji Vojvodine krajem 1937. bilo je samo oko 50 članova.²⁸ Rad na obnovi i konsolidaciji partijske organizacije Vojvodine povele su nove, pretežno mlađe snage, ili one koje su se u to vreme vraćale sa robije.

Tako je u realizovanju političkog kursa druga Tita 1938. godine pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina došlo do obnove partijske organizacije Vojvodine.²⁹ Oslobađajući se oportunističkih elemenata i frakcionaša u sopstvenim redovima, vojvođanska partijska organizacija uspela je za kratko vreme intenzivne i višestruke aktivnosti da se organizaciono sredi, konsoliduje i omasovi svoje redove, da obnovi i razmahne inicijativu i sveskoliku aktivnost Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), da organizuje legalnu Stranku radnog naroda, da preuzme inicijativu i ojača svoj uticaj u sindikalnom pokretu, da prodre u sve oblike društvenog života i svesti i da afirmiše revolucionarno-demokratski pokret.

²⁵ *Naš život* je izlazio od 20. XI 1936. do 1. X 1938, tj. još skoro godinu dana posle zabrane OMPOK-a. Ukupno su izašla 23 broja ovog lista u tiražu od 35.000 primeraka. *Naša knjižica* je izlazila tokom 1937. Broj 2 i 3 za 1938. vlasti su zabranile, a broj 4 nije ni pripreman.

²⁶ Omladinski kulturno-privredni pokret je bio zabranjen 28. X 1937. pošto „među svojim članovima širi ideje koje su protivne postojećem društvenom poretku“ (dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, Zrenjanin 1977, 35—36, 630—632).

²⁷ Dr Danilo Kecić, *Presuda Državnog suda za zaštitu države članovima Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu od 2. juna 1937*, Istraživanja, br. 8, Novi Sad 1979, 421—478.

²⁸ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 361 i 390.

²⁹ Isto, 261; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 4, Beograd 1977, 57 i 94.

Otuda je drug Tito, izveštavajući iz Pariza Georgija Dimitrova i Komunističku internacionalu sredinom jula 1938. o prilikama u KPJ, pored ostalog pisao i sledeće: „U Vojvodini postoji pokrajinsko partijsko rukovodstvo i postoje organizacije gotovo u svim mjestima. Tamo je rad partijskih organizacija među najboljima.”³⁰ A u drugom pismu, septembra iste godine, drug Tito je o Vojvodini pisao Georgiju Dimitrovu, odnosno Kominterni, sledeće:

U Vojvodini je Partija dobro konsolidovana. Postoje Pokrajinski komitet i partijska rukovodstva skoro u svim mjestima Vojvodine. Drugovi ovdje ne rade loše i na liniji stvaranja Narodnog fronta postižu velike uspehe. U Odboru „Vojvođanskog fronta” ima i nekoliko naših drugova. Sada tamo naši drugovi vode borbu protiv Hitlerove propagande među seljaštvom... U Vojvodini se ne osjeća nedostatak rukovodećih kadrova jer su se tamo vratili mnogi drugovi sa robije.³¹

KPJ je u to vreme bila kadrovska partija. U njenim redovima je, prema Titovom izveštaju od septembra 1939, bilo već oko 300 članova.³²

Novo partijsko rukovodstvo, sa drugom Titom na čelu pored borbe za obnovu i konsolidovanje Partije, ulaže maksimum napora da narodima i narodnostima Jugoslavije ukaže na rastuću fašističku opasnost, okupljajući sve slojeve naroda na platformi odbrane domovine i nacionalne nezavisnosti.

Mnogim proglasima, lecima i štampom KPJ je ukazivala na ovu opasnost. U proleće 1938, u vreme anšlusa Austrije, CK KPJ zauzeo je stav o odbrani zemlje i u svom proglasu između ostalog pisao:

Hitlerizam nije „prijatelj ni dobri sused”, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama lažne su, kao i dojučerašnja njegova obećanja Austriji... Sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju.³³

U leto 1938, u vreme nagađanja oko Čehoslovačke, KPJ je pozvala naše narode na uzbunu i u pomoć za odbranu nezavisnosti Čehoslovačke Republike.

Profasistički režim Milana Stojadinovića, međutim, nije menjao svoju spoljnu politiku ni onda kada su Minhenskim sporazumom velike sile Čehoslovačku velikodušno prepustile fašističkom agresoru. Naprotiv, režim Milana Stojadinovića se potpuno solidarisao sa ovim, potpomagao fašizaciju zemlje, uveo naoružane fašističke odrede „zelene košulje”.³⁴ Svojim proglasom od oktobra 1938. CK KPJ ukazao je narodnim masama na tu izdajničku politiku vlastodržaca. Nasuprot kapitulanstvu buržoazije, KPJ je razvila raspoloženje u masama za odbranu zemlje i istakla parolu „Branimo zemlju!” Uspešnu aktivnost razvili su tih dana SKOJ i napredna omladina, a na poziv Partije oko 200.000 Jugoslovena, među

³⁰ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 4, Beograd 1977, 57.

³¹ Isto, 94.

³² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 5, Beograd 1977, 15.

³³ Isto, tom 4, 30.

³⁴ Isto, 120—123.

kojima i oko 25.000 Vojvođana, javilo se za odbranu Čehoslovačke Republike.³⁵ Sa tim ciljem stvarani su dobrovoljački bataljoni, a za seosku i gradsku omladinu organizovani kursevi prve pomoći. Zahtevi KPJ svodili su se na borbu protiv profašističke vlade, njene unutrašnje i spoljne politike, a za demokratsku vladu narodne sloge i odbrane, koja će se osloniti u prvom redu na Sovjetski Savez.³⁶

Nastavljajući politiku Narodnog fronta sa svim komponentama jednog širokog demokratskog pokreta, a u uslovima vladavine profašističkog režima u zemlji, ignorisanja nacionalne ravnopravnosti i gušenja demokratskih sloboda, Komunistička partija je povelu akciju za stvaranje legalne radničke partije koja bi bila okosnica revolucionarno-demokratskog i antifašističkog pokreta.

U *Proglasu* Inicijativnog odbora za stvaranje Radničke partije³⁷ pored ostalog istaknuto je:

Borba protiv rata istovremeno je i borba protiv vlade M. Stojadinovića, kao što je i borba protiv vlade Stojadinovića i borba protiv međunarodnog fašizma i borba protiv rata; i zbog toga su inicijativni odbori spremni da na ovome pitanju pomognu sve političke grupacije koje se bore otvoreno i iskreno protiv ratne opasnosti, koju danas nosi u sebi današnja spoljna politika Stojadinovićeve vlade.³⁸

Nasuprot ovoj izdajničkoj profašističkoj spoljnoj politici vlade M. Stojadinovića, *Proglas* je tražio orijentaciju prema starim saveznicima i prijateljima i priznanje Sovjetskog Saveza. Inicijativni odbori Radničke partije imali su, takođe, zadatak da traže slobodu zbora i dogovora, slobodu štampe, ukidanje Zakona o zaštiti države, donesenog još 1. avgusta 1921, kao i ukidanje Zakona o Državnom sudu za zaštitu države. *Proglasom* je tražena i opšta amnestija političkih osuđenika, sloboda štrajka i radničke koalicije.³⁹

Nova etapa borbe protiv fašizma započeta je posle zaključivanja nemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju (avgust 1939), početka fašističke agresije i drugog svetskog rata, odnosno izmenom generalne političke linije Komunističke internacionale.

Nemačko-sovjetski pakt o nenapadanju obezbedio je Sovjetskom Savezu skoro dve dragocene godine mira, ali je on u narodnofrontovsku politiku Kominterne uneo izvesnu zabunu i doveo je u duboku krizu. Umesto odlučnog i dalekosežnog kursa borbe protiv fašizma, Kominter-

³⁵ Isto, tom 5, 8 i druge; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd 1963, 276—278; povodom okupacije Čehoslovačke objavila je i u velikom broju rasturala i svoj proglas napredna omladina Vojvodine (D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 252—254).

³⁶ Isto.

³⁷ *Proglas* Inicijativnog odbora za stvaranje Radničke partije objavljen je u proleće 1938. Na konferenciji, koja je održana 15. V 1938. u Zagrebu, među delegatima iz Hrvatske, Slovenije, Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Dalmacije bio je i delegat iz Vojvodine (Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 5, 98—100, 275).

³⁸ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 227—228.

³⁹ Isto.

na inaugurirše novi kurs borbe protiv domaće buržoazije i engleskog i francuskog imperijalizma. U to vreme neke komunističke partije Evrope nisu mogle da se snađu, čak i u pitanju odbrane zemlje od fašističke agresije. Sve ovo imalo je za izvesno vreme (od leta 1939. do proleća 1940) svog negativnog odraza i na dalju izgradnju narodnofrontovske politike u nas, mada je borba za mir i oslonac na Sovjetski Savez nastavljena i u ovom periodu. Međutim, kako je porasla neposredna opasnost od fašističke agresije na Jugoslaviju, politički kurs KPJ za odbranu zemlje postao je jasniji i odlučniji, to se i borba širokih narodnih masa pod rukovodstvom KPJ ponovo rasplamsala.⁴⁰

Politika KPJ prema revolucionarno-demokratskom pokretu bila je vidljiva i prisutna svugde, kako u borbi protiv imperijalističkog rata a za očuvanje neutralnosti Jugoslavije, tako i u odlučnim zahtevima za oslonac na Sovjetski Savez. U ovom periodu došlo je do potpunog gubljenja veza i saradnje KPJ sa građanskim opozicionim demokratskim partijama. Stoga je Partija, posle ovih promena i napuštanja politike dalje izgradnje Narodnog fronta od strane Kominterne, nastavila političku borbu na platformi revolucionarno-demokratskog pokreta preko odbora za pružanje pomoći španskim dobrovoljcima, društava prijatelja Sovjetskog Saveza, svekolike političke aktivnosti i mnogih zborova za uvođenje prava glasa i za žene, do određenih aktivnosti na vojnoj pripremi dobrovoljaca prijavljenih za odbranu zemlje, sanitetskih tečajeva za žensku omladinu, maksimalne angažovanosti preko prosvetnih, kulturnih, sportskih i drugih društava, afirmišući svoju političku platformu i oko nje još više okupljajući i mobilišući široke narodne mase.⁴¹

Teški ratni tereti fašističkih sila, stalno prebacivani na leđa radnog naroda, i naglo poskupljenje industrijskih proizvoda učinili su da je agrarna sirotinja bila prezadužena, a položaj radničke klase i ogromne većine stanovnika naglo pogoršan.⁴² Da bi se narodu predstavila u drugom svetlu, vlada Cvetković—Maček preduzela je neke mere kojima je trebalo suzbiti skupoću. Donela je Uredbu o kontroli cena i suzbijanju skupoće i špekulacija.⁴³ U dva navrata, (decembra 1939. i septembra 1940) donosi naredbe o korekcijama minimalnih radničkih nadnica⁴⁴ i tome slično. Međutim, sve ove uredbe i naredbe ostale su, zbog podmit-

⁴⁰ Danilo Kecić, *Narodni front u Vojvodini 1935—1941*, Savremenost br. 6, Novi Sad 1976, 129—158.

⁴¹ Žarko Zrenjanin Uča, nav. delo, 236—237, 246—250, 253—256; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 330—332, 365—367, 373—381, 396—398, 407—413; Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 159—161, 233—343; Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Subotica 1975, 194—197, 222—228, 246—250 i dr.; *Pregled istorije SKJ*, 284—287.

⁴² Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, br. 12362; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 344—346.

⁴³ *Pregled istorije SKJ*, 282—283 i dr.; D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 260, 261.

⁴⁴ *Službeni list Dunavske banovine*, br. 39, 16. XII 1939, 1; br. 35, 26. IX 1940, 1; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 379—381, 661—662.

ljivog državnog aparata i samovolje industrijalaca i poslodavaca, uglavnom mrtvo slovo na papiru. Trgovci špekulanti i dalje su nesmetano dizali cene i sticali ogromno bogatstvo. Otuda je nezadovoljstvo radničke klase i širokih masa krajem 1939. i tokom 1940. uzelo još šire razmere. Plašeći se porasta narodnog nezadovoljstva zbog toga što ne suzbija skupoću, vlada je krajem 1940. demagoški „optuživala” špekulante da nemilosrdno pljačkaju narod, dok je zapravo samo htela da obmane široke narodne mase. Ništa bolje nije bilo ni sa merama koje je vlada preduzela za regulisanje prinudnog otkupa i sprečavanje stvaranja žitnih zaliha, kojima se, u stvari, htela sprečiti skupoća. Nezadovoljstvo širokih narodnih masa izraženo čestim ekonomskim akcijama i štrajkovima pretvaranim u političke akcije, kao i drugim političkim istupima i zborovima, najbolje je ilustrovalo porasle snage revolucionarno-demokratskog i antifašističkog pokreta u Vojvodini.⁴⁵ U jednom letku rasturanom u hiljadama primeraka i u ovim krajevima 1940. između ostalog je pisalo: „Nećemo vladu Cvetković—Maček—Korošec, vladu skupog hleba, gladi i špekulacija. Nećemo vladu izvoza belog brašna i uvoza crnog fašizma.”

Posebno mesto i politički značaj za radne mase u Vojvodini i za dalje jačanje antifašističkog i revolucionarno-demokratskog pokreta imale su Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a, održana avgusta 1940, i Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu, održana u Kameničkim vinogradima sredinom septembra 1940. u prisustvu delegata CK KPJ Ivana Milutinovića. Kroz referate, diskusiju i rezolucije provejavala je kao crvena nit rešenost vojvođanskih komunista, omladine i radničke klase u borbi protiv fašizma i za pripremanje odbrane granica svoje zemlje.

Tako se u *Rezoluciji* Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu u oceni karaktera rata i izdajničke politike domaće vladajuće buržoazije, između ostalog, isticalo:

Izgovarajući se imperijalističkim ratom u Evropi vladajuća srpska, hrvatska i slovenačka buržoazija svim silama nastoje da uguše revolucionarnu radničko-seljačku borbu i da razbiju jedinstvenu borbu radnog naroda svojom neiskrenom, dvoličnom politikom i neuspostavljanjem pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR, koji bi bio jedina garancija za očuvanje nacionalne nezavisnosti, a protiv bilo kakvog učešća u imperijalističkom ratu. Sve otvorenijim šurovanjem sa italijanskim fašizmom i nemačkim nacional-socijalizmom, vladajuća buržoazija gura zemlju ili u imperijalistički rat ili pod imperijalističko ropstvo i gladovanje.

Slično se konstatuje oktobra 1940. na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Tom prilikom generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, između ostalog, naglašavao je:

Narodi Jugoslavije protivni su izdajničkoj vanjskoj i unutrašnjoj politici vlade Cvetković—Maček... Narodi Jugoslavije neće fašizam, neće totalitarni sistem, neće da postanu roblje nemačke i italijanske finansijske oligarhije...

⁴⁵ *Pregled istorije SKJ*, 284—287.

Svakodnevnom političkom akcijom, izvođenjem više od 350 štrajkova i tarifnih pokreta od 1936. do 1940,⁴⁶ upornom borbom za bolje uslove rada i nagrađivanja radnika, zborovima protiv skupoće⁴⁷ i protestnim pohodima gladnih, antifašističkim i drugim političkim akcijama, protestnim istupima (Novi Sad, Vršac, Kikinda, Petrovgrad (Zrenjanin), Subotica⁴⁸ i štrajkovima studenata (Subotica prvog maja 1938. i decembra 1939),⁴⁹ kao i akcijama i štrajkovima učenika srednjih škola (Vršac, Pančevo, Novi Sad, Sombor, Zemun, Ruma, Sremska Mitrovica),⁵⁰ borbom protiv nenarodne unutrašnje i profašističke spoljne politike vlada, kao i protiv razorne delatnosti profašističkih i fašističkih organizacija čiji je rad režim tolerisao (poput Kulturbunda, Ljotićevog „Zbora”, Hođerinih „borbaša”, ustaša i njima sličnih), protiv raznih nacionalističkih organizacija,⁵¹ a za demokratizaciju političkog života, za punu nacionalnu

⁴⁶ Najviše štrajkova izvedeno je 1936. Te godine bilo je i najviše štrajkova poljoprivrednih radnika u Vojvodini između dva svetska rata. Po pisanju Svetozara Markovića, 1936. je bilo oko 100, a 1937. oko 50 štrajkova poljoprivrednih radnika (Svetozar Marković Toza, nav. delo, 254 i 257; dr Danilo Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, XXV—XXXIX).

O ekonomskoj borbi građevinskih radnika u tom periodu opširnije videti u knjizi: dr Danilo Kecić, *Sindikalni pokret građevinskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1979, 21—34, a o borbi drvodeljskih radnika u knjizi istog autora *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1978, 21—30.

Izvestan broj uglavnom značajnijih štrajkova obradili smo ili pomenuli u knjizi *Klasne borbe u Vojvodini 1919—1941*, Novi Sad 1969, 171—255, 281—289.

⁴⁷ Zborovi protiv skupoće održani su u Novom Sadu 19. XI, u Subotici 10. XII i u Somboru 12. XII, a režim je zabranio već zakazane zborove u Petrovgradu, Senti i Sremskim Karlovcima (D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 159; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 288—290, 306—307; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1919—1941*, tom 4, 1938—1941, Subotica 1975, 232—241).

⁴⁸ D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 159—160; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 288—290, 301—304, 306—307, 310—316, 330—332, 345—346, 388—389, 399—403.

⁴⁹ Studenti Pravnog fakulteta u Subotici štrajkovali su aprila 1936, 23. V 1938. i 6. XII 1939. Svi ovi štrajkovi izvedeni su u znak solidarnosti sa borbom i štrajkovima studenata u Beogradu. Valja posebno pomenuti da je Pravni fakultet u Subotici bio u sastavu Beogradskog univerziteta (dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 1935—1941, Subotica 1975, 8, 84, 231, 239—240; *Pregled istorije SKJ*, 225).

⁵⁰ U većini gradova Vojvodine postojao je u srednjim školama napredni omladinski pokret. Organizacije SKOJ-a delovale su sa malim prekidima u učiteljskim školama u Vršcu, Somboru i Sr. Karlovcima, u gimnazijama u Pančevu, Petrovgradu, Kikindi, Novom Sadu, Somboru, Subotici, Sr. Mitrovici, Rumi i Sremskim Karlovcima i drugim srednjim školama, kao i u Novom Sadu, Subotici, Senti i Petrovgradu. Skoro u svima njima bilo je i naprednih političkih akcija grupa i pojedinaca, čitala se napredna i marksistička literatura, izvodile protestne i druge akcije, a ponegde i štrajkovi.

⁵¹ O rasprostranjenosti i aktivnosti fašističke organizacije Kulturbund danas je najbolji izvor nemačke štampe, posebno listovi *Deutsches Volksblatt* i *Deutsche Zeitung*, koji su tih godina redovno izlazili u Novom Sadu. Nešto organizacija i pristalica u Vojvodini imali su Ljotićev „Zbor” i Hođerini „borbaši”, ustaše i neki drugi. Sve one su svojom aktivnošću na određen način otežavale rad i umanjivale uspeh revolucionarno-demokratskih snaga.

ravnopravnost, za istinsko rešenje akutnog agrarnog pitanja — Partija je izvršila nove političke prodore i pod rukovodstvom druga Tita praktično razbila obruče nametnute ilegalnosti i izbila na istinska poprišta revolucionarne borbe afirmišući se kao istinski predstavnik i pobornik interesa širokih narodnih masa i kao politička snaga prvoga reda.

U vreme održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije i Pete zemaljske konferencije (septembra—oktobra 1940) partijske organizacije delovale su u Vojvodini u 15 gradova i 35 sela.⁵² Njihovim radom, pored Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu sa Žarkom Zrenjaninom na čelu, rukovodili su šest okružnih, petnaest sreskih i četrnaest mesnih komiteta.⁵³

U redovima Partije od ukupno oko 6.455 članova u celoj zemlji, u Vojvodini je bilo 650. U njoj je bilo 50 posto industrijsko-zanatskih radnika; 40 posto poljoprivrednih radnika, sitnog i srednjeg seljaštva i 10 posto intelektualaca iz svih naroda i narodnosti, što je bilo od izuzetnog značaja za agrarnu i nacionalno mešovitu Vojvodinu.⁵⁴

Vojvođanska partijska organizacija posebnu pažnju je posvećivala borbi za nacionalnu ravnopravnost, demokratsko rešavanje međunacionalnih odnosa i autonomiju Vojvodine u okviru federativnog preuređenja Jugoslavije, što je bilo od dalekosežnog značaja za njenu delatnost i uspeh u mnogonacionalnoj Vojvodini.

Na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji konstatovano je da je u Partiji bilo oko 30 posto Mađara, ali je ukazano i na nedostatak partijske literature na mađarskom jeziku. Partija je, međutim, u to vreme — po oceni učesnika Konferencije i *Izveštaja* — slabo stajala kod nemačkog življa i to zbog toga što je on bio po svom socijalnom položaju većinom ekonomski jači element i što je bio pod vrlo jakim uticajem fašističkih organizacija i njihove vrlo razvijene propagande iznutra i spolja. Među Slovacima Partija je imala znatan uticaj, veći broj članova i znatan broj simpatizera. Nešto članstva i uticaja imala je KPJ i među Rusinima, dok je među Rumunima imala sasvim neznan uticaj.⁵⁵

Sagledavši kompleksno ovaj problem, komunisti Vojvodine su isticali da složenost nacionalne strukture Vojvodine nije i ne može biti jedini, već samo osnovni njen konstitutivan element, jer njena posebna eko-

⁵² Šesta pokrajinska partijska konferencija za Vojvodinu je najverovatnije održana sredinom septembra 1940, a Peta zemaljska konferencija mesec dana kasnije, od 19. do 23. X 1940. Partijske organizacije delovale su u to vreme u Novom Sadu, Subotici, Somboru, Senti, Vrbasu, Kuli, Kikindi, Petrovgradu, Pančevu, Vršcu, Beloj Crkvi, Sremskoj Mitrovici, Rumi, Staroj Pazovi i Šidu (D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 361, 390—391).

⁵³ Okružni komiteti KPJ formirani su krajem 1939. i u 1940. u Novom Sadu, Subotici, Somboru, Petrovgradu, Pančevu i Sremskoj Mitrovici. Sekretari okružnih komiteta bili su u Novom Sadu Branko Bajić, u Subotici Otmar Majer i Lazar Nešić, u Somboru Erne Kiš, u Petrovgradu Svetozar Marković pa Mihalj Servo, u Pančevu Stevica Jovanović, u Sremskoj Mitrovici Aćim Grulović.

⁵⁴ Muzej socijalističke revolucije Vojvodine (dalje MR-DO) br. 12. 362; *Peta zemaljska konferencija KPJ*, Izvori, tom 1, knjiga 10, Beograd 1980, 26 i dr.; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 361, 390—391.

⁵⁵ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 361—364.

nomska i socijalna struktura, istorijska i kulturna tradicija, čine one druge faktore koji grade osnovu i nameću imperativ da se Vojvodina konstituiše kao autonomna jedinica.

U *Izveštaju* Šeste pokrajinske partijske konferencije temeljno su analizirani neravnopravan položaj i eksploatacija njenih naroda i narodnosti od velikosrpske vladajuće buržoazije i ukazuje se na teške posledice koje je takva politika imala.

Otvarajući dalekosežnu i jedino moguću perspektivu za istinsko demokratsko i revolucionarno rešenje nacionalnog pitanja, u *Izveštaju* Šeste pokrajinske partijske konferencije se između ostalog ističe:

Svaki pokušaj buržoazije da se Vojvodina opredeli kao srpsko, mađarsko i slično ima za cilj da Vojvodinu podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i da se u ime srpskog, mađarskog ili nemačkog naroda u njoj vrši eksploatacija i nad tim i nad ostalim narodnostima...

Komunistička partija Jugoslavije, kao jedini i najdosledniji borac za potpuno oslobođenje radnog naroda od svake eksploatacije i ugnjetavanja, bori se rame uz rame sa ugnjetenim narodima za njihove svakodnevne i oslobodilačko-borbene zahteve. Zato je ona jedina revolucionarna partija radnog naroda sposobna da rukovodi njegovom borbom sve do potpunog oslobođenja. Komunistička partija ukazuje širokim narodnim slojevima da je njihova pobeda nad eksploatatorima moguća jedino ako se ti narodi, u savezu sa radničkom klasom, bore pod neposrednim rukovodstvom KP za svrgavanje buržoazije i uspostavu narodne vlade radnika i seljaka.⁵⁶

Otuda je u *Rezoluciji* Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu istaknut i sledeći zadatak: „Borba za nacionalnu ravnopravnost svih naroda u Jugoslaviji i uporna i neumorna borba za nacionalno oslobođenje ugnjetenih naroda u Vojvodini u zajednici s njima, a protiv hegemonije i srbijanskog i hrvatskog imperijalizma, mađarskog revizionizma i nemačkog imperijalističkog nacional-socijalizma”.⁵⁷ To je bila platforma zajedničke borbe za ravnopravnost, bratsku i slobodnu zajednicu svih naroda i narodnosti Vojvodine i Jugoslavije.

Sagledavanje rezultata obnove i aktivnosti Saveza komunističke omladine

U periodu ubrzanog obnavljanja i jačanja Partije, poleta u njenom radu i značajnih uspeha na platformi revolucionarno-demokratskog pokreta došlo je posle trogodišnjeg perioda rasula i dezorganizacije Saveza komunističke omladine (1934—1937) do njegove obnove i reorganizacije širom naše zemlje, pa i u Vojvodini, i do zasnivanja i uspešne delatnosti šire postavljenog revolucionarnog omladinskog pokreta.⁵⁸

Napredni omladinski pokret delovao je u Vojvodini i posle zabrane OMPOK-a (krajem 1937) kroz raznovrsne forme.

⁵⁶ Isto, 360; Žarko Zrenjanin, Uča, nav. delo, 249—250.

⁵⁷ Isto, 381.

⁵⁸ Isto, 371.

Njegovo glasilo *Naš život* izlazilo je još skoro godinu dana (do 1. oktobra 1938) a posle njegove zabrane, krajem 1938. i početkom 1939, izlazila je *Naša mladost*.⁵⁹ Sve značajniju ulogu u to vreme imao je među mađarskom omladinom napredni časopis *Hid*,⁶⁰ među rusinskom omladinom časopis *Zarja*, a za učenike srednjih škola ne samo u Vojvodini već i u Srbiji (krajem 1937. pokrenut) list *Novi srednjoškolac*, zajednički uređivan i izdavan od naprednih učenika Vršca i Beograda.

U naprednom omladinskom pokretu sve više je bilo omladinaca Slovaka, Rusina i Rumuna.

Uključenje mladih komunista i naprednih omladinaca i omladinki u postojeća omladinska kulturno-prosvetna, umetnička, sportska i druga društva i udruženja i njihov uticaj u tim sredinama ojačali su idejno-politički i akciono napredni omladinski pokret. U njemu se organizovala i kroz najraznovrsnije oblike i sadržaje rada okupljala radnička, seljačka i studentska omladina.⁶¹

Naročito aktivna bila je tih godina napredna studentska omladina, koja sve češće dolazi u gradove i sela Vojvodine, održava priredbe, predavanja i mitinge, širi revolucionarno i patriotsko raspoloženje u omladini i širokim narodnim masama. Mnogi istaknuti mlađi članovi Partije i SKOJ-a iz Vojvodine odlaze u Beograd i druga mesta i drže predavanja o međunarodnim i međunacionalnim odnosima, iz politike i kulture. Sve to je još više jačalo patriotska i demokratska stremljenja napredne omladine, doprinosilo idejnom i akcionom jedinstvu omladine, stvaranju jedinstvenog fronta mlade generacije i njenom opredeljenju za borbu protiv rata i fašizma, a za hleb, mir i slobodu.⁶²

Značajnu ulogu u tome imala su studentska udruženja kao što su Vojvođanska akademska trpeza u Beogradu sa svojih oko 300 članova, Vojvođanski akademski klub „Mihajlo Polit-Desančić” u Zagrebu sa oko 130 članova i studentsko udruženje „Svetlost” na Pravnom fakultetu u Subotici, gde se školovalo više od 500 studenata. Preko ovog udruženja subotički studenti su razvili raznoliku kulturno-prosvetnu, sportsku i političku aktivnost, izveli sa uspehom štrajkove solidarnosti sa studentima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, maja 1938. i decembra 1939.⁶³

⁵⁹ Izašla su ukupno tri broja omladinskog lista *Naša mladost*. List je uređivan i izdavan u Subotici. Poslednji, broj 3, izašao je aprila 1939.

⁶⁰ Časopis *Hid* je izlazio u Subotici od 1934. do 1941. U godinama uoči fašističke agresije na našu zemlju *Hid* je bio izrazito levičarski list. Veliki uticaj u njemu imali su komunisti. Njegov glavni urednik u to vreme bio je Otmar Majer, komunista, jedan od sekretara Okružnog komiteta KPJ za severnu Bačku, a od Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu i član PK KPJ za Vojvodinu. U časopisu su sarađivali Pavle Pap, Geza Sabo, Roko Šimoković, Arpad Lebl, Karolj Čeh, Matko Vuković i mnogi drugi komunisti.

⁶¹ Dr Danilo Kecić, *Revolucionarni omladinski pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, 28—36, i tom 4, 1938—1941, 36—51; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Subotica 1975, 13—16; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 254—282, 316—327; 341—352, 371—373.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

Pod uticajem Partije i SKOJ-a bila je široko razvijena antiratna i antifašistička aktivnost.

Napredna omladina Vojvodine sve češće i otvorenije istupa protiv fašizacije zemlje i gušenja demokratskih prava i sloboda u zemlji. Ona pod rukovodstvom i idejnim uticajem Partije i SKOJ-a održava mnoge zborove i mitinge posvećene odbrani i nezavisnosti zemlje, traži demokratizaciju zemlje, formiranje narodne vlade koja će narodima dati pune slobode, demokratiju, rešiti nacionalno pitanje, izvršiti političko preuređenje zemlje, obezbediti mir, hleb i prosperitet i to u savezu radnika i seljaka i u osloncu na SSSR.

Ona je u prvim redovima borbe protiv razorne delatnosti sve mnogobrojnijih fašističkih organizacija poput Kulturbunda, Ljotićevog „Zbora“, Hođerinih „borbaša“, ustaša i njima sličnih.

U više mesta omladina rastura letke i proglase Partije kojima traži oslobođenje iz logora Jugoslovena koji su se borili na strani španske republike i onih koji su bili zatočeni u koncentracionim logorima poput Bileće i Višegrada.⁶⁴

Radnička, seoska, školska i studentska omladina vode u to vreme sve češće ne samo kulturno-prosvetne i političke, već i ekonomske akcije i štrajkove. Zbog tih aktivnosti mnogi omladinci bili su hapšeni, zatvarani, premlaćivani, osuđivani i otpušteni sa posla i izbacivani iz škola (Vršac, Pančevo, Petrovgrad, Kikinda, Subotica, Sombor, Novi Sad, Bečej, Sr. Mitrovica, Ruma, Zemun).⁶⁵

Tako se napredni omladinski pokret razvijao i jačao svoje redove na platformi antifašističkog i revolucionarnog demokratskog pokreta i onda kada se SKOJ tek obnavljao i konsolidovao. Otud su i njegovi organizacioni uspesi i političko-akcioni dometi bili još značajniji sledećih godina.

U jesen 1939. u Vojvodini je došlo do reorganizacije SKOJ-a. Tada je stvorena Pokrajinska komisija, kao rukovodeće telo SKOJ-a, a posle dva meseca ona je prerasla u Pokrajinski biro SKOJ-a. Obnavljaju se i formiraju nove organizacije SKOJ-a.⁶⁶ Aktiviraju se, omasovljuju i stvaraju nove legalne organizacije napredne radničke, seoske, studentske i školske omladine. Sve su brojnije i značajnije kulturno-prosvetne, ideološko-političke i ekonomske akcije omladine, demonstracije i štrajkovi radničke, seljačke i studentske omladine. Među ovim akcijama od posebnog značaja je bilo prvo omladinsko logorovanje u Fruškoj gori, održano od 15. do 31. avgusta 1939. u blizini Čerevića.⁶⁷

Na Četvrtoj konferenciji SKOJ-a, održanoj februara 1940. u Novom Sadu, bio je 21 delegat iz osam ilegalnih organizacija SKOJ-a.⁶⁸

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 316—320, 371—372, 398—403, 417—419; Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, knjiga 1, Novi Sad 1976, 161—169, 193—215.

⁶⁷ *Vesnik Društva „Fruška gora“*, br. 8, VIII 1939, 105 i br. 9—10, IX—X 1939, 114—116.

⁶⁸ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 316—320, 371—372.

Odluke Četvrte pokrajinske konferencije SKOJ-a poslužile su kao osnovne smernice za dalju aktivnost SKOJ-a kao masovne i vaspitne organizacije omladine koja „istovremeno vodi borbu za bolji život i socijalizam”.

Posebni zadaci postavljeni su pred organizacije i članove SKOJ-a radi njegovog unutrašnjeg, organizacionog jačanja i ideološko-političkog izgrađivanja.

U relativno kratkom vremenskom periodu, između Četvrte i Pete pokrajinske konferencije SKOJ-a, izrazit primer uspešnog razvoja i jačanja omladinskog pokreta pod rukovodstvom SKOJ-a je uspešno organizovanje logorovanja oko 120 omladinaca — skojevaca, kandidata i članova Partije iz svih krajeva Vojvodine, održanog od 21. jula do 10. avgusta 1940. na Testeri u Fruškoj gori.⁶⁹

Za vreme logorovanja, uz grupne izlete, sportska takmičenja, priredbe i borbene pesme kraj logorske vatre, od izuzetnog značaja bio je dobro organizovan, sistematski ideološko-politički rad putem predavanja, prorade pojedinih političkih aktuelnih tema i osnova teorije marksizmalenjinizma. Tako je ovo omladinsko logorovanje pretvoreno praktično u pravi kurs marksističkog obrazovanja omladine Vojvodine. Otuda je ovaj boravak oko 120 omladinaca na Testeri bio od velikog značaja kako za ideološko uzdizanje članstva, tako i za još bolje međusobno upoznavanje i razvijanje prijateljstva i drugarstva.⁷⁰

Ono je bilo i svojevrsna smotra borbene spremnosti vojvođanske omladine i rešenosti da se najodlučnije bori protiv fašizma a za demokratizaciju političkog života u zemlji.

Ubrzo posle ovog uspelog omladinskog logorovanja održana je kraj Petrovgrada, Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a.

Na Konferenciji je bilo oko 30 delegata organizacija SKOJ-a iz cele Vojvodine. Njoj su prisustvovali i Ivo Lola Ribar, sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a, Mihalj Servo, sekretar, i Žarko Turinski Arsa, član Okružnog komiteta KPJ za severni Banat.⁷¹

U vreme održavanja Konferencije u Vojvodini je delovalo 14 mesnih komiteta, a šest je bilo u procesu formiranja. U organizacijama je bilo ilegalno povezanih 110 skojevaca. Radom preko polulegalnih omladinskih odbora radničke, seljačke i intelektualne omladine bilo je obuhvaćeno oko 450 skojevaca. Organizacije SKOJ-a učestvovala su u radu i imale znatan uticaj u aktivnosti 60 legalnih udruženja u gradovima i održavale

⁶⁹ *Mladi radnik*, br. 1, 15. IX 1940, 5; *Putnik*, planinarsko-turistička revija, br. 3/1940; Živko Ranisavljević, *Omladinsko logorovanje na Testeri 1940*, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga 4, 1935—1941, 2. deo, Beograd 1960, 58—61; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 338—339; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 611—615.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 341—352; 372; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 48—51; dr Danilo Kecić *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Subotica 1975, 323—330.

vezu sa više od 50 sela. U svom radu preko masovnih udruženja SKOJ je obuhvatao oko 1.600 omladinaca i omladinki. Tako je kroz ilegalne, polulegalne i legalne forme u Vojvodini u to vreme delovalo oko 2.100 članova SKOJ-a. Mnogim političkim, ekonomskim, kulturno-prosvetnim i drugim akcijama u gradu i selu, u fabrici, školi ili na fakultetu jačao je njegov uticaj i opredeljenje napredne omladine za revolucionarno-demokratsku i političku platformu i antifašističku borbu zasnovanu i vođenu od KPJ i SKOJ-a.⁷²

Konferencija je izabrala novi Pokrajinski komitet SKOJ-a i delegate za Šestu pokrajinsku konferenciju KPJ za Vojvodinu i za Šestu zemaljsku konferenciju SKOJ-a, koja je održana 8. i 9. septembra 1940. u Zagrebu pod rukovodstvom Ive Lole Ribara, a u prisustvu Josipa Broza Tita, sekretara, i Ivana Milutinovića, člana CK KPJ.⁷³

U to vreme „SKOJ je uglavnom izvršio zadatak reorganizacije svojih redova” i u borbi protiv reakcije, fašizma i imperijalističkog rata znatno bliže se „primakao tipu jedne zaista nove masovne revolucionarne organizacije radne omladine, koja živi životom omladine i koja je zaista most između avangarde proletarijata — Komunističke partije, i najširih slojeva radne omladine.” Konferencija je otuda i mogla da konstatuje da je SKOJ sa uspehom izvršio one dalekosežne zadatke koje je pred njega još 1937. postavio drug Tito. U SKOJ-u je tada bilo već oko 17.800 članova.⁷⁴

Na Konferenciji Đorđe Zličić Ciga je izabran za člana Biroa Centralnog komiteta SKOJ-a, a Borislav Petrov Braca za kandidata CK SKOJ-a.⁷⁵

Otuda su Peta pokrajinska i Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a bile od velikog značaja za dalje jačanje, omasovljenje i još uspešniju aktivnost Saveza komunističke omladine i naprednog omladinskog pokreta u Vojvodini u uslovima sve zaoštrenijih društvenih i političkih odnosa u zemlji i pojačane neposredne opasnosti od fašističke agresije na slobodu i nezavisnost Jugoslavije.

Ocena mesta i uloge Stranke radnog naroda

Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu posvetila je posebnu pažnju analizi rezultata rada i značaja Stranke radnog naroda. Nastojeći da oko svoje političke platforme okupi široke narodne mase, a ne samo radničku klasu i agrarnu sirotinju. Partija je uporedo sa svojom obnovom i konsolidacijom razvila široku političku aktivnost usmerenu ka stvaranju inicijativnih odbora Stranke radnog naroda.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Arhiv CK SKJ, Fond CK SKOJ-a/12; MR-DO, br. 12802; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 350—352.

Borbom za stvaranje i legalizaciju Stranke, Partija je želela da obezbedi legalne organizacione forme za razvijanje revolucionarno-demokratskog pokreta i svoju legalnu delatnost. Otuda je KPJ već od 1938. nastojala da proširi bazu i uporište ranije zasnivane Radničke partije i formira politički šire postavljenu Stranku radnog naroda.

U toj akciji KPJ je ulagala napore da obezbedi saradnju sa onim političkim grupama koje su se u određenim sredinama afirmisale opozicionom delatnošću i borbom za interese širokih narodnih masa. U Vojvodini je ovom akcijom KPJ težila da pridobije vojvođansko krilo Udružene opozicije, odnosno Vojvođanskog pokreta, sa osnovnim zadacima da vode zajedničke akcije usmerene na demokratizaciju političkog života u zemlji, poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase i širokih narodnih masa, rešenje nacionalnog pitanja u sklopu političkog preuređenja na federativnom principu, s tim da i Vojvodina u tome preuređenju političkog sistema u zemlji bude autonomna jedinica.⁷⁶

U tome su tokom 1938. postignuti značajni rezultati. Zasnovana je saradnja sa Vojvođanskim pokretom, ali se učestvovanje Stranke na parlamentarnim izborima krajem 1938. „svelo na najaktivnije pomaganje Vojvođanskog pokreta i njegovih kandidata u ovoj izbornoj borbi”. Vlast je nastojala da onemogući javno afirmisanje samostalnog radničkog pokreta, a sam „Vojvođanski pokret nastojao je još od prvih dana saradnje da potisne Stranku”. Otuda ta saradnja nije mogla da traje dugoročnije i uspešnije, ali je kroz tu saradnju tokom 1938. Stranka radnog naroda praktično popularisala svoju političku platformu i oko nje okupila ne malo pristalica.⁷⁷

Na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. Stranka je istakla samo četiri kandidata i to u novobečejskom, bačkotopolskom, vršačkom i šidskom srezu. Kandidat Stranke dobio je u novobečejskom srezu 1.674, a u bačkotopolskom 853 glasa, od toga samo u Čantaviru više od 600 glasova, odnosno apsolutnu većinu. Znatno veći stepen političkog aktiviteta razvila je Stranka radnog naroda u drugoj polovini 1939. i početkom 1940. Tada su upotrebljena sva sredstva da bi se ona legalizovala. U tom periodu rukovodstvo Samostalne demokratske stranke u Vojvođanskom pokretu napustilo je delom politiku pokreta, a njen prvak dr Dušan Bošković Duda potpuno je zatajio. Stranka radnog naroda u drugoj polovini 1939. je krenula samostalnije, pa je i njen rad bio uspešniji.⁷⁸

Do ovog radikalnog zaokreta došlo je u novoj etapi borbe radničke klase posle potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček krajem avgusta 1939. Ovaj sporazum prihvaćen je u prvi mah i u Vojvodini u očekivanju da će se on sprovoditi demokratskim putem uz aktivno i potpuno slobodno učešće naroda. Međutim, očekivanja radnog naroda nisu bila ispunjena. Sporazumom je praktično podeljena vlast između srpske i hrvat-

⁷⁶ MR-DO, br. 1071, 7488, 16221 i 21551; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 226—230, 292—299, 365—367.

⁷⁷ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 365—367.

⁷⁸ Isto, 366—367, 391.

ske buržoazije i otud su narodne mase izgubile veru u doslednost borbe građanskih stranaka.

Nalazeći se u ovom položaju, radnička klasa je morala da uskladi svoje političke akcije sa potrebama celokupnog radnog naroda. Pored toga, i spoljnopolitički događaji: imperijalistički rat i stalni pokušaji da i naši narodi budu uvučeni u njega, da ratuju za tuđe račune, diktirali su vođenje akcije na široj osnovi i stvaranje jedne političke partije, pod borbenim rukovodstvom radničke klase, koja bi okupila radnike, radne seljake i sve ostale trudbenike te i narodnu inteligenciju. Iz te potrebe rađa se Stranka radnog naroda. Ovim je proširena masovna baza dotadašnje Radničke partije i politički rad radničke klase je doveden u sklad sa potrebama radničke klase, celokupnog radnog naroda i nacionalno ugnjetenih naroda.⁷⁹

U jesen 1939. Inicijativni odbor Stranke radnog naroda za Vojvodinu izdao je *Platformu* i *Proglas*, u kojima su utvrđeni ciljevi i zadaci Stranke radnog naroda u borbi za demokratizaciju zemlje, odnosno za političke slobode, za interese radničke klase, radnog seljaštva i širokih narodnih masa, za ekonomsku, političku i kulturnu ravnopravnost naroda i narodnosti koji žive u Vojvodini.⁸⁰

U *Platformi* je data ocena međunarodne političke situacije i započetog drugog svetskog rata i istaknuto da je osnovni zadatak svih demokratskih snaga u zemlji „da povedu najodlučniju borbu protiv svih koji bi želeli da i našu zemlju uvuku u imperijalistički rat za tuđe interese. Glavni interes naroda Jugoslavije jeste mir”.⁸¹

Platforma Stranke radnog naroda je poseban akcenat stavila na dalekosežnost borbe demokratskih snaga za istinsko rešenje nacionalnog pitanja u zemlji i osnovanost zahteva za autonomijom Vojvodine. O tom pitanju u njoj je konstatovano i sledeće:

Vojvodina ima svojih posebnih zadataka kako na ekonomskom tako i na nacionalnom polju i što je ona samostalna istorijska jedinica sa svojim tradicijama... Inicijativni odbor SRN Vojvodine stoji na stanovištu da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama.

Verno tumačeći stavove druga Tita i KPJ o nacionalnom pitanju, SRN je u svojoj *Platformi* istakla da „zahteva federativno državno uređenje u kome će i narodi i pokrajine imati svoje federativne, odnosno autonomne jedinice u kojima će svim poslovima upravljati narod preko svojih slobodno izabranih predstavnika”. Otuda se u zaključku ističe da „SRN traži da i Vojvodina bude jedna autonomna jedinica s obzirom na svoju posebnu ekonomsku, socijalnu i nacionalnu tradiciju”.⁸²

Razvijajući političku akciju za demokratizaciju zemlje, pravilno rešenje nacionalnog pitanja i punu ravnopravnost naroda i narodnosti, za političku slobodu organizovanja i delatnost radničkih organizacija, za

⁷⁹ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 262.

⁸⁰ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 284—286, 292—299.

⁸¹ Isto, 293.

⁸² Isto, 295; Sv. Marković Toza, nav. delo, 263.

proširenje postojećeg socijalnog zakonodavstva i na poljoprivredno radništvo, za reviziju agrarne reforme, za brisanje seljačkih dugova i uvođenje progresivnog oporezivanja, a protiv masovne nezaposlenosti i stalno rastuće skupoće — Stranka radnog naroda sticala je sve veći broj pristalica i simpatizera širom Vojvodine.⁸³

Septembra 1939. u Subotici je pokrenut list *Nepsava* u 25.000 primeraka, a od decembra 1939. i *Narodni glas* u 5.000 primeraka kao glasilo Stranke radnog naroda.⁸⁴ Ovi listovi, iako su izlazili samo do druge polovine januara 1940, uz centralni list SRN *Naše novine*⁸⁵ i druge odigrali su značajnu ulogu u političkoj mobilizaciji radništva i seljaštva i neposredno doprineli da stavovi i pogledi KPJ o bitnim društveno-ekonomskim i političkim pitanjima toga vremena na najneposredniji način dopru do širokih narodnih masa, a time i jačaju revolucionarno-demokratski pokret.

Njen politički uspeh u to vreme može na određen način da ilustruje i činjenica da je Stranka radnog naroda na opštinskim izborima 1939/40. dobila opštinske uprave u četiri mesta u Banatu (Melenci, Aradac, Centa i Kumane).⁸⁶

Jačanje uticaja KPJ preko Stranke radnog naroda režim nije mogao da toleriše, te joj je činio sve češće smetnje i otežavao rad. Teror režima protiv SRN naročito je ojačao početkom 1940. Konferencije i skupovi SRN sve češće su zabranjivani, njeni aktivisti onemogućavani u radu i hapšeni, a rad Stranke gonjen sa puta legalizacije na put ilegalnog rada. Krajem januara 1940. zabranjena su njena glasila *Nepsava* i *Narodni glas*, a njihov nominalni izdavač uhapšen i interniran u bilečki koncentracioni logor.⁸⁷

Kako je ovaj teror poprimio vrlo široke razmere, te je legalan rad Stranke radnog naroda praktično onemogućen, KPJ je bila prinuđena da početkom 1940. obustavi dalji rad na izgradnji SRN, ali je partijskim organizacijama dato uputstvo da oko sebe okupe bivše pristalice i simpatizere SRN i od njih obrazuju političke grupe i tako umesto u radu

⁸³ D. Kecić, — Đ. Milanović, nav. delo, 365—366.

⁸⁴ Isto, 367. List *Népszava* izlazio je od septembra 1939. do januara 1940. Godine 1939. izašlo je 15 brojeva, a 1940. samo tri. *Narodni glas* je izašao decembra 1939. u 4 broja a januara 1940. samo 3 broja. Tada je njegov izdavač i odgovorni urednik Jakša Damjanov bio uhapšen i interniran u koncentracioni logor u Bileći. Time je dalje izlaženje *Népszava* i *Narodnog glasa* bilo onemogućeno. Poslednji broj lista *Narodni glas* izašao je 20. I 1940. (MR-DO br. 20425, snimak 24; Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zbirka dr Ivana Ribara — Spisak interniranih u Bileću, i dr.).
⁸⁵ *Naše novine* su izlazile u Zagrebu, a uređivao ih je Božidar Adžija. U listu su sarađivali Ognjen Prica, August Cesarec, Leo Mates i drugi komunisti (Leo Mates, *Naše novine*, Četrdeset godina, knjiga 4, 1935—1941, 2. deo, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1960, 313).

⁸⁶ *Narodni glas*, br. 4, 30. XII 1939, 3, i br. 3, 20. I 1940, 2; *Trudbenik*, br. 1, januar 1941, 3—5; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 31.

⁸⁷ MR-DO, br. 12362 i 20425, snimak 24; Arhiv Vojnoistorijskog instituta, 7/3-1 2/36; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 367.

onemogućene Stranke radnog naroda nastave političku akciju na stvaranju i jačanju saveza radnog naroda.⁸⁸

Otuda je u oceni mesta i uloge Stranke radnog naroda na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji rečeno:

Opšti rezultati Stranke u Vojvodini bili su za radničku klasu i našu Partiju od neocenjive važnosti. Partija je preko Stranke uspela da se poveže sa širokim narodnim slojevima, da proдре u radionice i radničke kvartove, da učvrsti svoju vezu sa selom, uspela je da oko Stranke okupi znatan deo intelektualaca, koji su se docnije približili i približuju se Komunističkoj partiji.⁸⁹

Analiza klasnog sindikalnog pokreta, ženskog pokreta i Narodne pomoći

Šesta pokrajinska partijska konferencija se posebno bavila problematikom klasnog sindikalnog pokreta. O tome je govoreno u *Izveštaju* PK KPJ, a Radivoj Ćirpanov je opširno govorio o sindikalnom pokretu u Vojvodini od 1937. do 1940. godine. O ovoj bitnoj komponenti revolucionarnog radničkog pokreta govorili su i delegati iz svih krajeva Vojvodine.

Iz *Izveštaja* se može videti da je uporedo sa konsolidovanjem Partije i njenim višestrukim angažovanjem na zasnivanju i razvijanju revolucionarno-demokratskog pokreta, došlo posle izvesnog zastoja i osipanja članstva do sređivanja i aktiviranja sindikalnih organizacija, kako onih u okviru Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSS-a), tako i onih sindikalnih saveza koji su delovali izvan organizacionih okvira URSS-a, kao što su bili Savez grafičkih radnika, Opšti radničko-nameštetnički savez (ORNS) i Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ).

Ulaženjem komunista i revolucionarnih snaga u postojeće sindikalne organizacije i njihovim svakodnevnom i raznovrsnim radom i borbom za jačanje i omasovljenje sindikalnih organizacija, menjao se postepeno i karakter tih organizacija. Većina postojećih sindikalnih organizacija, a naročito URSS-a, prerasle su u tom periodu od reformističkih u klasno-borbene organizacije. U tom izuzetno složenom procesu Partija je vodila tešku borbu sa reformizmom socijalista, koji su uz pomoć režima i policije više godina držali u rukama mnoge mesne uprave i Oblasnu upravu URSS-a, po svojoj volji raspuštali „neposlušne” organizacije ili suspendovali njihov rad i sputavali revolucionarne snage u svakodnevnom naporima za akciono jedinstvo radništva i njegovu borbu za bolje uslove rada i nagrađivanja.⁹⁰

Postepenim sređivanjem postojećih i formiranjem novih organizacija Partije i SKOJ-a, jačao je i njihov uticaj u sindikatima. U svakodnevnoj borbi Partije za interese radničke klase i širokih narodnih masa radništvo je realnije sagledavalo svoj nezavidan društveni položaj i videlo perspektivu klasne borbe.

⁸⁸ D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 367.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto, 367—371.

Na Konferenciji je konstatovano da su u redovima URSS-a oktobra 1938. bila ukupno 3.502 člana. U leto 1940, i pored raspuštanja od strane reformističke Centralne uprave tri četvrtine organizacija vrlo masovnog Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika, suspendovanja pojedinih sindikalnih organizacija u kojima su izrazit uticaj imali komunisti — kao što je to bio slučaj u Novom Sadu, Subotici i Sremskoj Mitrovici — i pojačanog terora nad klasnoborbenim snagama, u URSS-u je na području Vojvodine bilo 4.500, a u vreme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ već oko 8.000 članova. U tom periodu došlo je do bitnih promena u pojedinim mesnim međustrukovnim odborima (MMO) URSS-a, da bi u vreme održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije od postojećih šest MMO URSS-a u gradovima gde su delovali okružni komiteti KPJ svi bili potpuno ili većinom u rukama levičara.⁹¹

Uz konstatovanje organizacionih rezultata i uspeha koje je organizovano radništvo nekih struka postiglo u pojedinim gradovima, kao i političkih rezultata u borbi protiv reformista u URSS-u i rukovodstva režimsko-poslodavačkog Jugoslovenskog radničkog saveza (JUGORAS), na Konferenciji su za dalji rad na jačanju sindikalnog pokreta i jedinstva radničke klase utvrđeni trajni zadaci.

Protiv policije, poslodavaca, JUGORAS-a i svih prepreka od strane klasnog neprijatelja i njegovih saveznika, radnička klasa ne može da se bori svojom slabošću, već svojom snagom, a ta snaga se postiže organizovanosti, a ne upropašćivanjem klasnih organizacija. Nikada naš pokret nije uživao privilegije, nikada se njegov klasni neprijatelj nije radovao njegovom uspehu i jačanju i uvek se borio protiv tog jačanja, a sve tekovine koje imamo nisu dobijene na poklon, već su osvojene borbom samih radnika...

Borba je jedini osnov naših uspeha, a čekati nešto samo po sebi i za sebe suprotno je klasnom sindikalnom shvatanju. Ko hoće da žanje mora sejati.⁹²

Izbor novog Pokrajinskog komiteta i delegata za Petu zemaljsku konferenciju

Pored istaknute problematike i razmatranja bitnih komponenti svakodnevnice politike i prakse KPJ i revolucionarno-demokratskog pokreta u celini, Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu pozabavila se i problematikom ženskog pokreta i radom Narodne pomoći.

U *Izveštaju* i na Konferenciji je posebno govoreno o poteškoćama u aktivnosti Partije na pridobijanju žena za partijski rad i njihovo uključanje u borbu za društvenu, političku i ekonomsku ravnopravnost žena. U svom radu na ovom sektoru Partija se nužno sukobljavala sa buržoaskim tendencijama u ženskom pokretu, a koje su svesno išle na to da ignorišu svaki klasno-politički i socijalni element u pokretu. Ukupni rezultati rada KPJ na ovom sektoru nisu bili zadovoljavajući i pored izrazito pogoršanog položaja žene, naročito posle izbijanja drugog svetskog

⁹¹ Isto, 367—371 i 393.

⁹² Isto, 370.

imperijalističkog rata, jer je ona kao radna snaga sve više bila otpušтана sa posla ili nezaposlena a zbog velike skupoće i često samostalnog izdržavanja porodice još više ugrožena. Otud se u *Izveštaju* pored ostalog konstatuje:

U Vojvodini danas postoji mali broj žena sposobnih da rukovode pojedinim partijskim organizacijama i sektorima. Za ovaj dvogodišnji period aktivnog partijskog rada malo se na tome učinilo. Danas se pred partijsku organizaciju u Vojvodini postavlja važan zadatak vaspitavanja i osposobljavanja žene za rad u Partiji s obzirom na njenu tako važnu ulogu uopšte, a specijalno u ratnoj situaciji.⁹³

U *Izveštaju* Šeste pokrajinske partijske konferencije kritički je prikazan i nezadovoljavajući rad Narodne pomoći. Umesto da bude jedan od najširih sektora partijskog rada na kome bi se okupljale mase u borbi protiv pojačanog belog terora, sve masovnijeg hapšenja, maltretiranja, zlostavljanja i ubijanja radničkih prvoboraca i u raskrinkavanju ovih metoda policije i režima pred širokim narodnim masama putem letaka, proglasa, brošura, konferencija i mitinga i da organizuje mrežu odbora Narodne pomoći za prikupljanje pomoći za žrtve belog terora i njihove porodice, organizacija i rad Narodne pomoći su bili u Vojvodini vrlo slabi.

Januara 1940. osnovan je Pokrajinski odbor Narodne pomoći sa Sonjom Marinković na čelu, ali je on bio otkriven krajem marta posle jedne dobro organizovane i uspele akcije sakupljanja potpisa za amnestiju političkih osuđenika. Neznatne rezultate imali su i novi Pokrajinski odbor formiran juna 1940. i postojećih pet mesnih odbora Narodne pomoći. Stoga je Šesta pokrajinska partijska konferencija pred novi Pokrajinski odbor Narodne pomoći, koji je u vreme njenog održavanja bio u formiranju, kao prvi zadatak istakla rad na uspostavljanju organizacije Narodne pomoći širom Vojvodine.⁹⁴

*
**

Na kraju svog plodnog dvodnevnog rada Konferencija je usvojila *Rezoluciju* o narednim zadacima vojvođanskih komunista, izabrala novi Pokrajinski komitet na čelu sa Žarkom Zrenjaninom Učom, političkim, i Jusufom Tulićem, organizacionim sekretarom. U novi PK KPJ za Vojvodinu, po nepotpunim izvorima, izabrani su i Svetozar Marković, Radivoj Cirpanov, Branko Bajić, Sofija Marinković Sonja, Gordana Ivačković, Mihalj Servo, Ivan Vioglavin, Aćim Grulović, Otmar Majer, Erne Kiš, Slavko Muncćan Sava, Stevica Jovanović i Đorđe Zličić Ciga.⁹⁵ Za delegate za Petu zemaljsku konferenciju KPJ izabrani Žarko Zrenjanin, Jusuf Tu-

⁹³ Isto, 373.

⁹⁴ Isto, 374 i 379 (napomena 45).

⁹⁵ MR-DO, br. 12800 i 13415; D. Kecić — Đ. Milanović, nav. delo, 379, 390—395.

lić, Radivoj Ćirpanov, Mihalj Servo, Aćim Grulović, Gordana Ivačković i Lazar Plavšić.⁹⁶

Tako je Šesta pokrajinska partijska konferencija bila i neposredna priprema vojvođanskih komunista za Petu zemaljsku konferenciju KPJ.

Po organizovanosti njenog rada, po broju delegata, sadržaju rada i značaju donesenih odluka ona prevazilazi sve dotadašnje pokrajinske partijske konferencije. Ona je bila ne samo borbena smotra pod Titovim rukovodstvom obnavljane i konsolidovane vojvođanske partijske organizacije i njenih organizaciono-političkih rezultata od 1937. do 1940, već i realna procena društveno-političkih odnosa i tendencija njihovog razvoja, karaktera započetog drugog svetskog rata i rastuće opasnosti od ratnog požara po narode i narodnosti Vojvodine, odnosno Jugoslavije, pa samim tim sa Petom zemaljskom konferencijom ona je pravovremena priprema vojvođanskih, odnosno jugoslovenskih komunista za mobilizaciju svih demokratskih snaga za borbu i revoluciju. Stoga Šesta pokrajinska partijska konferencija u istoriji Vojvodine između dva svetska rata spada među najznačajnije političke događaje i ima prvorazredan istorijski značaj.

⁹⁶ Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu oktobra 1940. Žarko Zrenjanin je bio izabran za člana CK KPJ, a Jusuf Tulić za kandidata za člana CK KPJ (*Peta zemaljska konferencija KPJ*, Izvori, tom 1, knjiga 10, Beograd 1980, 178, 184, 194—195, 203—207, 209, 212, 215—216, 264—265, 406, 408, 409, 422, 426, 432, 435, 538 i 559). Zanimljivo je napomenuti da je prosek starosti vojvođanskih delegata iznosio 34 godine, a staža u KPJ 11 godina. Među njima bili su četiri radnika, jedan nameštenik i dva intelektualca. U proseku svaki od ovih delegata bio je dve i po godine na robiji (isto, 178 i 184).

Dr MIROLJUB VASIĆ

**ZNAČAJ REORGANIZACIJE SKOJ-a ZA RAZVITAK
REVOLUCIONARNOG OMLADINSKOG POKRETA U JUGOSLAVIJI
S POSEBNIM OSVRTOM NA VOJVODINU (1937—1941)**

U svom saopštenju želim da ukažem na značaj reorganizacije SKOJ-a, koja je pod rukovodstvom Josipa Broza Tita izvršena tokom 1937—1939. godine, za razvitak revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta, kako u Jugoslaviji tako i u Vojvodini tokom 1937—1941. godine.*

Smatram da treba odmah konstatovati da je celokupna aktivnost SKOJ-a i revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta u Jugoslaviji, kao i našeg komunističkog pokreta u celini, u godinama uoči napada fašističkih država na Jugoslaviju neraskidivo povezana sa delom i ulogom Josipa Broza Tita, čiji je dolazak na čelo KPJ označio početak nove faze u razvoju KPJ, SKOJ-a i revolucionarnog pokreta, kao i njegovu posebnu ulogu u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije, kojima će KPJ s Titom na čelu otvoriti put u novu, socijalističku budućnost.

Svojim neumornim angažovanjem i svojom svestranom ličnošću Tito će kao stvarni vođa KPJ obezbediti da jugoslovenski komunisti, izražavajući na najbolji način interese radničke klase i naroda svoje zemlje, ispune svoju avangardnu ulogu u drugom svetskom ratu kada je poveo narode i narodnosti Jugoslavije u pobedonosni narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju.

Reorganizacija SKOJ-a izvršena tokom 1937—1939. godine predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u njegovoj 29-godišnjoj istoriji. Ona je označila proces pretvaranja SKOJ-a od uske, ilegalne, sektaške organizacije, koja se, pre svega, bavila propagiranjem revolucionarnih ideja i izvođenjem raznih manjih ilegalnih akcija protiv režima ali bila odvojena od širokih omladinskih masa, koje su često sa simpatijama gledale na takvu aktivnost, ali u njoj nisu učestvovala — u organizaciju revolucionarne, pre svega legalne akcije, koja je izražavala interese i htenja

* Ovo saopštenje autor je napisao na osnovu svoje monografije *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941. godine*, Beograd 1977.

mlade generacije i bila na čelu masovnog revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta. Uloga i doprinos u tome Josipa Broza Tita ogromni su.

Posle pogrešnog tumačenja i sprovođenja direktive o reorganizaciji SKOJ-a početkom 1936. godine, koja je bila rezultat odluka Šestog kongresa Komunističke omladinske internacionale (Moskva, sept.—oktobar 1935) o reorganizaciji saveza komunističke omladine u svetu, došlo je, kao što je poznato, do raspuštanja nekih organizacija SKOJ-a u Jugoslaviji i konfuzije u njegovim redovima, što je privremeno usporilo razvitak revolucionarnog omladinskog pokreta i dovelo u pitanje dalji razvitak SKOJ-a.

Takvo stanje u SKOJ-u zatekao je Josip Broz Tito kada je krajem 1936. godine — zadužen od CK KPJ i Kominterne da odgovara za celokupan rad KPJ i pripremi uslove za prelazak i formiranje rukovodstva KPJ u zemlji — ilegalno došao u Jugoslaviju. On je odmah uočio i shvatio kakva opasnost pretila omladinskom a time i celokupnom revolucionarnom pokretu zbog krize u kojoj se nalazio SKOJ. Zato Tito odlučno i energično pristupa sređivanju prilika u SKOJ-u i razradi platforme za njegov dalji razvoj i borbu.

Zadatak koji je tada stajao pred Titom i Partijom nije bio jednostavan i lak, jer se nije radilo o obnovi SKOJ-a kakav je do tada bio, već o njegovoj temeljitoj reorganizaciji, koja će mu omogućiti da postane rukovodeća snaga čitavog niza raznovrsnih legalnih omladinskih organizacija u kojima će mladi komunisti radom, ličnim kvalitetima i primerom osigurati svoj uticaj.

Trebalo je stvoriti novu organizaciju SKOJ-a, čiji će članovi postati inicijatori stvaranja raznovrsnih omladinskih legalnih organizacija i organizatori rada u postojećim organizacijama i njenu aktivnost postaviti na najširu antifašističku i demokratsku platformu koja će omogućiti mladim komunistima da izgrade masovan i snažan omladinski pokret u Jugoslaviji. Takav pokret trebalo je da bude antifašistički i deo onih društvenih snaga koje se bore za nacionalnu ravnopravnost, za ekonomske, socijalne i demokratske zahteve radnog naroda, za mir i napredak, a protiv fašističke opasnosti, reakcije i eksploatacije.

Zato Tito za vreme svog ponovnog boravka u zemlji u proleće 1937. radi sređivanja prilika u Partiji formira posle izvršenih konsultacija Centralnu omladinsku komisiju pri CK KPJ, s Ivom Lolom Ribarom na čelu, koja je dobila funkciju privremenog centralnog rukovodstva SKOJ-a.

Stvaranje rukovodstva revolucionarnog omladinskog pokreta u zemlji bilo je značajan korak na putu konsolidovanja SKOJ-a i otklanjanja slabosti koje su karakterisale njegov dotadanji rad. To je, takođe, bio jedan od osnovnih preduslova da se rukovodstvo SKOJ-a okrene neposrednim, svakodnevnim problemima revolucionarnog omladinskog pokreta. Pred ovo rukovodstvo KPJ je postavila kao prvi i najvažniji zadatak konkretizovanje i popularizovanje nove linije u radu s omladinom. Izgrađivanje pravilne politike u radu sa omladinom, koja bi odgovarala nastalim društvenim odnosima i perspektivama njihovog razvitka, bilo je

tada, pre svega, vezano za pravilno shvatanje samog omladinskog pitanja kao opštedruštvenog pitanja, tj. za shvatanje da se mlada generacija mora, bez obzira na razlike koje je dele, ujediniti u jedinstven front na širokoj platformi borbe protiv rata, fašizma i eksploatacije. Zato je trebalo reorganizovati SKOJ, kako on više ne bi imao karakteristike i svojstva komunističke partije omladine, kao što je do 1936, uglavnom, bio slučaj, već postao organizatorska snaga u službi najširih slojeva omladine i naroda, koja će, oslanjajući se na zahteve i težnje omladine i na konkretne društveno-političke i ekonomske prilike u zemlji, stati na čelo širokog demokratskog pokreta omladine, i kao takav postati značajan politički faktor.

Da bi olakšao i ubrzao rad na reorganizaciji SKOJ-a, Tito je po zaduženju CK KPJ (bio je na čelu komisije koja je imala zadatak da izuči stanje u SKOJ-u i pripremi predlog za njegov dalji razvitak) u proleće 1937. napisao svoj poznati članak *SKOJ na novom putu*, koji je objavljen u majskom broju *Proleter*a. Taj članak predstavlja platformu za reorganizaciju SKOJ-a i sadrži smernice za njegovu aktivnost u nastupajućem periodu. Tito je u njemu, pored kratke analize i ocene pređenog puta u razvitku SKOJ-a, uputio odlučan zahtev i poruku jugoslovenskim komunistima, a pre svega mladim:

SKOJ treba temeljito reorganizovati ne po nekom šablonu, već postepeno i prema uslovima svakog pojedinog mesta i pokrajine. Sjajna prošlost našega SKOJ-a obavezuje sve skojevce da hrabro skrenu na novi put, put približavanja i uključivanja u masovne omladinske organizacije.

Kao osnovne zadatke i sadržaj aktivnosti SKOJ-a Tito je istakao:

1) Rad na razvoju i učvršćenju svih demokratskih, naprednih i kulturnih organizacija; 2) djelatnost u korist saradnje svih naprednih omladinskih organizacija; 3; odgoj omladine u duhu borbe protiv fašizma, a za demokratiju, napredak i mir; 4) čuvanje legalnosti svih omladinskih organizacija.

Te Titove smernice postaće osnova za dalji razvoj i stalni uspon SKOJ-a, čime je bilo uslovljeno i jačanje revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta u Jugoslaviji.

Analiza ovih Titovih stavova pokazuje da je kurs ka stvaranju širokog omladinskog pokreta bio strategijska orijentacija KPJ i SKOJ-a, koja je bila uslovljena potrebom objedinjavanja celokupne omladine, a ne samo njenih najsvesnijih delova, pred fašističkom opasnošću, a za odbranu nacionalne nezavisnosti i elementarnih demokratskih prava. Tome takođe treba dodati da KPJ i SKOJ, počev od 1937, nisu smatrali borbu za jedinstvo omladine kao taktičko, privremeno sredstvo, jer je to bio deo borbe za ostvarivanje jedinstva radničke klase i Narodnog fronta u Jugoslaviji, već su, nastojeći da ostvare to jedinstvo, istovremeno izgrađivali revolucionarni karakter omladinskog pokreta i davali mu određenu perspektivu razvitka.

Sve je to uticalo da je u svesti većine omladine počelo sve više da preovlađuje saznanje da je ujedinjenje svih omladinskih snaga za nju

jedina alternativa i da se samo ujedinjena omladina može izboriti za rešavanje svojih ekonomskih, socijalnih, nacionalnih i drugih pitanja. Zato je proces aktivizacije radne omladine i drugih demokratskih omladinskih snaga počeo da dobija sve veći zamah, a ideja jedinstva krči sebi put u svesti i onih omladinskih masa koje su do tada bile razjedinjene ili pod uticajem raznih građanskih partija koje su se borile za vlast.

Veliku zaslugu u razradi, konkretizaciji i popularisanju platforme i same ideje jedinstva omladinskog pokreta imao je sekretar Omladinske komisije, a od 1938. CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar. On tokom 1937. pristupa teoretskoj razradi platforme za stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta na bazi akcionog jedinstva omladine, pokreta koji bi u perspektivi doveo i do njenog političkog jedinstva. Zadatke komunista u borbi za stvaranje snažnog, masovnog omladinskog pokreta Lola Ribar razrađuje i iznosi u dva svoja poznata direktivna članka: *Smelije novim putevima u omladinskom radu* i *Novi zadaci komunista u omladinskom pokretu*, koji su objavljeni avgusta, odnosno decembra 1937. u organu CK KPJ *Proleteru*. On tokom 1937. i narednih godina piše i legalno objavljuje u raznim listovima i časopisima (*Student*, *Mladost*, *Naša stvarnost* i dr.) i mnoge druge članke i rasprave, u kojima, u obliku u kome se tada zbog reakcionarne cenzure moglo reći, marksistički analizira karakter i ulogu omladinskih organizacija u borbi za društvene promene i razrađuje i iznosi osnovne istine o omladini, o perspektivama njenog razvitka, o potrebi i neophodnosti njenog jedinstva. Intenzitetom svoje svestrane ličnosti Lola Ribar je liniju KPJ o radu među omladinom maksimalno razradio, popularizovao i uneo među omladinu kao istorijsku nužnost, kao program za njenu akciju. Zato je njegova ličnost nerazdvojni deo ne samo istorije revolucionarnog omladinskog pokreta, već i revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji.

Nastojeći da što bolje iskoristi postojeće objektivne uslove i oživotvori liniju CK KPJ o radu među omladinom, Centralna omladinska komisija, s Ribarom na čelu, pristupa u drugoj polovini 1937. radu na obnovi reorganizaciji SKOJ-a, imajući pred sobom kao osnovni zadatak vaspitanje omladine u antifašističkom i demokratskom duhu i ostvarivanje širokog omladinskog pokreta. S obzirom na to da je to bio težak, odgovoran i dugoročan zadatak i da je trebalo ne samo iz temelja reorganizovati organizacije SKOJ-a, već i njihovu celokupnu aktivnost organizovati na novim osnovama, Komisija se nije orijentisala na brzu obnovu i izgradnju mreže ilegalnih organizacija i rukovodstava SKOJ-a, već je polazna tačka njenog organizacionog delovanja bila ocena i stav „da jedinstvo akcije i političke linije treba da osigura Partija i to ne samo u vrhu, u najvišim rukovodstvima, nego isto tako i svugde na terenu”. Orijentacija na takav način rada bila je znatno olakšana zbog činjenice da su najbolji skojevski aktivisti bili već u najvećem broju slučajeva članovi KPJ, dok su ostali postepeno, preko partijskih organizacija, uključivani u taj rad. Ovakvo povezivanje omladinskog rada s Partijom bilo je u tadašnjim uslovima neophodno ne samo iz organizacionih razloga, već, pre svega, zbog potrebe da se u rad među omladinom unese potrebna širina.

Usmeravanje skojevskih aktivista vezanih za partijske organizacije (tzv. partijskih omladinskih aktiva) da rade tamo gde se omladina okuplja, radi i živi, tj. u razne omladinske organizacije i društva, sindikate, šegrtske škole, srednje škole, univerzitete i sl., da se sprijatelje sa svojim drugovima-omladincima i među njima deluju na način koji je njima blizak i koji odgovara stepenu njihove svesti i sferi njihovog interesovanja — dalo je ubrzo zapažene rezultate. Počelo je već krajem 1937. okupljanje i stvaranje aktiva SKOJ-a, izrastanje novih omladinskih kadrova na novoj, pre svega legalnoj osnovi, delovanje mladih komunista među svim slojevima omladine i u svim domenima njenog života i preokupacije — što je sve ubrzo stvorilo potrebu neposrednijeg rukovođenja omladinskim pokretom koji je počeo da jača. Ta brzina kojom se širio i razvijao rad među omladinom i jačao omladinski pokret, nametnula je potrebu da se umesto Centralne omladinske komisije formira CK SKOJ-a i da se pri nacionalnim (pokrajinskim) rukovodstvima Partije formiraju omladinske komisije.

Tako je sredinom 1938. Centralna omladinska komisija odlukom CK KPJ prerasla u CK SKOJ-a, a tokom 1937—1939. omladinske komisije stvorene pri partijskim rukovodstvima u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Vojvodini, Dalmaciji i Kosovu i Metohiji.

Nova rukovodstva SKOJ-a, od centralnog do mesnih, počela su da se bore protiv uskih i zatvorenih ćelija komunističke omladine i rade na stvaranju aktiva SKOJ-a, kao revolucionarnih jezgra omladinskog pokreta. To je omogućilo i ubrzalo stvaranje mnogobrojnih aktiva SKOJ-a, simpatizerskih i vaspitnih grupa u preduzećima, školama, masovnim omladinskim organizacijama, društvima i klubovima. Sve brže je prodiralo shvatanje da treba raditi na stvaranju takvih organizacija koje će, kako po mestu formiranja, tako i po sadržini, metodu i oblicima rada, biti sposobne da rukovode političkim pokretom i ekonomskim i drugim akcijama omladine.

Skojevske organizacije sve više usmeravaju svoj rad u celini i svojih članova pojedinačno u omladinske organizacije, klubove, društva, literarne sekcije itd., tj. tamo gde živi, radi i okuplja se omladina. One od njih ne traže, kao što je to bio ranije slučaj, da razbijaju te organizacije i klubove ili, pak, rade na osvajanju njihovih uprava, već da u njima budu inicijatori i organizatori borbe za svakodnevne zahteve omladine i tako pridobijaju omladinu za klasnu borbu i za stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta. To je u postojećim uslovima bio jedini način da omladina poboljša svoj ekonomski i društveni položaj, da shvati i sagleda svoj klasni položaj i svoju snagu i da se SKOJ kao njen najsvesniji i najrevolucionarniji deo afirmiše i bude prihvaćen i priznat od omladine. U procesu takvog rada počeli su da izrastaju novi kadrovi SKOJ-a spremni i sposobni za ozbiljne zadatke.

Takvim radom i pravilnom političkom linijom SKOJ je ubrzano jačao svoje pozicije među radničkom, intelektualnom a delom i seoskom omladinom. Oslobađajući se postepeno sektaštva i jačajući svoje veze s

najširim slojevima omladine, SKOJ je, oslanjajući se na njeno antifašističko i rodoljubivo raspoloženje, prelazio u sve širu akciju i sve više postajao istinski vođ mlade generacije.

Pokušaji režima da raznovrsnim sredstvima, kako prinudom tako i organizovanom antimarksističkom propagandom i sl., suzbije uticaj i propagandu komunista u omladini, koja je po oceni policije predstavljala „ozbiljnu i aktuelnu socijalnu opasnost” i prodrla „u sve domene javnog života”, neće, kako to najbolje potvrđuje jačanje revolucionarnog omladinskog pokreta, dati skoro nikakve rezultate.

Tome je nesumnjivo doprinela i stalna briga novog rukovodstva KPJ s Titom na čelu o razvoju SKOJ-a i omladinskog pokreta. O tome, pored neposrednog rada organizacija KPJ na terenu, svedoče i ocene koje je CK KPJ dao prvo u svojoj rezoluciji od decembra 1938. da omladinski pokret „igra vidnu ulogu u odbrani nacionalne nezavisnosti i uspostavi demokratskog režima” i da je zato jedan od najvažnijih zadataka KPJ „svestrano i aktivno podupiranje omladinskog pokreta”, a potom i u direktivnom članku *Rad Partije među omladinom*, objavljenom u *Proleteru* maja 1939, u kome je kao jedan od najvažnijih problema revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji označen „problem razvitka i preobražaja SKOJ-a u jedinstvenu revolucionarnu organizaciju radne omladine Jugoslavije”.

Na istoj liniji bilo je i pismo CK SKOJ-a *Mladim komunistima*, objavljeno maja 1939. u *Proleteru*, u kome je kao jedan od najvažnijih zadataka mladih komunista istaknuto formiranje skojevskih aktiva među radničkom i seljačkom omladinom i njeno uključivanje u front mlade generacije.

Zato će u narednom periodu biti posvećena znatno veća pažnja radu s radničkom i seljačkom omladinom — jer je taj rad zaostajao — i to pre svega preko URSS-ovih sindikata, u kojima će doći do stvaranja sindikalnih omladinskih sekcija koje će postati jezgra u obnovi SKOJ-a i okupljanju radničke omladine u revolucionarno-demokratski omladinski pokret, i preko organizacija *Zadružne omladine*, *Zveze kmečkih fantov in deklet*, *Seljačkog kola*, *Seljačke samopomoći* itd., tako da će SKOJ tokom 1938—1941. postići zapažene rezultate u revolucionisanju radničke i seoske omladine i njenom uključivanju u revolucionarno-demokratski pokret.

U skladu sa realizacijom nove orijentacije u radu SKOJ-a, njegova aktivnost je usmerena među sve slojeve omladine i sve domene njenog života i preokupacija. Iznalaženjem novih oblika rada i organizovanja, podržavanjem najraznovrsnijih inicijativa okupljanja i uključivanja omladine u aktivan politički život i borbu protiv sve neposrednije fašističke opasnosti i odbranu zajedničkih ciljeva i interesa najširih slojeva omladine, a u skladu sa opštim stremljenjima revolucionarno-demokratskog i antifašističko-patriotskog pokreta narodnih masa — SKOJ je počeo da okuplja većinu demokratske omladine i ostvaruje visok stepen njenog jedinstva.

Snažan polet revolucionarnog i antifašističkog pokreta u zemlji tokom 1938—1939. godine pozitivno je uticao na proces organizacionog izgrađivanja i jačanja SKOJ-a, koji je počeo da izrasta u organizaciju legalne revolucionarne akcije. Iz dana u dan rastao je broj članova SKOJ-a i njihovih simpatizera, jačale su stare i stvarane nove organizacije, aktivni i vaspitne grupe i njihova rukovodstva, pokretano i organizovano sve više akcija, sve uspješnije je radila skojevska tehnika, pored postojećih pokretani su novi legalni i ilegalni listovi SKOJ-a i napredne omladine itd. To je pokazala i potvrdila Peta zemaljska konferencija SKOJ-a održana krajem jula 1939. na Velikoj planini kod Kamnika, koja je istovremeno označila završetak reorganizacije SKOJ-a i početak njegovog preobražaja u masovnu revolucionarnu organizaciju omladine svih naroda Jugoslavije.

Svojom revolucionarnom praksom reorganizovan — Titov SKOJ je počeo postepeno da se afirmiše kao pravi predstavnik i zaštitnik interesa svih slojeva omladine, koja je sve masovnije i otvorenije stupala u borbu za promenu starog društva.

Za razvitak SKOJ-a, koji je već tokom 1938. godine počeo da postiže krupne rezultate, kako u okupljanju omladine tako i u njenom pokretanju u raznovrsne akcije (za odbranu ugrožene slobode i nezavisnosti zemlje; pružanje pomoći borbi španskog naroda; za demokratizaciju političkog života zemlje, promenu njene profašističke politike i za savez i oslonac na SSSR; za poboljšanje ekonomskog i društvenog položaja omladine; za rešavanje nacionalnog pitanja; za hleb, mir i slobodu i sl.), bilo je, takođe, vrlo značajno Titovo poverenje u mlade komuniste i njegov dosledan revolucionaran stav prema SKOJ-u i omladini u celini. Istorija i praksa su pokazali:

— da je odnos radničke klase i njene avangarde prema omladinskom pokretu u izvesnom smislu mera prave revolucionarnosti i jednog i drugog pokreta. Bez oslonca na radnički pokret, omladinski pokreti neminovno slabe i osuđeni su uglavnom na neuspeh, i

— omladinski pokreti, da bi bili uspešni, moraju da budu samostalni, a ne samo obična transmisija Partije, pa bila ona i komunistička, da budu organizacije i pokreti omladine, a ne samo organizacije za omladinu, jer organizacija koja nije samostalna ne može da bude ni demokratska, široka ni kreativna, a to je po dolasku na čelo KPJ Tito shvatio i u život sprovodio, tako da je revolucionarni omladinski pokret na čelu sa SKOJ-em, iako pod neposrednim rukovodstvom KPJ, bio u znatnoj meri samostalan, što je znatno doprinelo da postane masovna revolucionarna snaga.

Svestan toga da bez mlade generacije, njene svestrane podrške i učešća nema socijalističke revolucije, Tito je pokazivao stalnu brigu za SKOJ i pružao mu svestranu pomoć i to kako preko CK SKOJ-a, čiji je rad lično usmeravao, tako i preko rukovodstava KPJ, insistirajući da posvećuju posebnu pažnju omladini.

Koliki je značaj Tito pridavao SKOJ-u pokazuje pored ostalog činjenica da je, uprkos zauzetosti u pripremama Pete zemaljske konferencije KPJ (oktobar 1940. Zagreb), koja je imala karakter i značaj kongre-

sa Partije, i da je to u uslovima ilegalnosti bilo opasno, prisustvovao 9. septembra 1940. Šestoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a. Tito je na ovoj konferenciji, koja predstavlja poslednju smotru mladih komunista pred sudbonosne događaje, govorio delegatima SKOJ-a o političkoj situaciji u zemlji i svetu, o odnosu SKOJ-a prema KPJ, odao priznanje dvadesetogodišnjoj borbi mladih komunista, pozitivno ocenio postignute rezultate u reorganizaciji SKOJ-a i ukazao na njegove zadatke u narednom periodu.

Na ulogu i značaj SKOJ-a i mlade generacije u pripremama za revoluciju Tito je ukazao i u direktivnom članku *Borba za mladu generaciju*, koji je napisao ubrzo posle Šeste zemaljske konferencije SKOJ-a. Tito je kao osnovni zadatak komunistima postavio da „približe i dovedu mladu radnu generaciju Partiji, da stvore onaj rezervoar koji će dati Partiji nove kadrove boraca, nove svježije sile koje će popuniti i ojačati redove avangarde radničke klase”.

Tito je nastojao, i u tome postigao krupne rezultate, da otkrije i trasira nove puteve revolucionarnog omladinskog pokreta, da omogući samostalno delovanje omladine i svih njenih organizacija, društava, klubova i sl. Pred njim je bilo pitanje kako osamostaliti omladinski pokret a da on u najvećem stepenu ostane povezan sa socijalističkim i revolucionarnim stremljenjima tj. sa idealima radničke klase i njenog pokreta, čije je interese tumačila KPJ. Odgovor je, prema Titovim koncepcijama, pre svega ležao u čvrstoj povezanosti komunističkog omladinskog pokreta sa antifašističkom i patriotskom borbom omladine i naroda, koja se tada nametala prvenstveno kao odbrana nezavisnosti zemlje i naroda od fašističke opasnosti, a istovremeno kao borba za ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije i demokratizaciju zemlje, što je bio jedan od uslova što tešnjeg povezivanja omladine sa narodnooslobodilačkim pokretima.

U procesu borbe za oživotvorenje pomenute platforme SKOJ je ostvario visok stepen jedinstva omladine i snažan revolucionarno-demokratski omladinski pokret koji je predstavljao revolucionarnu školu kroz koju se vaspitavala i kalila cela jedna generacija mladih, koja će odigrati istorijsku ulogu u NOR-u i socijalističkoj revoluciji.

*
**

Pomenuta Titova platforma za reorganizaciju SKOJ-a uspešno je realizovana i u Vojvodini. Međutim, s obzirom na to da je ove godine održano naučno savetovanje o SKOJ-u i USAO Vojvodine (septembar 1980, Deliblato), na kome je detaljnije analizirano jačanje revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta tokom 1937—1941, ja ću se u svom saopštenju ukratko zadržati samo na nekim aspektima i rezultatima te reorganizacije.

Reorganizacija SKOJ-a u Vojvodini odvijala se u uslovima kada je antirežimsko i demokratsko raspoloženje omladine bilo u porastu, a široki narodni slojevi sve više pokazivali da su spremni da mimo i protiv

volje režima, koji se sve više vezivao, a time i kompromitovao, za fašističke države, traže izlaz iz društveno-političke krize.

Proces reorganizacije SKOJ-a u Vojvodini počeo je krajem 1937. godine posle formiranja privremenog pokrajinskog rukovodstva KPJ za Vojvodinu s Žarkom Zrenjaninom na čelu. Uslovi za taj rad, uprkos dosta teškog stanja u organizacijama KPJ i zabrani Omladinskog kulturno-privrednog pokreta (OMPOK-a), a time i mogućnosti za legalno okupljanje i rad mladih, bili su dosta povoljni zbog izražene spremnosti omladine da se sve aktivnije uključuje u borbu za odbranu mira, slobode i svoje bolje budućnosti. Taj započeti proces ubrzan je u jesen 1938. kada je PK KPJ za Vojvodinu formirao u Novom Sadu Omladinsku komisiju (Žarko Matijašević, Ljubiša Popara, Ivan Butinja, Sonja Marinković, Branko Bajić) sa zadatkom da organizuje i koordinira rad na obnovi SKOJ-a u duhu nove platforme. Komisiji je značajnu pomoć u radu pružao PK KPJ za Vojvodinu a pre svega njegov član Radivoj Cirpanov, zadužen za rad SKOJ-a, kao i CK SKOJ-a. Komisija je prerasla u jesen 1939. u Pokrajinski biro SKOJ-a (Ljubiša Popara, sekretar, Gordana Ivačković, Ivan Butinja i Stevan Pešut).

Rukovodstvo SKOJ-a za Vojvodinu postiglo je krajem 1939. i početkom 1940. prve značajnije rezultate u okupljanju i legalnom aktiviranju mladih komunista i njihovom povezivanju sa srednjoškolskom, radničkom i seljačkom omladinom. Te rezultate pozitivno je ocenila i ukazala na propuste i slabosti u radu Četvrta pokrajinska konferencija SKOJ-a, održana februara 1940. u Novom Sadu. Zaključno sa ovom konferencijom reorganizacija SKOJ-a u Vojvodini bila je uglavnom završena i započeo je proces njegovog organizacionog i akcionog jačanja i sve bržeg okupljanja svih antifašističkih omladinskih snaga u borbi protiv fašizma i rata, na osnovu svakodnevnih zahteva mladih. Ocenu tih rezultata daće i konkretizovati zadatke SKOJ-a u tim sudbonosnim danima Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a, održana avgusta 1940. u Petrovgradu (Zrenjaninu).

U reorganizaciji SKOJ-a i jačanju revolucionarno-demokratskog omladinskog pokreta u Vojvodini jednu od najznačajnijih uloga odigrali su studenti komunisti i njihovi simpatizeri. Pored raznovrsne aktivnosti na univerzitetima, a pre svega na beogradskom, gde je studiralo oko 800—1.000 studenata, koji su se pretežno okupljali oko Vojvođanske akademske trpeze, i zagrebačkom, gde su bili okupljeni i aktivni u svom pokrajinskom kulturno-akademsom klubu „Mihajlo Polit-Desančić”, kao i na Pravnom fakultetu u Subotici — oni su bili inicijatori i organizatori raznovrsnog kulturno-prosvetnog i zabavnog života u svojim rodnim mestima i odigrali značajnu ulogu u buđenju političke svesti, organizovanju i aktiviranju omladine u Vojvodini i tom svojom aktivnošću, koja je po svom sadržaju i karakteru bila politička, služili interesima radnog naroda.

Oni su takođe bili inicijatori i organizatori stvaranja Omladinskog kulturno-privrednog pokreta u Vojvodini, poznatog kao OMPOK, koji zauzima istaknuto mesto u istoriji revolucionarno-demokratskog po-

kreta u Vojvodini, jer je širokom i raznovrsnom aktivnošću i svojim publikacijama *Naš život* i *Naša knjižnica* i bibliotekom *Naš život* odigrao pionirsku ulogu u legalnom okupljanju i povezivanju omladine oko platforme KPJ uprkos njene nacionalne šarolikosti i druge podvojenosti. OMPOK je uticao na porast demokratske svesti i snaga u Vojvodini, u njen politički život uveo celu jednu generaciju omladinaca koje je približio ideologiji radničke klase i udario temelje širokog revolucionarnog demokratskog omladinskog pokreta u Vojvodini.

Reorganizovan SKOJ i njegove nove i fleksibilnije forme i sadržaj rada i borba za široko antifašističko jedinstvo omladine ubrzali su pojačana idejna kretanja i revolucionisanje skoro svih slojeva omladine.

SKOJ formira mrežu svojih aktiva i vaspitnih grupa i razvija idejno-politički rad u mnogim srednjim školama. Mladi komunisti i njihovi simpatizeri osvajaju rukovodstva ili vode glavnu reč u srednjoškolskim literarnim društinama (na primer, u gimnaziji u Zemunu, Prvoj muškoj gimnaziji u Novom Sadu, Učiteljskoj školi u Somboru, Učiteljskoj školi u Vršcu, Mešovitoj građanskoj školi u Adi) i drugim organizacijama (Crveni krst, Ferijalni savez, Aero-klub, Jadranska straža i dr.), i pokreću i vode raznovrsne akcije pa čak i štrajkove koje su organizovali mladi komunisti, kao što je slučaj sa učenicima Srednje tehničke škole u Novom Sadu početkom decembra 1940. To je doprinelo da su progresivna strujanja u srednjim školama bila sve jača, idejno jasnija, organizaciono oformljenija a uticaj komunista sve prisutniji.

Revolucionarna strujanja bila su sve prisutnija i na selu. Posle zabrane OMPOK-a, koji je tokom svog jednogodišnjeg delovanja razvio živu aktivnost i ostavio neizbrisiv trag u vojvođanskim selima, komunisti su uz pomoć studenata i srednjoškolaca razvili, pre svega preko legalnih formi kao što su čitaonice, sportski klubovi, kulturno-umetnička društva, Zadrugna omladina Jugoslavije, Ratarska omladina i Seljačko kolo — širok politički, društveni i kulturni rad i organizovali raznovrsne akcije, postižući na taj način zapažene rezultate u političkom, društvenom i kulturnom buđenju, prosvetivanju i uključivanju seljačke omladine u revolucionarno-demokratski pokret.

Značajno područje legalnog delovanja reorganizovanog SKOJ-a bila je radnička omladina. Svojom aktivnošću u URSS-u, a pre svega u omladinskim komisijama i ženskim sekcijama u okviru URSS-a, zatim preko svojih aktiva i vaspitnih grupa u preduzećima, radionicama i šegrtskim školama, komunisti su nastojali da radnička omladina — a pre svega šegrti, čiji je položaj bio ne samo težak već se sve više i pogoršavao, čiji pripadnici iako organski deo radničke klase nisu mogli biti članovi sindikata — prihvati ideju o potrebi jedinstva omladinskog pokreta i shvati da mlada generacija samo jedinstvena i organizovanom akcijom može voditi uspešnu borbu za poboljšanje svoga položaja sve do izmene postojećih društvenih odnosa.

U borbi KPJ i SKOJ-a za stvaranje širokog antifašističkog omladinskog pokreta veoma značajno je bilo pridobiti i politički angažovati omladinu nacionalnih manjina. Organizovanim radom postignuti su za-

paženi rezultati i na tom polju, o čemu svedoči tzv. „hidovski pokret“ omladine mađarske nacionalne manjine, koji je ne samo okupio najprogressivniji deo mađarske omladine, već i svojom aktivnošću dao doprinos i jačanju bratstva i jedinstva u Vojvodini, zatim tzv. „zarjaška“ omladina Rusina, čije je revolucionarno jezgro vodilo odlučnu borbu da u listu *Zarja* desničari ne osvoje ključne pozicije. Antifašističkim pokretom bila je snažno zahvaćena i omladina slovačke nacionalne manjine, u čemu se naročito isticalo Udruženje slovačkih studenata, a u revolucionarna strujanja sve se više uključivala i omladina rumunske nacionalne manjine itd.

Revolucionarno-demokratski omladinski pokret u Vojvodini pod rukovodstvom KPJ i SKOJ-a razvija široku aktivnost i pokreće i vodi mnogobrojne akcije protiv profašističke spoljne i reakcionarne unutrašnje politike vlade tokom 1937—1941. godine a posebno povodom građanskog rata u Španiji (1936—1939) kada u Španiju, koja postaje borbena parola revolucionarno-demokratske omladine, i pored svih smetnji koje je činio režim, uključujući i odluku da će svi koji odu u Španiju izgubiti jugoslovensko državljanstvo, odlaze 104 Vojvođanina (nepotpuni podaci), od kojih se zna da su 27 bili omladinci, da se sa puškom u ruci bore protiv fašizma manifestujući tako svoju visoku klasnu svest i internacionalizam; zatim povodom široke akcije KPJ i SKJ-a za odbranu zemlje, kada mladi pod parolom „Branimo zemlju“ vode raznovrsne akcije kako bi narod, a pre svega omladina u Vojvodini, što spremnije i organizovanije dočekao sudbonosne dane koji su se približavali itd.

Ako bismo na kraju hteli ukratko da ukažemo na značaj reorganizacije SKOJ-a za razvitak revolucionarno-demokratskog pokreta u Vojvodini, smatramo da možemo konstatovati da je ta reorganizacija znatno doprinela da je revolucionarno-demokratski omladinski pokret u Vojvodini, na čelu sa SKOJ-em, izrastao u značajnu političku snagu i uporište KPJ i bio nerazdvojni deo revolucionarnog pokreta u zemlji i neprepušten izvor boraca za društveni preobražaj:

— da se kroz njega vaspitavala i izrasla jedna nova generacija mladih koja će u odlučnim istorijskim trenucima koji su ubrzo došli odigrati značajnu ulogu;

— da se kroz taj pokret u njegovu borbu za ostvarenje akutnih političkih, nacionalnih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih zahteva, za demokratski razvitak zemlje i njenu odbranu od fašističke agresije istovremeno kalilo bratstvo i jedinstvo mlade generacije u Vojvodini;

— da je svojom raznovrsnom aktivnošću taj pokret doprineo da revolucionarni radnički pokret u Jugoslaviji na čelu sa KPJ spremno dočeka narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju, čijoj će pobeđi mlada generacija Vojvodine pružiti svoj značajan doprinos.

Dr BRANISLAV VRANEŠEVIĆ

GRAFIČARSKA SKOJEVSKA OMLADINA I ŠESTA POKRAJINSKA KONFERENCIJA

*Politička opredeljenja grafičkih radnika Novog Sada pre dolaska
Tita na čelo KPJ 1937. godine*

Poznati u javnosti kao dobro organizovani, razboriti i odmereni, uvek na kompromise spremni, „realisti koji se ne zaleću u avanture“, bolje plaćeni nego drugi radnici, a uz to zaštićeni ugledom svoje sindikalne podružnice — grafički radnici ni kod nas ni u svetu nisu bili poznati kao buntovnici. Njihov realizam i trezvenost bili su uslovljeni povoljnijim materijalnim položajem i finansijskom sređenošću njihove sindikalne organizacije.

Višestruko pozitivni i za materijalno obezbeđenje grafičara vrlo povoljni atributi njihove sindikalne organizacije imali su, međutim, na idejnom planu i negativnih posledica. Briga za očuvanje stečenih povoljnih materijalnih uslova i preterana briga za imovinu (fondove) i materijalnu stranu organizacije tupila je oštricu klasne borbe; gurala je grafičare u kompromise, ustupke i oportunizam — često na račun klasne svesti i na štetu solidarnosti sa ostalim proleterijatom. Dodamo li tome da je i razborito centralno rukovodstvo SGRJ — Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Zagrebu, precenjujući humanitarni a zapostavljajući borbeni karakter grafičarske organizacije, nastojalo da oportunistički izbegava sukobe „između rada i kapitala“ — postaje jasno koji su sve elementi uslovljavali relativno mirniju liniju u pokretu grafičkih radnika.

Ove se konstatacije, međutim, odnose uglavnom na starije, a ne i na mlade grafičke radnike. Pod uticajem socijaldemokrata, koji su između dva svetska rata bili na čelu Sindikalne podružnice grafičkih radnika Novog Sada, stariji grafički radnici, sa retkim časnim izuzecima (Danilo Beše, Gavra Đukić, Laza Plavšić i dr.), učutkani surovošću Obznane (1920), Zakona o zaštiti države (1921) i monarhističke diktature (1929), u svom javnom društvenom i političkom radu ogrezli su u oportunizmu. Radi zaštite svojih članova više se oslanjaju na svoje solidne

sindikalne potporne fondove,¹ zavode za socijalno osiguranje i Radničku komoru, u kojoj se bore za rukovodeća mesta. Možemo im ipak pri tome odati priznanje što čuvajući svoje fondove i samostalnost svog sindikata nisu pristupili JUGORAS-u, kome se u svim akcijama suprotstavljaju. Bliži su nezavisnim URSS-ovim sindikatima sa kojima do zabrane URSS-a decembra 1940. godine sarađuju u nekim (mlakim) akcijama i anketama.² Sarađuju i sa nezavisnim SBOTIČ-em,³ ostajući na bezopasnim akcijama koje vlasti tolerišu. Gube se pri tome u sitnom sindikalnom radu (nabavka ogreva, poludnevne ekskurzije i dr.), zalažu se za funkcionisanje Tarifne zajednice i Više paritetne tarifne instance sa ciljem sporazumevanja i saradnje sa poslodavcima.

Premda su baš tipografski radnici imali prvu u Vojvodini još 1867. godine osnovanu svoju strukovnu organizaciju „Gutenberg” i putnu blagajnu-viatikum, i 1882. organizovali prvi štrajk u Vojvodini i stekli naziv avangarde i pionira radničkog pokreta Vojvodine — proslavili se štrajkovima 1906, a još više nizom štrajkova 1918—1920, štrajkove posle Obznane izbegavaju i budno paze da ove revolucionarne akcije ne izbiju iz redova omladine. Ipak, nisu mogli sprečiti da pod vođstvom borbenijih radnika ne izbiju dva žestoka štrajka: dvodnevni 1923. godine pod uticajem NRPJ i veliki 1925. godine inicijativom komunista.

Sputani oportunistom socijaldemokratskog i saveznog rukovodstva, a željni kulturno-prosvetnog rada i aktivnosti, mladi okupljeni u „Autodidaktu”⁴ i Omladinskoj sekciji i kao polaznici Agitacione radničke škole⁵ pokušavaju da kulturno-prosvetni rad organizuju i stabilizuju. Ovaj rad, bez dublje idejno-političke i jasnije organizacione osnove, od 1932. godine do dolaska Tita svake se godine gasi, da bi iduće ponovo počeo. Klasno svesniji omladinci spontano i stihijski okupljaju drugove i u drugim aktivnostima vodeći ih na izlete sa Društvom „Fruška gora” i „Priatelj prirode”, ali se ni tu, sem okupljanja, ne postavljaju neposredniji politički ciljevi. Drugačije nije ni moglo biti, jer tada nije bilo predvodnika omladine — SKOJ-a.

Obnova SKOJ-a i borba za jedinstvo omladine

Vidan preokret u društvenom životu i političkom radu vojvođanske omladine nastaje dolaskom na čelo Partije druga Tita, obnovom SKOJ-a i formiranjem novog Pokrajinskog komiteta.

¹ Iz Saveznog humanitarnog fonda 1926—1930. godine nezaposlenim radnicima izdato je preko 2.000.000 dinara, a iz svog lokalnog fonda novosadska sindikalna podružnica izdala je još 150.000 dinara (*Izveštaj o desetogodišnjici SGRJ*, Zagreb 1930, 30).

² Reč je o neuspelim anketama oko Uredbe o otvaranju i zatvaranju radnji, „odbrani” socijalnog zakonodavstva i organizovanju večernje škole (*Izveštaj podružnice u Novom Sadu za 1929*, 14).

³ Zapisnik vanredne sednice IO-a 22. V 1927, *Grafički radnik*, br. 18/1927.

⁴ Osnovan još 1932. godine radi samoobrazovanja (kako mu i ime kaže) — „Autodidakt” je prvo žarište aktivnosti mladih grafičkih radnika.

⁵ Saopštenja autoru Babuke, supruge Vase Stajića, koji je bio predavač na Agitacionoj radničkoj školi. Vidi: Branislav Vranešević, *Agitaciona radnička škola u N. Sadu*, Godišnjak Filozofskog fakulteta, knj. XIV/1. N. Sad 1971, 100—114.

Tito postavlja i SKOJ-u i omladini potpuno nove zadatke, strategiju i taktiku. Odlučno protivan tome da SKOJ bude uska malobrojna organizacija sa sektaškim obeležjem, Tito mu stavlja u zadatak da ostvari jedinstvo celokupne mlade generacije Jugoslavije i, dakako, i Vojvodine. On je dobro ocenio da će široki slojevi mladih, koji su duboko osećali težinu socijalnog i nacionalnog bespravlja, rado i masovno pristupiti SKOJ-u, pa da će i oni koji ne postanu organizovani članovi SKOJ-a poći pod vođstvom SKOJ-a u borbu protiv socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja u tadanjoj Jugoslaviji.

Da bi SKOJ organizaciono osposobio za takve zadatke, Tito je formirao najpre Centralnu komisiju, a zatim i CK SKOJ-a na čelu sa Ivom Lolom Ribarom. On je tako akcije SKOJ-a usmerio na stvaranje jedinstvenog fronta mlade generacije putem okupljanja svih antifašističkih omladinskih snaga u borbi protiv fašizma i rata, na platformi borbe za slobodu, mir i napredak.

U procesu stvaranja ovakve masovne omladinske organizacije Tito je energično zahtevao da SKOJ svoje akcije okrene celoj omladini i bori se za jedinstvo omladinskog pokreta pod vođstvom Partije i SKOJ-a.⁶

Pod rukovodstvom Partije i Tita SKOJ je ostvario legalne ali i druge oblike delovanja za jedinstvo omladine. U borbi za što masovniju organizovanost i aktivnost omladine protiv surove eksploatacije, političkih progona i nacionalnog bespravlja SKOJ je u vrlo kratkom vremenu ostvario jedinstvo omladine, jer mu je pristupilo veoma mnogo mladih. I cele grupe grafičarske omladine pristupaju mu korporativno iz skoro svih novosadskih štamparija.

Ostvarujući Titove zamisli i ideje, SKOJ je postao jezgro vrlo snažnog i uticajnog revolucionarnog omladinskog pokreta Jugoslavije.⁷

Ovaj proces okupljanja omladine jača sve više od 1935, posle Šestog kongresa Komunističke omladinske internacionale, da bi se 1936. godine pod uticajem SKOJ-a i KPJ slio u jedinstven omladinski kulturno-privredni pokret OMPOK.

U svojoj rezoluciji 800 omladinaca i omladinki iz cele Vojvodine izrazilo je čvrstu rešenost da se omladina bori za slobodu, protiv rata i fašizma, protiv nacionalnog ugnjetavanja i ekonomske eksploatacije.⁸

Zahvaljujući angažovanju KPJ i SKOJ-a OMPOK je obuhvatio više od 2.000 omladinaca i omladinki svih socijalnih i nacionalnih struktura u 25 mesnih organizacija.

Naročitu je pažnju OMPOK posvetio baš nacionalnoj ravnopravnosti naroda i narodnosti Vojvodine. U borbi za najširu ekonomsku, društveno-političku i kulturnu autonomiju Vojvodine, nacionalna ravnopravnost naroda i narodnosti Vojvodine bila je glavni uslov njegovog stava.⁹

⁶ Tito, *SKOJ NA NOVOM PUTU*, Proleter, maja 1937.

⁷ Stevan Doronjski, *Borba SKOJ-a za jedinstvo mlade generacije Vojvodine u NOR-u i revoluciji 1941—1945*, separat *Dnevnika*, 18. X 1980. (dalje kraće: St. Doronjski).

⁸ Isto, 3.

⁹ Ž. Milisavac, *OMPOK*, Novi Sad 1959, 138.

Oduvek poznati po svome internacionalizmu, grafičari, a posebno mladi grafičari skojevci, posebno su negovali baš to bratstvo naroda i narodnosti Vojvodine. Dali su tako, u okviru akcija OMPOK-a, neprocenjiv doprinos okupljanju, povezivanju i političkom usmeravanju antifašističkog pokreta omladine svih naroda i narodnosti i svih društvenih struktura Vojvodine.

Tako je jačalo jedinstvo omladine Vojvodine na širokoj platformi borbe protiv fašizma. Značajnu ulogu u tome su odigrali napredni listovi i časopisi: *Naš život*, *Hid*, *Zarja*, *Mladi radnik*.

Preko njih je srpska, mađarska, hrvatska, slovačka, rumunska i rusinska omladina ispoljavala svoju revolucionarnu opredeljenost; angažovala se posebno na međunarodnom planu. Pored učešća na omladinskim konferencijama i kongresima (Pariz 1938) posvećenim borbi za mir i slobodu, bore se kao dobrovoljci u španskom građanskom ratu 1936—1938, a javljaju se i u dobrovoljačke odrede za odbranu Čehoslovačke 1939. godine; oštro reaguju i prilikom italijanske agresije na Albaniju i Grčku i protiv napada na Poljsku 1. septembra 1939. U svim tim borbenim akcijama mladi grafičari su u prvim redovima!

Revolucionarni omladinski pokret pod vođstvom KPJ i SKOJ-a postao je nerazdvojni deo našeg revolucionarno-demokratskog i antifašističkog pokreta. SKOJ-u su tada pristupili najprogresivniji omladinci; grafičari mu pristupaju grupno. Povezani sa ostalim omladincima, osećajući težinu socijalnog i nacionalnog bespravlja i društvene besperspektivnosti i mladi grafičari skojevci postaju sudionici svega progresivnog i revolucionarnog. Zahvaćeni revolucionarnim elanom, tražili su akciju, unosili borbenost u naš radnički pokret — zahtevajući izlaz iz partijskih borbi i stranputica, među kojima je sektaštvo bilo najteže.

A kada je postalo jasno da će fašisti krenuti u porobljavanje sveta, pa i Jugoslavije, jedinstvena antifašistička omladina Vojvodine grozničavo se priprema za odbranu slobode i nezavisnosti Jugoslavije.

Po toj borbi i spremnosti omladine, njenom radu i deklaracijama, u kojima se posebno ističe jaka grupa skojevaca grafičara, postajalo je jasno da je stasalo jedno snažno i mlado vojvođansko i jugoslovensko pokolenje na visini istorijskog trenutka, spremno na odgovornost pred istorijom.

Bilo je to vreme kada se u procesu konsolidovanja Partije SKOJ uspešno obnavljao i sređivao pronalazeći legalne i ilegalne metode rada. Bio je to period džinovske borbe vojvođanske omladine za antifašističko jedinstvo protiv rata i fašizma.

Izveštavajući sredinom jula 1938. godine Georgi Dimitrova u Parizu, kao i Komunističku internacionalu, drug Tito je s pravom konstatovao da „u Vojvodini postoji pokrajinsko partijsko rukovodstvo i partijske organizacije gotovo u svim mestima. Tamo je rad partijskih organizacija među najboljima”.¹⁰

¹⁰ Citirano po: Danilo Kecić, *Borbena smotra komunista Vojvodine. Datumi i sećanja*, Dnevnik, 14. IX 1980.

Grafičarska omladina u omladinskom i revolucionarno-demokratskom pokretu Vojvodine

Titovi stavovi u borbi za jedinstvo omladine oduševljeno su prihvaćeni od sve pa i grafičarske omladine Vojvodine, koja se pridružuje revolucionarnom omladinskom pokretu Vojvodine i uoči drugog svetskog rata solidariše se sa svim akcijama SKOJ-a.

I u SKOJ i u omladinski pokret grafičarski omladinci stupaju korporativno; cele se štamparske oficine uključuju u revolucionarni pokret jedinstvene vojvođanske omladine. Uspešno koristeći i ceneći legalne forme rada, grafičarska omladina složno i politički sve aktivnije istupa i samostalno i u redovima OMPOK-a, gde stiže sve veća politička iskustva. Na OMPOK-ovoj akademiji u spomen Miletića u prisustvu mnogih mladih grafičara, grafičarski omladinac Stevan Čalenić poveo je borbenu pesmu: „Ni brige te, sivi tiću...”, koju prihvatiše svi prisutni — te je akademija dobila karakter opozicione narodnofrontovske priredbe. Aktiviraju se već pomenuti „Autodidakt” i Omladinska sekcija, razgranati na predavačke i čitalačke grupe, te ceo niz sportskih, diletantskih, muzičkih i pevačkih i drugih amaterskih podsekcija, koje sada rade planski i neprekidno i pod uticajem SKOJ-a i Partije.¹¹ Mladi revolucionari Kosta Šokica i Đorđe Zličić izrađuju tada poznati vanredno bogat i precizan plan rada Omladinske sekcije, koji se striktno sprovodio i održavao.¹² Pod uticajem Partije i SKOJ-a kvalitativno se izmenio i karakter kulturno-prosvetnog i bogatog amaterskog rada mladih grafičara. Uz mnoga predavanja¹³, odvija se i bogat program dramskih diletantskih, likovnih i muzičkih sekcija, sportskog i umetničkog amaterskog rada sa izrazitom političkom notom.

Javlja se tada kod mladih širi društveni i kulturni tretman amaterizma, organizovanja i razvoja kulturno-umetničkog rada i stvaralaštva. Rađa se jedan novi kulturno-umetnički amaterizam, kao mogućnost da

¹¹ Izveštaj Upravnog odbora Omladinske sekcije Saveza grafičkih radnika u Novom Sadu od 30. IV do 18. X 1938. godine; Danilo Kecić i Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, Građa za istoriju Vojvodine, tom 2, 1929—1941, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, 236. (Dalje kraće: Kecić — Milanović, *Građa*) i Kecić Milanović, *Građa* 2, IA PKVFG br. 308/1940.

¹² MSRV AO, Fond grafičara 1939. do br. 28/1939.

¹³ Prema izveštaju Omladinske sekcije, do 27. VIII, dok je pročelnik sekcije bio V. Buljovčić, teme su bile: O omladini, O telegrafu i telefonu, O radničkim sindikatima, Oblici nadnica, Radni odnosi u Trećem Rajhu, Biografija Žana Žoresa, Meksiko, Uloga omladine u današnjem društvu, Tehnokratija, O Maksimu Gorkom, Logika demokratije itd. Na predavanju je dolazilo 18 omladinaca. Diskusije nije bilo. Stroži odnos nastaje kada 27. VIII 1939. pročelnik sekcije postaje Milorad Petrović. Na predavanjima: O omladini, Teorijski stručni čas, O astrologiji i astronomiji, O seljačkoj književnosti, Omladinski problem i omladinske organizacije i Radnički pokret u Jugoslaviji — posle svih predavanja vođena je diskusija. Izveštaj Omladinske sekcije od 30. IV do 18. X 1938. Kecić Milanović, *Građa*, tom 2, 236—237.

mladi radni čovek izrazi sebe¹⁴ u stvaralačkom kulturnom i umetničkom delovanju i u svakodnevnom životu i u procesu rada, kao duhovno stvaralaštvo neodvojivo od procesa rada. To dovodi do povezivanja i prožimanja rada, kulture i obrazovanja. Takav amaterizam je istovremeno postao oblik političkog rada i društvena potreba mladih.

Neophodno je pri tome bilo da se dublje osvetljavaju i afirmišu one vrednosti kulture i umetnosti koje izviru iz procesa rada — kao povezivanje i prožimanje umetničkog i društvenog. Otvaraju se tako realne idejne i društvene mogućnosti za prevazilaženje elitističkog odnosa (koji prezire amaterizam), idejnog neutralizma i podele amaterizma na školski, radnički, omladinski itd. Takav novi odnos prema amaterizmu postaje sastavni deo razvoja socijalističke misli radničkog i revolucionarno-demokratskog pokreta, kojem tada pripadaju naročito mladi grafički radnici. Takav amaterizam je nosio progresivna obeležja.

Sve su mnogobrojnije i značajnije ekonomske, ideološko-političke i kulturno-prosvetne akcije. Među ovima je od posebnog značaja bilo prvo omladinsko logorovanje kod Čerevića u Fruškoj gori, organizovano od Partije i SKOJ-a preko Društva „Fruška gora“, a održano od 15. do 31. avgusta 1939. Na njemu su mladi skojevci grafičari dobili svoje prvo kolektivno ideološko-političko obrazovanje. Na taj način se umnožavao i broj skojevskih organizacija, pa je na Četvrtoj konferenciji SKOJ-a februara 1940. u Novom Sadu prisustvovao već 21 delegat iz osam ilegalnih organizacija SKOJ-a. Novo marksističko političko-ideološko obrazovanje dobijaju grafičarski omladinci svojim učešćem na drugom, još masovnijem logorovanju, koje su organizovali PK i MK SKOJ-a Novog Sada na Testeri od 21. jula do 10. avgusta 1940. Kako se na tom logorovanju okupilo više od 120 omladinaca, skojevaca, kandidata i članova Partije — bio je to najizrazitiji primer uspešnog razvoja i jačanja revolucionarnog omladinskog pokreta i borbena smotra mladih komunista.

Dalje podsticaje za revolucionarni politički rad dobiće grafičarska omladina kada je kao rezultat omasovljenja SKOJ-a ubrzo posle logorovanja krajem avgusta 1940. sazvana Peta konferencija PK SKOJ-a, na kojoj je mladi grafički radnik, neumorni aktivista Đorđe Zličić Ciga izabran za organizacionog sekretara PK SKOJ-a, a prisustvovali su sastanku i grafičari skojevci Sava Đisalov i Stevan Čalenić. Ubrzo je za tim Đorđe Zličić na Šestoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a u Zagrebu 8. i 9. sep-

¹⁴ Uz strasno i intenzivno čitanje, koje je bilo najopštiji oblik samoobrazovanja, rad Omladinske sekcije odlikuje se bogatijim programom obuhvatajući: „umetničko, stručno i klasno obrazovanje, književnost i politički pregled... čitanje knjiga i kritiku istih“. Omladinci proglašavaju socijalizam „glavnim izvorom kulture“, jer će „popustiti okove marvenog rada i učiniti život radnika čovečnijim“. Jedan izveštaj ovako naglašava značaj kulturno-umetničkog amaterskog rada: „Dajući knjigu u ruke radniku, omladinci vide u radniku koji čita najveličanstveniju pojavu stoleća i renesansu kulture i knjige, koju milionske mase radnika uzimaju u svoje ruke da im bude ne samo prijatelj, nego i oružje“. MSRV AO FG br. 34/1936.

tembra 1940. izabran i za člana Biroa CK SKOJ-a.¹⁵ Sve su to bila lepa priznanja političkoj aktivnosti ne samo mladog revolucionara Đorđa Zličića, nego i sve grafičarske omladine. U njenim se redovima ističu tada Miloš Bebić i Kosta Šokica, koji sa Cigom sastavlja bogat program rada grafičarske omladine predvođene Cigom, Đisalovom, Calenićem, Smiljanicom, Radovanom Tucićem, Dobrivojem Lazarevićem i dr. Oni tada vode i oštru borbu sa svojim poslodavcima u štamparskim preduzećima.

Uticaj Šeste pokrajinske konferencije Vojvodine na revolucionarnu aktivnost mladih grafičara

Šesta pokrajinska konferencija, krajem septembra 1940, zatekla je grafičare omladince marksistički obrazovane, u kulturno-prosvetnim akcijama vrlo aktivne, klasno svesne i za revolucionarnu antifašističku borbu spremne. Njoj je kao organizacioni sekretar PK SKOJ-a i član Biroa CK SKOJ-a prisustvovao Đorđe Zličić, tada već na glasu kao vatreni sledbenik komunizma. Kako je Šesta pokrajinska konferencija bila priprema za Petu zemaljsku konferenciju u Zagrebu, prisustvovao joj je i grafički radnik Laza Plavšić i bio izabran za delegata za Petu zemaljsku konferenciju. U *Izveštaju* PK KPJ za Vojvodinu govori se o potrebi formiranja ćelija po preduzećima. Takvu je već imala grafičarska omladina, pa je od posebnog značaja bio rad članova SKOJ-a u Omladinskoj sekciji Saveza grafičkih radnika Jugoslavije (SGRJ), u kojoj je borbeno delovao Đorđe Zličić Ciga.

Koliko je Zličić zaključke Konferencije savesno i rigorozno preneo posebno na grafičare skojevce i striktno ih sprovodio vidi se iz rada grafičara skojevaca posle Konferencije. Upoređivanjem aktivnosti grafičara skojevaca sa zaključcima iz *Izveštaja* i *Rezolucije* oseća se potpuna podudarnost odluka *Rezolucije* i akcija omladine, kao i odanost omladinaca tim krupnim odlukama.¹⁶

Dajući svoj prilog konsolidovanju Partije i SKOJ-a u skladu sa odlukama *Rezolucije* Šeste pokrajinske konferencije, predvođeni strogim Zličićem, grafičari skojevci vode borbu za jačanje i čistoću SKOJ-a i Partije;¹⁷ pristupaju organizovanju ćelija po štamparskim preduzećima sa političkim, sindikalnim, omladinskim i drugim sektorima.¹⁸ Brzim reagovanjem i ekonomskim i političkim borbama osamostaljuju se u agitaciji i propagandi literature i partijskog materijala.¹⁹ Sa ciljem stva-

¹⁵ Zapisnik Šeste zemaljske konferencije SKOJ-a o izboru Đorđa Zličića za člana Biroa i Borislava Petrova Brace za kandidata Plenuma CK SKOJ-a. Kecić — Milanović, *Grada*, tom 2, 350.

¹⁶ Uporedi *Izveštaj* i *Rezoluciju* Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu, Kecić — Milanović, *Grada*, tom 2, 352—384.

¹⁷ U svojoj strogosti Zličić čak žigoše „bioskobdžije“, kojima je bioskop preči od društvenog rada. Sećanja Mike Pavlovića saopštena autoru ovog člana.

¹⁸ Izjava Milorada Petrovića, kome je Radivoj Ćirpanov poverio osnivanje prve skojevske ćelije grafičara omladinaca, MSRV AO br. 15015.

¹⁹ Na svečanoj akademiji posvećenoj Miletiću grafičari omladinci postavili su svoju izložbu napredne literature. Ž. Milisavac, *OMPOK*, Novi Sad 1959, 141.

ranja saveza radnika i seljaka, odlascima na selo pristupaju organizacionom i teoretskom jačanju Partije na selu.²⁰ Popularišu zahtev za neodložno sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om, kao i borbu protiv fašizma i imperijalističkog rata, a za slobodu radnog naroda, za mir i hleb.²¹ Verni oduvek poznatom internacionalizmu grafičara, oni se zalažu za zajedničko rukovodstvo Srba, Mađara, Nemaca, Slovaka i Rumuna Vojvodine protiv srbijanskog i hrvatskog hegemonizma, mađarskog revizionizma i nemačkog nacional-socijalizma.²² Povelili su najodlučniju borbu protiv JUGORAS-a, kao i protiv oportunističkih, razbijačkih i likvidatorskih elemenata u grafičarskom sindikatu Novog Sada i SGRJ (Savezu grafičkih radnika Jugoslavije). Podržavali su okupljanje radnika u URSS-ovim sindikatima, pa su se i sami tamo pojavljivali u raznim akcijama — uprkos izričite zabrane SGRJ.²³ Odlučno su se time borili za jedinstvo radničke klase bez obzira na to ko pripada URSS-u, HRS-u, JUGORAS-u ili SGRJ. Radi suzbijanja svakog sektaštva marljivo su izučavali liniju Partije; pojačali su konspiraciju i posebnu pažnju posvetili dimitrovskom držanju pred klasnim neprijateljem. U borbi za standard radnika priključili su se akcijama radničke klase protiv skupoće i špekulanata.²⁴

Sav se taj rad bazirao na odlukama Šeste pokrajinske konferencije.

Politički i akciono na osnovu tih odluka sve iskusniji, upoznati i naoružani teorijom i praksom marksizma, a posle logorovanja i Šeste pokrajinske konferencije upućeni i u taktiku klasne borbe, godinama već uključeni u titovski Narodni front i vojvođanski revolucionarno-demokratski pokret — mladi skojevci, a sa njima i ostala grafičarska omladina, išli su smelo i neustrašivo u susret sudbonosnim danima drugoga svetskog rata. Idejno i organizaciono zaključcima Šeste pokrajinske konferencije za borbu protiv fašizma pripremljeni, na bojni zov Partije odlučno su pohrlili u NOR i socijalističku revoluciju, dajući svoje mlade živote za pobedu ideala za koje su živeli i delali.

²⁰ Organizujući jednodnevne izlete na selo, dolazili su u dodir sa seoskom omladinom.

²¹ Izjava Laze Plavšića, MSRV AO br. 18311.

²² Izjave aktivista grafičkih radnika Save Tucića i Laze Plavšića autoru ovog članka prilikom prikupljanja građe za monografiju: *Sindikalna i revolucionarna borba novosadskih grafičkih radnika*.

²³ MSRV AO, Izjava Laze Plavšića, MSRV AO br. 18311.

²⁴ Sećanja Mike Pavlovića saopštena autoru ovog članka.

Dr VIĆENTIJE ĐORĐEVIĆ

DOPRINOS JOSIPA BROZA TITA ORGANIZACIONOM I KADROVSKOM RAZVOJU KPJ U VOJVODINI U PERIODU 1937—1941. GODINE

Josip Broz Tito je izrastao u procesu višegodišnje idejne borbe Komunističke partije Jugoslavije i napora njenih najboljih snaga za afirmaciju Partije kao revolucionarne avangarde radničke klase.

Dolazak Josipa Broza Tita za sekretara KPJ — 17. avgusta 1937, jedan je od najznačajnijih momenata u njenoj istoriji, a time i u istoriji jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Taj dolazak doneo je i prelazak partijskog rukovodstva u zemlju.¹ To je bio prelomni momenat u istoriji našeg radničkog i komunističkog pokreta. Istovremeno, to je period prevazilaženja jedne od najtežih kriza u KPJ.

Komunistička partija Jugoslavije je pod Titovim rukovodstvom u godinama uoči rata izrasla u prvorazrednu političku snagu i ušla spremna u događaje koji su bili sudbonosni po jugoslovenske narode i narodnosti. Tito je bio u tom periodu inspirator borbe za punu unutrašnju konsolidaciju Partije, podizanje partijskih kadrova i obnovu partijskih organizacija i rukovodstava, omasovljenje i jačanje ilegalnog aparata KPJ i SKOJ-a. Tito je uspostavio direktne veze i sa rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, kojim je rukovodio Žarko Zrenjanin. Po njegovoj oceni, ove partijske organizacije bile su među najboljima u zemlji.

Titova koncepcija o kadrovskom i organizacionom jačanju KPJ, revolucionarnih sindikata i SKOJ-a neposredno se odrazila i na akciono jedinstvo revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini. Posle provale i masovnog hapšenja aktivista, članova i simpatizera KPJ u novembru 1936. godine (bilo je uhapšeno 136 lica, od kojih 122 člana Partije, među njima i Lazar Milankov, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu — od 350 komunista koliko ih je tada ukupno bilo u Vojvodini)²

¹ Dr Pero Damjanović, *Politika*, Beograd, 17. VIII 1977.

² *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar, Komunist, Beograd 1980, 554 (u daljem tekstu *Izvori*).

bio je paralisan rad partijskih foruma i organizacija. Posle dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ počelo je obnavljanje rada foruma i organizacija u većini mesta u Vojvodini. Ovo je sprovela grupa komunista na čelu sa Žarkom Zrenjaninom, Jusufom Tulićem i Svetozarom Markovićem. Zahvaljujući njima obnovljen je rad većine partijskih organizacija. Krajem 1938. godine formiran je Okružni komitet KPJ za severni Banat, sredinom 1939. Okružni komitet KPJ za južni Banat, a krajem te godine formirani su Okružni komitet KPJ za južnu Bačku, Okružni komitet KPJ za severnu Bačku, Okružni komitet KPJ za Sombor i Okružni komitet KPJ za Srem. Istovremeno su formirani i mesni komiteti KPJ u Novom Sadu, Subotici i drugde.³ Dakle, pod neposrednim Titovim rukovodstvom došlo je do obnove i kadrovskog i organizacionog jačanja Partije, što se odvijalo u borbi za jedinstvo i nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti Vojvodine. U referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ Tito kaže:

U čitavom ovom periodu od tri godine CK KPJ imao je stalno pred sobom kao najvažniju zadaću organizaciono pitanje, jer je to bila najslabija strana naše Partije. Bez organizacionog učvršćenja i proširenja partijskih organizacija po industrijama i na selu, putem stvaranja partijskih ćelija, Partija nije mogla biti istinski vođ i organizator borbe radnog naroda. Taj rad je bio dosta težak, jer se nailazilo na razne zapreke kod izvesnih oportunističkih elemenata.⁴

Partija je poklanjala najveću pažnju svom organizacionom učvršćenju. Osnovne partijske organizacije bile su ćelije, koje su svojim radom objedinjavale sve sektore delovanja na svom području. Mesna, sreska i okružna rukovodstva postala su operativnija, imala su biroa i plenuma i razne komisije zadužene za određena pitanja.

Konsolidovana i učvršćena, ali sa povećanim brojem članova tek od kraja 1938. i u 1939. i 1940. godini, KPJ je razvijala u Vojvodini svoju živu aktivnost dosledno sprovodeći onu osnovnu političku liniju na koju se orijentisala posle dolaska Josipa Broza Tita na njeno čelo. Bila je to linija izgradnje idejno-političkog jedinstva i odlučne borbe u vlastitim redovima, s jedne, i širenja svog uticaja u radničkoj klasi, seljaštvu i drugim slojevima društva, s druge strane. Time je bilo trasirano i dalje omasovljenje i jačanje KPJ u Vojvodini. Posebno mesto u programu KPJ, koji se ostvarivao pod Titovim rukovodstvom, zauzimala je borba za prevazilaženje međunacionalnih netrpeljivosti putem preuređenja jugoslovenske države kojim bi svi njeni narodi i narodnosti stekli punu ravnopravnost. Partijska organizacija u Vojvodini imala je jasne marksističko-lenjinističke stavove u pogledu nacionalne ravnopravnosti. Njeni kadrovi su se borili da Vojvodina dobije najširu ekonomsku, društveno-političku i kulturnu autonomiju. Zato je potrebno istaći da se, upravo

³ Vidi *Izveštaj* Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu koji je razmatran na ovoj Konferenciji.

⁴ Josip Broz Tito, *Referat na Petoj zemaljskoj konferenciji*, 19. X 1940, *Izvori...*, 19.

u vremenu o kome govorimo, u partijskoj organizaciji Vojvodine uobličava i učvršćuje ideja o njenom autonomnom položaju u okviru jugoslovenske državne zajednice, o čemu svedoče i izjave istaknutih partijskih kadrova iz ove pokrajine, koje se temelje na programu KPJ po pitanju nacionalne ravnopravnosti, za koji se borilo njeno članstvo.⁵

Celokupna partijska aktivnost i usvojena politička orijentacija novog rukovodstva KPJ sa Josipom Brozom Titom na čelu obezbedili su partijskoj organizaciji Vojvodine jačanje njenih redova. Titova parola „U mase!“ značila je borbu za prodor ideja KPJ svuda gde žive i deluju članovi Partije i SKOJ-a⁶ — u fabrici, na selu, u školi, kulturno-umetničkom ili sportskom društvu.

Na Šestoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu, koja je održana najverovatnije početkom septembra 1940. u Sremskoj Kamenici na Fruškoj gori⁷, konstatovano je da je Partija uspela da se oporavi od mnogobrojnih provala i da je kadrovski i organizaciono prilično ojačala. Pošto je u to vreme politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ Žarko Zrenjanin bio u zatvoru, (u Petrovgradu zajedno sa dvadesetak komunisti i pripadnika pokreta), zajednički referat kao kolektivni rad o političkim prilikama i društvenim odnosima u Vojvodini i o radu i stanju partijske organizacije podneo je Jusuf Tulić. Na konferenciji su pored isticanja uspeha u radu Partije konstatovane i slabosti koje je trebalo otkloniti većim angažovanjem kadrova u sprovođenju jasne političke linije Komunističke partije Jugoslavije, sračunate na dalje jačanje borbe radničke klase i tešnje povezivanje Partije sa širokim narodnim masama. Takođe je konstatovano da je za nepunu godinu i po dana Partija u svom delovanju obuhvatala celu teritoriju Vojvodine i da je organizaciono dobro povezana i učvršćena. Partija je pojačala i učvrstila svoj sastav iz redova radničke klase, poljoprivrednih radnika, sitnog i srednjeg seljaštva, kao i napredne inteligencije. U radu Konferencije učestvovalo je 30 delegata iz svih krajeva Vojvodine, koji su izabrani na mesnim i okružnim konferencijama, i Ivan Milutinović kao predstavnik CK KPJ. Delegati su usvojili *Izveštaj* i *Rezoluciju* i u ovim dokumentima se potvrđuju napred rečene ocene o radu Partije. U *Izveštaju* se pored ostalog kaže:

Za vreme od nepunih godinu i po dana uspostavljena je Partija na celoj teritoriji, organizaciono povezana, a njena rukovodeća uloga u borbi radničke klase pojačana. Danas imamo organizacije u 45 mesta (do zemaljskog partijskog savetovanja imali smo 31); od 29 srezova, koliko ih ukupno ima u Vojvodini, imamo organizacije u 21 srezu. Okružni komiteti postoje u svim okruzima, a sreski u 11 srezova. Socijalni sastav partijskog članstva je: radnika 50%, seljaka 40% i intelektualaca 10%. Oko 30% članova naše Partije su Mađari. Ipak moramo konstatovati da je na mađarskom jeziku izdato malo materijala. Uspostavljenom mađarskom tehnikom rešice se uskoro i ovo važno pitanje... Kod slovačkih masa Partija je prilično dobro

⁵ Izjava Jovana Veselinova data autoru 24. XII 1979. u Beogradu.

⁶ *Izvori*, 178. U pogledu mesnih partijskih organizacija Vojvodina je dobro stajala. A u to vreme „bilo je nekoliko značajnih štrajkova u Vojvodini“, isto, 89.

⁷ *Izvori*, 596.

učvršćena... Partija je ojačala i učvrstila svoje veze sa radničkom klasom, poljoprivrednim radnicima, sitnim i srednjim seljacima, te je rukovodeća uloga Partije svakodnevnom borbom osetno porasla...⁸

„Na oblasnoj konferenciji partije u Vojvodini vidjelo se da se Partija u toj oblasti uspjela oporaviti od mnogobrojnih udaraca režima putem provala. Partija je prilično ojačala”.⁹

Na Šestoj konferenciji KPJ za Vojvodinu izabrano je novo rukovodstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu od 17 članova na čelu sa Žarkom Zrenjaninom, političkim sekretarom, i Jusufom Tulićem, organizacionim sekretarom PK, tri člana Biroa PK: Svetozar Marković, Radivoj Ćirpanov i Ivan Vijoglavini i sedam delegata za Petu zemaljsku konferenciju KPJ: Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Radivoj Ćirpanov, Aćim Grulović, Mihalj Servo, Lazar Plavšić i Gordana Ivačković — 4 radnika, 2 intelektualca i 1 nameštenik.¹⁰ Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu činili su: Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Svetozar Marković, Radivoj Ćirpanov, Ivan Vijoglavini, Erne Kiš, Mihalj Šamu, Otmar Majer, Đorđe Zličić, Stevan Dejanov, Borislav Petrov, Sonja Marinković, Branko Bajić, Servo Mihalj, Aćim Grulović, Slavko Munćan i Stevica Jovanović. Na Petoj konferenciji KPJ u Dubravi kraj Zagreba — održanoj od 19. do 23. oktobra 1940 — Žarko Zrenjanin je izneo podatak da partijske organizacije postoje u pedeset vojvođanskih mesta sa ukupno 650 članova, (od oko 7.000 u celoj zemlji),¹¹ među njima 31 žena i da na području Pokrajine deluje šest okružnih komiteta KPJ, 15 sreskih komiteta KPJ i 14 mesnih komiteta KPJ, da organizacije postoje u 50 mesta; od 29 sreskih mesta postoje u 25, kao i u 35 sela, te da su 40 odsto članova Partije seljaci. Pored toga, on je rekao da je na okružnim i sreskim konferencijama u Vojvodini koje su održane uoči Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu tj. u okviru priprema za Petu zemaljsku konferenciju KPJ, učestvovalo 212 delegata.¹² Naglasio je da je „pomoć CK nedovoljna, iako (je) mater(ijala) bilo dosta. Nadamo se da će biti bolje”, a u zaključcima Pete konferencije KPJ je zapisano da će CK KPJ vojvođanskoj partijskoj organizaciji morati po određenim pitanjima „pružiti što više svoje pomoći”.¹³ U svojoj završnoj reči Edvard Kardelj je na Konferenciji rekao: „Drugovi u Voj(vodini) moraju se energično založiti za ravnopravnost mađ(arske) manjine”, a pominjane su u diskusiji i *Rezoluciji* rumunska, nemačka i druge nacionalne manjine u Vojvodini.¹⁴

Osnovni sadržaj Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, referatima i njenim odlukama dao je generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, glavni

⁸ Vidi *Izveštaj* PK KPJ za Vojvodinu koji je podnesen na Šestoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu početkom septembra 1940. Tito je Konferenciju u svom referatu na Petoj zemaljskoj nazvao „oblasna”. *Izvori*, 571.

⁹ *Izvori*, 257.

¹⁰ Isto, 195. Tito je u referatu na Petoj konferenciji rekao da u Vojvodini ima oko 600 članova Partije.

¹¹ Isto, 570.

¹² Isto, 257.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, 205, 238, 251 i 369.

referent Konferencije, organizator prethodnih nacionalnih, pokrajinskih konferencija. On je u *Izveštaju* rekao i ovo:

Uspjeli smo u toku ove tri godine da u svim oblastima uspostavimo partijske organizacije i forume. Osobito je važno naglasiti da je danas čitava zemlja isprepletana partijskom mrežom. U Srbiji postoji Pokrajinski komitet i oko 1.000 članova.¹⁵

To je podatak za septembar 1940. godine. Međutim, mesec dana kasnije broj članova KPJ povećan je za još 50, što je i Žarko Zrenjanin izneo u diskusiji na Konferenciji, kada je pomenuo da u Vojvodini ima 650 članova Partije¹⁶ i više od 2.000 članova SKOJ-a¹⁷, u čijim redovima je bilo pripadnika svih nacionalnosti, što je bilo od izuzetnog značaja za nacionalno mešovitu sredinu kakva je Vojvodina.

Titovo rukovodstvo unelo je u partijski rad novi duh i novu snagu, a partijska aktivnost Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu u sprovođenju zaključaka Pete konferencije KPJ, pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina, Jusufa Tulića i Svetozara Markovića, obezbedila je prisustvo i vodeću ulogu KPJ na tlu Vojvodine u svim budućim istorijskim događajima i prekretnicama ka kojima je išla naša zemlja.

Zahvaljujući jedinstvu KPJ, organizacionoj čvrstini, samopregornosti kadrova, pravilnoj političkoj liniji i tesnoj povezanosti s masama, jedino je Partija pod neposrednim rukovodstvom Josipa Broza Tita i u Vojvodini bila sposobna da u najsudbonosnijim danima koje su preživljavali naši narodi i narodnosti povede narodne mase u borbu i svenarodni ustanak i revoluciju 1941. godine. Tito ih je kasnije, kao vrhovni komandant, kroz ogromne patnje i žrtve poveo do konačne pobeđe — poklanjajući im svoje iskustvo, znanje i hrabrost u svim trenucima ove najveće epopeje u novijoj istoriji Jugoslavije.

¹⁵ Isto, 26.

¹⁶ Isto, 195.

¹⁷ Dr Danilo Kecić, *Dnevnik*, Novi Sad, oktobar 1978.

Dr BOSILJKA JANJATOVIĆ

BORBA KPJ ZA JEDINSTVO SINDIKALNOG POKRETA U JUGOSLAVIJI U GODINAMA UOČI REVOLUCIJE

I u godinama uoči narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, u vrijeme kad je Komunistička partija Jugoslavije, kičma komunističkog pokreta, idejno-teorijski, programski, organizaciono i akciono pod vodstvom Josipa Broza Tita pripremljena i osposobljena za zadatke revolucije, na koju se odlučila još u vrijeme svog nastanka i koju je, uporno, stalno progonjena i u dubokoj ilegalnosti, osmišljavala i pripremala tokom dugih dvadeset godina, sindikalni je pokret imao posebno mesto u sklopu komunističkog, ali i uopće radničkog pokreta. Bio je legalna mogućnost akcije i organizovanja širokih radničkih masa, a po svojoj usmjerenosti od strane KPJ i važna karika u klasnoj borbi protiv buržoazije i njezina sistema proizvodnje i vlasti a za novo društvo, društvo socijalizma. Ta konstanta u opredjeljenjima KPJ prema sindikalnom pokretu, jer je ona od svog osnutka smatrala da je ekonomska borba posredstvom sindikata dio klasne borbe, dobiva sada nove dimenzije: sindikati pod utjecajem KPJ u svim dijelovima Jugoslavije su ne samo njezina masovna baza među radnicima nego i glavni legalni nosioci akcija radničke klase, organiziranih i neorganiziranih radnika, za promjenu radnog i materijalnog položaja svih radnika, za socijalno-političke zahtjeve, čime pridonose efikasnosti komunističkog pokreta u cjelini kao i snazi i efikasnosti same radničke klase. Posebno je tada važna njihova uloga u borbi KPJ za jedinstvo sindikalnog pokreta i to sada prije svega u borbi za akciono jedinstvo jer se posredstvom sindikalnih akcija što su imale značajke ne samo ekonomske borbe nego izrazite socijalno-političke borbe očitovao utjecaj KPJ u radničkoj klasi, njezina snaga i snaga radničke klase i njihova spremnost da razriješi sve zaoštrenije klasne i društvene suprotnosti.

*
**

Radnička klasa Jugoslavije — uglavnom klasa prve generacije, u kojoj je pravih proletera što su živjeli isključivo od prodaje svoje radne snage bilo relativno malo, i u kojoj je prevladavao radnik-seljak, kao re-

lativno uski sloj tadašnjeg društva — iako se u međuratnom razdoblju udvostručila, a možda i utrostručila, bila je u cijelom međuratnom razdoblju izvrnuta žestokoj eksploataciji: ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, uopće socijalnoj. To se odnosi na cjelinu radničke klase, iako je bilo specifičnosti u pojedinim dijelovima Jugoslavije — negdje je klasa bila jača, pa je i eksploatacija imala druge oblike, a negdje je bila slabija, pa je i eksploatacija bila surovija. Oblici eksploatacije bili su različiti: ona se ponajprije očitovala u stalnoj nezaposlenosti, odnosno prijetnji od nezaposlenosti, što je među radnike unosilo socijalnu nesigurnost; slijedile su, zatim, niske nadnice, koje su, čak i u razdobljima privredne konjunktura, jedva zadovoljavale egzistencioni minimum radnika-samaca, a da se o radniku s porodicom niti ne govori; oblici eksploatacije bili su i nepovoljno radno vrijeme, koje je po zakonskim odredbama imalo biti između 8 i 10 sati, a često se produžavalo ovisno o volji poslodavaca i snazi radničkog otpora, te, dakako, i nepovoljni ostali radni uvjeti. Radnici su bili izvrgnuti i političkoj eksploataciji, tj. njima je gotovo sistematski onemogućavano da se samostalno politički izražavaju: vidjelo se to po tome što su KPJ kao i sve komunistički orijentirane organizacije, Centralno radničko sindikalno vijeće, te SKOJ, stavljeni izvan zakona nakon samo dvadeset mjeseci legalnog djelovanja (koje je također bilo prekidano nasrtajima režima na te organizacije) potkraj prosinca 1920, pa su, nakon toga KPJ i SKOJ sve do 1941. godine djelovali u dubokoj ilegalnosti, probivši njezine obruče tek u godinama uoči rata i revolucije. Nasrtajima režima bili su izvrgnuti nakon tog vremena i legalno osnovani popularni Nezavisni sindikati — zbog svoje komunističke orijentacije, pa su i oni početkom 1929. godine zabranjeni. Slično se dogodilo i s Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije (URSSJ), popularnim URSS-om, koji je zabranjen potkraj prosinca 1940. kao komunistička organizacija, a također i sa Savezom bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ) u travnju 1941 — koje su organizacije bile najprije pod utjecajem socijalista, reformista i koje su u polovici tridesetih godina preuzeli i osvojili komunisti. U Jugoslaviji između dva rata bio je stalno onemogućavan rad komunističkim i političkim i sindikalnim organizacijama, iako su ove posljednje uspijevale da se održe u kakvom-takvom kontinuitetu legalnog djelovanja, što je, dakle, bilo onemogućavanje samostalnog političkog izražavanja radničke klase, čija je avangarda bila KPJ i pokret kojim je rukovala. Bilo je to izravno otežavanje i onemogućavanje. No, buržoazija je i na druge, često prikrevene načine nastojala spriječiti samostalno političko izražavanje radnika: činila je to posredstvom Socijalističke partije Jugoslavije, koja je legalno djelovala u razdoblju 1921—1929. godine i koja nije predstavljala nikakvu realnu opasnost za buržoaziju i njezine režime vlasti. Isto je bilo i sa socijalističkim, reformističkim sindikatima što su pod raznim nazivima djelovali u kontinuitetu u cijelom međuratnom razdoblju. Među njima su postojale razlike i sukobi i to uglavnom zbog prestiža među radnicima i organizacionih principa, ali ne i osnovne orijentacije, pa je to govorilo o njihovoj slabosti da zastupaju jedinstvene interese svojih članova, dakle organiziranih radnika. Socijalistički orijentirani

sindikati bili su: Glavni radnički savez, osnovan 1922. godine s tradicijom od prije prvog svjetskog rata, a od 1925. godine glavna okosnica Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ), koji su opet u tridesetim godinama komunisti preuzeli u svoje ruke; Opći radnički savez (1917—1939), koji je također od 1925, ali samo do 1930. godine dio URSSJ-a; Savez grafičkih radnika Jugoslavije s tradicijom od prije prvog svjetskog rata, koji je bio pod utjecajem socijalista sve do 1941. godine; Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIĆ), također s tradicijom od prije prvog svjetskog rata, ali koji su na nekim područjima (Srbija) već u dvadesetim godinama preuzeli komunisti, da bi u polovici tridesetih godina, slično kao i URSSJ na teritoriji cijele Jugoslavije došao pod vodstvo ilegalne KPJ. Socijalisti, iako su izrasli iz radničke klase i u vremenu do prvog svjetskog rata bili glavni organizatori i inicijatori klasne borbe radnika, u međuratnom se razdoblju sve više udaljavaju od radnika, od klase, postaju uski sloj dobro plaćenih činovnika u ustanovama za zaštitu radnika ili funkcioneri u sindikalnim organizacijama pa vode politiku u ime radničke klase, a ne klasnu politiku i klasnu borbu. Za njih je karakteristično da nastoje poboljšati položaj radnika u okvirima zakonom datih mogućnosti, reformama buržoaskog, kapitalističkog načina proizvodnje i društvenog sistema nastoje ublažiti težak položaj radnika od radnih i materijalnih uvjeta do društvenog statusa uopće. Oni, prema tome, nisu za promjenu sistema, a pogotovo ne za nasilnu promjenu, već za ublažavanje društvenih i klasnih suprotnosti. Po tome su oni reformisti i dakako da nisu smetnja buržoaziji, odnosno opasnost za njezin poredak, pa im buržoazija dozvoljava kontinuirano djelovanje, iako treba reći da to radi u onoj mjeri koja njoj odgovara, jer je klasni sukob, sukob između buržoazije i radnika (a oni su članovi tih socijalistički orijentiranih sindikata) stalan i bukti nesmanjenom žestinom u cijelom međuratnom razdoblju, što znači da i socijalističke političke i sindikalne organizacije dolaze pod udar režima u trenucima određenog političkog i klasnog zaoštavanja (npr. Socijalistička partija Jugoslavije prestala je djelovati početkom siječnja 1929. godine kad je uvedena monarhodiktatura), ili zbog toga što su socijalistički orijentirane organizacije pod pritiskom radnika provele neku akciju koja nije odgovarala poslodavcima ili režimu. Drugi posredan način kojim se buržoazija služila u svojoj klasnoj borbi protiv radnika jeste njezino nastojanje da okupi radnike oko svog programa i svoje politike. Za tu svrhu, budući da joj to nije uspijevalo ili joj je slabo uspijevalo u vlastitim političkim organizacijama, ona je pronašla put: sindikati su joj za te njezine namjere, kao masovne radničke organizacije, trebali poslužiti u punoj mjeri. Takvi su bili pokušaji crkve i krugova oko nje u organiziranju sindikata pod imenom Jugoslavenski strukovni savez već 1919. godine u Hrvatskoj i Sloveniji; u tome se okušala i opoziciona Hrvatska seljačka (republikanska) stranka (HSS), koja posredstvom Hrvatskog radničkog saveza (osnovanog 1921. godine od strane pravaša) u razdoblju od 1922. do 1941. godine (s pauzom od 1929. do 1935. kad ne radi niti sama Stranka) nastoji otupiti oštricu klasne borbe, podvrći radnike svojim utjecajima i onemogućiti

prvenstveno utjecaj KPJ na radničku klasu; na taj su način pokušali djelovati na radnike i Jugoslavenski nacionalni radnički sindikati (JNRS), osnivani pod utjecajem poslodavaca i režima u razdoblju od 1930. do 1934. godine; slično je radio i Jugoslavenski radnički savez (JUGORAS), ekspozitura Jugoslovenske radikalne zajednice među radnicima u razdoblju od 1936. do 1941. godine. Sve su te organizacije imale više-manje izražene pretenzije da djeluju na što širem području, pa i na teritoriju cijele Jugoslavije. Nisu sve imale nekog jačeg utjecaja u masama radnika (kao npr. JNRS), ali su, svaka za sebe, nastojale zapravo razjediniti radničku klasu i time unosile nejedinstvo u sindikalni pokret, što je, dakako, slabilo udarnu snagu radničke klase i njezinu klasnu borbu. Ekonomsku i političku eksploataciju radnika slijedila je i kulturna: radnik nije imao mogućnosti čak niti da se školuje, da školuje svoje dijete, a kamoli da se sam izražava i u sferi kulture. Svi ti oblici eksploatacije radničke klase proizlazili su iz opće ekonomske i društvene situacije u Jugoslaviji, obilježene, s jedne strane, svojevrsnom prvobitnom akumulacijom kapitala, koja uvijek izaziva žestoku eksploataciju radnih slojeva, a s druge, gušenjem svih demokratskih sloboda za one koji su imali na raspolaganju samo svoju radnu snagu. Iz ovih konstatacija o općim ekonomskim i društvenim prilikama u kojima se nalazila radnička klasa međuratnog razdoblja na tlu Jugoslavije, bez obzira na specifičnosti njezine strukture i položaja u pojedinim dijelovima, može se reći da su njezini glavni problemi bili nezaposlenost, niske nadnice, onemogućavanje samostalnog političkog i uopće društvenog izražavanja, što se, dakako, potenciralo i drugim oblicima ugnjetavanja koji su pogađali cijele narode i narodnosti u zemlji gdje je jedno od bitnih pitanja bilo i neriješeno nacionalno pitanje, kao i pitanje seljaka, koji su, opet, zbog stalnog siromašenja sela davali uvijek nove radnike-seljake. Sve to, dalje, govori o tome da su sindikati imali i morali imati funkciju političkih organizacija radničke klase, bilo da su bili organizirani na inicijativu KPJ i pod njezinim vodstvom, bilo da su putem sindikata druge snage nastojale steći utjecaj na radnike. Međutim, dok su građanske snage u sindikalnom pokretu nastojale steći svoje utjecaje na radničku klasu, otupiti oštricu njezine klasne borbe, skršiti snagu klase i suzbiti komunističke utjecaje, pa su, dakle, svjesno išle za tim da unesu nejedinstvo u radničku klasu, da prodube postojeće nejedinstvo, socijalisti vodili politiku mirenja s postojećim stanjem i nastojali da se održe pod svaku cijenu u svojim organizacijama — KPJ je jedina vodila stalnu upornu borbu za jedinstvo radničke klase, u čemu je borba za jedinstvo sindikalnog pokreta bila polazna osnova. KPJ je nastojala premostiti postojeće razlike nastojeći na početku međuratnog razdoblja stvoriti organizaciono i akciono jedinstvo pod svojim vodstvom, a u godinama uoči rata i revolucije, uvidjevši da je nemoguće ostvariti organizaciono jedinstvo zbog toga što su vodstva svih drugih sindikalnih organizacija odbijala takvu politiku u organiziranju radnika, a i zato što je mnogo radnika još bilo izvan bilo kakve organizacije, tra-

žila je i ostvarivala u praksi akciono jedinstvo, jedinstvo u akcijama radnika organiziranih u sindikatima i izvan njih, radnika organiziranih u raznim, često i suprotno usmjerenim sindikatima.

*
**

Pitanje jedinstva sindikalnog pokreta bilo je, dakle, konstanta u cijelom međuratnom razdoblju na području Jugoslavije, a u godinama uoči rata i revolucije bilo je aktualno zbog više razloga. Sindikalni je pokret i tada još razbijen na niz organizacija i pravaca, međusobno suprotstavljenih programski, politički i akciono. Te njegove karakteristike u uvjetima sve zaoštrenijih društvenih i klasnih suprotnosti u godinama uoči rata i revolucije govore o njegovoj slabosti i teškoćama u djelovanju koje, međutim, jedina KPJ nastoji prevladati, a upućuju istovremeno na to da sindikalno organiziranje i djelovanje radnika ima tada veliko društveno značenje. S jedne strane, sindikalni pokret služi radničkoj klasi, koju predvodi KPJ, kao sredstvo klasne borbe, a s druge strane taj isti pokret ima zadaću da otupi oštricu klasne borbe, da suzbije utjecaje KPJ na radnike.

KPJ u tim godinama, iako ima odlučujuće utjecaje u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSSJ) popularnom URSS-u — savezu sindikata uglavnom za fizičke radnike, i u Savezu bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ), ipak nema vlastite sindikalne organizacije. Ona tada i dalje vodi oštru borbu sa socijalistima u samom URSSJ-u, borbu koju je započela još 1929. godine, odmah poslije zabrane rada Nezavisnih sindikata kad su komunisti i njihovi simpatizeri uglavnom samoinicijativno, a kasnije i uz dozvolu CK KPJ, počeli ulaziti u URSSJ-ove podružnice kako bi mogli legalno sindikalno djelovati. Iako KPJ vodi oštru borbu sa socijalistima u samom URSSJ-u, ona se istovremeno zalaže za to da se premoste razlike kako bi se ostvario njezin cilj: jedinstvo unutar URSSJ-a bi moglo biti i poticaj za jedinstvo s drugim sindikatima. Socijalisti, sa svoje strane, u nemogućnosti da odole ne samo preuzimanju inicijative u podružnicama i nižim forumima od strane komunista i njihovih simpatizera, nego i da održe vlastite utjecaje u URSSJ-u, premda su sve slabiji, sve više generali bez vojske, postaju to oštrij protivnici komunista i njihovih simpatizera koliko je očitije da se u URSSJ-u provode principi politike i akcije KPJ. Boje se, dakako, i za svoj vlastiti opstanak — jer komunistička aktivnost u URSSJ-u i SBOTIČ-u i posredstvom tih sindikata u radničkoj klasi izaziva sve češće napade režima i organa vlasti na URSSJ-ove organizacije. Komunisti i njihovi simpatizeri, međutim, se ne slažu s reformistima, socijalistima u pitanjima politike i taktike sindikalnog rada, jer su, za razliku od socijalista, shvatili i za to se beskompromisno opredijelili, da bez klasne borbe, bez rušenja postojećeg buržoaskog sistema nema niti poboljšanja, a kamoli promjene u položaju radnika. Oni s pravom smatraju da vodstvo sindikata nije isto što i njegovo članstvo, pa zbog interesa radničke klase u cjelini neprestano pozivaju na suradnju socijaliste u vrhovima sindikalnim i one u nižim forumima.

Suprotstavljaju se tendencijama raspuštanja pojedinih strukovnih sindikata, što socijalisti iz centrale URSSJ-a provode bojeći se utjecaja komunista (primjer iz Vojvodine, Hrvatske i drugih dijelova Jugoslavije to rječito potvrđuju). Borba KPJ za jedinstvo unutar URSSJ-a donosi dobre rezultate iako socijalisti iz Centrale URSSJ-a i još nekih drugih foruma odbijaju suradnju s komunistima, pa čak, kasnije, niti ne prezaju od denunciranja komunista policiji. O tome očito govori pobjeda politike jedinstva radničke klase na Četvrtom kongresu URSSJ-a održanom u travnju 1938. godine u Zagrebu, nakon čega su nesumnjivi odlučujući utjecaji komunista i njihovih simpatizera u samom URSSJ-u, prije svega u podružnicama i nižim forumima tog saveza sindikalnih strukovnih organizacija.

Uz borbu sa socijalistima u URSSJ-u KPJ u to vrijeme nastoji riješiti i suprotnosti s drugim strujama u sindikalnom pokretu. To se odnosi na Hrvatski radnički savez, HSS-ovsku organizaciju za radnike, koja tada vrlo agresivno nastoji prodrijeti među sve vrste radnika, osobito radnike-seljake, i to ne samo na području Hrvatske nego i u Bosni i Hercegovini, te Srbiji, s namjerom da otupi klasnu borbu i suzbije komunističke utjecaje u radničkoj klasi. Vodstvo Saveza odbija bilo kakvu suradnju s komunistima tvrdeći da njihova opredjeljenja vode u propast ne samo radnike nego i narod, te pokazujući izrazito neprijateljski stav prema svakom pokušaju jedinstva. Ono, uz pomoć vlasti, a od jeseni 1939. godine, od uspostave Banovine Hrvatske, pokušava da HRS nametne kao jedinu sindikalnu organizaciju sklapajući kolektivne ugovore za cijele industrijske grane i dobivši u svoje ruke uprave radničkih komora u Zagrebu i Splitu te ekspozitura i povjereništava tih ustanova u svim mjestima Banovine. Međutim, radnici u pojedinim HRS-ovim podružnicama, a ponegdje su u Hrvatski radnički savez ušli komunisti i njihovi simpatizeri (osobito u Dalmaciji), prihvaćaju suradnju s URSSJ-ovim savezima, što znači s komunistima i njihovim simpatizerima, pa se u akcijama, na djelu, pokazuje opravdanost zahtjeva KPJ za jedinstvenim istupanjem svih radnika kao preduvjeta za rezultate u borbi s kapitalističkim društvenim sistemom.

Komunistima u URSSJ-u, pa i samom URSSJ-u, u to je vrijeme žestoki protivnik i Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS), koji slično kao HRS u Hrvatskoj, u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, te Vojvodini, pa donekle i u Hrvatskoj, nastoji prodrijeti među sve vrste radnika, spriječiti komunističke utjecaje, onemogućiti klasnu borbu. JUGORAS, također uz pomoć režima i njegovih organa vlasti, dobiva u svoje ruke uprave radničkih komora (tako je JUGORAS još 1937. godine preuzeo Radničku komoru u Skopju), sklapa kolektivne ugovore za čitave industrijske grane. I njegovo vodstvo vrlo neprijateljski odbija bilo kakvu suradnju, ali radnici često samoinicijativno, pogotovo u poduzećima i tvornicama gdje postoje i URSSJ-ove podružnice, prihvaćaju suradnju, pa se tako i tu, na djelu, pokazuje ne samo ispravnost gledišta KPJ o potrebi jedinstva, nego i u pravilu dobri rezultati jedinstvenih akcija svih radnika.

Suradnja radnika učlanjenih u HRS-u i JUGORAS-u s radnicima u URSSJ-u, što u godinama uoči rata i revolucije u cijeloj zemlji znači s komunistima i njihovim simpatizerima, na liniji KPJ, bila je moguća zato što je KPJ u procjeni situacije u sindikalnom pokretu, gradeći na svojim već ranije usvojenim opredjeljenjima u borbi za ostvarenje interesa radničke klase u cjelini, vodstvo HRS-a i JUGORAS-a ocijenila kao eks-poziture HSS-a, odnosno režima, ali nije zaboravila da su i u tim organizacijama radnici, pa je u borbi s vodstvom tih organizacija uvijek pozivala radnike na suradnju, na zajedničke akcije, u zajedničku borbu za ostvarenje klasnih interesa. U tome je svemu ona tokom 1939. i 1940. godine imala velikih uspjeha širom Jugoslavije: ostvarivala je to tokom tarifnih i štrajkačkih pokreta, tokom niza socijalno-političkih akcija, demonstracija i manifestacija, tokom kulturno-prosvjetne i sportske aktivnosti. URSSJ-ovi savezi bili su glavni inicijatori i organizatori takvih akcija širom Jugoslavije. Oko njih okupljali su se radnici organizirani u drugim sindikatima, ali i neorganizirani, što je dalo novu potvrdu opravdanosti komunističkih gledišta i o sindikalnom radu i o jedinstvu radničke klase. Opravdanost zahtjeva KPJ za jedinstvom sindikalnog pokreta nije dobila, a nije niti mogla dobiti, potvrdu u stvaranju organizacionog jedinstva sindikalnog pokreta, jer su druge snage u tom pokretu, odnosno vodstva tih drugih sindikata, bili na sasvim suprotnim pozicijama, ali je na djelu, u akcijama to jedinstvo uspostavljeno i ostvarivano. Bio je to zalog uspješne klasne borbe. Ona je nastavljena i nakon zabrane rada URSSJ-a potkraj 1940. godine, usprkos protivljenjima socijalista i drugih snaga u sindikalnom pokretu, posredstvom „odbora radničkog jedinstva” osnivanih nakon Pete zemaljske konferencije KPJ u listopadu 1940, koja je pozitivno ocijenila dotadašnji rad komunista u sindikatima širom Jugoslavije, osobito u URSSJ-u, i predviđajući zabranu rada tog saveza strukovnih sindikata odlučila se na stvaranje „odbora radničkog jedinstva”. Oni su se i prije te odluke afirmirali u praksi, bolje rečeno oni su stvoreni na osnovu iskustva u nizu tarifnih i štrajkačkih akcija, u okvirima borbe za bolje radne i materijalne uvjete svih radnika, u nizu socijalno-političkih manifestacija i demonstracija što su tih godina označavale zaoštavanje društvenih suprotnosti u Jugoslaviji.

LITERATURA

O problemima jedinstva sindikalnog pokreta u Jugoslaviji do sada je relativno dosta napisano, ali uglavnom za određena područja, a ne i za cjelinu Jugoslavije. Ovaj je članak pokušaj da se to pitanje sagleda za cijeli teritorij Jugoslavije, odnosno da se naznače glavne dimenzije tog pitanja.

Najviše je o tome pisao u okviru svojih radova o temama iz djelovanja URSSJ-a J. Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe. URSSJ i rad komunista u njemu 1929—1941*, Zagreb 1977; isti, *Na političkoj liniji KPJ. URSSJ i rad komunista u njemu 1935—1940*, Zagreb 1978; isti, *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije*, Zagreb 1980; usp. i: *Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji*, Beograd 1969; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963; *Komunistički pokret i socija-*

listićka revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1968; *Peta zemaljska konferencija KPJ*, zbornik radova, Zagreb 1972; *Tito, radnička klasa i sindikati*, zbornik radova, Beograd 1979; I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941*, Zagreb 1972; D. Kecić, *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1978; isti, *Sindikalni pokret građevinskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, N. Sad 1979; isti, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika Vojvodine 1935—1941*, N. Sad 1980; A. Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, Beograd 1978; F. Kresal, *Delavstvo in njegov ekonomski položaj v Sloveniji 1918—1941*, zbornik *Ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana 1978; *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941*, Sarajevo 1980; M. Kolar Dimitrijević, *O socijalnoj strukturi radničke klase Hrvatske u razdoblju između dva rata*, Časopis za suvremenu povijest, 1/1970, 77—103; ista, *O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju*, na i. mj. 1/1971, 57—74; M. Ašković, J. Radmilo-
vić, N. Petrović, *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIČ — 1902—1941*, Beograd 1971; J. Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941*, Beograd 1978; B. Janjatović, *Hrvatski radnički savez 1935—1941*, disertacija, Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb.

U svim tim navedenim knjigama i člancima navedena je i ostala relevantna literatura kao i izvori. O tim problemima, dakako, pisalo se i u okviru drugih tema iz radničkog pokreta, pogotovo iz povijesti KPJ, ali bi njihovo nabranje znatno povećalo dimenzije ovog teksta. Od izvornog objavljenog dokumentarnog materijala za ovu temu treba posebno istaknuti: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 4, Beograd 1977, knj. 5, na i. mj. 1978. i knj. 6, na i. mj. 1979; usp. i *Peta zemaljska konferencija KPJ*, edicija Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, zemaljske konferencije, plenumi CK KPJ — SKJ, Beograd 1980.

ALEKSANDAR KASAŠ

**ANTIRATNA AKTIVNOST NAPREDNE VOJVOĐANSKE OMLADINE
U GODINAMA UOČI ŠESTE POKRAJINSKE KONFERENCIJE
KPJ ZA VOJVODINU**

Svetski mirovni pokret javlja se početkom tridesetih godina dvadesetog veka i u neposrednoj je vezi sa rastućom opasnošću od ratnih razaranja i revanšističkih težnji Italije, Nemačke, Japana i drugih zemalja.

Nakon napada Japana na Mandžuriju, a naročito posle Hitlerovog dolaska na vlast, progresivne demokratske snage, podsticane u prvom redu od strane Komunističke internacionale, počinju da se grupišu u jedan jedinstveni front u borbi protiv rata i fašističke opasnosti.

Već na Svetskom kongresu protiv rata i fašizma, koji je održan krajem avgusta 1932. u Amsterdamu, zatim na Internacionalnoj studentskoj konferenciji protiv rata i fašizma 1933. u Parizu, Svetskom kongresu studenata protiv rata i fašizma u Briselu krajem 1934. i Međunarodnoj omladinskoj konferenciji za mir, slobodu i napredak 1935. u Parizu dat je snažan podsticaj osudi fašizma i borbi za mir.¹

Nagli uspon antiratne i antifašističke aktivnosti jugoslovenske i vojvođanske napredne omladine datira s početka 1936. i u neposrednoj je vezi sa održavanjem međunarodne omladinske konferencije za mir u Briselu. Ovu aktivnost u periodu koji je predmet našeg razmatranja napredna omladina Vojvodine ispoljavala je prilikom organizovanja raznih manifestacija, u naprednoj štampi, izdavanjem i rasturanjem proglasa i letaka, sprovođenjem raznih akcija a isto tako i aktivnim učešćem u odbrani demokratske Španije.

Prikazom široke i raznovrsne antiratne i antifašističke aktivnosti vojvođanske napredne omladine pokušaćemo da opišemo njen doprinos opštoj borbi naprednih snaga protiv fašizma — borbi za očuvanje svet-skog mira.

Nakon kongresa u Briselu napredna omladina Jugoslavije razvila je snažnu akciju za popularisanje mira i izrazila jednodušnu osudu italijan-

¹ Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd 1977, 416.

ske agresije na Etiopiju i japanske na Dalekom istoku. U tom duhu napredna omladina Vojvodine okupljena oko Studentske matice organizovala je sastanak 20. aprila 1936. u Novom Sadu, koji je bio posvećen borbi protiv fašizma.²

Naročito živu aktivnost ispoljavali su beogradski studenti, među kojima je bilo i dosta Vojvođana. Vraćajući se svojim kućama za vreme letnjeg raspusta, vojvođanski studenti upoznawali su svoje drugove radnike, seljake i srednjoškolce sa odlukama briselske konferencije, koja je održana pod geslom „Omladini je potreban mir — miru je potrebna omladina”.

Udruženje petrovgradskih studenata pokušalo je da organizuje miting protiv rata 16. avgusta 1936. u Petrovgradu (današnji Zrenjanin), na kojem je trebalo da govori Živojin Balugdžić, međutim, policija je ovu manifestaciju zabranila zbog bojazni da će omladina izazvati nered.³

Posle Prvog svetskog omladinskog kongresa za mir, koji je održan od 31. avgusta do 6. septembra 1936. u Ženevi, a koji je imao ogroman značaj za dalje rasplamsavanje pokreta za mir i osudu fašizma, napredne snage Vojvodine počinju da proširuju svoju aktivnost. Tako je 11. novembra 1936. prilikom obeležavanja Dana mira⁴ omladinska organizacija u Kumanu organizovala prigodnu svečanost na kojoj je govorio Ivo Lola Ribar o odlukama ženevskog kongresa i o potrebi još čvršćeg povezivanja naprednih snaga u borbi za mir.⁵

Jedna od značajnijih manifestacija u borbi napredne omladine za mir bila je i Mirovna konferencija omladine Srbije i Vojvodine, koja je održana 20. decembra 1936. u Beogradu, na kojoj je Ivo Lola Ribar istakao, pored ostalog, da cilj mirovnog pokreta nije mir po svaku cenu, već će se omladina, ako zatreba, prva svrstati u front protiv svetskog napadača. „Mi jesmo za mir, ali stavljamo svima s ovog mesta do znanja da ćemo uvek ustati u odbranu, oružanu odbranu, ne samo svoje zemlje već i svakog drugog naroda koji bude napadnut od strane fašističkih i agresivnih sila.”⁶ Konferencija je uputila i *Apel omladini Srbije i Vojvodine*, kojim je pozvana da se ujedini u borbi protiv fašizma a trebalo je da bude pokrenuta i mirovna anketa kao plebiscit privrženosti omladine miru, ali je početkom 1937. zabranjena od strane Ministarstva unutrašnjih poslova.⁷

Snažan podsticaj okupljanju napredne omladine Vojvodine dalo je stvaranje Omladinskog privredno-kulturnog pokreta 27. septembra 1936.

² Tom prilikom Proka Tokin govorio je o marseljskom atentatu i udelu evropskog fašizma u njemu, Živan Milisavac o fašizmu i selu a Slavko Mišić o događajima na Zagrebačkom sveučilištu. (Živan Milisavac, *OMPOK*, N. Sad 1959, 47).

³ Zagorka Končar, Ljubomir Tabacki, *Uvek u borbi* (hronika Kumanu), N. Sad 1970, 123.

⁴ 11. novembra slavio se Dan mira kao uspomena na završetak ratnih razaranja u prvom svetskom ratu.

⁵ Z. Končar, Lj. Tabacki, nav. delo, 124.

⁶ Milica Damjanović, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta 1929—1941* 2, Beograd 1974, 249—250.

⁷ M. Vasić, nav. delo, 431.

uz punu podršku Partije.⁸ Već je u svojoj rezoluciji o osnivanju od 13. septembra napredna omladina izrazila, između ostalog, da je rat abnormalna pojava, naročito kao izraz imperijalističkih težnji, i da je fašizam taj koji služi imperijalizmu i ugrožava svetski mir, te se zbog toga pozivaju svi omladinci bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost da se udruže u borbi za mir i slobodu.⁹

Ubrzo dolazi do stvaranja mesnih organizacija širom Vojvodine, a stvoren je i Mesni odbor u Beogradu, koji je bio veza sa naprednom omladinom širom Jugoslavije. Krajem 1936. OMPOK je uspeo da u svoje redove okupi više od dve hiljade članova.¹⁰

Osnivanjem OMPOK-a i pokretanjem glasila kao što su *Naš život*, *Vojvođanski zbornik*, *Naša knjižica*, a isto tako i kroz *Hid*, koji je osnovan 1934, napredna omladina Vojvodine stvorila je nove mogućnosti za popularisanje svoje borbe i svojih ideja. Već u prvom broju *Naš život* je na svojim stranicama preneo apel briselskog kongresa, a u trećem apel omladini Srbije i Vojvodine.¹¹

Nakon izbijanja građanskog rata u Španiji CK KPJ uputio je poziv svim naprednim snagama da pomognu borbu za odbranu republike španskog naroda. *Proleter* je na svojim stranicama avgusta 1936. doneo: „Borba španskog naroda, to je naša borba. To je borba naroda za pravo da bude gospodar svoje sudbine, to je borba za odbranu slobode, hleba i mira, to je borba protiv fašizma i rata.”¹²

Pozivu CK KPJ odazvalo se 1.680 Jugoslovena, među kojima su bila i 104 Vojvođanina,¹³ kao što su bili Ivan Jakšić, Petar Drapšin, Kosta Nađ, Lazar Udovički, Radivoj Uvalić, Janoš i Endre Baš, Milan Isakov, Ivan Lebl i drugi.

Jedan od oko tridesetorice Banaćana koji su se borili u Španiji bio je i Stevan Nikolić iz Bašaida.¹⁴ Sa španskog ratišta pisao je svojoj majci:

⁸ Iz zapisnika sa sastanka preživelih članova OMPOK-a održanog 28. maja 1980. u Matici srpskoj, 26.

⁹ *Rezolucija o osnivanju OMROK-a, Zbornik dokumenata Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, izbor dokumenata i objašnjenja Danilo Kecić i Đorđe Milanović (dalje *Zbornik dokumenata*, tom 2), N. Sad—Sr. Karlovci 1971, 208.

¹⁰ Ž. Milisavac, *Omladinski privredno-kulturni pokret, pokret napredne omladine u Vojvodini*, Zbornik radova *Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945*, Bihac 1969, 134.

¹¹ Ž. Milisavac, *OMPOK*, N. Sad 1959, 101.

¹² *Vojvodina u borbi* (album), N. Sad 1963, 148.

¹³ Od 104 Vojvođanina, iz Bačke ih je bilo 35, Banata 26, Srema 16, dok je za 27 naznačeno samo da su Vojvođani. Nacionalni sastav bio je sledeći: Srba 50, Mađara 22, Nemaca 4, Hrvata 2, Jugoslovena 26 (iz saopštenja Đorđa Momčilovića, *Prilog temi SKOJ i omladina Vojvodine u oružanim jedinicama NOR*, koje je autor pročitao na savetovanju „SKOJ i omladina Vojvodine u NOR i revoluciji”, Deliblato, 25—27. septembar 1980).

¹⁴ Stevan Nikolić bio je student Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu. Član SKOJ-a od 1933. Oktobra 1936. odlazi u Španiju pod imenom Mitar Jovanović. Poginuo jula 1937.

Fašizam je internacionalan. On ne poznaje granice. Mogao bi jednog dana poslati svoje razorne avione na naš dični Beograd, na naš bijeli Zagreb, nad našu krasnu Ljubljanu, fašizam bi jednog dana mogao poseći svojom razbojničkom rukom za biserom Jugoslavije našom dragom Dalmacijom. I evo, draga mati, ponos mi raste da sam jedan od milion boraca za slobodu Španije i za slobodu svoje domovine.¹⁵

Napredna omladina Vojvodine je sa velikim interesovanjem i zebnjom pratila razvoj situacije u Španiji. Na stranicama *Našeg života* razvijana je široka agitacija za pomoć španskom narodu. Radovan Zogović pisao je tih dana:

Narode španski, narode bratski!
U svojim mukama
osećaš li i nas uza se?¹⁶

dok je Svetozar Marković Toza već u prvom broju *Našeg života* upozoravao da je jedini neprijatelj slobode fašizam,¹⁷ a Nikola Petrović je u članku *Španija u plamenu* prikazao prvih šest meseci rata, ističući potrebu da se sve miroljubive snage sveta bore protiv izazivača rata u Španiji.

Vojvođanski napredni omladinci svrstani u jedinstveni front i u toku 1937. nastavili su svoju borbu za mir, protiv rata i fašizma. Svoje antifašističko raspoloženje i spremnost da brani mir vojvođanska napredna omladina ispoljila je i prilikom posete Edvarda Beneša Jugoslaviji početkom aprila 1937. Na železničkim stanicama u Subotici i Novom Sadu, kroz koje je prolazio, mnoštvo sveta klicalo je demokratiji, bratškom čehoslovačkom narodu i Maloj antanti.¹⁸

Teška situacija u kojoj se našao čehoslovački narod podstakla je revolucionarno orijentisanu vojvođansku omladinu da u N. Sadu još početkom maja 1937. organizuje veliku manifestaciju pod nazivom „Dan čehoslovačke kulture“. Ovu manifestaciju omladina je iskoristila da se što potpunije izjasni za mir a protiv sve naglašenije profašističke orijentacije Stojadinovićeve vlade.¹⁹

Napredna omladina osećala je fašističku opasnost. Tih dana Dejan Brankov je u listu *Vojvođanin* pisao:

Sile koje pripremaju rat nisu više nepoznate. Pokolje i rat prave oni koji hoće tuđe teritorije, kojima je malo da pljačkaju svoje, koji hoće još robova od drugih naroda. Mi, omladina Vojvodine, smo za mir zajedno sa ostalim seljacima, radnicima i poštenim školovanim ljudima. Mi hoćemo mir i učinićemo sve što se od nas traži da on opstane. Za našu mnogonacionalnu Vojvodinu rat bi bio još strašniji, jer bi udario narod na narod,

¹⁵ Đ. Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977, 16.

¹⁶ Ž. Milisavac, nav. delo, 100.

¹⁷ Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi, Borba između fašizma i demokratije*, predgovor, izbor i objašnjenja D. Kecić, N. Sad 1974, 30.

¹⁸ *Novosađani jutros spontano dočekali predsednika Čehoslovačke Republike*, Dan, br. 77, N. Sad, 6. IV 1937, 2.

¹⁹ Ljubivoje Cerović, *Napredni pokret vojvođanskih studenata 1918—1941*, N. Sad 1972, 104—105.

komšija na komšiju, drug na druga iz detinjstva. To bi bio rat do istrebljenja i sveopšteg uništenja svih vrednosti koje su sve narodnosti što žive u Vojvodini zajednički stvarale.²⁰

Branko Bajić je u članku povodom Dana mira 1937. isticao da se moraju pronaći sredstva koja će onemogućiti ludost rata. „Ne herojstvo rušenja i uništavanja, već herojstvo rada i stvaranja, ideal je mladog vojvođanskog naraštaja!”²¹

Avgusta 1937. vojvođanska demokratska-antifašistička studentska omladina istakla je u svojoj rezoluciji, između ostalog, potrebu očuvanja mira na bazi kolektivne bezbednosti oslanjanjem na demokratski blok, učvršćivanja saveza sa Francuskom i državama Male antante i Balkanskog sporazuma, prekid saradnje sa fašističkim zemljama i uspostavljanje normalnih diplomatskih i privrednih odnosa sa Sovjetskim Savezom.²²

Posle povratka sa robije i dolaska Pavla Papa u Novi Sad u leto 1937. godine, počela je još življa politička aktivnost vojvođanske omladine. Koordiniranje rada i vezu napredne omladine sa Partijom preuzeo je Pavle Pap umesto Nikole Petrovića.²³ Ova aktivnost napredne omladine nije mogla ostati nezapažena od strane vlasti. Odlukom Kraljevske banske uprave Dunavske banovine u Novom Sadu od 28. oktobra 1937. dolazi do zabrane OMPOK-a. Međutim, i posle raspuštanja i zabrane OMPOK-a napredna omladina nalazila je nove načine delovanja i propagiranja svojih ideja kroz razne legalne organizacije.

Omladinska sekcija Međunarodnog kluba čitalaca u Subotici organizovala je 16. decembra 1937. veoma uspelo „Veče mira”, koje je pretvoreno u jednodušnu osudu fašizma. U svom predavanju Emil Segedi je istakao: „S rukom na srcu kažemo: nećemo rat, nećemo smrt od gasa, nećemo ratnu siročad, nećemo herojsku smrt... Ne želimo da rušimo, nego da izgrađujemo.”²⁴

Martovskih dana 1938. napredne snage su sa velikim interesovanjem pratile razvoj događaja u vezi sa Austrijom. Nakon anšlusa Austrije CK KPJ uputio je proglas u kojem se ističe da su „Hitlerove trupe na našim granicama” a da „hitlerizam nije prijatelj i dobri sused, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti. Hitlerov i Musolinijev fašizam znače rat.”²⁵

Tih dana studenti Beogradskog univerziteta održali su velike protestne mitinge 17. i 24. marta na kojima su osudili sve vidljiviju profašističku orijentaciju jugoslovenske vlade izražavajući sve veću zabrinu-

²⁰ Dejan Brankov, *Omladina i mir*, Vojvođanin, br. 45, Pančevo, 14. novembar 1937, 2.

²¹ Branko Bajić, *Sabrani spisi, Sve za mir*, predgovor, redakcija i objašnjenja Ž. Milisavac, N. Sad 1975, 261.

²² *Zahtevi u vezi sa položajem Vojvodine i političkim prilikama u njoj*, Zbornik dokumenata, tom 2, 225.

²³ Zapisnik, 20.

²⁴ Lj. Cerović, nav. delo, 89.

²⁵ Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, N. Sad, Arhivsko odeljenje (dalje MSRV AO), br. 12877.

tost zbog ekspanzije fašizma. Upućeni proglas i ove manifestacije, na kojima je bilo više od pet hiljada studenata, snažno su odjeknuli među naprednom omladinom Vojvodine, koja je nakon ovoga još čvršće povezala svoje redove u borbi protiv fašizma.

Nakon anšlusa Austrije Hitler je nastavljao da sprovodi svoj spolj-nopolitički program. Ovoga puta na udaru je bila Čehoslovačka. Trebalo je „rešiti” pitanje oko tri miliona Nemaca koji su živeli u Sudetima. Evropski mir bio je ponovo doveden u pitanje a napredne snage još jednom su stupile u borbu protiv rastuće opasnosti. Simpatije vojvođanske napredne omladine prema borbi čehoslovačkog naroda protiv fašizma naglo su porasle nakon povratka sokola sa Desetog svesokolskog sleta, koji se održavao u toku leta 1938. u Pragu pod parolom „Graditi i braniti”. Sokolstvo, kao i druge legalne organizacije, kao na primer Stranka radnog naroda, koja je decembra 1939. postavila sebi opšte zadatke: borba protiv fašizma i imperijalističkog rata, uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR itd., te Vojvođanski pokret i druge, veoma dobro su poslužile članovima Partije i SKOJ-a za aktivno delovanje i popularisanje svojih ideja, jer baš u to vreme dolazi do konsolidovanja redova u partijskoj i skojevskoj organizaciji Vojvodine.

Studenti Beogradskog univerziteta povelili su živu akciju i agitaciju da u narodu stvore raspoloženje za odbranu Čehoslovačke u slučaju rata. Omladinski mirovni odbor u Beogradu pokrenuo je akciju za popularisanje CSR. Tražio je da se na akademijama i mitinzima pruži prilika narodu da izrazi veliku ljubav koju gaji prema bratskoj Čehoslovačkoj, zatim da se čehoslovačkom poslanstvu u Beogradu upućuju pozdravna pisma i telegrami, potpisani od što većeg broja organizacija i pojedinaca. Povedena je i akcija popisivanja dobrovoljaca koji su bili spremni da brane Čehoslovačku.²⁶

Inicijativu Partije i beogradskih studenata prihvatili su i vojvođanski komunisti i napredni omladinci. Širom Vojvodine davana je podrška naporima Čehoslovačke da se sačuva evropski mir. Pozivu KPJ da se pritekne u pomoć Čehoslovačkoj Republici odazvalo se u Vojvodini nekoliko hiljada dobrovoljaca. Tom prilikom partijska organizacija u Novom Žedniku postigla je veliki uspeh. Prijavilo se oko 120 omladinaca.²⁷ Širom Vojvodine vođena je i akcija prikupljanja novčane pomoći za odbranu Čehoslovačke. Samo u Petrovcu je do početka oktobra prikupljeno oko 70.000 dinara.²⁸ Međutim, napredni omladinci koji su se javili kao dobrovoljci nisu uspeali da pomognu bratskom čehoslovačkom narodu, jer su četiri velike sile Minhenskim sporazumom²⁹ krajem septembra

²⁶ *Proglas Omladinskog mirovnog odbora*, Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva prosvete, k. 66-99-287, str. pov. br. 127/38.

²⁷ Miloš Lukić, *Žedničke iskre* (hronika Novog Žednika), N. Sad 1978, 238.

²⁸ *Sbierka na obranu Čehoslovenska v Petrovci, Národná Jednota*, br. 41, Petrovac, 8. X 1938, 6.

²⁹ Opširnije o odjeku Minhenskog sporazuma u Vojvodini vidi u radovima: Branislava Vraneševića, *Omladina Vojvodine u borbi protiv fašizma i minhenskog diktata* i Aleksandra Kasaša, *Vojvođanska javnost i Minhenski sporazum*, koji su objavljeni u Zborniku *Minhenskiot dogovor i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi*, Skopje 1980, 426.

1938. „rešile” pitanje evropskog mira priključenjem sudetskih Nemaca Trećem Rajhu.

U toku zime 1938/39. godine vojvođanska napredna omladina nastavila je svoju aktivnost pomoći čehoslovačkom narodu prikupljanjem dobrovoljnog priloga za izbeglice iz sudetskih krajeva preko sokolskih organizacija i Crvenog krsta.

Veliko antifašističko raspoloženje vojvođanska omladina ispoljila je i prilikom organizovanja komemorativnih večeri povodom smrti češkog pisca Karela Čapeka, januara 1939. u N. Sadu i marta iste godine u Petrovgradu.³⁰ Zanimljivo je ovde istaći da su vlasti u N. Sadu još tokom februara 1938. zabranile dalje izvođenje pozorišne predstave K. Čapeka *Bela bolest* zato što je za vreme prikazivanja pojedinih scena dolazilo do frenetičnog odobravanja, koje se pretvaralo u demonstracije podsticane od „lica koja su poznata kao komunistički eksponenti”, kako je pisao ban Dunavske banovine Svetislav Rajić u svom obrazloženju o zabrani.³¹

Marta 1939. Čehoslovačka je ponovo bila u centru interesovanja svetske javnosti. Svuda je vladala opšta ratna psihoza, uzbuđenost i zabrinutost za svetski mir. Proglašenjem „nezavisne” Slovačke i zavođenjem nemačkog protektorata nad Češkom i Moravskom Hitler je nastavljao širenje svog „životnog prostora”.

Sledećeg meseca, nakon italijanske intervencije u Albaniji još jedna država izbrisana je sa političke karte Evrope.

Svoje antifašističko raspoloženje i neslaganje sa profašistički orijentisanom vladom Dragiše Cvetkovića komunisti i napredna omladina Vojvodine jasno su izrazili u svojim proglasima povodom okupacije Čehoslovačke i u pozivu Vojvođanima da se ujedine u borbi protiv izdajničke vlade D. Cvetkovića i njegove spoljno-političke orijentacije.³² U proglasu povodom okupacije Čehoslovačke istaknuto je, između ostalog, da su naše granice, sloboda svih naroda Jugoslavije i budućnost omladine u velikoj opasnosti.

U ovim sudbonosnim trenucima, kada se radi o daljem opstanku ove zemlje, dužnost je svih poštenih, rodoljubivih ljudi da se ujedine radi odbrane naše slobode i granica zemlje. Samo u nezavisnoj Jugoslaviji moći će da se ostvari bratska sloga Srba, Hrvata i Slovenaca, sloboda svih naroda i ravnopravnost svih pokrajina naše zemlje.³³

Prilikom prolaska slobodoljubivih Čeha kroz Jugoslaviju nakon napuštanja Čehoslovačke i odlaska za Grčku, vojvođanska napredna omladina priredila im je impozantan doček. Dana 24. marta 1939. Mesni komitet Partije i SKOJ-a u Kikindi organizovali su miting na železničkoj stanici, na kojem je govorio Kosta Sredojev.³⁴ Klicalo se bratstvu sa čeho-

³⁰ A. K a s a š, nav. delo, 386—387. Komemorativne večeri održane su i u Somboru, Svcu, Starom Bečeju i drugim mestima Vojvodine.

³¹ Arhiv Vojvodine, Sr. Karlovci, Fond Kraljevske banske uprave Dunavske banovine, kab. bana (dalje AV KBUDB KB), Pov. kab. 17/38.

³² *Zbornik dokumenata*, tom 2, 252—259.

³³ Isto, 252.

³⁴ A. K a s a š, nav. delo, 388.

slovačkim narodom, osuđivao se fašizam, a već tada je omladina u Vojvodini počela da skandira svoju akcionu parolu „Branićemo zemlju!“. Sličnu manifestaciju organizovala je i napredna omladina Subotice i okoline.³⁵

Nakon čehoslovačke krize i sve izraženije ratne opasnosti, napredna omladina počela je da razvija sve življu aktivnost, koja je usmeravana od strane novoformiranog PK KPJ za Vojvodinu. Tako je, na primer, 29. aprila 1939. priređeno u Bačkoj Palanci „Vojvođansko veče“, na kojem je Đurica Jojkić, tada apsolutno prava, isticao sve veću opasnost od fašističkog agresora i potrebu sve čvršćeg povezivanja naprednih snaga za odbranu zemlje. Svoj govor završio je rečima: „Mi dovikujemo svima i svakome: branićemo našu zemlju i odbranićemo je!“³⁶

Isto tako, na velikom narodnom zboru 6. maja 1939. u Bačkoj Topoli, gde je u ime omladine govorio Milutin Morača, izražena je spremnost omladine da brani mir. Reči M. Morače često su bile prekidane povcima: „Branićemo našu zemlju!“, „Živela sloboda!“ i „Fašizam neće proći!“³⁷

Aktivnost Partije i SKOJ-a u radu sa naprednom omladinom naročito se u ovom periodu, a i sledeće godine, osećala kroz rad Planinarskog društva „Fruška gora“, čiji je predsednik bio Branko Bajić, organizovanjem veoma uspešnih logorovanja 1939. godine u Beočinu i 1940. godine na Testeru. Ovaj prvi imao je više vaspitni karakter, pevane su borbene pesme, davani pozorišni komadi i razne priredbe i imao je pre svega za cilj zbližavanje napredne omladine iz svih krajeva Vojvodine, dok je drugi, koji je održan od 21. jula do 10. avgusta, predstavljao kurs ideološke izgradnje naprednih omladinaca.³⁸

Prvog dana septembra 1939. napadom Nemačke na Poljsku otpočelo je drugo svetsko razaranje u istoriji čovečanstva.

Nakon potpisivanja sovjetsko-nemačkog sporazuma o nenapadanju 23. avgusta i početka drugog svetskog rata CK SKOJ-a uputio je 3. septembra proglas u kojem se podvlači da je rat pre svega imperijalistički, pokrenut i od strane Nemačke i od strane Engleske i Francuske, „koje su pomogle Hitleru da zapali svet i koje su izdale kolektivnu bezbednost i onemogućile iskrene napore SSSR-a za ostvarenje mira“.³⁹ Umesto dotadašnje orijentacije u međunarodnom radničkom pokretu da je fašizam osnovna opasnost, sada se počeo osuđivati imperijalistički rat, a kao njegovi izazivači osuđivani su i imperijalistički krugovi Zapada.⁴⁰

Veliki odjek među naprednom omladinom Vojvodine imale su radničko-studentske demonstracije od 14. decembra 1939. u Beogradu, a

³⁵ Pero Damjanović, *O nekim obeležjima omladinskog pokreta u Subotici uoči drugog svetskog rata*, Rukovet, br. 11, Subotica 1969, 638.

³⁶ Ž. Milisavac, nav. delo, 148.

³⁷ M. Lukić, nav. delo, 265.

³⁸ Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, tom 1, N. Sad 1976, 212.

³⁹ MSRV AO, br. 12776.

⁴⁰ M. Vasić, nav. delo, 548.

naročito sahrana Bose Milićević 21. februara 1940. u Novom Žedniku, koja je pretvorena u snažnu antiratnu manifestaciju i jednodušnu osudu profašističke vlade Cvetković-Maček.⁴¹

Nasuprot antiratnoj aktivnosti napredne omladine Vojvodine, najveći deo omladine nemačke nacionalnosti, podstaknut spoljnopoličkim uspesima Trećeg Rajha, počeo je da razvija sve življu nacional-socijalističku propagandu. Naročito je u tome prednjačila grupa okupljena u tzv. Pokretu obnove (Erneuerungsbewegung), čiji su nosioci bili mlađi intelektualci, koji su pretežno studirali u Nemačkoj, a isto tako i Kulturbund je postajao sve više politička a ne kulturna organizacija. Rukovodstvo Kulturbunda januara 1939. započinje organizovanje kurseva sa ciljem obrazovanja omladinskih rukovodilaca. Do kraja 1940. godine održano je ukupno 25 kurseva sa 767 učesnika i 15 kurseva za rukovodioce ženske omladine sa 423 učesnice. Centar tog školovanja bio je u Futogu.⁴² Omladina je vaspitavana u nacional-socijalističkom duhu uz stalno isticanje da se Nemci u Jugoslaviji ne mogu smatrati manjinom, već delom nemačke nacije. Vaspitanje i obučavanje u ovom duhu obavljalo se i na logorovanjima, među kojima se ističe jednomesečno logorovanje u Fruškoj gori u leto 1940. godine.

Sve izazovnije ponašanje nemačke omladine podsticalo je na aktivnost naprednu omladinu. Tako je, na primer, u Vršcu, gde je živelo oko 16.000 Nemaca, dolazilo do čestih sukoba između pripadnika Hitlerjugenda i naprednih omladinaca Učiteljske škole, u kojoj je bila veoma jaka organizacija SKOJ-a. Tako je 30. aprila 1939. došlo do sukoba u vršačkom parku između grupe od dvadesetak Nemaca na čelu sa Karlom Hamom i naprednih omladinaca. Do incidenta je došlo kad su nemački omladinci počeli da viču: „Svi će Srbi danas napolje iz parka preko plotu, jer je ovaj park nemački!” i kada su počeli da pozdravljaju sa „Hajl Hitler!”.

Napredni omladinci Vršca svoje nezadovoljstvo zbog sve izraženije nacističke propagande počeli su da ispoljavaju i razbijanjem prozora na kućama viđenijih Nemaca, a dok je od posebnog značaja bila akcija zaustavljanja automobila Crvenog krsta zemunskog logora nemačkih iseljenika iz Besarabije, koji je 17. septembra 1940. došao u Vršac po prikupljenu pomoć za izbeglice. Tom prilikom napredna omladina i druge snage protestovali su protiv fašizma, zauzimajući preteći stav prema posadi automobila koja je bila u nemačkim uniformama.

U noći između 25. i 26. septembra grupa od desetak vršačkih omladinaca napala je nemački „Turn plaz” — vežbalište, kojom prilikom je sala demolirana, polomljene sprave a magnezijumom je velikim slovima ispisano „Dole Hitler” i više pogrđnih reči o vođi Rajha. Prethodne noći demolirana je i apoteka Hansa Šica, jednog od vođa vršačkih Nemaca.

Nakon ovih svih akcija predstojniku gradske policije u Vršcu Stevanu Krajnoviću ostalo je jedino da u svom izveštaju banskom inspekto-

⁴¹ M. Lukić, nav. delo, 354—364.

⁴² Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, N. Sad 1974, 58.

ru konstatuje „da se u poslednje vreme u Vršcu i okolini dosta proširio komunistički pokret”.⁴³

Među većinom mađarskog stanovništva u Vojvodini, a naročito među mladima, osećao se revizionistički duh u jednoj formi pasivnog priželjkivanja.⁴⁴ Međutim, on je stalno podstican iznutra akcijom rimokatoličkog sveštenstva a spolja uspesima hortijevske Mađarske na spoljnopolitičkom planu. Ovaj revizionizam i nacionalistički duh naročito su se ispoljavali u delatnosti kulturnih organizacija kao što su bile „Gazda kör” (Udruženje gazda), „Katholikus Legény Egylet” (Katoličko momačko društvo), a naročito od 1940. godine delatnošću Mađarskog prosvetnog saveza (Magyar Közművelődési Szövetség). Nasuprot ovim snagama, vojvođanski Mađari komunisti, a naročito napredni omladinci okupljeni oko lista Hid, ulagali su velike napore kako bi ukazali da budućnost vojvođanskih Mađara leži jedino u nacionalno ravnopravnoj Jugoslaviji, u kojoj će odlučujuću ulogu imati radnička klasa.

Nakon stvaranja PK SKOJ-a za Vojvodinu u jesen 1939. godine porasla je još više aktivnost napredne omladine. Ubrzo dolazi do stvaranja mesnih komiteta širom Vojvodine. Na Četvrtoj pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a, koja je održana februara 1940. u Novom Sadu, moglo se konstatovati sledeće: „Krajem 1939. godine uz pomoć Komunističke partije nanovo je organizovan rad među vojvođanskom omladinom, postavljen politički potpuno ispravno, pod rukovodstvom SKOJ-a.”⁴⁵ Pored kritičke ocene rada OMPOK-a i analize stanja u skojevskim organizacijama, istaknuta je i potreba da SKOJ kao najmasovniji deo radničke omladine povede borbu protiv imperijalističkog rata. Za sekretara PK SKOJ-a izabran je Borislav Petrov Braca.

Avgusta 1940. održana je u Petrogradu Peta konferencija SKOJ-a. I na ovoj konferenciji konstatovano je da se u svetu vodi imperijalistički rat „koji je došao kao rezultat osnovnih suprotnosti posleratne Evrope, i da radni narod, a time i radna omladina, nemaju nikakvih interesa da u njemu učestvuju . . . , zbog toga što je ovaj imperijalistički rat uperen protiv osnovnih interesa radnog naroda i omladine i omladina se mora boriti protiv njega . . . Pošto je propao plan bružoazije da uvuče Jugoslaviju u rat na strani anglo-francuskog imperijalističkog bloka, buržoazija je, ne mogući se više oslanjati na Englesku, usled njene slabosti, prišla nemačko-italijanskom imperijalističkom bloku i samim tim počela sprovoditi fašizaciju zemlje. To je nova opasnost za omladinu i zbog toga omladina mora zbiti svoje redove oko svoga saveza u borbi za svoja prava.”⁴⁶

Na Šestoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu u *Rezoluciji* ističu se između ostalog i uzroci svetskog razaranja, podstiče najupornija borba protiv imperijalističkog rata i zahteva okupljanja najširih narodnih masa u borbi za mir, hleb i slobodu.

⁴³ AV KBUDB KB, Pov. II/2, br. 16353/40.

⁴⁴ MSRV AO, br. 20428, mikrofilm, koc. 441.

⁴⁵ *Zbornik dokumenata*, tom 2, 317.

⁴⁶ Isto, 342—343.

Nešto više od pola godine od održavanja Konferencije, napadom Nemačke na Jugoslaviju obistinile su se reči Borislava Petrova izrečene na logorovanju 1940. godine na Testeri, kada je istakao da omladina mora biti spremna za nastupajuće istorijske događaje koji će biti sudbonosni za naše narode: „Omladinci i omladinke, smelo uzdignite barjak revolucije i ja vam želim da se opet nađemo svi zajedno, ali na barikadama, sa puškom u ruci u borbi za lepšu budućnost.”⁴⁷

Odazivanjem pozivu CK KPJ za dizanje ustanka, napredna omladina Vojvodine je na najbolji način potvrdila svoju opredeljenost borbi za interese radničke klase.

⁴⁷ M. Čobanski, Z. Golubović, Z. Kumanov, nav. delo, 214.

Dr DANILO KECIĆ

**BORBA KOMUNISTA VOJVODINE ZA NACIONALNU
RAVNOPRAVNOST I DEMOKRATSKO PREUREĐENJE ZEMLJE U
PERIODU OBNOVE I KONSOLIDOVANJA KOMUNISTIČKE
PARTIJE JUGOSLAVIJE**

Uvažavajući specifične prilike u kojima je delovao revolucionarni radnički pokret, komunisti Vojvodine su od prvih dana svog organizovanja elastičnije sagledavali i nacionalno i agrarno pitanje, pa su i svoju politiku i praksu saobražavali stvarnosti, neposrednim i dalekosežnim ciljevima i težnjama širokih i nacionalno ugnjetenih narodnih masa i revolucionarnoj perspektivi pokreta.

Uspesi komunista sve do sredine tridesetih godina bili bi neosporno još veći i značajniji da je Partija u celini bila sposobna da radništvu i seljaštvu svih naroda i narodnosti ponudi programatsko i akciono rešenje ovih osnovnih problema buržoaske Jugoslavije, da je uspela da određene zahteve i opredeljenja masa definiše kao svoj širi idejno-akcioni program društvene politike.

Opšte je poznato da je etnička, društveno-politička, privredna i kulturna istorija višenacionalne Vojvodine vrlo živa i složena i da je pored svekolikog uzajamnog uticaja i zajedništva svaki narod ponaosob — i to Srbi (528.000), Hrvati (120.000), Slovaci (67.000), Rusini (20.000), Mađari (413.000), Nemci (343.000), Rumuni (78.000) i drugi — imao i svoj osoben put istorijskog razvoja, naročito dinamičan uoči drugog svetskog rata.

Utoliko su i uslovi delovanja revolucionarnog radničkog pokreta u nacionalno mešovitoj Vojvodini bili teži i složeniji. Oni su obavezivali svaki politički pokret, a naročito Komunističku partiju Jugoslavije, da u svakoj fazi svog razvoja i borbi posebnu pažnju posvećuje nacionalnom problemu. Tako je već sama ideološko-politička borba za ujedinjenje svih revolucionarnih snaga, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, bila uslov svake klasne borbe i jedina mogućnost da se proleterski pokret dublje zasnuje u masama i da se kao jedinstvena snaga suprotstavi raznim varijantama buržoaske uskonacionalne politike. I bez obzira na to što Komunistička partija dugo nije do kraja pronikla u suštinu, kompleksnost i dalekosežnost ovog bitnog problema buržoaske Jugoslavije, ona se od svog osnivanja borila za punu nacionalnu ravnopravnost na

ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom polju. Otuda i borba za demokratske međunacionalne odnose, u uslovima kada buržoaske partije nisu mogle da se pojave kao zastupnici nacionalne ravnopravnosti, postaje bitna komponenta složenih i oštih klasnih borbi u Vojvodini.

Vremenom Partija je uočavala svoje strateško-taktičke promašaje i zablude u domenu nacionalnog i agrarnog pitanja, ponudila drugu političku koncepciju za njihovo rešenje, mada još nedovoljno razrađene, da bi se ponovo u sferi teorije i u političkom kursu krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina pod štetnim uticajem Komunističke internacionale zalagala, prevashodno u rukovodstvu, za razbijanje Jugoslavije kao buržoaske tvorevine. Tek sredinom tridesetih godina Partija se postepeno oslobađala sugerisanih pogrešnih koncepcija i političkog kursa za razbijanje Jugoslavije kao jedinstvene države i problematiku nacionalnog pitanja tek tada realno i potpuno sagledavala, da bi potom izgrađivala i svoj stav o ovom za mnogonacionalnu Vojvodinu i Jugoslaviju izuzetno važnom pitanju. Drugim rečima, Partija je tek tada bila sposobna da revolucionarnom radničkom pokretu i jugoslovenskom društvu ponudi realnu političku platformu i otvori dalekosežnu perspektivu oslobođenja radničke klase, svih naroda i narodnosti Jugoslavije pa time i za istinsko demokratsko rešenje nacionalnog pitanja, bitnog elementa političke nestabilnosti buržoaske Jugoslavije.

Nasuprot raznim koncepcijama opozicionih građanskih partija, koje su se, pored ostalog, u borbi protiv velikosrpskog hegemonizma zalagale za neko čisto formalna pa i apstraktna rešenja federativnog ustrojstva države, bez programa izmene društveno-ekonomskih i političkih odnosa, Komunistička partija se od sredine tridesetih godina zalagala za punu nacionalnu ravnopravnost, za pravo svakog naroda na samoopredeljenje, suverenitet i protiv svakog vida nacionalne dominacije, ugnjetavanja i eksploatacije.

Početak novog i politički realnog kursa prema nacionalnom pitanju označio je Splitski plenum CK KPJ juna 1935. Umesto kursa za bezuslovno razbijanje Jugoslavije, sugerisanog od Kominterne, Plenum je istakao „da svaki narod ima pravo i treba da sam odluči o svojoj sudbini”. Težište borbe KPJ za nacionalnu ravnopravnost se tako prenelo na pravo samoopredeljenja. Stoga je KPJ isticala i svoj zahtev za nacionalne narodne skupštine izabrane na slobodnim izborima.

Bitno menjajući svoj stav prema nacionalnom pitanju u periodu između dva svetska rata, bez obzira na to što je akciono uvek bila borac za političku, privrednu i kulturnu ravnopravnost naroda i narodnosti, KPJ je menjala i izgrađivala svoj stav i prema pitanju državnog preuređenja. Do ovoga je došlo u vreme jačeg nastupa levih opozicionih snaga i zasnivanja platforme antifašističke aktivnosti Narodnog fronta, okupljanja i borbe svih demokratskih i progresivnih snaga protiv pojačane i neposredne fašističke opasnosti.

Tek tada je Partija radikalno izmenila i svoje programatske koncepcije za razrešavanje međunacionalnih odnosa, odnosno za marksističko-lenjinističko rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i demokratsko

preuređenje postojećeg društveno-političkog sistema. Partija je, naime, tek tada na osnovu koncepcija druga Tita zauzela principijelan i jasan stav kako o rešavanju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa, tako i o pitanju temeljnog preuređenja zemlje i stvaranja demokratske federativne Jugoslavije u kojoj bi i Vojvodina bila autonomna jedinica.

Prelomni momenat u pogledima KPJ na ovu osnovnu i vrlo akutnu društveno-političku problematiku toga vremena bilo je savetovanje rukovodstva KPJ u drugoj polovini avgusta 1936. u Moskvi i zauzimanje stava da revolucionarne snage sa KPJ na čelu treba na platformi Narodnog fronta da vode odlučnu borbu protiv fašističkih kombinacija sa Jugoslavijom, s jedne, i za preuređenje jugoslovenske države u demokratsku federativnu republiku Jugoslaviju, s druge strane.

Tako je avgusta 1936. *Proleter* u članku *Komunisti i konstituenta*, a u vezi sa zahtevom levih opozicionih snaga za preuređenje skupštine i onemogućavanje ranije prakse nadglasavanja, između ostalog pisao i sledeće:

Mi smatramo da stanovnici pojedinih historijskih pokrajina kao što su Bosna i Hercegovina i Vojvodina imaju isto tako prava da slobodno opredijele svoj odnos i položaj prema drugim narodima i prema državnoj cjelini.

...Radnička klasa dužna je da i danas sa svom svojom snagom pomogne narodne pokrete za federaciju ili autonomiju pojedinih naroda ili historijskih pokrajina, jer takvo rješenje znači korak naprijed u pravcu potpune narodne slobode.

Polazeći od principa da u jednoj demokratskoj zajednici narodi moraju imati pravo na samoopredeljenje, drug Tito je u svom pismu komunistima Srbije 2. novembra 1936. između ostalog pisao:

Ljevičari su za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici.

Zalažući se za ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji, drug Tito je u razmatranju mesta i uloge sabora i nacionalnih skupština isticao da je glavno da se na osnovu tajnog i proporcionalnog prava glasa izaberu nacionalne skupštine kako bi ne samo Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, već i narodi Vojvodine i Bosne i Hercegovine mogli suvereno da odlučuju o svojim nacionalnim i regionalnim zahtevima u odnosu na državno uređenje. U tome je od posebnog značaja bilo formiranje KP Slovenije i KP Hrvatske 1937.

Iz rečenog nedvosmisleno se može zaključiti da je KPJ već sredinom tridesetih godina zauzela principijelan i jasan stav kako o rešavanju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa tako i u pitanju temeljnog preuređenja zemlje i stvaranja demokratske federativne republike Jugoslavije.

Razvijajući i predvodeći odlučnu borbu svih naroda i narodnosti Vojvodine protiv centralizma i hegemonizma, komunisti Vojvodine su, prevazilazeći uske nacionalne koncepcije Vojvođanskog pokreta, njegovu orijentaciju i političku akciju za ustrojstvo federalne ili administrativno-autonomne Vojvodine, ponudili i povelu borbu za jedan kvalitativno i suštinski nov politički koncept višenacionalne Vojvodine.

Prevazilazeći svojevremeno prihvaćenu a usko shvaćenu parolu Vojvođanskog pokreta „Vojvodina Vojvođanima”, revolucionarne snage su na osnovu Titovih koncepcija još bliže odredile, dogradile i istakle svoje političke ciljeve i zahteve u domenu nacionalnog pitanja i statusa Vojvodine u budućoj federativnoj Jugoslaviji.

Tako je pored humanističkog sadržaja borbe za nacionalnu ravnopravnost i adekvatno rešavanje međunacionalnih odnosa u Vojvodini, ova politička orijentacija KPJ imala i duboki strateško-politički značaj u pogledu privlačenja masa u revolucionarni pokret i u pogledu formiranja njihove kritičke političke svesti prema stavovima i praksi opozicionih građanskih političkih partija i grupacija, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Nacionalnim pitanjem u Vojvodini i njenom autonomijom uoči drugog svetskog rata najviše se bavio Žarko Zrenjanin, politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. On je detaljno analizirao ekonomsko izrabljivanje i političko i kulturno ugnjetavanje Vojvodine.

O nacionalnom pitanju i autonomiji Vojvodine on je (1938) između ostalog pisao:

Ako smo mi protiv razbijanja Jugoslavije na posebne državnice (kakav je stav ranije imala Kominternu — primedba pisca), to smo mi i protiv toga da velikosrpska diktatura (ili JRŽ vlada) nastavlja svoj život tako da dade neku „kulturnu” ili banovinsku autonomiju Hrvatskoj i Sloveniji. Federalizovano uređenje koje bi došlo kao posledica odlučne borbe naroda protiv Beograda, dalo bi svim narodima i pokrajinama i garancije da preko svojih pokrajinskih sabora urede svoje unutrašnje stvari, a preko konstituantne (ustavotvorne skupštine) zajedničke stvari cele zemlje, i to bez prisiljavanja. Demokratske stranke većinom spominju samo Hrvate, Srbe i Slovence za ravnopravne činioce (osobito srbijanska Udružena opozicija, jer Hrvatska seljačka stranka npr. pomaže Vojvođanski pokret). Komunisti traže da bude, međutim, sedam jedinica sa puno prava da odrede svoj položaj u federativnoj Jugoslaviji (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Crna Gora, Bosna i Vojvodina). Sigurno je da će Srbija, Hrvatska i Slovenija tražiti da budu federativne jedinice, ostale pokrajine će prema konkretnim uslovima (unutrašnja i spoljna situacija) odrediti narodnim plebiscitom žele li da budu federativna jedinica ili autonomna jedinica u jednoj od federativnih. I komunisti će odrediti u tim pokrajinama svoj konačni stav prema datoj situaciji (za razliku od građanskih partija koje bezuslovno traže federaciju).

Sagledavši ovaj problem kompleksno, Ž. Zrenjanin je isticao da složenost nacionalne strukture Vojvodine nije i ne može biti jedini, već samo osnovni njen konstitutivni element, jer njena posebna ekonomska i socijalna struktura, istorijska i kulturna tradicija čine one druge faktore koji grade osnovu i nameću imperativ da se Vojvodina konstituiše kao autonomija.

Obrazlažući ovaj stav, Ž. Zrenjanin je dokumentovano i iscrpno prikazao ekonomsko izrabljivanje i zapostavljanje Vojvodine, njeno političko ugnjetavanje kao pokrajine, kao i njeno zapostavljanje na kulturnom planu. Otuda on i ističe da narodi i narodnosti Vojvodine mogu biti slobodni ekonomski i politički i kulturno ravnopravni sa drugim narodima u Jugoslaviji samo ako joj se bitno izmeni položaj. Rešenje ovog egzistentnog problema Žarko Zrenjanin je video dvojako.

1) da u određenim političkim odnosima Vojvodina „bude autonomna oblast vezana za Srbiju“, ili

2) ako „demokratske snage u Vojvodini budu porasle“, „biće federalna jedinica“.

U završnim svojim razmatranjima i perspektivama za konačno rešenje nacionalnog pitanja u Vojvodini Ž. Zrenjanin je pisao:

Danas je glavni zadatak oboriti vladu JRZ, koja predstavlja beogradsku ugnjetačku buržoaziju, nacionalno potlačivanje i isisavanje Vojvodine. Obaranje vlade, ostvarenje demokratske, slobodne Vojvodine znači skidanje najtežeg tereta nacionalnog i pokrajinskog ugnjetavanja Vojvodine. To bi mnogo olakšalo položaj naroda u Vojvodini.

Ali to nikako ne bi bilo konačno rešenje nacionalnog pitanja, ni pokrajinskog pitanja Vojvodine. Možda ni za jednu zemlju ne važi u tolikoj meri, kao za Vojvodinu, da jedino socijalistička revolucija, sovjetska vlast mogu da reše nacionalno pitanje. U Vojvodini, gde ima šest velikih narodnih grupa, gde su te grupe izmešane ne samo po celoj pokrajini, već i po srezovima, selima ... jedini je konačni izlaz onaj koji uništava koren nacionalnog sukoba — buržoazija, kapitalizam, koji ne može da postoji, a da ne teži da potčini druge narode. A jedino socijalistička revolucija može uništiti velikosrpsku buržoaziju, potlačitelja nacija u Vojvodini, kao i mađarsku, nemačku i drugu buržoaziju u Vojvodini, pomagače inostranog fašizma.

Ovi pogledi Ž. Zrenjanina bili su ishodište jedne od osnovnih komponenti svakodnevne političke aktivnosti komunista i revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini u godinama uoči fašističke agresije na Jugoslaviju.

Ove svoje stavove i poglede komunisti Vojvodine uneli su u mnoge svoje proglase, pa i u *Platformu* Stranke radnog naroda, koju je ilegalna KPJ 1938—1940. stvarala kao legalan instrument svoje političke borbe i oko koje je okupila i jačala revolucionarno-demokratski pokret.

U *Platformi* Stranke radnog naroda o ciljevima borbe za nacionalnu ravnopravnost i autonomni položaj Vojvodine, između ostalog, konstatuje se i sledeće:

Položaj Vojvodine i naroda u njoj bio je za poslednjih dvadeset godina vrlo težak. Velikosrpska gospoda su u Vojvodini sprovodila politiku iskorišćavanja Vojvodine za svoj račun uz pomoć jedne grupe vojvođanskih bogataša.

Preduzet je čitav niz vanrednih mera, otete su narodne slobode, ugušena je svaka slobodna misao. Radnička klasa u Vojvodini je bila u težem položaju nego u ostalim pokrajinama. Nastojalo se da radnička klasa ni po koju cenu ne dođe na čelo borbe radnog naroda za slobodu...

Prema nacionalnim manjinama u Vojvodini vođena je naročita politika. Nacionalne manjine su potpuno isključene iz podele zemlje, te na taj

način nisu dobile ni brazdu zemlje. Pored toga je odskora uvedena uredba sa zakonskom snagom kojom se zabranjuje pripadnicima narodnih manjina da kupuju zemlju, kuće i druge nekretnine. Ukinute su i sve srednje škole na manjinskim jezicima, a nacionalne i kulturne organizacije su im onemogućavane u radu. Ovo se naročito odnosi na Mađare, koji su najviše zapostavljeni.

Samom tobožnjom agrarnom reformom nije se skoro ništa postiglo. Veleposedi su i dalje ostali, deljeni su bedni komadići zemlje sa kojih se ne može živeti; otplate i porezi su bili neizdrživi i agrarci su u masi napustili dobivenu zemlju; konačno rešenje je odugovlačeno u beskonačnost, narodne manjine nisu dobile zemlju. Otuda se moglo dogoditi da i pored 52 veleposeda koji imaju 250.000 jutara zemlje postoji 90.000 porodica bez brazde zemlje.

Baš zbog toga što Vojvodina ima svojih posebnih zadataka, kako na ekonomskom tako i na nacionalnom polju, i što je ona samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom, ne može se bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu. Incijativni odbor SRN Vojvodine stoji na stanovištu da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama.

Obrazlažući političku orijentaciju i *Platformu* Stranke radnog naroda, Svetozar Marković Toza je u svojoj knjizi *Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini* krajem 1939. između ostalog isticao razložnost i potrebu da u preuređenju jugoslovenske države na federativnoj osnovi Vojvodina bude jedna od autonomnih pokrajina. Na istom mestu on je pisao:

Stranka radnog naroda zahteva federativno uređenje u kome će narodi i pokrajine imati svoje federativne, odnosno autonomne jedinice u kojima će svim poslovima upravljati narod preko svojih slobodno izabranih predstavnika. SRN traži da i Vojvodina bude jedna od autonomnih jedinica obzirom na svoju posebnu ekonomsku, socijalnu i nacionalnu strukturu i posebnu istorijsku i kulturnu tradiciju.

U analizi agrarnog i nacionalnog pitanja i konstataciji da su iz podele zemlje bile isključene narodnosti, čime je učinjena velika nepravda ovom delu agrarne sirotinje, Svetozar Marković Toza je ukazao i na jedino realnu perspektivu da se ovi osnovni problemi u Vojvodini reše, pa zaključuje:

Demokratskim uređenjem države, davanjem istih prava na kulturnom, nacionalnom i ekonomskom polju svim narodima u Vojvodini, mogu se srediti svi nastali sporovi sa nacionalnim manjinama, te otkloniti sve dalje nesporazume. Treba imati u vidu: da nema nikakvog spora između radnog naroda jedne, druge, treće itd. narodnosti, jer se interesi radnog naroda, bez obzira na nacionalnu pripadnost, uvek poklapaju.

Na toj političkoj platformi delovala je i borila se za nacionalnu slobodu i ravnopravnost obnovljena i pod Titovim rukovodstvom konsolidovana Komunistička partija u godinama uoči druge svetske kataklizme i fašističke agresije na Jugoslaviju. Ona je bila bitna komponenta svakodnevne politike i aktivnosti i partijske organizacije Vojvodine. Ovi stavovi i analize ušli su u *Izveštaj* Pokrajinskog komiteta koji je podnesen septembra 1940. na Šestoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu.

U *Izveštaju* Šeste pokrajinske partijske konferencije veći deo njegovog prvog odeljka posvećen je analizi neravnopravnog položaja, ugnjetavanja i eksploatacije Vojvodine i njenih naroda i narodnosti od velikosrpske vladajuće buržoazije. Tako je Vojvodina, iako je njena teritorija sedam puta manja od teritorije Srbije, Makedonije i Crne Gore plaćala dva puta više zemljarine od njih. U prvoj deceniji zajedničke države u Vojvodini je plaćano 209 dinara na tri hektara, a u Srbiji samo 103 dinara. U istoj deceniji Vojvodina je plaćala 25,2% ukupnog neposrednog poreza, što je iznosilo 1.846 dinara po stanovniku. Godine 1936. u Vojvodini je plaćan porez od 290 dinara, a u Srbiji 112 dinara po glavi stanovnika, a to znači da je 11% stanovništva u Vojvodini plaćalo 20,3% ukupnog poreza, dok je 38% stanovništva Srbije plaćalo samo 8% više, odnosno ukupno 28,4% ukupnog poreza.

Razne samoupravne dažbine, prirezi i drugo bili su veći od dva do četiri puta od istih dažbina u Srbiji. Vojvodina je plaćala i nesrazmerno veliki deo državnih dugova, pa je plaćala „ne samo svoje, već i deo dugova Srbije”. U Vojvodini je i pored svega iznos naplaćenog poreza bio veći od raspisanog. Tako je npr. 1935. u Vojvodini bilo naplaćeno 104% poreza, a u Srbiji 61%. Bilo je raspisano 206 dinara poreza po glavi, a naplaćeno 214, a u Srbiji raspisan 91 dinar, a ubrano samo 55 dinara po glavi.

Vrlo nepovoljna bila je po Vojvodinu i monopolska i kreditna politika. Tako je od 1919. do 1937. na teritoriji Vojvodine investirano samo 7 miliona dinara, a u Srbiji 73,3 miliona „iako je Vojvodina davala monopolu uglavnom podjednak prihod kao i Srbija”. Godine 1937. Vojvodina je dobila od Narodne banke samo 8,4%, dok je Srbija dobila 49,2% kreditnih zajmova.

Slična je bila i politika Državne hipotekarne banke i Poljoprivredne agrarne banke.

Ovakvom kreditnom politikom bile su pogođene naročito nacionalne manjine. Posledica takve kreditne politike jeste pojačana fašističko-nacistička propaganda preko „Agrarije”, koja daje kredite uz kamatu od 4%, dok Narodna banka naplaćuje 5%.

Uz sve ove podatke u *Izveštaju* Šeste pokrajinske partijske konferencije konstatovano je da je Vojvodina u tom istom razdoblju dobila nesrazmerno svojim davanjima za gradnju železnica, mostova i novih puteva, za javne i hidrotehničke radove. Otud se u drugom odeljku citiranog *Izveštaja* o nacionalnom pitanju i međunacionalnim i političkim prilikama u Vojvodini pored ostalog piše i konstatuje:

Nad svim tim nacionalnim manjinama srbijanski imperijalizam vrši svestranu eksploataciju i ugnjetavanje, kako ekonomsko, tako i socijalno-političko i nacionalno. Pripadnici nacionalnih manjina bili su potpuno izuzeti pri sprovođenju agrarne reforme. Oni su udaljeni od svakog sudelovanja u vlasti. Oni ne mogu biti nameštenici u državnoj službi. Ograničeno im je školovanje na maternjem jeziku, kao i upotreba maternjeg jezika. Nije im dozvoljen slobodan prosvetno-kulturni rad. Reakcionarni režim nastoji svim silama da se kod tih naroda ubije osećanje narodne ravnopravnosti.

Takva ugnjetačka politika uzrok je što je zacarila fašističko-revizionistička i nacistička propaganda među mađarskim i nemačkim masama u Vojvodini.

Nema ni jedne građanske stranke u Jugoslaviji koja bi želela da pravilno reši nacionalno pitanje u Vojvodini. Čak se i Samostalna demokratska stranka, koja je do juče isticala zahtev federativnog uređenja države, približila stavu srbijanskih buržoaskih partija koje smatraju da Vojvodina treba da ostane kolonija srbijanskog imperijalizma.

Srbijanska buržoazija pokušava da opravda svoju imperijalističku politiku ugnjetavanja naroda u Vojvodini samo tim da u Vojvodini živi relativna većina srpskog naroda. Međutim, ona nema prava da eksploatiše vojvođanske narode čak i ako bi u Vojvodini živeli samo Srbi, jer Vojvodina istorijski nikad nije bila srbijanska pokrajina, kao što nije bila ni mađarska, iako je bila potčinjena Mađarima.

Uprkos tome što je Vojvodina nastanjena narodima razne nacionalnosti, ona ima svoju ekonomsku, geografsku i istorijsku celinu. Ako se složimo da je to tako, a to ne poriču ni buržoaski teoretičari, onda ona pripada jedino vojvođanskim narodima i samo njima.

Svaki pokušaj buržoazije da se Vojvodina opredeli kao srpska, mađarska i sl. ima za cilj da Vojvodinu podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i da se u ime srpskog, mađarskog ili nemačkog naroda u njoj vrši eksploatacija i nad tim i nad ostalim narodima.

Oslobodilačka borba tih naroda mora biti uperena protiv takvih krijumčarskih pokušaja. U toj borbi ona će imati za saveznika i sam srbijanski narod, koji se pod rukovodstvom radničke klase bori za ukidanje eksploatacije. Tim se izvanredno potvrđuje velika Marksova misao da „narod koji ugnjetava druge narode nije ni sam slobodan“, a to znači da se radni narod Srbije bori protiv istoga imperijalističkog neprijatelja protiv koga se bore i narodi Vojvodine.

...

Prema tome, koliko god se suprotstavljamo imperijalističkom ugnjetavanju srbijanske gospode, treba najenergičnije da se suprotstavimo mađarskom revizionizmu i nemačkom fašizmu. Zato narodi Vojvodine, ako žele slobodu, moraju najodlučnije da se bore protiv neprijatelja slobode, protiv imperijalizma.

Otvarajući dalekosežnu i jedino moguću perspektivu za istinsko demokratsko i revolucionarno rešenje i nacionalno pitanje, u zaključku ovog podeljka u izveštaju Šeste pokrajinske partijske konferencije se ističe:

Komunistička Partija Jugoslavije, kao jedini i najdosledniji borac za potpuno oslobođenje radnoga naroda od svake eksploatacije i ugnjetavanja, bori se rame uz rame sa ugnjetenim narodima za njihove svakodnevne i oslobodilačko-borbene zahteve. Zato je ona jedina revolucionarna partija radnoga naroda sposobna da rukovodi njegovom borbom sve do potpunog oslobođenja.

Komunistička Partija ukazuje širokim narodnim slojevima da je njihova победа nad eksploatatorima moguća jedino ako se ti narodi, u savezu sa radničkom klasom, bore pod neposrednim rukovodstvom KP za svrgavanje buržoazije i uspostavu narodne vlade radnika i seljaka.

Među prioriternim zadacima „od ogromne važnosti za radničku klasu i radni narod Vojvodine“ u *Rezoluciji* Šeste pokrajinske partijske konferencije istaknuto je: „Borba za nacionalnu ravnopravnost svih naroda u Jugoslaviji i uporna i neumorna borba za nacionalno oslobođenje ug-

njetenih naroda Vojvodine u zajednici s njima, a protiv hegemonije i srbijanskog i hrvatskog imperijalizma, mađarskog revizionizma i nemačkog imperijalističkog nacional-socijalizma.”

Pred komunistima i radničkom klasom Jugoslavije identične zadatke otkrila je i istorijska Peta zemaljska konferencija KPJ oktobra 1940. u njenoj *Rezoluciji* o tome se između ostalog kaže:

U ovim sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše se ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajачkih ciljeva, pred našu Partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedna od najvažnijih i aktuelnih zadaća — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije.

A pred komuniste Vojvodine u prvi plan se ističe „borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunskih, nemačkih i drugih nacionalnih manjina”.

Tako je, pod Titovim rukovodstvom, partijska organizacija Vojvodine na čelu sa Žarkom Zrenjaninom i njegovim velikim ličnim doprinosom, uz uspešnu konsolidaciju i omasovljenje svojih redova i jačanje revolucionarno-demokratskog pokreta, već uoči sloma buržoaske Jugoslavije imala jasan stav, otvorila dalekosežnu perspektivu za revolucionarno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, odnosno Vojvodini, i njenoj autonomiji u federativnoj i demokratskoj, bratskoj i slobodnoj socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti.

Dr DANILO KECIĆ

SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE I NAPREDNI OMLADINSKI POKRET U VOJVODINI UOČI ŠESTE POKRAJINSKE PARTIJSKE KONFERENCIJE

U periodu ubrzanog obnavljanja i jačanja Partije, poleta u njenom radu i značajnih uspeha na platformi revolucionarno-demokratskog pokreta, došlo je posle trogodišnjeg perioda rasula i dezorganizacije Saveza komunističke omladine (1934—1937) do njegove obnove i reorganizacije širom zemlje, pa i u Vojvodini, i do zasnivanja uspešne delatnosti široko postavljenog revolucionarnog omladinskog pokreta.¹

Cinjenica je, međutim, da je u Vojvodini i u periodu rasula i dezorganizacije SKOJ-a, za razliku od drugih krajeva naše zemlje, izvesno vreme, odnosno od jeseni 1936. do jeseni 1937, vrlo uspešno delovao napredni omladinski pokret pod nazivom Omladinski kulturno-privredni pokret (OMKOP).² Kroz ovu legalnu omladinsku organizaciju mlađi članovi Komunističke partije i članovi SKOJ-a postizali su značajne uspehe, kako u organizacionom tako i u političkom i kulturno-prosvetnom radu. Rad ove omladinske organizacije bio je utoliko značajniji što je upravo u vreme njenog zasnivanja i uspešnog razvijanja sveskolike delatnosti krajem 1936. došlo do teške provale u redovima KPJ i masovnog hapšenja članova i rukovodstava KPJ u više od dvadeset gradova i sela Vojvodine.³ U jesen 1937. delovalo je već 25 organizacija sa više od 2.000 članova iz svih socijalnih i nacionalnih struktura. Njenom uspešnom radu svakako su doprineli časopis *Naš život*, koji je za godinu dana izašao

¹ Danilo Kecić, Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, 1929—1941, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 371-372; dr Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd 1977, 284—285, 473—474.

² Živan Milisavac, *Ompok*, Novi Sad 1959; dr M. Vasić, nav. delo, 437—458; Stevan Doronjski, *Borba SKOJ-a za jedinstvo mlade generacije Vojvodine u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945* (u knjizi *Omladina Vojvodine u ratu i revoluciji 1941—1945*) Novi Sad 1981, 16—18.

³ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 360 i druge; dr Danilo Kecić, *Presuda Državnog suda za zaštitu države članovima Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu od 2. jula 1937*, Istraživanja 8, Novi Sad 1979, 421—478.

u 25.000 primeraka i edicija *Naša knjižica*, koja je za osam prvih meseci 1937. izašla u tiražu od 28.000 primeraka.⁴

Otuda je drug Tito u to vreme sa puno osnova pisao: „U Beogradu i u Vojvodini omladinski pokret se razvija sasvim dobro. To se vidi iz mnogih akcija. Na čelu tog pokreta nalaze se aktivni i sposobni ljudi.”⁵

Rad OMPOK-a, zbog sve većeg uticaja komunista u njemu i njegovog sve izrazitijeg političkog angažovanja, režim nije pratio blagonaklono. Njegovom radu činjene su sve češće smetnje, a 28. oktobra 1937. je zabranjen sa obrazloženjem da „širi ideje koje su protivne postojećem društvenom poretku”.⁶

Zabranom OMPOK-a došlo je do izvesnog zastoja u omladinskom pokretu, mada se nije prestalo sa raznovrsnom aktivnošću napredne, demokratske i antifašističke omladine. Kroz raznovrsne legalne forme omladina je delovala i dalje. Njeno glasilo *Naš život* izlazilo je još skoro godinu dana, a posle njegove zabrane, od decembra 1938. do aprila 1939. izlazila je *Naša mladost*.⁷ Sve značajniju ulogu u to vreme imao je među mađarskom omladinom napredni časopis *Hid*,⁸ među rusinskom omladinom časopis *Zarja*,⁹ a među učenicima srednjih škola ne samo u Vojvodini već i u Srbiji krajem 1937. pokrenuti list *Novi Srednjoškolac*, zajednički uređivan i izdavan od naprednih učenika Vršca i Beograda.¹⁰

U redovima naprednog omladinskog pokreta sve više je bilo omladinaca Slovaka, Rusina i Rumuna.

Uključenje mladih komunista i naprednih omladinaca i omladinki u postojeća omladinska kulturno-prosvetna, umetnička, sportska i druga društva i udruženja i njihov uticaj u tim sredinama kroz svakodnevnu aktivnost, ojačali su idejno-politički i akciono celokupan napredni omladinski pokret. U njemu se organizovala i kroz najraznovrsnije oblike i sadržaje rada okupljala radnička, seljačka i studentska omladina.¹¹

Naročito aktivna bila je tih godina napredna studentska omladina, koja sve češće dolazi u gradove i sela Vojvodine, održava mnoge prired-

⁴ *Naš život*, br. 11, 1. X 1937, 8; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, (Skrraćeno — *Zrenjanin 3*) Zrenjanin 1977, 34—35, 603—606, 611—613.

⁵ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, Beograd 1977, 137.

⁶ Arhiv Vojvodine, Upravno odeljenje, II, br. 8540/1937; Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, br. 12247; dr D. Kecić, *Zrenjanin 3*, 630—632.

⁷ List *Naša mladost* štampan je u Subotici. Decembra 1938. izašao je prvi broj, broj 2 izašao je januara, a broj 3 aprila 1939.

⁸ Stevan Doronjski, nav. delo, 18. Časopis *Hid* izlazio je od 1934. do 1941. Oko njega okupili su se napredni omladinci, naročito od 1938. U njemu su sarađivali Otmar Majer, Rokuš Šimoković, Matko Vuković, Pavle Pap, Karolj Čeh, Geza Sabo i drugi mlađi komunisti i članovi SKOJ-a.

⁹ Stevan Doronjski, nav. delo, 18.

¹⁰ *Novi srednjoškolac* je pokrenut 1937. U njemu je bio sve prisutniji i izraženiji uticaj KPJ i SKOJ-a. U listu su sarađivali Vukašin Mićunović, Mira Alečković, Jovan Marjanović, Isak Davičo i drugi napredni omladinci. Organi vlasti zabranili su ga juna 1940 (Kosta Mitrović, *Pod kulom vršačkom*, Novi Sad 1969, 45, 61, 74).

¹¹ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 371—373.

be, predavanja i mitinge, širi revolucionarno i patriotsko raspoloženje među omladinom i širokim narodnim masama.¹² Mnogi istaknuti mlađi članovi Partije i SKOJ-a iz Vojvodine odlaze u Beograd i druga mesta i drže predavanja iz problematike međunarodnih i međunacionalnih odnosa, politike i kulture.¹³ Sve to je još više jačalo patriotska i demokratska stremljenja napredne omladine, doprinosilo idejnom i akcionom jedinstvu omladine, stvaranju jedinstvenog fronta mlade generacije i njenom opredeljenju za borbu protiv rata i fašizma, a za hleb, mir i slobodu.¹⁴

Značajnu ulogu u tome imala su studentska udruženja po mestima, a naročito Vojvođanska akademska trpeza u Beogradu sa svojih oko 300 članova,¹⁵ Vojvođanski akademski klub „Mihajlo Polit-Desančić” u Zagrebu sa svojih oko 130 članova¹⁶ i studentsko udruženje „Svetlost”, pa delimično i Akademski sever na Pravnom fakultetu u Subotici, gde se školovalo oko 500 studenata.¹⁷ Preko ovog udruženja subotički studenti su razvili raznoliku aktivnost, izveli sa uspehom štrajkove solidarnosti sa studentima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, aprila 1936,¹⁸ maja 1938.¹⁹ i decembra 1939.²⁰

Pod uticajem Partije i SKOJ-a bila je široko razvijena antiratna i antifašistička aktivnost povodom nagađanja zapadnih sila oko Čehoslovačke i agresije fašističke Nemačke na ovu zemlju marta 1939. U nekoliko gradova Vojvodine (Subotica, Vršac, Kikinda, Novi Sad, Sremska Mi-

¹² *Naš život*, br. 16, 1. III 1938, 10; br. 17, 1. IV 1938, 10, i br. 18, 1. V 1938, 10—11; *Vojvođanin*, br. 7, 19. II 1938, 6, i br. 10, 12. III 1938, 7; dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Subotica 1975, 13—16, 43—45, 63—64, 72—81—84, 138—140, 159—162, 239; D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 223—226; dr M. Vasić, nav. delo, 509—510, 537.

¹³ *Naš život*, br. 16, 17 i 18 od 1. III, 1. IV i 1. V 1938, 10 i 11, *Vojvođanin*, br. 7 i 10 od 19. II i 12. III 1938, 6 i 7.

¹⁴ MR—DO, br. 12776 — Jedinstvo mlade generacije, i br. 14810 — izjave učesnika u revolucionarnom omladinskom pokretu; Istorijski arhiv Zrenjanin, Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu, br. 951/1939; *Vojvođanin*, br. 16, 23. IV 1938, 11 i 12.

¹⁵ MR—DO, br. 20149, 25149, 29091, 29092, 29093; *Naša mladost*, br. 2, januar 1939, 11 — *Postanak i razvoj Vojvođanske akademske trpeze u Beogradu*; Arhiv Srema, Gradsko poglavarstvo Ruma, br. 11528/1940; *Vojvođanin*, br. 47, 28. XI 1937, 2; br. 10, 12. III 1938, 7; br. 19, 14. V 1938, 7; br. 45, 12. XI 1938, 5 — *Izveštaj o radu Vojvođanske akademske trpeze za 1937—38. godinu*.

¹⁶ *Naša mladost*, br. 2, januar 1939, 10, *Vojvođanski akademski klub „Mihajlo Polit-Desančić”*; *Dan*, br. 52, 7. III 1937, 4 — *Apel vojvođanskih studenata u Zagrebu vojvođanskoj javnosti*; *Dan*, br. 284, 12. XII 1937, 5; Arhiv Srema, Gradsko poglavarstvo Ruma, pov. br. 801/1940.

¹⁷ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete, kut. 99/287 — karakter studentskog udruženja „Svetlost” u Subotici; *Srbobranski glasnik*, 13. XII 1936, 2; *Dan*, br. 60, 13. III 1936, 4; Studentsko udruženje, savez organizuje čitav niz predavanja u Subotici; *Dan*, 9. IV 1937, 2 — *Zbor studenata subotičkog Pravnog fakulteta*; A CK SKJ, Akcioni odbor studenata Beogradskog univerziteta, br. 170/78; *Statistički godišnjak 1938—1939*, Beograd 1939, 372—381.

¹⁸ A CK SKJ, Beogradski univerzitet, bb/1936; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 225.

¹⁹ A CK SKJ, Beogradski univerzitet, br. 124 od 23. V 1938.

²⁰ A CK SKJ, Beogradski univerzitet, br. 222 od 6. XII 1939, br. 258 od 14. XII 1939, i br. 287 od sredine decembra 1939; *Dan*, br. 287, 3. XII 1939, 4.

trovica) održavaju se antifašističke demonstracije od septembra 1938. do marta 1939. Na poziv Partije među oko 200.000 omladinaca prijavljenih dobrovoljno za odbranu ugrožene Čehoslovačke Republike bilo je više od 25.000 Vojvođana.²¹

Napredna omladina Vojvodine sve češće i otvorenije istupa protiv fašizacije zemlje i gušenja demokratskih prava i sloboda. Ona pod rukovodstvom i idejnim uticajem Partije i SKOJ-a održava mnoge zborove i mitinge posvećene odbrani i nezavisnosti zemlje. Na mnogima od njih, kao u Novom Sadu 21. maja 1939, deljeni su masovno proglassi u kojima se traži demokratizacija zemlje, formiranje narodne vlade koja će narodima dati pune slobode, demokratiju, i rešiti nacionalno pitanje, izvršiti unutrašnje političko preuređenje zemlje, obezbediti mir, hleb i prosperitet i to u savezu radnika i seljaka i u osloncu na SSSR.²²

Napredna omladina bila je realizator mnogih političkih zadataka. Oktobra 1939. ona u Vojvodini i Srbiji sakuplja oko 13.000 potpisa na peticiji upućenoj ministru pravde, u kojoj preko Odbora za amnestiju političkih zatvorenika traži oslobođenje svih osuđenih političkih krivaca.²³ Ona je u prvim redovima borbe protiv razorne delatnosti sve brojnijih fašističkih organizacija poput Kulturbunda, Ljotičevog „Zbora“, „borbaša“, ustaša i njima sličnih.

U više mesta omladina rastura letke i proglase Partije kojima traži oslobođenje iz logora Jugoslovena koji su se borili na strani španske republike i onih koji su bili zatočeni u koncentracionim logorima poput Bileće i Višegrada.²⁴

Radnička, seoska, školska i studentska omladina vodi u to vreme sve češće ne samo kulturno-prosvetne i političke, već i ekonomske akcije i štrajkove. Zbog tih aktivnosti mnogi omladinci bili su uhapšeni, zatvarani, premlaćivani, osuđivani, otpušteni sa posla i izbacivani iz škola (Vršac, Pančevo, Petrovgrad, Kikinda, Subotica, Sombor, Novi Sad, Bečej, Sr. Mitrovica, Ruma, Zemun).²⁵

²¹ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete, kut. 99/287 — Studentske akcije za odbranu Čehoslovačke 1938; MR—DO br. 1076—1081 — Komitet za odbranu zemlje, Narodni muzej Kikinda, br. 2712/1938 — Presuda Kosti Sredojevu i Obradu Trećakovu; dr M. Vasić, nav. delo, 520.

²² MR—DO, br. 15664, 16410, 17949; *Dan*, br. 106 i 130 od 4. V i 3. VI 1939, 7 i 3; dr M. Vasić, nav. delo, 537, i drugo.

²³ Dr M. Vasić, nav. delo, 554;

²⁴ MR—DO, br. 14043; Proces Sonji Marinković i drugima; Arhiv Vojvodine, Javna bezbednost Dunavske banovine (delovodni) broj 11315/1939 — Uglješa Terzin, student — prikupljao potpise za amnestiju političkih zatvorenika; Arhiv CK SKJ stara signatura — Đeneralštab br. 18552, kut. VI, br. 16, 18, 19 i 25.

²⁵ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete, kut. 99/286 i kut. 103/307; Istorijski arhiv Novi Sad, Sresko načelstvo, pov. br. 228/1938 — Komunistička propaganda u srednjim školama. *Naša mladost*, br. 3, april 1939, 9—10; MR—DO br. 15189 — Đeneralštab jugoslovenske vojske o radu komunista među srednjoškolskom omladinom; MR—DO, br. 20425, snimak 481—482 — Komunistička akcija u srednjim školama u Vojvodini; MR—DO, br. 20428, snimak 237—238 — Vladislav Leringer, učenik VIII razreda gimnazije u Novom Sadu, propagira komunizam; Arhiv CK SKJ Komunistička internacionala, MF/46/259/329—330; MR—DO

Tako se napredni omladinski pokret razvijao i jačao svoje redove na platformi antifašističkog i revolucionarno-demokratskog pokreta i onda kada se SKOJ tek obnavljao i konsolidovao. Otud su i njegovi organizacioni uspesi i političko-akcioni dometi bili još značajniji sledećih godina.

U jesen 1939. u Vojvodini je došlo do reorganizacije SKOJ-a. Tada je stvorena Pokrajinska komisija u sastavu: Žarko Matijašević, Ljubiša Popara i Ivan Butina kao rukovodeće telo SKOJ-a u Vojvodini.²⁶ Njen zadatak bio je da obnovi SKOJ i postavi rad u duhu novih zadataka. Posle dva meseca Komisija je prerasla u Pokrajinski biro SKOJ-a, u čiji sastav su ušli i Branko Bajić, Sonja Marinković, Stevan Pešut i Gordana Ivačković.²⁷ Obnavljaju se organizacije SKOJ-a u većini gradova i nekoliko sela. Aktiviraju se, omasovljuju i stvaraju nove legalne organizacije napredne radničke, seoske, studentske i školske omladine. Sve su brojnije i značajnije kulturno-prosvetne, ideološke političke i ekonomske akcije omladine, demonstracije i štrajkovi radničke, seljačke i studentske omladine. Među ovim akcijama od posebnog značaja je bilo prvo omladinsko logorovanje u Fruškoj gori, održano od 15. do 31. avgusta 1939. u blizini Čerevića.²⁸

Ovo logorovanje organizovali su SKOJ i Partija preko Omladinske sekcije Društva „Fruška gora”. Na ovom logorovanju bilo je oko 120 pretežno mlađih članova Partije, članova SKOJ-a i njihovih simpatizera pa je ovaj skup pored kulturno-prosvetne aktivnosti, sportskih takmičenja i planinarenja, iskorišćen i za kolektivno ideološko-političko uzdizanje mlađih članova Partije i članova SKOJ-a.²⁹

br. 2731, 6982, 12777, 12931, 13416, 16445, 17875, 18555, 20729, 19742, 20185, 21125—21146; Istorijski arhiv Bele Crkve, Okružni sud Bela Crkva, Kzp 28/1938; Arhiv Vojvodine, Okružni sud Novi Sad br. 173/1941; *Reggeli Ujság*, br. 130, 14. V 1938, 7; *Hirado*, br. 128, 3. VI 1936, 3; *Radničke novine* br. 28, 8. VII 1938, 7; *Politika*, br. 11029, 11. II 1939, 12; Milenko Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini 1919—1941*, Sombor 1968, 201—219; *Pančevačka gimnazija 1863/4—1963/4*, Pančevo 1965, 149; i drugo.

²⁶ MR—DO, br. 7479 i 18563 — izjave Žarka Matijaševića; i br. 18240 — izjava Mike Pavlovića.

²⁷ Isto.

²⁸ MR—DO, br. 2266; *Vesnik Društva „Fruška gora”*, br. 8, avgust 1939; Danilo Kecić, Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni omladinski pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, 1929—1941, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 260—261.

²⁹ U organizovanju ovog logorovanja posebno su se angažovali Branko Bajić, Sonja Marinković, Đorđe Zličić Ciga, Vladimir Kolarov Koča, Borislav Petrov i drugi mlađi članovi Partije i istaknutiji članovi SKOJ-a. U to vreme Branko Bajić, komunista i potonji član PK KPJ za Vojvodinu, bio je načelnik Omladinske sekcije Društva „Fruška gora”.

Već u vreme održavanja prvog omladinskog dana na Stražilovu krajem juna 1939. počele su pripreme za organizovanje prvog omladinskog logorovanja kod Beočina. Dana 20. jula Omladinska sekcija Društva „Fruška gora” uputila je omladini Vojvodine cirkular o organizovanju prvog omladinskog logora na Fruškoj gori u vremenu od 15. do 31. VIII 1939. Za mesto logora određen je teren „u blizini beočinskog manastira, na vrlo živopisnom mestu Fruške gore, na domaku divne šume, izvorske vode i planinskog potoka”. Logorovanje je trajalo 15 dana, ali su date mogućnosti da se može boraviti i kraće, a najmanje

Na Četvrtoj konferenciji SKOJ-a, održanoj februara 1940. u Novom Sadu, bio je 21 delegat iz osam ilegalnih organizacija SKOJ-a.³⁰

Na ovoj konferenciji delegati su u plodnoj diskusiji izneli iskustva u pojedinim sredinama i mestima i govorili o rezultatima i problemima SKOJ-a. Govorilo se i o slabostima u radu, nedovoljnoj samostalnosti pojedinih rukovodstava i o pomanjkanju inicijativa za vođenje pojedinih akcija za masovniji i intenzivniji rad u postojećim omladinskim društvima i udruženjima. Posebno su razmatrane slabosti u radu na selu. Konstatovano je da je do njih došlo zato što seoskoj omladini nije bila posvećena dovoljna pažnja. Takođe je naglašeno da je u procesu obnavljanja organizacija SKOJ-a u pojedinim mestima izostao ili bio nedovoljan teoretski rad.³¹

tri dana. U tom cirkularu istaknuto je da je svrha logorovanja „u prvom redu, da naš odmor što bolje i lepše provedemo, a osim toga, da se kroz zajedničku igru i zabavu što više zbližimo i bolje upoznamo“. Zainteresovani su takođe obavešteni da su već obavljene pripreme kako bi logorovanje „bilo provedeno na potpuno zadovoljstvo“. „Dobra hrana, prijatan konak pod šatorima, fudbal, hazena, odbojka, laka atletika, šah, ručne biblioteke, tamburaški zbor, harmonika, radio-aparat, sve će to učesnicima pružati najprijatniju zabavu i najbolji odmor.“ Bili su utvrđeni i izleti „na najlepša i na istorijska mesta Fruške gore“, kao i filmsko snimanje u boji logora i života i rada u njemu.

Svaki učesnik za 15 dana imao je da uplati 150 dinara, odnosno ko je boravio kraće plaćao je deset dinara dnevno, a više od dvadeset učesnika provelo je celo vreme besplatno. U logor je od beočinskog manastira sprovedeno električno osvetljenje. Bila su podignuta tri velika šatora, od kojih je svaki mogao da primi oko dvadeset učesnika, i dvanaest manjih šatora, koji su mogli da prime dva do šest učesnika.

U vremenu od 15. do 31. VIII 1939. kroz omladinski logor prošlo je više od 120 omladinaca iz Novog Sada, Kaća, Kikinde, Bele Crkve, Pančeva, Novog Bečeja, Kumana, Melenaca, Bašaida, Žednika, Dobrovoljačkog Sela, Stapara, Karkotura i drugih mesta.

Na ovom logorovanju bili su, pored ostalih, Branko Bajić, Sonja Marković, Vladimir Kolarov Koča, Ilija Lubarda, Ilija Pualić, Mašut Popivoda, Kosta Šokica, Radomir Radujkov, Jovan Brkić, Toma Matošić, Tima Stankov, Sava Tucić, Bogoljub Bajić, Proka Tokin, Žarko Vidović, Žika Dronjak, Milan Džanić, Milorad Vlalukin, Rada Smiljanov, Jovan Koladžinski, /?/ Garović. Pored kulturno-prosvetne aktivnosti, sportskih takmičenja, izleta i planinarenja, izdavanja zidnih logorskih novina *Hladne vode* (dva broja) i davanja filmskih predstava, ovo logorovanje, iako je imalo pretežno zabavno-vaspitni karakter, iskorišćeno je i za kolektivno ideološko-političko uzdizanje mladih članova Partije i SKOJ-a.

„Ono što je u logoru bilo najlepše i što je davalo ton celom logoru, bile su vatre i pozorišne predstave. Dok su vatre bile sa improvizovanim programom, koji se obično sastojao od čitavog niza omladinskih i narodnih pesama, dnevnog raporta, a posle toga igranke, pozorišne predstave brižljivo su pripremane. Nušićeve komedije, recitacije, omladinski pevački horovi, monolozi i dijalozi, razne šaljive tačke primljene su od svih učesnika vrlo dobro. Oproštajno veče sa programom koji je trajao čitava tri časa ostaviće besumnje kod svih omladinaca trajan utisak“ — pisao je *Vesnik Društva „Fruška gora“* o ovom logorovanju.

Poseban značaj ovog omladinskog logorovanja je u okupljanju omladine svih društvenih i nacionalnih struktura i njihovom približavanju političkoj platformi KPJ i SKOJ-a neposredno pred izbijanje drugog svetskog rata. (*Vesnik Društva „Fruška gora“*, br. 9—10, IX—X 1939, 114—116; *Dan*, br. 206, 3. IX 1939, 12).

³⁰ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 316—320, 372.

³¹ Isto.

Odluke Četvrte pokrajinske konferencije SKOJ-a poslužile su kao osnovne smernice za dalju aktivnost SKOJ-a kao masovne i vaspitne organizacije omladine koja „istovremeno vodi borbu za bolji život i socijalizam”. Ove odluke postavile su pred SKOJ zadatke „da organizuje radničku omladinu u klasne sindikalne organizacije, da radi na ostvarenju jedinstva radničke omladine iz svih sindikalnih organizacija (JUGORAS) i sindikalno neorganizovane radničke omladine putem zajedničkih akcija na poboljšanju položaja radničke omladine”. Pored kulturnog uzdizanja seljačke omladine, SKOJ je dobio zadatak da vodi zajedničke akcije za poboljšanje njihovog položaja stručnim kursevima i zajedničkim akcijama „putem predstavki i protesta protiv špekulanata i skupoće”.³²

Pred organizacije SKOJ-a postavljeni su posebni zadaci za ostvarivanje „pokreta srednjoškolske omladine za bolji život i novu školu”, za jačanje studentskih udruženja, za okupljanje ženske omladine i „razvijanje pokreta ženske omladine na bazi konkretnih akcija”.³³

Posebni zadaci postavljeni su pred organizacije i članove SKOJ-a radi njegovog unutrašnjeg, organizacionog jačanja i ideološko-političkog izgrađivanja.

Na inicijativu i pod rukovodstvom SKOJ-a marta 1940. pokrenut je podlistak *Mladi grafičar* u okviru *Vojvodanskog grafičara*. List su uredili već afirmisani skojevci Stevan Čalenić, Kosta Šokica i drugi.³⁴

U prvoj polovini 1940. SKOJ je u Vojvodini razvio još značajniju aktivnost. Kako se izbijanjem drugog svetskog imperijalističkog rata položaj omladine svakog dana sve više pogoršavao usled povećanja cena od 30 do 50% i nastojanja buržoazije da teret prebaci na radni narod i radnu omladinu, usled veće nezaposlenosti zbog nove privredne krize i zastoja industrije i pogoršanih uslova rada omladine u industriji i položaja seoske omladine, opadanja životnog standarda, pojačanog terora nad svim naprednim društvenim snagama — omladina Vojvodine, kao i omladina u drugim krajevima Jugoslavije, vodi svakodnevne akcije za poboljšanje svog položaja i zajedno sa radničkom klasom za poboljšanje položaja radništva i širokih narodnih masa. Ona učestano organizuje i vodi akcije protiv koncentracionih i vojnih radnih logora, za amnestiju političkih zatvorenika, za povratak naših španskih dobrovoljaca, protiv gladi i skupoće, protiv fašizacije zemlje, a za demokratizaciju i protiv uvlačenja Jugoslavije u rat.³⁵

U relativno kratkom vremenskom periodu, između Četvrte i Pete pokrajinske konferencije SKOJ-a, izrazit primer uspešnog razvoja i jačanja omladinskog pokreta pod rukovodstvom SKOJ-a je uspešno organizovanje logorovanja oko 120 omladinaca — skojevaca, kandidata i čla-

³² Isto, 318—319.

³³ Isto.

³⁴ Isto, 320—327; *Mladi radnik*, br. 1, 15. IX 1949, *Vojvodanski grafičar (Mladi grafičar)* iz 1940. godine.

³⁵ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 262—282, 316—327, 341—379; MR—DO, br. 14043 — Proces Sonji Marinković i drugovima.

nova Partije iz svih krajeva Vojvodine, održanog od 21. jula do 10. avgusta 1940. na Testeri u Fruškoj gori. Za ovu akciju omladinske organizacije mnogih mesta prikupile su znatnu pomoć u novcu i naturi.³⁶

Neposredne pripreme za ovo logorovanje izvršili su Pokrajinski komitet SKOJ-a i Mesni komitet SKOJ-a u Novom Sadu. Poseban podvig omladinaca u pripremanju logorovanja bila je izgradnja male hidrocentrale i elektrifikacija omladinskog logora.

Za vreme logorovanja, uz grupne izlete, sportska takmičenja, priredbe, borbene pesme kraj logorske vatre, od izuzetnog značaja bio je dobro organizovan, sistematski ideološko-politički rad putem predavanja, prorade pojedinih politički aktuelnih tema i osnova teorija marksizma-lenjinizma. Tako je ovo omladinsko logorovanje pretvoreno praktično u pravi kurs marksističkog obrazovanja omladine Vojvodine. Otuda je ovaj boravak oko 120 omladinaca na Testeri bio od velikog značaja kako za ideološko uzdizanje članstva, tako i za još bolje međusobno upoznavanje i razvijanje prijateljstva i drugarstva.³⁷

³⁶ *Mladi radnik*, br. 1, 15. IX 1940, 5; *Putnik*, planinarsko turistička revija, br. 3/1940; MR—DO, br. 2808 i 19742.

³⁷ Pripreme za održavanje ovog logorovanja izvršili su Pokrajinski, Okružni i Mesni komitet SKOJ-a u Novom Sadu. U tome su se posebno angažovali Borislav Petrov Braca, Đorđe Zličić Ciga, Sonja Marinković, Živko Ranisavljević, Stevan Čalenić, Kosta Šokica, Milorad Pavlović Mika, Žika Dronjak, Boško Pal-kovljević Pinki i drugi. Za mesto logorovanja određen je teren na Testeri, četiri kilometra od Čerevića, a za smeštaj su bile predviđene postojeće zgrade u blizini jezera. Sve legalne pripreme ovog logorovanja izvršene su preko Omladinske sekcije Društva „Fruška gora”, a njima je stvarno rukovodio pripremni odbor koji su činili mlađi članovi Partije i već afirmisani rukovodioci SKOJ-a. Da bi se blagovremeno pripremio teren za logorovanje, Mesni komitet SKOJ-a u Novom Sadu formirao je dve radne grupe. Jednom je rukovodio Žika Dronjak, u toku rada nazvana „jakobinska”, a drugom Dragoslav Stojanović Sip. Ova grupa je nazvana „testeroštrocima”. Ove grupe su imale da uredi stari razrušeni dvorac i još dve zapuštene zgrade za smeštaj omladinaca, pozornicu za priredbe, terene za sportska takmičenja, da očiste jezero od drezge, da bi se u njemu moglo kupati, da uredi trpezariju i kuhinju i izgrade malu hidrocentralu na potoku kraj jezera kako bi logoru obezbedili električno osvetljenje. Tokom jula ove dve omladinske radne grupe su sa uspehom izvršile sve tehničke pripreme za boravak i raznovrsnu aktivnost više od sto učesnika ovog logorovanja. Iako se plaćalo 12 dinara dnevno, odnosno 250 dinara za logorovanje od 21 dan, odbir omladinaca i omladinki vršio se preko određenih foruma SKOJ-a besplatno. Logorovanje je trajalo od 21. jula do 10. avgusta 1940. U rukovodstvu logora bili su Đorđe Zličić, Sonja Marinković, Milorad Pavlović, Žika Dronjak, Stanka Munčan, Bora Prodanović i drugi. Na ovom logorovanju učestvovalo je više od 120 omladinaca, boraveći od 7 do 21 dan. Znatno broj omladinaca proveo je, pored ovih, u logoru dan-dva. Na logorovanju su bili omladinci iz redova studenata, radnika, trgovačkih pomoćnika, činovnika, domaćica, seljaka. Učesnici su bili iz Novog Sada, Petrovgrada, Pančeva, Kikinde, Vršca, Sente, Sremske Mitrovice, Rume, Beočina, Novog Bečeja, Titela, Bačke Topole, Žednika, Siriga, Stepanoviće, Karkotura, Klise, Srpskog Itebeja, Gornjeg Kovilja i nekih drugih mesta. Pored dobro organizovane zabave, izleta do Crvenog Čota, Osovlja, Bešenova i drugih mesta na Fruškoj gori, u logoru su bili razvijeni kulturno-zabavni život i sportsko takmičenje. Uveče su se pored logorskih vatri pevale revolucionarne pesme kao *Internacionala*, *Budi se istok i zapad*, *Drugarska se pesma ori*, *Bilećanka*, *Mitrovčanka*, *Omladinci*, *omladinke*... i druge. Na lepo uređenoj po-

Ono je bilo najbolji primer uspešnog rada SKOJ-a na nov način, u kome je korišćena legalna forma za jačanje omladinskog pokreta i svojevrsna smotra borbene spremnosti vojvođanske omladine i rešenosti da se najodlučnije bori protiv fašizma, a za demokratizaciju političkog života u zemlji.

Ubrzo posle ovog uspelog omladinskog logorovanja održana je u Petrovgradu na jednom salašu Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a.³⁸

Neposredne pripreme za Konferenciju izvršili su Okružni i Mesni komitet SKOJ-a u Petrovgradu. Na Konferenciji je bilo više od 30 delegata organizacije SKOJ-a iz cele Vojvodine. Njoj su prisustvovali i Ivo Lola Ribar, sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a, Mihalj Servo, sekretar i Žarko Turinski Arsa, član Okružnog komiteta KPJ za severni Banat.³⁹

U radu Konferencije učestvovali su Borislav Petrov Braca, politički, i Đorđe Zličić Ciga, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, Proka Sredojev, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za severni Banat, Sava Đisalov, sekretar OK SKOJ-a za južnu Bačku, Kamenko Gagrčin, sekretar OK SKOJ-a za zapadnu Bačku, Johan Mike, potonji sekretar nešto kasnije formiranog OK SKOJ-a za Srem, Jelisaveta Petrov Beba, sekretar OK SKOJ-a za južni Banat i Ilija Pualić, sekretar OK SKOJ-a za severnu Bačku. Na Konferenciji su učestvovali i drugi istaknuti članovi SKOJ-a: Stanka Munćan Seka, Olga Petrov, Branko Savić, Nikica Živanović, Lidija Aldan, Albert Baltašik, Milorad Pavlović, Ljubomir Živković Španac, Stevan Čalenić, Sava Đisalov, Milan Malenčić, Emil Kevrešan, Miloško Filipčev, Svetozar Solarov, Lazar Nikin, Đura Đorđević, Spasoje Milankov, Bora Nikšić, Jovan Štokovac Džoe, Rosa Vilić Nada i drugi.⁴⁰

U referatima rukovodilaca SKOJ-a i u izveštajima delegata govoreno je o postignutim rezultatima u obnavljanju, organizacionom sređivanju i aktivnosti organizacija SKOJ-a, kako onih ilegalnih, tako i polulegalnih i legalnih.

zornici davane su priredbe. Izvođena je horska recitacija pesme *Čovek peva posle rata* Dušana Vasiljeva. Prikazivani su pozorišni komadi *Na dnu* Maksima Gorkog (treći čin), *Sumnjivo lice* Branislava Nušića, *Pokopajte mrtve* Irvina Šoa.

Kako su na ovom logorovanju praktično bili mlađi komunisti, to je najveća pažnja posvećena ideološko-političkom radu. Ovim radom rukovodili su Borislav Petrov, Đorđe Zličić, Sonja Marinković, Žika Dronjak, Bora Prodanović, Vera Pavlović, Stanka Munćan i Proka Sredojev. Predavači su bili Slavko Munćan, Borislav Petrov, Đorđe Zličić i drugi. U manjim ideološko-političkim grupama prorađivale su se teme o revoluciji, o diktaturi proletarijata, o imperijalizmu, odlomci iz političke ekonomije, *Razvitak društva* Rajmesa, politička situacija u zemlji i u svetu. Posebno je govoreno o imperijalističkom ratu i njegovim ciljevima. Za skojevske rukovodioce su održavana posebna savetovanja o organizacionim principima i problemima u radu SKOJ-a (Živko Ranisavljević, *Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knjiga 4, 1935—1941, 2. deo, Beograd 1960, 58—61; MR—DO br. 18240 — Izjava Mike Pavlovića, i drugo).

³⁸ Dr Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 4, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 48—51; MR—DO, br. 19742 i 20376.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

U vreme održavanja Konferencije u Vojvodini je delovalo 14 mesnih komiteta, a šest je bilo u procesu formiranja.⁴¹ U organizacijama je bilo ilegalno povezanih 110 skojevaca.⁴² Radom preko polulegalnih omladinskih odbora radničke, seljačke i intelektualne omladine bilo je obuhvaćeno oko 450 skojevaca.⁴³ Organizacije SKOJ-a učestvovala su u radu i imale znatan uticaj u aktivnosti 60 legalnih udruženja u gradovima i održavale vezu sa više od 50 sela. U svom radu preko masovnih udruženja SKOJ je obuhvatao oko 1.600 omladinaca i omladinki.⁴⁴ Tako je praktično kroz ilegalne, polulegalne i legalne forme u Vojvodini u to vreme delovalo više od 2.100 članova SKOJ-a. Mnogim političkim, ekonomskim, kulturno-prosvetnim i drugim akcijama u gradu i na selu, u fabrici, školi ili na fakultetu jačali su njegov uticaj i opredeljenje napredne omladine za revolucionarno-demokratsku i političku platformu i antifašističku borbu zasnovanu i vođenu od KPJ i SKOJ-a.

I nikada ranije SKOJ u Vojvodini nije predstavljao takvu snagu niti je postizao takve rezultate. Stoga se s punim pravom može konstatovati da je Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a održana u znaku velikih uspeha i očekivanju još značajnijih i većih. Istovremeno, ona je predstavljala i borbenu smotru obnovljene, relativno masovne i konsolidovane organizacije mladih komunista, spremnih za nastupajuće dane i revolucionarne akcije.

Konferencija je izabrala novi Pokrajinski komitet SKOJ-a. Borislav Petrov Braca, student, izabran je za političkog, a Đorđe Zličić, grafički radnik, za organizacionog sekretara PK SKOJ-a. Po nepotpunim podacima izvesno je da su u PK SKOJ-a izabrani i Milorad Pavlović, Stevan Čalenić, Sava Đisalov, Proka Sredojev, Jelisaveta Petrov Beba, Kamenko Gagrčin i Johan Mike.⁴⁵

Na kraju svog rada Konferencija je usvojila *Rezoluciju*, u kojoj je data ocena političkih prilika u zemlji i u svetu, ukazano na rastuću opasnost od fašističke agresije i opasnosti uvlačenja Jugoslavije u rat. Određujući mesto i ulogu SKOJ-a i napredne omladine u borbi za mir, protiv fašističke agresije i približavajuće svetske kataklizme, protiv izdajničke politike vlade Cvetković-Maček, protiv skupoće i špekulacije, a za narodnu vladu, slobodu i mir, *Rezolucija* konstatuje dotadašnje uspehe i ukazuje na naredne zadatke, kako na ideološko-političkom i propagandnom, tako i na organizacionom planu, sa posebnim zadacima za intenzivniji rad na selu i među omladinom narodnosti.⁴⁶

⁴¹ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 341—350, 371—373.

⁴² Isto.

⁴³ Isto, 372.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ MR — DO, br. 19742 — Saslušanje Nikole Živanovića, i br. 20376 — Stenografske beleške sa sastanka učesnika na Petoj pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a.

⁴⁶ D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 341—350.

Uz ukazivanje na dalekosežnost borbe za socijalizam, u usvojenoj *Rezoluciji* konstatovano je i sledeće:

Omladina Vojvodine pod pritiskom svoga teškog položaja, pred užasima imperijalističkog rata, pred neizvesnom budućnošću, pod pritiskom bede, nezaposlenosti, gladi, lišenja svih socijalnih i političkih prava, uviđa da od ovakvog društvenog sistema ne može očekivati ništa drugo do pogoršavanja i onako teškog položaja. Omladina uviđa da pred njom stoje dva sveta: svet koji joj uništava mladost — kapitalizam, i svet budućnosti, sreće, mira i rada — socijalizam.⁴⁷

U određivanju zadataka na jačanju i osposobljavanju SKOJ-a kao borbene organizacije u *Rezoluciji* se ističe:

SKOJ je masovna, borbena i vaspitna organizacija omladine. To znači da SKOJ nije organizacija izabranih, drugim rečima komunistička partija mladih, već da je SKOJ masovna organizacija omladine pomoću koje se omladina vaspita u duhu marksizma-lenjinizma, uči komunizmu i istovremeno vodi borbu za bolji život i lepšu budućnost.⁴⁸

Konferencija je izabrala i delegate za Šestu konferenciju KPJ za Vojvodinu i delegate za Šestu zemaljsku konferenciju SKOJ-a, koja je održana 8. i 9. septembra 1940. u Zagrebu pod rukovodstvom Ive Lole Ribara, a u prisustvu Josipa Broza Tita, sekretara, i Ivana Milutinovića, člana CK KPJ.

U to vreme „SKOJ je uglavnom izvršio zadatak reorganizacije svojih redova” i u borbi protiv reakcije, fašizma i imperijalističkog rata znatno bliže se „primakao tipu jedne zaista nove masovne revolucionarne organizacije radne omladine, koja živi životom omladine i koja je zaista most između avangarde proletarijata — Komunističke partije i najširih slojeva radne omladine.”⁴⁹ Konferencija je otuda i mogla da konstatuje da je SKOJ sa uspehom izvršio one dalekosežne zadatke koje je pred njega još 1937. postavio drug Tito. U SKOJ-u je tada bilo već oko 17.800 članova.⁵¹

Na Konferenciji je Đorđe Zličić Ciga izabran za člana Biroa Centralnog komiteta SKOJ-a, a Borislav Petrov Braca za kandidata CK SKOJ-a.⁵²

⁴⁷ Isto, 345.

⁴⁸ Isto, 349.

⁴⁹ A CK SKJ, CK SKOJ-a, Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a, br. 12/1940; dr Miroljub Vasić, nav. delo, 659—660.

⁵⁰ Isto, 662—663.

⁵¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 271—272; MR — DO, br. 12802; *Peta zemaljska konferencija KPJ*, izvori, tom 1, knjiga 10, Beograd 1980, 117 i dr. Na Petoj konferenciji KPJ Ivo Lora Ribar, sekretar CK SKOJ-a, pored ostalog je istakao da „u pogledu broja mesnih organizacija najbolje za sada stoje Srbija, Crna Gora i Vojvodina” (*Peta zemaljska konferencija KPJ*, 117).

⁵² D. Kecić, Đ. Milanović, nav. delo, 350—351; A CK SKJ, CK SKOJ-a, Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a, br. 12/1940.

Otuda Peta pokrajinska i Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a održana neposredno pre Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu imaju veliki značaj za dalje jačanje, omasovljenje i još uspješniju aktivnost Saveza komunističke omladine i naprednog omladinskog pokreta u Vojvodini u uslovima sve zaoštrenijih društvenih i političkih odnosa u zemlji i pojačane neposredne opasnosti od fašističke agresije na slobodu i nezavisnost Jugoslavije.⁵³

⁵³ Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu održana je najverovatnije sredinom septembra 1940. u jednom voćnjaku-vinogradu neposredno kraj Sremske Kamenice. U njenom radu su učestvovali Borislav Petrov Braca i Đorđe Zličić Ciga. Po položaju tada je Borislav Petrov ušao u Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, dok je 1941. član PK KPJ postao Đorđe Zličić Ciga. Valja posebno napomenuti da je PK SKOJ-a 10. septembra 1940. pokrenuo list *Mladi radnik*, ali je isti već posle drugog broja oktobra 1940. bio zabranjen.

**POLOŽAJ RADNIŠTVA I IZRAŽAVANJE KLASNIH SUPROTNOSTI U
SREMU U VREME ODRŽAVANJA ŠESTE POKRAJINSKE
KONFERENCIJE KPJ ZA VOJVODINU**

1.

Izdvajanje Srema iz okvira današnje Vojvodine i njegovo posebno tretiranje u ovom radu imaju puno opravdanja. Omogućena je dublja analiza ekonomsko-socijalnih problema, pa to doprinosi i razumijevanju izvanredno velikog angažiranja Sremaca u toku NOB.

Iako okružen sa tri strane rijekama, Srem je bio područje gdje su se ukrštali razni utjecaji i gdje su nalazili mogućnost djelovanja revolucionarni elementi Bačke i Banata, Srbije, Hrvatske i Bosne od srednjeg vijeka pa do XX stoljeća. Pitoma Fruška gora pružala je od davnine utočište izbjeglicama i pobunjenicima, pa su i učesnici Šeste pokrajinske konferencije potražili mjesto svog zborovanja na njenim obroncima, a ako pogledamo geografsku kartu, vidjet ćemo da je područje Sremske Kamenice zapravo srce današnje Vojvodine, koja je, kako je istaknuto u *Platformi* Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda za Vojvodinu u novembru 1939, „samostalna istorijska jedinica”.¹ Usprkos toga Srem u međuratnom razdoblju nije bio ničiji i njegovo neprestano dijeljenje i pripajanje ovoj ili onoj administrativnoj jedinici odražava nesposobnost vlasti da shvati cjelovitost ovog područja i da povede akcije korisne za cijelo područje. Jednako tako tretirale su Srem i političke stranke i sindikalne organizacije, pa se to nepovoljno odrazilo na položaj stanovništva i radništva. Pa i *Izveštaj* Šeste pokrajinske partijske konferencije za Vojvodinu dotiče Srem samo nuzgredice i ne posvećuje mu istu pažnju kao drugim područjima Vojvodine, ikao mora priznati progresivnost borbi njegovog radništva na sindikalno-političkom planu.

2.

Srem je bio područje izraženih klasnih suprotnosti. Nasuprot velikim bogatstvima, u njemu se je koncentrirala i velika bijeda, čiji su no-

¹ Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini*, Novi Sad 1969, 242.

sioci poljoprivredni i kasnije sve više industrijski proletarijat. Trebalo je dugo vremena dok se radništvo osvijestilo i odvratilo od svojih ranijih socijaldemokratskih vođa, koji su svojom pomirljivom i pregovaračkom politikom umrtvljivali radne mase, i tako radili u korist buržoazije na vlasti.

Poslije velike svjetske krize radništvo se najvećim dijelom priklanja Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu, u kojem su komunisti imali dosta jaki utjecaj, ali je bilo i nešto pristaša nacionalističkih režimskih sindikata (JUGORAS-a i HRS-a), i tek sada radništvo započinje odlučniju borbu za poboljšanje svog ekonomskog položaja. Kako je došlo do ove promjene?

Srem — nalazeći se na putu iz Zagreba u Beograd, ali i na putovima za Bačku i Mačvu — imao je radničku klasu velike pokretljivosti i velikog iskustva. Među radnicima Srema bilo je radnika koji su sudjelovali u štrajkovima i tarifnim pokretima u velikim radničkim centrima koji su svoje revolucionarno iskustvo primijenili na pravilno orijentiranje sremskih radnika u ekonomsko-političkoj borbi.

Treba, naime, uočiti da je Srem u deceniju pred rat bio privlačan i za privrednike i za radnike. Zbog udaljenosti od državnih granica i blizine glavnog grada — koji se pretvarao u veliki potrošački centar — a dijelom i zbog poreznih olakšica na području Uprave grada Beograda pod koji je pripadao Zemun, ovdje svaki dan niču nova poduzeća, te ovdje privreda pokazuje povoljan trend.

Prema mojim izračunavanjima rađenima na temelju jedinog popisa stanovništva u međuratnom razdoblju po zanimanjima, u martu 1931. godine, bilo je na području Srema 46.084 radnika i radnica, i radničko je stanovništvo u ukupnom stanovništvu Srema imalo učešće od 27%. U gradovima radničko je stanovništvo imalo čak 39% sveukupnog stanovništva, pa se njihovo prisustvo, svakako, jako osjećalo, utoliko više što su i seljaci s posjedima ispod dva hektara bili proleter.

Među privredno aktivnim osobama 30% su bili radnici, 53% seljaci i 17% građansko-buržoaski slojevi i samo ovi posljednji te neznatan dio iz grupe seljaka bili su eksploatatorski sloj.

Radništvo je ponajviše nalazilo zaposlenje na poljoprivrednim radovima. U Sremu je prema ovom popisu 55% sveukupnog radništva radilo na zemlji i većinom su imali status poljoprivrednog nadničara i zarade nedovoljne za život.

U sekundarnim djelatnostima (industriji i zanatstvu) radilo je 28% sremskog radništva i to su u 90% bili muškarci. Njihov broj a vjerojatno i učešće u sveukupnom radništvu su se nakon krize, svakako, povećali.

U uslužnim proizvodnim djelatnostima (trgovina, bankarstvo i promet) radilo je 6% sveukupnog radništva Srema, a u uslužnim neproizvodnim (kućna posluga i drugo) 11%.²

² Mira Kolar-Dimitrijević, *Položaj radničke klase u Sremu od 1918. do 1941*, rukopis. Tu su iznete mnoge tabele izrađene na temelju postojećih statistika.

Vjerujem da nemam krivo kada tvrdim da je polarizacija društvenih slojeva u Sremu bila osobito intenzivna nakon velike svjetske krize. Seljaci s osrednjim posjedom nisu ni za vrijeme Zakona o zaštiti zemljoradnika mogli poslovati bez gubitka, a nakon toga otplaćuju dugove dizanjem novih dugova. Seljaci s malim posjedom bili su u još lošijoj situaciji jer je njihova radna snaga bila nedovoljno iskorištena pa i nisu imali viškove za prodaju na tržištu, te sve više nude svoju radnu snagu. G. 1931. u Sremu bilo je čak 13.118 seoskih posjeda ispod dva hektara i oni su držali samo 4% obradive površine.

Polarizacija društvenih snaga bila je osobito intenzivna pred drugi svjetski rat, potencirana sve većom skupoćom i nestašicom hrane.

3.

Radnička klasa Srema bila je pred drugi svjetski rat zastupnik interesa cijelog progresivnog naroda Srema. Zahtjevi radničke klase izraženi su u to vrijeme kroz demonstracije, tarifne pokrete i štrajkove, i imaju sve više pored ekonomskog i politički karakter. Zahvaljujući istraživanjima dr Danila Kecića, danas su već skoro svi podaci o štrajkovima u Vojvodini od 1935. do 1941. detaljno poznati.³

Kroz te štrajkove izražen je i položaj radnika, pa ću ih stoga ukratko opisati.

Štrajkovi poljoprivrednih radnika. U Izvještaju je o revolucionarnom sindikalnom pokretu u Vojvodini od 1937. do 1940. rečeno da štrajkovi poljoprivrednih radnika izbijaju spontano po punoj radničkoj inicijativi, bez ikakvih prethodnih procedura o arbitraži i pomirenju, pa su oni tako obezvrijedili i Uredbu o minimalnim nadnicama, koja je otežavala vođenje štrajkova, i tako ostalim radnicima pokazali pravi put. Naime, poljoprivredni radnici uglavnom su bili sezonski radnici, čiji je posao bio kratkotrajan i nije bilo vremena za duge pregovore jer bi radni ugovori prije bili raskinuti. Kao i ranijih godina, državne vlasti — a i Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije — traže da se radni odnosi rješavaju putem paritetnih odbora. Međutim, ovi su odbori više kočili nego poboljšavali položaj poljoprivrednih radnika, jer su prevlast u njima imali veleposjednici i vlast, a pored toga i svako petrificiranje platnih odnošaja zbog naglog poskupljenja životnih troškova imalo je izrazito nepovoljni karakter.

Po uzoru na poljoprivredne radnike u Rumi, koji su u 1939. štrajkom znatno poboljšali svoj položaj, štrajkuju u 1940. i poljoprivredni radnici Šida. Prvi put oni 11. jula 1940. sklapaju kolektivni ugovor kojim

³ D. Kecić, *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1978; isti, *Sindikalni pokret građevinskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1979; isti, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980.

su nadnice utvrđene u rasponu od 25 do 50 dinara i radno vrijeme od 10 sati, izuzev u vrijeme žetve i vršidbe, kada se radilo dulje.⁴ Ovaj ugovor postignut je angažiranjem šidskog međustrukovnog odbora — dakle URSSJ-a. Međutim, zabranom rada ovog sindikata krajem 1940, a još prije i Uredbom o minimalnim nadnicama od oktobra 1940, poljoprivredni radnici bili su ponovno izdvojeni od drugih vrsta radnika i upućeni na sklapanje individualnih ugovora, te se njihov položaj pred rat ubrzano pogoršava, uz saznanje da se od postojećeg kapitalističkog poretka ne mogu očekivati radikalne mjere za poboljšavanje njihovog položaja iako su ove vrste radnika činile više od polovine sveg radništva u Sremu.

Pokreti rudarskih radnika. Najveći je sremski rudnik bio Vrdnik. Njegova dugotrajna historija puna je oštih sukoba s poslodavcem — državom. Nakon velike poplave rudnika 1931. država je znatno smanjila proizvodnju u ovom rudniku, ali u njemu pred drugi svjetski rat još radi oko 400 radnika. U to vrijeme rudari su uglavnom organizirani u URSSJ-u, i početkom 1940. sklapaju kolektivni ugovor uz povišenje zarada od 18,5%.⁵ Zabranom URSSJ-a i ovi radnici ostaju bez svoje klase sindikalne organizacije pa to dovodi do sazrevanja mišljenja da se samo borbom mogu izboriti povoljniji proizvodni odnosi.

Pokreti beočinskih radnika. Beočinska tvornica cementa, osnovana oko 1860, bila je i pred drugi svjetski rat jedno od najvećih industrijskih poduzeća na Balkanu, a njezin je kapital bio usko vezan s državnim aparatom vladajuće buržoazije. Dugotrajne oscilacije radne snage gotovo da su — uslijed velike potražnje za cementom od Ministarstva obrane — nestale, ali je to vrijeme pogodovalo upravi da smanji broj zaposlenih radnika koji su stanovali u koloniji i poveću učešće radnika-seljaka iz okoline. Ovi su radnici mogli raditi za manju nadnicu nego proletarizirani radnik, a pored toga su bili i manje buntovni.

Kada je Beočin — zajedno s rudnikom Čerević — pripao Hrvatskoj po Uredbi o Banovini Hrvatskoj, režimski sindikat Hrvatski radnički savez nastoji pridobiti radništvo koje je do tada bilo učlanjeno u Koraćev Opći radničko-namještenički savez (ORNS) i JUGORAS. Tokom cijelog proljeća 1940. vode se pregovori s upravom za poboljšanje položaja radnika i HRS predvodi nastojeći tako osvojiti radnike. Nakon četiridnevnog štrajka obiju sindikalnih organizacija sklopljen je dosta povoljni kolektivni ugovor (27. aprila 1940). Međutim, prijateljstvo sklopljeno radi zajedničkog vođenja pokreta ubrzo se raspada, te se HRS i ORNS iscrpljuju u dugotrajnim i oštrim borbama oko Radničkog doma. Nakon likvidacije ORNS-a vodstvo HRS-a naglo mijenja taktiku i pokazuje tako svoj pravi karakter. Koči dalje izbijanje štrajkova, a tvornica uglavnom radi za potrebe vojske.⁶

⁴ D. Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, dok. 429. Nešto prije nadnica radnika iznosila je 8 dinara.

⁵ *Radničke novine* (Beograd), 16. VIII 1940.

⁶ M. Kolar-Dimitrijević, nav. delo, rukopis.

4.

Industrijsko radništvo u gradovima. Industrija sremskih gradova je veoma raznolika i mnogobrojna, ali je njena karakteristika sve do pred drugi svjetski rat bila izvanredno velika nestabilnost i česti prekidi poslovanja, što je obezoružavalo radničku klasu u ekonomskoj borbi. Povoljna konjunktura izazvana zahtjevima za vojne potrebe, kao i pojačani izvoz drvnih i prehrambenih proizvoda u Treći Rajh zahuktali su proizvodne kapacitete sremskih tvornica. Od 1935. do 1938. sve što je proizvedeno povoljno se plasiralo. Međutim, izbijanje drugog svjetskog rata zakočilo je izvoz, pa se položaj radnika naglo pogoršava uslijed nesigurnosti zaposlenja kroz selekcioniranje radne snage a i zbog naglo rastuće skupoće koja obezvrijeđuje realnu zaradu radnika. Usprkos Uredbe o minimalnim nadnicama ponovno se razbuktavaju štrajkovi i sve do zabrane rada URSSJ-ovih sindikata ove ekonomske borbe radnika poprimaju sve više i politički karakter, a nalazimo ih ponajviše u većim mjestima.

Mnoga poduzeća Srema nalaze se u rukama Nijemaca, koji favoriziraju njemačku radnu snagu koja je pod djelovanjem Kulturbunda fašistički angažirana i vrlo netrpeljiva prema domaćem radništvu. Naglo se pogoršava i položaj radnika zaposlenih kod sitnih obrtnika, te se mnogi kolektivni ugovori sklopljeni prethodnih godina angažiranjem URSSJ-ovih sindikata produbljuju samo s krajnjim naporom. Tako je u Rumi posljednji kolektivni ugovor sklopio 29. septembra 1940. URSSJ-ov Savez industrijsko-zanatskih radnika kod kožare braće Janez i utvrđena satnica u rasponu od 4 do 5,75 dinara.⁷

Najveće šidsko poduzeće, *Tvornica suhomesnatih proizvoda* radila je gotovo isključivo za izvoz. Usprkos povoljnog poslovanja uprava je plaćala nekvalificirane radnike 20 do 25 dinara dnevno, a kvalificirane 30 do 40 dinara. Krajem 1939. Savez živežarskih radnika uspio je sklopiti kolektivni ugovor kojim su nadnice povišene za 20%. Ovaj uspjeh postignut je stoga što je napredno seljaštvo iz okoline pomoglo štrajkače, a i radnici tvornice seruma Predović u Zemunu poslali su izdašnu pomoć. Prema tome, uspjeh ovog štrajka treba pripisati širokoj narodnoj fronti radnika i seljaka.

Međutim, naglo poskupljenje hrane i drugih roba potaknulo je u maju 1940. Savez živežarskih radnika na novi pokret, koji je završio povišenjem zarada za 10%. Uprava je pokušala otkazati ovaj kolektivni ugovor, ali je otpor sindikalno organiziranih radnika bio tako žestok da je uprava potvrdila sve ranije beneficije i još dala tri besplatna obroka 150-orici svojih radnika dnevno.⁸ Zanimljivo je da nacionalistički HRS nije uspio uhvatiti u Sidu korijena sve do početka 1941. iako

⁷ Istorijski arhiv Vojvodine, Dunavska banovina, VI, 42763/XI 1940.

⁸ Sima Tomović, *Sid*, Sid 1973, 145; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Radnička komora (dalje RK) 588/3-8283/7. VIII 1940. i 603/4—31. XII 1940.

je bio režimski sindikat. Privrženost klasnom URSSJ-u očito je u Šidu bila velika, te Savez kožarsko-prerađivačkih radnika još 3. septembra 1940. sklapa za obučare povoljan kolektivni ugovor pod vodstvom Nikole Vlaškog.⁹ Možemo zaključiti da je i šidsko radništvo pokazalo izvanredno visoku klasnu svijest s obzirom na sredinu u kojoj je živjelo i radilo.

5.

Dva najveća industrijska centra Srema s raznolikim i mnogobrojnim radništvom bila su Zemun i Sremska Mitrovica. Ova su mjesta imala jaku zanatsku i industrijsku tradiciju i u njima su se nagomilali radnici koji zbog svoje buntovnosti nisu mogli osigurati sebi zaposlenje u malim mjestima.

Zemun. U međuratnom razdoblju ovaj grad pokazuje izvanredni industrijski razvitak nakon spajanja s Beogradom. U njemu je pred drugi svjetski rat živjelo i radilo čak osam tisuća radnika, a na sindikalnom planu ovo je radništvo čvrsto povezano s radništvom Beograda.

Štrajkački pokret u ovom gradu bilježi svoj vrhunac u 1940. godini. Naime, fabrika aviona Rogožarski preselila je iz Beograda u nove prostore na zemunskom aerodromu, a za 200 zaposlenih radnika nije htjela platiti troškove prijevoza iz Beograda, niti je htjela povišiti zaradu negirajući i polsatni radni odmor i radničke povjerenike, pozivajući se na svoj vojni karakter.¹⁰ Pritisnuto nevoljom, radništvo se odlučilo na pokret, i sa radništvom ove tvornice solidarizirali su se ostali aeronautički radnici Zemuna i Beograda. Pokret se sve više razbuktavao, i 20. aprila 1940. nalazilo se u štrajku 2.500 radnika, odnosno s članovima porodica 10.000 ljudi. Usprkos ograđivanja vodstva Saveza metalških radnika od štrajka, on je trajao više od 80 dana i završen je tek onda kada je država izvršila mobilizaciju radnika posluživši se starim prokušnim trikom iz vremena štrajka željezničara iz 1920. godine. Ipak ovaj je štrajk ostavio snažan dojam. Njime je bila probuđena klasna svijest mnogih radnika. I nakon štrajka radništvo se okuplja u okolini Zemuna i raspravlja o svom bijednom položaju sjećajući se uspješnih borbi proletarijata u prošlosti.

Štrajk je imao i direktnih posljedica. U 1940. štrajkuju u Zemunu 134 radnika i radnice tvornice dječje obuće „Mira”, a 5. augusta započinje i veliki trodnevni štrajk građevinskih radnika Beograda i Zemuna, kojim su nadnice povišene za 14 do 19%.¹¹ U septembru štrajkuju stolarski radnici, ali je štrajk propao jer ga vodstvo sindikata nije podrža-

⁹ RK, 592/4—9315/1940.

¹⁰ Bogumil Hrabak, Dragica Lazarević, *Štrajk aeronautičkih radnika u Beogradu i Zemunu 1940. godine*, Beograd 1960; Muzej revolucije Vojvodine, Arhivski odjel, 18046 — Proglas CK KPJ povodom aeronautičkog štrajka.

¹¹ D. Kecić, *Sind. pokret građevinskih radnika*, dok. 515, 520—522, 542.

lo a kolektivni ugovor za sve radnike drvodjelske struke koji je sklopio JUGORAS za cijelo područje Uprave grada Beograda nije bio povoljan za radnike. U septembru su nakon pet dana štrajka obučarski radnici uspjeli povisiti svoje nadnice za 20 do 25%.¹²

Velika raznolikost u postignutim rezultatima štrajka pokazuje već novu osjeku štrajkačkog i tarifnog vala. Radnike sve češće pozivaju na vojne vježbe, a teškoće s opskrbom iscrpljuju snagu radničke klase.

Sremska Mitrovica. Iako još u rimsko doba sjedište jedne provincije — nije u međuratnom razdoblju imala veću administrativnu ulogu usprkos značajnih privrednih potencijala, 35% njenog stanovništva bilo je radničko, pa je Sremska Mitrovica poslije Zemuna bila najradničkiji grad u Sremu.

Izbijanjem drugog svjetskog rata drvna industrija Sremske Mitrovice i obližnjeg Lačarka zapada u krizu. Nezaposlenost prati velika skupoća, a mjere preduzimane za ublažavanje ovakvog stanja nisu bile dovoljne i pokazale su svu nesposobnost buržoazije da riješi socijalno-ekonomske probleme.

Već krajem 1939. bijeda radničkog stanovništva bila je tolika da je tisuću radnika „Mitrovčanke” krenulo k centru grada tražeći kruha i noseći transparente sa socijalnim i političkim parolama. U 1940. socijalne prilike su se još više pogoršale a klasni odnosi zaoštrili. Vlada, istina, donosi uredbe o ograničenju potrošnje, ali ne uspijeva riješiti problem snabdjevanja uslijed špekulacije hranom. U oktobru 1940. kilogram kruha stajao je u Sremskoj Mitrovici četiri dinara a masti 22 dinara, što je prema mjesečnoj zaradi radnika od 750 dinara bilo suviše. Osim toga, zbog suviše velikog izvoza žitarica iz sremskomitrovačkog područja — kao i sakrivanja hrane u očekivanju viših cijena — u Mitrovici nije bilo ni kruha ni soli. Nemajući novaca za snabdjevanje na crnoj burzi, siromašni građani su faktično gladovali. Gradske vlasti povisuju cijenu kruha na pet dinara i uvode narodni kruh, ali je on bio tako loše kvalitete da se nije mogao jesti. Aprovizacija u Sremskoj Mitrovici također nije bila osnovana, jer je Direkcija za ishranu odbila dati polamilijunski kredit smatrajući da u bogatom Sremu ne može biti gladi.¹³

Sremski komunisti, koji su u Sremskoj Mitrovici imali sjedište, organizirali su 11. decembra 1940. demonstraciju mitrovačkih radnika. Policija i žandarmerija pokušale su da spriječe dolazak radnika u centar grada, ali su radnici, a „naročito mlade radnice”, neustrašivo šest puta probijali kordon. Umjesto da saslušaju radnike, upravne vlasti su naredile polijevanje radnika hladnom vodom i rastjerivanje batinama. Nakon toga vodstvo Mjesnog međustrukovnog odbora URSSJ-a je zatvoreno, ali su zatvorenici uskoro pušteni na slobodu, jer se i policija bojala reakcije naroda budući da su po gradu kružili leci s parolom: „Borimo

¹² *Radničke novine* (Beograd), 27. IX i 4. X 1940; *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, Beograd 1960, 220.

¹³ *Srem*, 26. I, 26. IV, 18. X, 22. i 29. XI, 20. XII 1940.

se za pravu narodnu vladu, vladu radnika i seljaka!"¹⁴ Pohod gladnih svratio je pažnju državnih vlasti. Općina je odmah dobila zajam za otvaranje gradske aprovizacije pa se snabdjevanje nešto poboljšalo.

Međutim, treba reći da je ova akcija radnika rezultat borbe radnika drvodjelske struke cijele godine i da pohod gladnih predstavlja njen vrhunski izraz. Uprave drvnih poduzeća branile su radnicima organiziranje u URSSJ-u pa se i to pravo — garantirano zakonom — moralo izvojevati pokretom. Međutim, vodstvo Unije Saveza drvodeljskih radnika u Beogradu nije bilo raspoloženo za vođenje štrajkova u Sremskoj Mitrovici pa je odreklo finacijsku pomoć u slučaju eventualnog štrajka. No radništvo — pritjerano u tjesnac, ipak štrajkuje i krajem aprila 1940. podružnica SDRJ vodi jedan kraći štrajk s malim rezultatima.¹⁵ Štrajkuju i radnici pilane i tvornice šper-ploče Antuna i Srećka Žuntera, jer se sa satnicama od dva do tri dinara zbilja nije dalo živjeti. Radništvo je dobilo povišicu, ali poslodavac nije htio sklopiti pismeni kolektivni ugovor.¹⁶ Kod pilane Varda u Lačarku, koja je u deceniju pred rat jako reducirala svoje poslovanje, sklopljen je kolektivni ugovor nakon jednog štrajka.¹⁷

Usprkos postignutim rezultatima, drvodjelsko radništvo je nezadovoljno izdajničkom ulogom ORNS-a i JUGORAS-a, koji su djelovali na umanjivanje rezultata svojom razbijačkom politikom. Akcije drvodjelaca u Sremskoj Mitrovici poprimaju sve više dramatičan i masovni karakter i vraćaju na sebe pažnju, jer je SDRJ u Sremskoj Mitrovici najjača podružnica u Vojvodini. Rad ove podružnice odvijao se pod djelovanjem komunista pa su ekonomski zahtjevi često imali i politički prizvuk, te su i rad ove podružnice komunisti isticali kao primjeran. Tisuću radnika drvodjelske struke u Sremskoj Mitrovici nalazilo se neprestano u pripremnom stanju za pokret, pa je radništvo učlanjeno u URSSJ-u djelovalo nakon likvidacije ORNS-a na ostale, pri čemu URSSJ u Sremskoj Mitrovici postaje predstavnik i zastupnik sveg radnog naroda. Jedinstvo radnika omogućuje i biranje radničkih povjerenika s liste URSSJ-a, kao i pokret prilikom revizije kolektivnog ugovora 1. jula i protestnog štrajka 23. jula 1940. kod Paropile i Mitrošpera, te je 5. augusta 1940. sklopljen kolektivni ugovor kojim je produžen postojeći na još godinu dana uz povišenje satnice.

Borbe drvodjelskih radnika u Sremskoj Mitrovici bile su toliko intenzivne da je o njima posebno govoreno i na Šestoj pokrajinskoj konferenciji, održanoj u prvoj polovini septembra 1940. Mitrovačka drvodjelska poduzeća nazvana su tvrđavama klasnog radničkog pokreta odakle je vršen utjecaj na sve radnike i ostvarivano akciono jedinstvo.

¹⁴ Istorijski arhiv Sremske Mitrovice, Zbirka letaka; R. Prica, *Mitrovica između dva rata*, zbornik *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, 182, i M. Kolar-Dimitrijević, rukopis.

¹⁵ D. Kecić, *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika*, 428, 432, 433, 434, 436, 437, 440, i isti, *Klasne borbe u Vojvodini*, Novi Sad 1969, 246.

¹⁶ D. Kecić, *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika*, 437, 439, 447, 449, 457.

¹⁷ Isto djelo, 438; Istorijski arhiv Vojvodine, Dunavska banovina, VI, 25749/VI 1940.

Dr Danilo Kecić ocjenjuje još 1969. ovu borbu drvodjelskih radnika Sremske Mitrovice ovim riječima:

Iz redova ovih klasno svesnih boraca Partija je u periodu pokretanja ustanka 1941. dobila svoje prve iskusne i odvažne borce. Tako se i ovim primerom potvrdila istorijski proverena istina da su klasnoborbeni sindikati velika škola revolucionara.¹⁸

6.

I konačno, da zaključimo. Položaj radništva u Sremu nije bio lošiji nego u drugim područjima. Međutim, klasne suprotnosti su ovdje bile izraženije nego drugdje. Bogatstva su skoncentrirana u rukama malobrojnih predstavnika državnog i privatnog monopola, a nasuprot njima veliki postotak stanovništva živi u bijedi ili u osrednjim imovinskim prilikama. Teret velike svjetske krize ponijeli su na svojim leđima svi, ali ponajviše sremski radnici. Njihova ionako niska realna nadnica u odnosu na nadnicu zapadnoevropskih radnika bila je tokom velike svjetske depresije snižena gotovo na polovinu, i nije se vratila na razinu od prije velike svjetske krize ni do drugog svjetskog rata uslijed poskupljenja troškova života. Od augusta 1939. do jula 1940. troškovi života za radnika samca porasli su za 35,81%, a zarade su tek štrajkovima i tarifnim pokretima povišavane za 20% u najboljem slučaju.¹⁹ Zarade stoga ne prestano zaostaju za troškovima života i radnici nisu u mogućnosti da podmiere svoje osnovne potrebe, pa posežu za borbom kao jednim izlazom. Država je donijela Uredbu o nadzoru cijena i druge uredbe kojima se htjelo osigurati snabdjevanje stanovništva. Međutim, gotovo istovremeno s uredbom uperenom protiv špekulanata vlada donosi i Uredbu o rješavanju radnih sporova (4. maja 1940), kojom se za vrijeme pregovora radništvu zabranjuje štrajk pa se tako država osigurava i od radnika zabranjujući im najdjelotvornije sredstvo borbe.

Uslijed svih ovih faktora polarizacija društvenih snaga na sremskom području teče sve do drugog svjetskog rata. Radnici su više gladni nego siti, a seljaci radi otplate dugova Privilegiranoj agrarnoj banci moraju se ponovno zaduživati.²⁰ Mnogi se i proletariziraju zapadajući u bezizlaznu situaciju zbog udaljenosti svog posjeda od saobraćajnih putova i tržišta. Isto to se dešava i masi sremskih zanatlija kao posljedica slabe kupovne moći stanovništva. Proživljuje samo zanatlija koji pored zanata ima i seoski posjed kojim pokriva prehrambene potrebe

¹⁸ D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini*, Novi Sad 1969, 253.

¹⁹ *Vjesnik Radničke komore*, Zagreb 1940, 282.

²⁰ Hodimir Sirotković, *Društveno-političke prilike u Jugoslaviji uoči Pete zemaljske konferencije KPJ*, Zbornik radova Peta zemaljska konferencija KPJ, Zagreb 1972, 108—111. Mogućnost usporedbe položaja radnika u Sremu s položajem radnika u Hrvatskoj 1940. pruža rad M. Kolar-Dimitrijević, *Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ*, isti zbornik, 233—252.

članova svog domaćinstva. Svi ovi slojevi bili su izloženi gruboj eksploataciji buržoazije razne nacionalnosti ali jednog klasnog opredjeljenja. Uslijed jakog pada kupovne moći nadnice i sve težih socijalno-ekonomskih prilika nezadovoljstvo radnika nakon izbijanja drugog svjetskog rata raste a njegov vidljivi izražaj su demonstracije i štrajkovi koje vodi URSSJ, odnosno komunisti. Radništvo u ovom momentu i u ovom vidu postaje opasna udarna snaga protiv koje se režim bori terorom i zabranom URSSJ-a.

Dr ARPAD LEBL

MAĐARI I NACIONALNO PITANJE (1919—1940)

Nacionalno pitanje nije se pravilno postavljalo ni u socijaldemokratsko ni u prvo doba KPJ. Tada ovo pitanje pogotovo nije povezivano sa socijalnim pitanjem, sa pitanjem socijalne revolucije. Nije pravilno postavljeno tada ni pitanje nacionalnih manjina, tj. nacionalnosti: do 1918. jugoslovenskih, a od 1919. pitanje mađarske, rumunske ili koje druge nacionalnosti u Jugoslaviji. Postojala je, ipak, i tada izvesna internacionalistička praksa — tako u našem slučaju, kada je reč o mađarskoj nacionalnosti u Jugoslaviji — postojala je u praksi izvesna saradnja srpskih i mađarskih radnika — učesnika radničkog pokreta, iako još nije bila zasnovana na nekoj političko-ideološkoj teoriji, nije imala još u vidu nacionalno pitanje, već je i Mađare i Srbe tretirala samo kao radnike-proletere, učesnike jednog internacionalnog pokreta.

XIX vek, vek borbe za nacionalnu slobodu nije rešio nacionalno pitanje dosledno i do kraja, te je 1918—1919. Jugoslavija nasledila čitav niz nerešenih nacionalnih i manjinskih pitanja, koja u početku ni KPJ nije rešavala u vezi sa socijalnom revolucijom, u vezi sa rešavanjem socijalnog pitanja, iako je to prvi put postavio već Svetozar Marković no, svakako, i on još samo u srpskim, ne i u jugoslovenskim okvirima (više kao vanjsko, ne i kao unutrašnje nacionalno pitanje!), nemajući još u vidu ni hrvatsko, ni makedonsko pitanje, niti pak razna manjinska pitanja. Ova pitanja tada još nisu ni mogla biti stavljena na dnevni red!

Stoga je i posle 1919. pa sve do 1936—37. godine često još bila odvojena teorija od prakse. Nije se postavljalo još pravilno nacionalno pitanje uopšte, niti pak pitanje nacionalnosti, dok su u praksi često saradivali — kao članovi iste radničke klase — i Srbi i Mađari u zajedničkim radničkim organizacijama, na liniji internacionalizma. Mislim tu i na to da su na radničkim zborovima nastupali — prema potrebi nekog kraja — kako srpski, tako i mađarski i drugi govornici, te su — ako je za to bilo potrebnih uslova: kadrova i finansijskih sredstava — pokretali i novine i časopise, ne samo na srpskom nego i na mađarskom ili kom drugom vođavanskom jeziku. Ako pak nije bilo uslova za pokre-

tanje posebne štampe na jezicima nacionalnosti, onda je po koji srpski list (recimo *Radnički list* u Novom Sadu) objavljivao članke i na mađarskom jeziku, ili pak mađarski *Szervezett Munkás*, i čitave stranice na nemačkom jeziku pod naslovom *Organisierter Arbeiter*. Mađari su i inače u srazmerno velikom broju učestvovali u radničkom pokretu jer su bili najproleterskija narodnost već i u staroj Ugarskoj, naročito na selu. Posle agrarne reforme, izvršene na njihovu štetu, oni su se još više proletarizovali, mada je, i obratno, među njima, Mađarima, bilo, naravno, najviše i kapitalista, tj. veleposednika, kapitalista na selu. Među Mađarima je, dakle, klasna razlika bila najosetnija. Uz to dolazi i činjenica da su oni bili dvostruko potlačeni, jer se socijalnoj eksploataciji pridružilo i nacionalno ugnjetavanje već od 1919. godine.

Zbog tih razloga je učestvovanje Mađara u radničkom pokretu bilo vrlo značajno već od 1920-ih godina, te su oni bili prilično zastupljeni i u KPJ. Nije bilo slučajno što je prvi partijski list 1920. bio mađarski list *Közakarat* (*Opšta volja*) u V. Bečkerek, te da je posle njegove vrlo brze zabrane *Radnički List* donosio članke i na mađarskom jeziku.

Naročito je agrarni proletarijat bio mnogobrojan, te je članstvo Saveza poljoprivrednih radnika regrutovano dobrim delom upravo iz mađarskog agrarnog proletarijata. Nemačko radništvo je bilo takođe poprilično zastupljeno u nekim krajevima, recimo u južnom Banatu, naročito u zanatskom proletarijatu. Stoga je, primera radi, u Pančevu i u rukovodstvu tada još legalne Partije bilo dosta i Mađara i Nemaca, pored Srba, isto tako i u Savezu pelagićevaca, te su na tečaju agitatora, zvanom Radnička akademija,¹ predavanja održavana na tri jezika (Vasa Bogdanov, Arpad Lebl, Franc Bonjhadi), dok je u diskusiji posle održanog predavanja svako govorio na svom maternjem jeziku.

Mađarska radnička štampa bila je uvek dobro zastupljena ukoliko je vlast nije zabranjivala i gušila, što je bio vrlo čest slučaj. (*Közakarat* je izašao u samo šest brojeva!). Spomenuo bih ovde samo nekoliko listova na mađarskom jeziku: *Szervezett Munkás* (1923, pa 1925—1929), *Falu és Város* (1929), *Fáklya* (1929), *Népszava* (1935—36, 1939—1940), zatim za kratko vreme i *Dolgozók*. Od časopisa kratkog veka spomenuo bih ove: *Örtűz*, *Vajdaság*, *Kultúra*, *Tovább*, *Ék* te *HÍD*, koji je izlazio od 1934. sve do 1940. a pod naslovom *Világkép* čak i 1941, sve do okupacije. U ove listove možemo ubrojiti i *Grimasz* (Lasla Gala), satirično-humoriistični nedeljni list 1930-ih godina u Subotici — na antifašističkoj liniji.

Szervezett Munkás je već 1923. propagirao saradnju srpskog i mađarskog proletarijata, pa i u svom uvodniku,² u kome se celokupnom jugoslovenskom proletarijatu, kaže da bi bez ove nacionalne saradnje bio „osuđen na smrt”. Protiv jedinstvenog kapitalističkog fronta treba, veli list, organizovati jedinstveni front sveg jugoslovenskog proletarijata.

¹ *Radnički list*, Novi Sad 1920, zatim članak Jovanke Dukuljev, *Radnička akademija u Pančevu*, te A. Lebl, *Lutanja i saznanja*, Novi Sad 1975.

² *Szervezett Munkás* od 1. IV 1923.

Ipak, tada SZ. M. još, naravno, nije imao u vidu prethodno, tj. istovremeno rešavanje nacionalnog pitanja kao uslova jedinstvenog međunarodnog fronta u okvirima Vojvodine i Jugoslavije. Slično piše ovaj list takođe i 1925 — ne postavljajući ni tada nacionalno, već samo agrarno pitanje.³ Na isti je način propagirala pravilno rešenje agrarnog pitanja posle Trećeg kongresa Partije i brošura *Nad grobom agrarne reforme* (1926) Vase Bogdanova, koja je publikovana i na mađarskom jeziku (u prevodu referenta)⁴ pod naslovom *Az agrárreform sirja fölött*, takođe 1926. Ipak, i bez pravilnog postavljanja nacionalnog pitanja list poziva mađarske proletere na internacionalnu saradnju,⁵ sa srpskim i drugim radnicima i seljacima. Tako sve do 1928. godine, kada⁶ — u vezi sa nezaposlenim poljoprivrednim radnicima u Topoli, te i sa gazdama-članovima buržoaske Mađarske stranke — list oštro kritikuje mađarsku buržoaziju, koja prosto negira i postojanje socijalnog pitanja,⁷ te prvi put pominje činjenicu da je kod nas vrlo važno nacionalno pitanje kao deo radničkog pitanja, i to rečima:

Ekonomska sadržina nacionalizma je povišen stepen eksploatacije, a ideološka sadržina mu je patriotska zamka („szédelgés”). Sve je to posledica postojanja imperijalizma.

Kritikujući buržoasku Mađarsku stranku, list dodaje:⁸

Nacionalna stranka nužno treba da je napredna, rekli bismo: revolucionarna stranka. Treba se boriti protiv Mađarske stranke, jer ona šuruje sa srpskim buržoaskim strankama, dok mađarske proletere eksploatiše koliko i srpske.

Time, naravno, još ne postavlja nacionalno, već samo klasno pitanje. Isto se ispoljavalo i kada su neki profesori nastojali da profesorsko društvo pretvore u sindikat ujedinjenih učitelja i profesora (1928), a u čemu su takođe sarađivali Mađar Lang sa Srbinom Vasom Bogdanovom. U Partiji su Srbin Crvenčić i Mađari Harasti i Lang zajedno radili na tome da se pokrene *Okovani radnik* i na mađarskom jeziku kao *Leláncolt Munkás*, iako tada još bez uspeha.⁹ Isto tako su, ali sa većim uspehom, pokrenuli i ilegalni list *Revolucionarni front radnika i seljaka* (1934. u Subotici) Srbi Popivoda i Nešić, s jedne, te Mađari Kizur i Sabo, s druge strane, na oba jezika.¹⁰

Skoro istovremeno piše (1933) Josip Alt Privremenom rukovodstvu KPJ o mađarskim seljačkim masama u srednjoj i severnoj Bačkoj, tra-

³ Isto, 22. XI 1925.

⁴ N. Tomin (Vasa Bogdanov), *Nad grobom agrarne reforme*, Beograd 1926. *Az agrárreform sirja fölött*, Subotica 1926.

⁵ *Szervezett Munkás* od 22. XI 1925.

⁶ Isto, 12. II 1928.

⁷ Isto, 18. III 1928.

⁸ Isto.

⁹ Sećanje pisca.

¹⁰ Kolozsi Tibor, *Szabadkai sajtó (Subotička štampa) 1919—1945*, Novi Sad 1979.

žeći za njih direktive i materijal na mađarskom jeziku, budući da je u ovom kraju sve važnije nacionalno pitanje „koje u sebi sadrži i seljačko pitanje i agrarni problem”, te KPJ i povezuje ova pitanja¹¹ npr. u martu 1933, kada piše ovako: „Zabluda je da radnici, seljaci i *ugnjetení narodi i manjine* mogu išta dobiti od sporazuma nacionalno-sporazumaških i buržoasko-opozicionih partija sa velikosrpskom, vojno-fašističkom diktaturom”, jer to će biti „na štetu ugnjetenih i izrabljivanih masa”. Ta se misao zatim nastavlja ovako: „Ne može se ništa postići ni pomoću drugih imperijalističkih i fašističkih sila, jer bi se one samo popele na grbaču naroda”.¹² A u aprilu 1933. CK-u je stiglo pismo iz Vojvodine:¹³ „Izdajemo *Proleter* i majski letak. Sve moramo prevoditi i na mađarski jezik. Bilo bi dobro da vi pripremate list i na mađarskom.”

Iste 1933. godine¹⁴ CK obaveštava organizacije o tome da vladajuća buržoazija ugnjetava sve nesrpske narode, naročito nacionalne manjine: „Ona provodi politiku nasilnog porobljivanja Vojvodine... Sa zemljom, otetom od mađarskih i nemačkih seljaka, kupuje dobrovoljce” da bi njihovom pomoću „u krvi gušila nacionalno-oslobodilačke pokrete i borbu Mađara i drugih nacionalnih manjina”.¹⁵ Ona pomoću Srba želi da guši pokret mađarskih, rumunskih i drugih seljaka. Stoga treba organizovati zajedničku borbu svih radnih seljaka, Mađara itd. „Borba ugnjetenih nacionalnih manjina u Vojvodini ima ogroman politički značaj”. Zatim se dodaje: „Mi priznajemo pravo na otcepljenje okupiranih mađarskih krajeva u severnoj Vojvodini”,¹⁶ dakle, to je još gledište da je otcepljenje ne samo pravo, već i dužnost — bez prihvatanja platforme o zadovoljavanju svih nacionalnih zahteva u jednoj federativnoj državi! Ipak se dodaje i to da „Mađari ne mogu očekivati slobodu od Hortijeve Mađarske, već samo putem zajedničke borbe Mađara sa srpskim radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima”.¹⁷

Isti je smisao i pisma CK subotičkom MK-u od avgusta 1934. godine,¹⁸ u kom se predlaže stvaranje mađarskog nacionalnog revolucionarnog pokreta protiv mađarske buržoaske politike Gabora Santoa,¹⁹ dok Blagoje Parović u januaru 1935. pita: „Zašto CK ne izdaje ništa na mađarskom jeziku?” Treba prevoditi materijale na mađarski jezik, a treba u Vojvodinu poslati takve instruktore koji znaju mađarski i mogu da organizuju Mađare za saradnju ugnjetenih naroda sa srpskim narodom.²⁰ Tako će od kraja 1935. izlaziti i frontovski list na mađarskom jeziku *Népszava* (*Narodni glas*),²¹ da bi bio ubrzo ugušen, ali počeo ponovo da izlazi od

¹¹ D. Kecić, *KPJ i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 2, 1929—1941*, Novi Sad 1971, 8—9.

¹² Isto, 74.

¹³ Isto, 78.

¹⁴ Isto, 102.

¹⁵ Isto, 96—97.

¹⁶ Isto, 101.

¹⁷ Isto, 102.

¹⁸ Isto, 112.

¹⁹ Isto, 113.

²⁰ Isto, 133, 161.

²¹ Isto, 174.

leta 1936, kada se osniva i Inicijativni odbor *Egységes Munkáspárt*-a, tj. Jedinstvene radničke stranke od srpskih i mađarskih članova, kao što su Kozma, Bogar, Pinter, Berkeš, a platforma 1936. godine za antifašistički Narodni front izlazi i na mađarskom jeziku.²²

Tako će se u avgustu 1937. pojaviti zahtevi u vezi sa položajem Vojvodine, u kojima se izričito naglašava da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućoj federaciji,²³ dok se 1938. u cirkularu Inicijativnog odbora Radničke partije već govori o rešenju nacionalnog pitanja,²⁴ uz naglašavanje da vladina spoljna politika dovodi u opasnost nezavisnost Jugoslavije, jer izručuje zemlju Hitleru i Musoliniju. Izdaje se letak vojvođanskih studenata sa zahtevom da se puste na slobodu uhapšeni studenti, među kojima je bilo kako Srba tako i Mađara, recimo Pal Pap,²⁵ dok u martu 1939. Zrenjanin protestuje zbog postupka uprave Kaznionice u Mariboru prema političkim osuđenima, među kojima su se nalazili — pored Srba i dr. — i Mađari, kao Janoš i Mihalj Lendel, Harangozo i drugi.²⁶ Istovremeno u N. Sadu izlazi i proglas koji povodom okupacije Čehoslovačke naglašava: „Samo u nezavisnoj Jugoslaviji moći će da se ostvari bratska sloga Srba, Hrvata i Slovenaca, sloboda svih naroda i ravnopravnost svih pokrajina”,²⁷ jer: „Vojvođanski narodni pokret je demokratski pokret koji hoće da ostvari autonomiju Vojvodine u bratskom sporazumu sa svima Srbima i Hrvatima, poštenim Mađarima i Nemcima...”²⁸ U istom smislu je sastavljena rezolucija zbora žena u Bečkerek, gde je govornik bila i Mađarica Ruža Šulman, koja je na čelu ovog pokreta sarađivala sa Srpkinjom Zagom Krdžalić,²⁹ i 1940. uhapšena zajedno sa Zrenjaninom, Svetozarom Markovićem Tozom, Vladimirom Kolarovom itd.³⁰

U septembru 1940. na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji podnet je izveštaj koji ističe ugnjetavanje Mađara u Vojvodini, čija je posledica da „Buržoazija u (Hortijevoj) Mađarskoj u svom imperijalističkom naletu koristi neraspoloženje mađarskih masa... i nastoji da porobi narode u Vojvodini i da pod firmom oslobođenja mađarskog življa podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i ostale narode, a i taj mađarski življ”.

Treba da se stoga suprotstavimo svakom ovakvom revizionizmu! No, buržoazija je već nemoćna, ne može da dâ narodima nacionalnu slobodu. Naprotiv, Partija je na strani ugnjetenih naroda!³¹

²² Isto, 202—205, 215—220.

²³ Isto, 223—226.

²⁴ Isto, 226—228.

²⁵ Isto, 230—233.

²⁶ Isto, 251.

²⁷ Isto, 252.

²⁸ Isto, 253.

²⁹ Isto, 304—305.

³⁰ Isto, 328.

³¹ Isto, 352—359.

Te 1940. godine izdat je i proglas mađarskoj nacionalnosti na mađarskom jeziku, koji zauzima stav protiv spoljne politike vlade.³²

*
**

Kada je drug Tito stao na čelo Partije — kako se to jasno uočava već i po dosadašnjem izlaganju — nacionalno pitanje i njegovo rešavanje postalo je deo revolucionarnog rešavanja socijalnog pitanja, koje se sve više spajalo sa pitanjem nezavisnosti Jugoslavije (što znači spajanje unutrašnjeg i vanjskog nacionalnog pitanja!) u doba opšte fašističke kontrarevolucije. Titovu koncepciju o rešavanju nacionalnog pitanja spojenog sa rešenjem socijalnog pitanja prihvatili su i propagirali i vojvođanski partijski rukovodioci, među njima i mađarski, čijem je radu i posvećeno ovo saopštenje. Na čelu Partije u Vojvodini stajali su tada Žarko Zrenjanin Uča i Svetozar Marković Toza, koji su i sami smatrali za svoju dužnost da ukazuju na put rešavanja koliko nacionalnog toliko i pitanja Mađara i mađarske manjine, tj. pitanja narodnosti uopšte.

Svetozar Marković Toza se bavio pretežno agrarnim problemima, rešavanjem seljačkog pitanja, ali je agrarno pitanje uvek povezivao sa nacionalnim, manjinskim pitanjem — pretežno sa pitanjem Mađara u Vojvodini. Tako i u svojoj knjizi *Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini* posvećuje posebno poglavlje pitanju narodnosti, smatrajući da je velika greška u agrarnoj reformi bila što su tada „potpuno isključili narodne manjine”.³³

Demokratskim uređenjem države, davanjem istih prava na kulturnom, nacionalnom i ekonomskom polju svim narodima u Vojvodini mogu se srediti svi nastali sporovi sa nacionalnim manjinama... Nema spora između radnog naroda raznih naroda i narodnosti, ... Revizionistički pokret u Vojvodini ima korena samo kod Mađara-kulaka, veleposednika i nenarodne inteligencije: Radništvo zna se gde je: u prvim redovima protiv fašizma.³⁴

U svom pismu od 17. decembra 1941. on piše: „Pali su rukovodeći drugovi Cirpanov, Vioglavin, Mitrović, Sonja (Srbi, moja primedba — A. Lebl), Kiš (Erne), Majer (Otmar), Servo (Mihalj) itd.” Mađari!³⁵ U proglasu pak od 15. aprila 1942. on se obraća posebno Mađarima: „Sledite primer vaše braće koji su dezertirali iz vojske i stvorili partizanske odrede... Mađari! Dokažite da ste sinovi revolucionara iz 1848. i iz 1919. godine!”³⁶ To isto čini on i u avgustovskom proglasu 1942, u kome piše i ovo:

Mađari! Radnici i seljaci! Srbi i drugi narodi znaju da vi niste, niti možete biti odgovorni za ono što rade u Bačkoj i u Baranji izludeli i pobesneli mađarski grofovi, baroni i „vitezovi” — razbojnici... Oni su povećali i postreljali i veliki broj Mađara...³⁷

³² Isto, 407—408.

³³ Svetozar Marković, *Izabrani spisi*, 197 (priredio D. Kecić).

³⁴ Isto, 199.

³⁵ Isto, 338.

³⁶ Isto, 355.

³⁷ Isto, 368.

Slično piše i Žarko Zrenjanin. I on naglašava da Mađari i ostale narodnosti u Vojvodini nisu dobili zemlju pri nazovi agrarnoj reformi, ali i to da su 1848. Mađari bili na naprednoj strani i da je trebalo da Srbi stanu uz njih u borbi protiv Beča.³⁸ Smatra da je stara Jugoslavija bila proizvod imperijalističkog rata i igre velikih sila: „Šačica beogradskih bogataša vrši... ugnjetavanje nesrpskih naroda... koji su saveznici proletarijata koji rukovodi oslobodilačkom borbom”. Ipak, smatra da otcepljenje nije u interesu ni jednog naroda: to znači padanje u ruke fašističkih država! KP je ranije isticala parolu (1928—1934) razbijanje versalske Jugoslavije, međutim Jugoslavija je ujedno i rezultat borbe naroda! Zato se zalaže za federativno uređenje.³⁹

U ovom smislu piše on i kasnije u *Istini* ili u *Trudbeniku*,⁴⁰ ističući da su Mađari bili najviše pogođeni buržoaskom agrarnom reformom, jer su upravo oni pretežno poljoprivredni radnici i sićušni seljaci, a ne dobijaju ni državnu službu. Stoga među njima ima mnogo nezaposlenih i gladnih.

Sve se ovo bazira na koncepciji druga Tita, koji se borio za pravo na samoopredeljenje, jer bez priznanja ovog prava narodi i narodnosti ne mogu biti ravnopravni. No, ovo ne znači da je otcepljenje uvek i u svakoj prilici nužan preduslov ravnopravnosti i svrsishodno. U tadašnjoj situaciji (to jest 2. oktobra 1936) protivimo se rasparčavanju Jugoslavije, to je cilj fašista, dok se mi zauzimamo za federativno uređenje Jugoslavije, u kojoj smo⁴¹ za ravnopravnost narodnosti: Mađara, Nemaca, Albana itd.⁴² Posebno ističe drug Tito potrebu borbe za ravnopravnost Mađara i ostalih narodnosti u Vojvodini, a protiv toga da fašisti „reše” ovo pitanje osvajачkim ratom.⁴³

Osim fašista i fašističkim hortijevskim revizionizmom zavedenih ljudi, vojvođanski Mađari nisu bili za fašističko „rešenje” svog akutnog nacionalnog pitanja. O tome svedoči celokupna tadanja napredna mađarska vojvođanska štampa.

Posle zabrane *Szervezett Munkás*-a (1923—1929), te *Falu és Város* (*Selo i grad*, 1929) i *Fáklya* (*Luč*, 1929) javljali su se mali, kratkotrajni napredni časopisi na mađarskom jeziku 1930-ih godina, kao *Örtűz* (*Strazarska vatra*), *Vajdaság* (*Vojvodina*), *Tovább* (*DALJE*), *Kultura* i *Ék* (*Klin*). Posle njih je od 1934. izlazio prvo kao napredni, ali narodnjački omladinski časopis *Híd*, koji će od 1936. postati legalni organ ilegalne KPJ, te pod ovim naslovom (1936—1940), ili pak pod naslovom *Világkép* (*Svetska slika*) izlaziti i dalje (januar—mart 1941) sve do okupacije, i to prvenstveno kao centar pokreta, ali ujedno i kao ideološko-politički i kulturno-literarni časopis koji je spajao nacionalno-oslobodilačku i internacionalnu borbu sa angažovanošću na strani naprednog i revolucionarnog

³⁸ Ž. Zrenjanin, *Izabrani spisi*, 97—98 (priredio D. Kević).

³⁹ Isto, 104—108.

⁴⁰ Isto, 248—250, 257—263.

⁴¹ *Híd* za maj 1980.

⁴² *Proleter* za maj 1937.

⁴³ *Híd* 1980, 572.

pokreta i u borbi za rešenje nacionalnog pitanja. On je bio hrabar i dosledan propagator i organizator, te se primio i politike „plivanja uz struju”, protiv vladajućih političkih struja u interesu istorijskog zadatka Partije za formiranje novog društva.

Namerno sam pri označavanju karaktera časopisa *Hid* izabrao izraz „plivanje uz struju”, jer je tako glasio i naslov čuvenog članka u ovom časopisu⁴⁴ iz pera Pala Papa, organizatora Pete pokrajinske zemaljske konferencije 1940. u Zagrebu, a ranije i borbe na robiji protiv neprijatelja Partije Petka Miletića. Originalni naslov članka u *Hid*-u na mađarskom jeziku glasio je, naime, *Ar ellen* tj. uz struju, sa ciljem da propagira partijsku liniju u nacionalnoj politici među Mađarima, protiv fašističke struje i politike.

O nama se kaže — piše Pal Pap u ilegalnosti u Subotici — da mi nismo Mađari!

Za bednike i za kukavice, za špekulante i licemere mi nismo Mađari. Naše mađarstvo nije mađarstvo skrivenih, podrumskih insekata koji mile i pojavljuju se u doba konjunktura: borba je naša vera i odlučno istupanje... Nas tišti i stotruko boli sve što tišti naš narod...⁴⁵ Mi se ne zadovoljavamo krnjom agrarnom reformom, ne treba nam osovina za mrtvačka kola, ni kuka strelastih krstova. Baš zbog toga što hoćemo da ostanemo verni svom narodu, jer kuka, jer osovina... nisu mađarske.⁴⁶

Gorka je sudbina naroda u Podunavlju, mađarska, srpska, rumunska, a i češka i slovačka sudbina. Ovu su sudbinu stvorile hiljadugodišnje kavgе i podlost grofova. Dok je Adi pevao: „Tuga mađarska, vlaška i slovenska, ostaće večno jedna te ista tuga... Sramota i beda naše hiljadu godina je već srodna. Zašto se (dakle) kličući ne srećemo na barikadama ideala?!” Tužnim narodima Podunavlja pomoćiće samo bratsko jedinstvo, čvrsti stisak ruku naroda.⁴⁷

Naše probleme — pisao je Pap Pal — možemo rešiti samo zajednički sa Slovenima i ostalim nacionalnostima. „Odbacujemo svaku nacionalnu i rasnu mržnju... Preziremo nacionalnu mržnju isto onako kao one koji se odriču sopstvene nacije.”⁴⁸

Saradnici *Hid*-a mahom su bili dvojezični, bilo kao Mađari, bilo kao Srbi. Tako je Cvetko Malušev (u *Hid*-u Florijan Kiš (pisao o jugoslovensko-mađarskom revolucionarnom zbližavanju, koje „se može stvoriti jedino ako su narodi prožeti demokratskim idejama, što donosi razumevanje, uzajamnu trpeljivost, ljubav prema napretku, volju za saradnju... Među državama čiji su rukovodioci pristalice nasilja ili šovinističke mržnje, nikad ne može da dođe do iskrenog zbližavanja...”⁴⁹

O Omladinskom pokret (OMPOK) još ću kazati reč-dve. Reći ću samo toliko da su članovi Partije Pal Pap, Mađar, i Srbin Nikola Petrović podjednako radili na učvršćivanju pravilne ideologije ovog omladinskog

⁴⁴ Isto 1938, oktobar.

⁴⁵ Isto 1938, oktobar.

⁴⁶ Isto, 50.

⁴⁷ Isto, 51.

⁴⁸ Isto, 52.

⁴⁹ *Hid* za mart 1937.

srpsko-mađarskog pokreta. Malopre spomenuti Florijan Kiš tj. Cvetko Malušev⁵⁰ i u *Hid*-u se zauzima za nj:

Zato se obraćamo u prvom redu vama, omladini mađarske manjine koji ste okupljeni oko *Hid*-a, jer smo ubeđeni da su vaša stremljenja naj-srodnija našim... Srpska demokratska omladina, okupljena oko lista *Naš život* i OMPOK-a (lista koji deluje u istom pravcu kao i naš list), preuzimajući ovu inicijativu nada se da će naići na odgovarajući odjek... Kad sa ovog mesta kažemo da ćemo s radošću primiti pruženu ruku, ubeđeni smo da ćemo time udovoljiti vekovnoj želji napredne mađarske omladine. Omladina *Hid*-a već odavno naglašava potrebu jedinstva snaga demokratije u Vojvodini.⁵¹

Piše, dakle, u prilog saradnje mađarske omladine i *Hid*-a sa srpskom omladinom oko *Našeg života* i *Naše knjižice*. A Ivan Lebl⁵² piše o Danu vojvođanske kulture održanom u Bečkerek u marta 1937. u organizaciji OMPOK-a i ovo: „Najlepša manifestacija OMPOK-a do sada bila je ova manifestacija kojom se on približio narodnim masama, njihovim željama i nevoljama...⁵³ i po tome što je tu Plamenac (tj. Peter Lerino kao saradnik *Hid*-a) govorio o saradnji i međusobnom uticaju Petefija, Adija i naših naroda” (o ovome je pisao tada i *Dan* u Novom Sadu — A. L.).

Koša je, pak, pisao⁵⁴ o maternjem jeziku uopšte, kritikujući tadanju školsku politiku, čija je posledica bila da Mađari vojnici pišu iz kasarne roditeljima mađarska pisma — ćirilicom! Zbog ove politike u Vojvodini je bilo 1921. g. 34%, a uoči rata po selima već i po 50—60% nepismenih. „Kamen spoticanja opšte prosvete ogleda se u nacionalnom pitanju. Predavati na 3 pa i 4 jezika, a ipak pružiti neku zajedničku kulturu, to je isuviše veliki zadatak za našu početničku prosvetu.” Čak i u Subotici ima 22% nepismenih iznad 11 godina.⁵⁵

Pal Pap⁵⁶ (pod pseudonimom Aracki) pišući o odnosu Srba i Mađara u Vojvodini podvrgava kritici i pisanje *Nove Evrope*, po kojoj se Skerlić varao kad je smatrao „da su Srbi i Mađari i 1848. bili prirodni saveznici, koji su morali rame uz rame da se bore protiv zajedničkog neprijatelja — Austrije, koja je podjednako ugnjetavala i Srbe i Mađare”.⁵⁷

Ovaj je problem, veli Pal Pap, još aktuelan. I po Miletiću i Zmaju, Petefiju, Adiju i drugima, ova je saradnja moguća, jer je žele i Mađari i Srbi a moguća je na bazi demokratskih sloboda. Oni su se borili jedni protiv drugih u prošlosti uvek kada nisu sami upravljali svojom sudbinom, kada su njihovi neprijatelji uspevali da ih zavedu. Tako smo i 1848. propali jer nismo bili dosledni revolucionari, nismo dali npr. zemlju se-

⁵⁰ Isto, broj 7—8, 1937 ili *Hid-Antológia*, 228—229.

⁵¹ *Hid-Antológia*, 228.

⁵² Isto, 229.

⁵³ Isto, 230—233.

⁵⁴ Isto, 233.

⁵⁵ *Hid* za jun 1939, *Antológia*, 260—266.

⁵⁶ Isto, 261—262.

⁵⁷ *Hid-Antológia*, 288—292, ili *Hid* za mart 1939.

ljaku, a nismo ni uspostavili dobre odnose sa drugim narodima.⁵⁸ I dalje sa više hrabrosti i nacionalnog demokratizma treba sprovoditi politiku saradnje narodnih grupa u Vojvodini.

Petar Lerinc u rubrici *Tallózás u Híd-u*, tačnije, u *Világkép-u*,⁵⁹ kritikujući fašistički mađarski časopis *Magyar Élet* (*Mađarski život*), konstatuje da on nije manjinski časopis, jer se raduje tomu što su u Španiji pobedili fašisti, a ne oni republikanci koji su želeli da daju zemlju bezemljašima. Oni iz *Magyar Élet-a* su to više za osudu, jer i mađarska manjina u Vojvodini želi zemlju! Životna su pitanja Mađara u Vojvodini agrarno i pitanje nacionalne kulture, nacionalnog jezika, koje više tangira sitne ljude nego buržoaziju, jer bogati građanin može da stekne kulturu i na nekom drugom jeziku, dok sitne egzistencije to mogu ili na svom jeziku ili — nikako! Sa ovakvim nakaradnim shvatanjima ne može niko da bude ni književnik — pesnik.

Od Balaše (Balassa Bálint) do Jožefa Atile svi su mađarski pesnici odražavali napredne slojeve... Zar bi se Petefi mogao nazvati pesnikom... da je opevao pre 1848. Meternihove, posle 1849. pak Bahove i Šmelingove „ideje”? Groteskna je već i samo ova pomisao. Ona bi bila skrnavljenje groba njegovog, uspomene njegove, poezije uopšte...

Slično piše i Štajnfeld-Šomorja-Palić⁶⁰ pod naslovom *Hozzászólás*, koji opovrgava fašističku tezu da manjine-narodnosti nemaju klasnu strukturu, da one ne mogu da troše-traće svoje snage na klasnu borbu, koju su izmislili Čivuti-izdajnici, ili plaćenici čivutski. Borba za zemlju, npr. ne razbija jedinstvo manjinskog fronta, naprotiv, još više ga učvršćuje. On ustaje i protiv lažne parole „hrišćansko-nacionalne misli”. Postoji borba za nacionalna prava, ali se ona ne vodi protiv drugih nacija. On se poziva i na primere iz mađarske istorije, pa i na klasne razlike između seljačkog tribuna Dože i veleposednika, budućeg kralja Zapolje, koji je ugušio Dožin ustanak. Naprotiv, postoji savez, postoji jedinstvo između Dože i popa Lerinca Mesaroša. No, na ovoj liniji saradnje naprednih slojeva ni Mađari nisu usamljeni, jer se na istom frontu bore, zajedno sa njima, i ostali narodi-narodnosti Jugoslavije, 90% svih naroda: radni narod! Ne grade nov život naroda niti pojedinci niti pak tanki slojevi, već ga gradi sam radni narod!

Híd je i sâm organizovao pokret, no onu ideologiju koju je on stvorio, tačnije širio, preuzeli su i drugi listovi koji su tada stajali na čelu, organizovali i vodili narodnofrontovske borbe u godinama 1937—1940.

Na srpskom jeziku tu su spadali i *Glas naroda*, pa ompokovska štampa: *Naš život* i *Naša knjižica*, ili pak *Vojvođanski zbornik* i *Vojvođanin*, a na mađarskom jeziku narodnofrontovski list *Népszava*, i ti su listovi bili povezani kako zajedničkim pokretom tako i onim saradnicima koji su pisali i za srpske i za mađarske listove. Samo nekoliko primera.

⁵⁸ Isto, 289.

⁵⁹ Isto, 291.

⁶⁰ Isto, 93—98.

Krojačka radnica, Mađarica u Novom Sadu, Kato Šer je sarađivala u *Hid*-u pod pseudonimom Kaszas Kata, no ona je isto tako bila jedan od glavnih saradnika *Naše knjižice* pod istim ali srpskim pseudonimom: Kata Kosac. Ona će 1941. i dalje učestvovati u ilegalnom pokretu, te je sarađivala i s perom u ruci sa mužem pesnikom Čedomirom Minderovićem ili sa Jovanom Popovićem, koji je u *Istinitim legendama* često pominje pod imenom Kete ili pak Seke.

Saradnici *Našeg života*, pored Srba, bili su i Mađari, tako i Peter Lerinc (kao Plamenac ili pod drugim imenima), ili Ruža Šulman kao Ruža Pucina, pa i sama Pucika, tj. Valerija Božin-Burkuš. U OMPOK-u su sarađivali na strani napredne srpske omladine takođe i Mađari. U novosadskom rukovodstvu je bilo 6—7 Mađara, pored Pala Papa tu je bio i publicista Tibor Štajnic, koji je u *Hid*-u pisao pod pseudonimom Szeles Tibor. I obratno, Srbin Jakša Damjanov uređivao je pored srpskog *Glasa naroda* takođe i mađarski bratski list *Népszava*.

U doba dok još nije postojao OMPOK, već samo pojedine omladinske organizacije, recimo Studentska menza i druge — u Bečkerek-u su u Trgovačkoj akademiji đaci organizovali, zajedno sa Peterom Lerincem, antifašističku narodnofrontovsku organizaciju sa organom *Zidne novine*. U redakciji su sarađivali Mađari (malopre spomenuti i neki drugi) sa Srbima (Branko Gleđa, Popović, Vidojević itd.), a za glavnog urednika izabrali su Mađara, naprednog građanina Jožefa Grunda (iz porodice Varadija).

Zidne novine su uređivane kolektivno, da bi se zatim prodiskutovale i prokritikovale i na plenarnim đačkim skupovima, kojima su prisustvovali i napredni profesori — pored pisca ovog referata Mađara, i Marko Alagić, Brane Dražić i Branko Galeb — Srbi. Ovaj pokret bio je u vezi i sa zagrebačkim studentima preko bivšeg đaka škole, zagrebačkog studenta Đurke Ordoga i zidnih novina *Skamija* u Zagrebu. Ovaj pokret je postao neka vrsta polazne tačke za bečkerečki ogranak OMPOK-a.

Tako su OMPOK, *Naš život* i *Naša knjižica* bili u vezi sa Bečkerekom, Suboticom, a ujedno i sa Makedonijom, recimo sa omladinom u Bitoli. OMPOK je u Bečkerek-u organizovao nedeljne radne-agitacione izlete (kao i omladina u Bitoli) u okolinu, recimo na Tisu, u Ečku, gde su se okupljali i seoski omladinci oko radničko i đačke omladine iz grada. Ova je grupa sarađivala i sa takozvanim „salonskim komunistima”, Srbima Jovanom i Milom Šipošem i Mađaricom Margitom Drehsler i drugim mađarskim emigrantima, koji su omladini stavljali na raspolaganje svoje biblioteke.

Dok je u Subotici grupa oko *Hid*-a sarađivala sa dobrovoljačkom grupom, recimo iz Žednika, i srpskim studentima sa Pravnog fakulteta, bečkerečki su studenti Mađari, npr. Imre Gere i Sava Temer, sarađivali sa OMPOK-om, da bi kao i mnogi drugi kasnije za vreme NOB u logorima sarađivali sa antifašističkim pokretom u logorima, pod rukovodstvom logorske partijske organizacije, koja je bila u vezi sa Partijom u zemlji.

Pod uticajem Partije i OMPOK-a otpočeo je saradnju sa srpskim i mađarskim revolucionarima čak i napredni ali sektaški mađarski časopis

Ek, koji je 1936. izašao u šest brojeva u Novom Sadu. Na ovo sektašenje, npr. na odbacivanje frontovske linije saradnje sa građanskom demokracijom, uticala je i veza sa starim socijaldemokratima. Ipak je *Ek* otpočeo saradnju npr. sa mađarskim emigrantom Doktorom ili pak sa srpskim studentom Nikolom Škundrićem, te Ivom Žićem-Klačićem i drugima, kojima je ustupao i svoje stranice. Još više su sarađivali sa naprednim Srbima subotički mađarski *Népkör*, kao i beogradski mađarski studenti iz udruženja studenata „Boljaji Farkaš”.

Híd je donosio i prevode pesama srpskih, hrvatskih i makedonskih pesnika iz pera Mađara svojih saradnika Lerinca i Šomorje, tako, recimo, pesme Krleže, Jovana Popovića, Čedomira Minderovića, Zogovića, Oskara Davića, Koste Racina, te seljačkih pesnika Miškine, Aleksića Zlo-rečkog itd. Lerinc je pisao na mađarskom o jugoslovenskim i na srpskom o mađarskim književnicima, da i na ovaj način približi jugoslovenske narode i mađarski narod, radne ljude svih nacija i nacionalnosti. On je prevodio i Adijeve borbene mađarske pesme (za *Pregled* ili *Književnik*).

Praksa se tako prilično podudarala sa teorijom, sa načinom rešavanja nacionalnog pitanja, utoliko više što je i u upravi OMPOK-a u Novom Sadu predsednik bio Sava Vlalukin, Srbin, intelektualac, a potpredsednik Janoš Hajsler, krojački radnik, dok su se među članovima Upravnog odbora nalazili i Nikola Petrović, Srbin, ali i Lili Bem, Mađarica.⁶¹ U Bečkerek-u u Upravnom odboru bilo je — pored Srba i Mađara, takođe i tri zemljoradnika, dva studenta, dva radnika, a poziv omladini napisan je, pored srpskog, i na mađarskom i nemačkom jeziku, a u njemu čitamo i ove reči: „Pozivamo seljačku, radničku, zanatlijsku, trgovačku i intelektualnu omladinu, bez obzira na veru i narodnost... da pristupi OMPOK-u”⁶²

Govornici i predavači prilikom *Dana vojvođanske kulture* u Bečkerek-u 1937. godine bili su Petrović, Stajić, Jovan Popović, B. Čiplić, Vasiljević, ali i Lerinc i to sa mađarskom temom o uticaju Petefija i Adija.⁶³

Slično je i *Vojvođanski zbornik* za 1938. i 1939. godinu objavljivao pored književnika Srba, članke i beletristiku i od Lerinca, pa i njegovo predavanje na *Dan vojvođanske kulture* 1937. o vezama Petefija i Adija sa jugoslovenskim narodima (pod imenom Plamenac), kao i studiju Srbije na Maletina o mađarskom pesniku Adiju.

Narodnofrontovski politički listovi *Glas naroda* i *Népszava* su bili bratski listovi na srpskom i mađarskom jeziku koji su se bavili kako političkim tako i ekonomsko-socijalnim pitanjima na liniji antifašističkog Narodnog fronta, te bratstva i jedinstva. Njih zanima kako agrarno, tako i nacionalno pitanje, te demokratizacija zemlje, kao i spoljnopolitička situacija, fašistička ratna agresija, ali i borba protiv fašizma i imperijalizma i to u doba od abisinskog rata do drugog svetskog rata.

Nas ovde prvenstveno zanima, naravno, mađarski list *Népszava* i njegov stav u nacionalnom pitanju. *Népszava* je izlazio od leta 1935. do

⁶¹ Isto, 72—92, ili *Híd* 1939, br. 4, 5, 6.

⁶² *Naš život*, br. 3, 1937.

⁶³ Isto, br. 5, 1937.

oktobra 1936. godine, kada je zabranjen, da ponovo krene na svoj put tek 1. septembra 1939. i izlazi do januara 1940. godine, kada je ponovo bio zabranjen. Tako za šest godina, od 1935. do 1940. godine, izlazi samo oko šest meseci. Baveći se pitanjima unutrašnje i vanjske politike u doba od abisinskog do drugog svetskog rata, retko donosi članke koji bi se direktno bavili rešavanjem nacionalnog pitanja kao, na primer, u članku od 1. marta 1936. pod naslovom *Támadnak a magyar urak*, ili 22. marta 1936. u članku *A magyar fasizmus zsákutcában* (*Mađarska gospoda u napadu i Mađarski fašizam u ćorsokaku*). Zatim 12. aprila 1936. *Antifasiszták a magyar fasizmus karmaiban* (*Antifašisti u kandžama mađarskog fašizma*), te 26. aprila 1936. *A magyar telepítési törvény* (*Mađarski zakon o naseljavanju*), ili pak u članku *Vojvodina és a nemzetiségek* (*Vojvodina i nacionalnosti*).⁶⁴

Ovu narodnofrontovsku štampu uređuju Srbin Jakša Damjanov i Mađari Rokuš Šimoković i Albert Daraboš. Iza njih stoje i Mađar Otmar Majer i Srbin Svetozar Marković Toza.

Nas ovde posebno zanima članak *Fasisztaellenés népfrent Romániában* (*Antifašistički Narodni front u Rumuniji*),⁶⁵ koji tretira i nacionalno pitanje, jer smatra da je moćno oružje ovog antifašističkog fronta i rešavanje nacionalno-manjinskog pitanja, budući da Narodni front želi da obezbedi nacionalnostima potpunu jezičku, kulturnu i ekonomsku slobodu.

1. marta 1936. godine u članku *Mađarska gospoda u napadu* list smatra da mađarsku gospodu boli što im mađarski narod ne veruje na reč i ne veruje da mađarska buržoazija u Vojvodini zaista voli i želi dobra „slatkoj rasnoj svojoj braći”. Stoga napada i list *Népszava*, da „dok ova mađarska gospoda penušavih usta prljaju borbu želira za hleb”, uoči izbora ponovo otkrivaju u želirima braću svoju, no u to više niko ne veruje.

Zatim list donosi članak *Vojvodina és a nemzetiségek* (*Vojvodina i nacionalnosti*),⁶⁶ u kome izlaže platformu Stranke radnog naroda o nacionalnom pitanju, tražeći nacionalni mir i pravo na samoopredeljenje. Stranka zauzima stav protiv svake namere koja bi nacionalnosti htela da nahuška jedne protiv drugih i iz nacionalne mržnje skovala sebi kapital. „Ova se težnja i namera javlja i kod nas, ali sličnu propagandu vode i inostrane radio-stanice koje, mada govore na našem maternjem jeziku, ipak zastupaju interese privilegovanih slojeva izvesnih nacionalnosti.” U Vojvodini treba stvoriti međunacionalni mir, samo on obezbeđuje izvojevanje naših prava „sve do samoopredeljenja”. Treba da se borimo za naša ekonomska, politička i kulturna prava, tako, na primer, za pravo na slobodnu upotrebu maternjeg jezika, za nacionalne osnovne i srednje škole itd.

⁶⁴ Isto, br. 7.

⁶⁵ *Népszava*, 1. III 1936, 12. IV 1936, 26. IV 1936, 19. XI 1939.

⁶⁶ Isto, 19. I 1936.

Petnaest meseci uoči našeg oslobodilačkog rata list donosi članak pod naslovom *Imperijalistički rat — oslobodilački rat*,⁶⁷ koji govori o tome da drugi svetski rat nije samo imperijalistički. Tačnije: on neće biti samo imperijalistički rat, ukoliko u njemu bude učestvovao i SSSR, koji, kako je poznato, ima za cilj oslobođenje naroda.

Baranja je bila povezana sa partijskim pokretom u Bačkoj prvenstveno sa Somborom, i u njoj je, kao i u Somboru, jedan od najaktivnijih partijaca bio Mađar Erne Kiš, koji je ovde već spomenut u vezi sa bačkim partijskim pokretom. On je u Čuzi 1937. godine organizovao štrajk poljoprivrednih radnika, kojom su prilikom radnici okupirali opštinsku salu, da bi se u njoj branili punih šest dana od napada žandarma! Kiš je zatim bio uhapšen, ali na zahtev radnika pušten iz zatvora.

U ovo su vreme bili primljeni u Partiju Mađari Bokoš, Gombarevič, te i Julija Kiš, supruga Ernea Kiša, kao i Ištvan i Mihalj Munkaš, koji će u ovom kraju i stajati zatim na čelu pokreta. Pored ilegalnog partijskog materijala i knjiga, rasturali su oni takođe i časopise *HÍD* i *ÉK*. Bili su proganjani i 1938, ali nisu bili osuđeni.

Baranjci su bili u ovo vreme povezani sa Bezdanom, recimo sa Srbinom Vujićem, te sa Mađarima Bečverdijem i Koborom. Uskoro je izašao sa robije Laza Plavšić, te su u Somboru osnovali OK sa Kamenkom Gagrčinom, Plavšićem i Erneom Kišem, koji su zatim bili poslani na Šestu pokrajinsku konferenciju. Srbin Plavšić i Mađar Erne Kiš bili su tada izabrani za članove PK za Vojvodinu.

Do aprila 1941. sekretar OK bio je Gagrčin, zatim Erne Kiš, dok je, pored njega, organizacioni sekretar bio takođe Mađar Ferenc Kučera, koji je sa drugim Mađarem Ištvanom Sentđerđijem (Szentgyörgyi) 1. juna 1941. preveo na mađarski jezik proglas PK Vojvodine.

Mađarski fašistički okupator je 1941. uhapsio u Baranji 24 komunisti, dobrim delom Mađara. Među njima, pod najtežom optužbom za delatnost na nasilnom obaranju Hortijeve države i na uvođenju diktature proletarijata, bilo je troje Mađara, i to: Ištvan Gombarevič, Julija Kiš i Ištvan Munkaš.

(Vidi *Magyar Szó*, M. Beljanski, *Az élvonalban*, 29—30. IX i 1. i 2. X 1980).

Ovoliko možemo za sada da kažemo o Mađarima i nacionalnom pitanju u Vojvodini uoči Šeste pokrajinske partijske konferencije.⁶⁸ Ovakva je bila, s jedne strane, politička praksa mađarskog radnog naroda, a s druge strane, ideologija njegova na nacionalnom polju. Partija i mađarski radni narod jesu se borili za pravo na samoopredeljenje, ali otcepljenje nisu smatrali za svoju dužnost, već su stali uz principe bratstva-jedinstva vojvođanskih i jugoslovenskih naroda i narodnosti te se zauzimali za ravnopravnost svih naroda i narodnosti u jugoslovenskoj federativnoj državi.

⁶⁷ Isto, 5. XI 1939.

⁶⁸ Isto, 14. I 1940.

**STRATEGIJSKI ZNAČAJ ŠESTE POKRAJINSKE KONFERENCIJE
KPJ ZA VOJVODINU U IDEJNO-POLITIČKOM UČVRŠĆENJU I
AKCIONOJ RAZRADI PLATFORME ZA REŠAVANJE POLOŽAJA
VOJVODINE U OKVIRU REVOLUCIONARNE BORBE ZA NOVU
FEDERATIVNU DRŽAVU**

U oceni akcionog značaja i idejno-političkog domašaja Šeste pokrajinske partijske konferencije treba, pre svega, imati u vidu vreme u kome se održava, i to kako sa jugoslovenskog, tako i sa specifičnog vojvođanskog stanovišta.

U Jugoslaviji je to bilo razdoblje snažnog i već kontinuiranog zrenja revolucionarnog radničkog pokreta, kome je pečat davala izgradnja KPJ od dolaska Josipa Broza Tita na njeno čelo 1937. godine. Ovo je puni izraz i sadržaj imalo u: a) utemeljenje revolucionarno-demokratske orijentacije u razvoju KPJ, likvidaciji frakcionaštva, kadrovskom jačanju i daljem prilagođavanju organizovanosti i delovanja Partije u nacionalnim i istorijskim celinama u skladu s marksističkim shvatanjem odnosa klasnog i nacionalnog i uslovima i perspektivama klasne borbe i stvaranja buduće federativne države (u čemu poseban značaj ima Splitski plenum CK KPJ 1935. godine), i b) prevladavanju sektaštva i čvrstoj orijentaciji na pokretanje širokih narodnih masa u borbu, što je posebnu karakteristiku imalo u jedinstvu radničke klase, radnog i eksploatisanog seljaštva i napredne inteligencije u davanju jasnih odgovora i orijentacija u vezi sa sve složenijim i težim unutrašnjim i međunarodnim prilikama.

Ova osnovna obeležja jugoslovenske revolucionarne situacije u punoj meri je odrazila i ojačala Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu. Ona je duhom i sadržajem odražavala Titovu liniju jačanja Partije i razrade programa revolucionarne borbe. Upravo na tom jugoslovenskom karakteru ona je mogla da, u skladu sa specifičnostima Vojvodine, izrazi zrele idejno-političke sadržaje, čiji će se značaj potvrditi u potonjim političkim događajima.

Naravno, ovo obeležje Šeste pokrajinske partijske konferencije neodvojivo je od činjenice da ona izražava i učvršćuje revolucionarni kontinuitet procesa u Vojvodini, njegove akciono-demokratske tradicije i tekovine i da, polazeći od kritičke ocene stanja definiše dugoročne i praktične interese jedinstvene klasne borbe i njen internacionalizam. Šesta pokrajinska konferencija u izvesnom smislu dovršava i zaokružuje proces

obnove i konsolidovanja KPJ u Vojvodini, koji je počeo 1938. godine, otklanjajući posledice poznate provale i suočavajući se efikasno sa teškoćama koje su usledile.

U analizi stanja i ukazivanju na ekonomske, nacionalne i političke aspekte, u kojima se i krio odgovor na osnovna pitanja revolucionarne situacije, treba posebno uočiti punu marksističku svežinu i svestranost Šeste konferencije. Doslednom razradom linije revolucionarne borbe i budućeg uređenja nove države, koje je drug Tito postavio u pismu komunistima Srbije 2. novembra 1936. godine¹, Šesta konferencija je za jugoslovenske okvire i perspektive jedinstvene revolucionarne borbe izrazila klasni i nacionalni identitet Vojvodine kao istorijske pokrajine i na taj način doprinela razradi i učvršćenju revolucionarno-demokratskih orijentacija u KPJ a, takođe, davanju živih odgovora na tekuću situaciju, koji će poslužiti kao pokretačke motivacije u revolucionarnim borbama. Ona je jačala i usmeravala revolucionarno raspoloženje masa, polazeći od analize stvarnih problema i pri tom pokazujući veliku zrelost, doslednost i odgovornost kadrova da u datoj situaciji *stalno spajaju opšte i posebno u revolucionarnoj borbi*, uz stalno otkrivanje uvek novih izvora revolucionarne energije. Dakle, Šesta pokrajinska konferencija je afirmisala Titovu liniju antidogmatizma i stvaralaštva, odnosno one osobine na kojima se temeljila autentičnost naše revolucije, sa svim njenim opredeljenjima i rešenjima u koje, svakako, spada i stvaranje autonomije u okviru federativnog uređenja nove države.

Šesta konferencija pokazuje dubok smisao za sagledavanje suštine klasnog pitanja u datim ekonomskim, socijalnim i političkim uslovima, u kojima je i tražila revolucionarni oslonac. U *Izveštaju*² se podvlači da u Vojvodini približno 1.181.779 osoba zavisi od najamništva, tj. da oko 4/5 stanovništva u Vojvodini živi od najamnog rada, da je 4/5 stanovništva proletarizovano i eksploatisano, odnosno da je Vojvodina prema broju radnika agrarno-industrijalizovana, najviše proletarizovana pokrajina, koja daje 50 odsto žetve u zemlji, da je zaoštrenost klasnih suprotnosti u njoj dostigla visok stepen, te da se svakim danom povećava. Sve se ovo sagledava i sa stanovišta odnosa između Vojvodine i drugih istorijskih celina u Jugoslaviji, posebno Vojvodine i Srbije.

U toj klasnoj polarizaciji puno svetlo se baca i na stanje međunarodnih odnosa. Tako se ukazuje da Mađari čine većinu poljoprivrednih radnika i da je njihov položaj gori od položaja industrijskih i zanatskih radnika. Ukazuje se da srbijanski imperijalizam vrši svestranu eksploataciju i ugnjetavanje (kako ekonomski, tako i socijalno-politički i nacionalno), da su pripadnici nacionalnih manjina sasvim izuzeti prilikom sprovođenja agrarne reforme i da su udaljeni od svakog sudelovanja u vlasti, da im ograničava školovanje na maternjem jeziku, te da reakcionarni režimi svim silama nastoje da u tim narodima unište osećanje narodne ravnopravnosti.

¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 3, Beograd 1977, 32—38.

² *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1929—1941* (građa za istoriju Vojvodine), Novi Sad—Srem. Karlovci 1971, 352—376.

Kada sam ukazao da se Šesta pokrajinska konferencija oslonila na akciono-demokratske tradicije i tekovine revolucionarne borbe u Vojvodini, obezbeđujući i u tom pogledu jedan novi kvalitet, imao sam u vidu sledeće.

U oceni stanja, metodu analize i izvlačenju opredeljenja i stavova, Šesta pokrajinska konferencija je koristila idejno-političke sadržaje koji su se stvarali ili već stvorili u partijskoj organizaciji Vojvodine. Ovde u prvom redu mislim na radove Žarka Zrenjanina i Svetozara Markovića.

Drugo, ona se „držala” kao naslednik i istinski revolucionarni zastupnik onih narodno-demokratskih težnji i sadržaja koji su se u drugoj polovini tridesetih godina, a i ranije, stvarali na tlu Vojvodine. To je povezano, pre svega, s delovanjem Stranke radnog naroda kao instrumenta legalne političke borbe radničkog pokreta i sa aktivnošću Vojvođanskog pokreta, koji je, po oceni Šeste pokrajinske konferencije, nastojao da — na programu demokratizacije zemlje i njenog preuređenja na federativnoj osnovi, gde bi i Vojvodina bila federativna jedinica — okupi sve demokratske snage u Vojvodini, stavljaajući u izgled i stvaranje Narodnog fronta Vojvodine. Pri tome je Šesta konferencija pokazala svu kritičnost prema određenim slabostima i ograničenostima Vojvođanskog pokreta. Učvršćujući svoju revolucionarnu orijentaciju, ona osnovnu socijalnu snagu sagledava u klasnom sindikalnom pokretu u Vojvodini, u obnovi i ispravnom postavljanju rada SKOJ-a i u celokupnom tom kontekstu afirmiše zadatke u vaspitanju i osposobljavanju žena radnica i radnih žena uopšte, i radu u Narodnoj pomoći.

Sve je to doprinelo da se Šesta pokrajinska konferencija ispolji kao snažan činilac idejno-političkog sazrevanja i revolucionarnog konsolidovanja klasnih snaga u Vojvodini u samo predvečerje odlučnih bitaka.

Povezujući čistotu generalne partijske linije izgrađene pod Titovim rukovodstvom i narodno-demokratske, klasnoborbene sadržaje koji su nastajali na tlu Vojvodine i u okviru dinamičnog klasnog pregrupisanja — Šesta konferencija je aktivirala celokupno nasleđe idejne i revolucionarne borbe za političko izražavanje i definisanje socijalnog i nacionalnog položaja Vojvodine, kao živo i goruće pitanje revolucionarne strategije i taktike sa svojim punim političkim sadržajem na planu federativnog uređenja nove države. Komunistička partija u Vojvodini nije okretala leđa od istorijskog zaleđa i stvarnih socijalno-političkih previranja, već je sa svim tim ulazila u dijalog. To je doprinelo da se od samog početka borba za rešavanje posebnog položaja Vojvodine u državno-pravnom prostoru Jugoslavije, u okviru revolucionarnog programa stvaranja novog federativnog uređenja, zasnue kao realni socijalno-politički pokret. Zbog svog akcionog sadržaja, čak i ukoliko u pogledu razrade položaja Vojvodine i nije u svemu donosila novine, Šesta Konferencija i sa ovog stanovišta ima specifičnu težinu, jer je svemu tome dala oficijelnu partijsku dimenziju i borbeni smisao.

Duh Šeste partijske konferencije već je nagoveštavala Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a, koja je održana nešto ranije — avgusta 1940. Ovo takođe svedoči o stanju revolucionarnog subjekta u Vojvodini, čiji

je Šesta pokrajinska partijska konferencija najpuniji i najautentičniji izraz, pa i sa tog stanovišta treba posmatrati njenu snagu i značaj.

Dakle, Šesta pokrajinska partijska konferencija se u punoj meri oslonila na stanje revolucionarnog pokreta u Vojvodini, dajući odgovore na sazrela pitanja i otvarajući akcionu perspektivu, koja će ubrzo biti i potvrđena na delu. U isto vreme, Konferencija je deo i izraz odlučne konsolidacije KPJ i revolucionarnih priprema koje je ona vršila u celoj Jugoslaviji, a koje su zaokružene i učvršćene održavanjem i odlukama Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu. Šesta pokrajinska partijska konferencija je imala vojvođanski karakter i jugoslovensko značenje i isto tako jugoslovenski karakter i vojvođansko značenje. Ona je bitno doprinela tretmanu Vojvodine i njene revolucionarne perspektive u dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ 1940. godine.³

Šesta pokrajinska partijska konferencija, kako sam već pomenuo, baca puno svetlo na pitanje *položaja Vojvodine u Jugoslaviji*. Ova konferencija je dala klasni tretman analizi položaja Vojvodine u jugoslovenskom ekonomskom i državnom okviru, tj. ukazala na lišavanje Vojvodine njenog bogatstva i njeno ekonomsko iscrpljivanje, sa stanovišta zaoštavanja klasnog položaja bazičnih socijalnih slojeva i produbljivanja nacionalne neravnopravnosti. Dakle, Konferencija je podvukla strahovit pritisak ekonomskog izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja mase i dala razvijenu osnovu za punu kritiku građanskog autonomaštva, kao izraza političkih nagodbi buržoaskih vrhova i težnje za profiterskom preraspodelom bogatstava u okviru postojećeg režima klasnih i političkih odnosa, kojima su osnovno obeležje davali hegemonizam i centralizam velikosrpske buržoazije. Ona jasno podvlači tj. potvrđuje već izgrađenu liniju KPJ — da se pitanje posebnog političkog položaja Vojvodine mora rešavati na osnovu demokratskog izražavanja i poštovanja autentičnih interesa klasnog i nacionalnog oslobođenja i u skladu sa strategijom KPJ da se u jugoslovenskim državnim okvirima obezbedi federativno uređenje nove države.

Razrada stavova o posebnom položaju Vojvodine je imala najpunije akciono-revolucionarno značenje: to je bio značajan činilac brzog prevladavanja klasnog sektaštva i dogmatske isključivosti. Jaka intonacija jedinstva Vojvodine imala je strategijski značaj za sadržinu i metode revolucionarne borbe u nastupajućim danima.

Isto tako, spajanje autentičnih klasnih i nacionalnih interesa, u okvirima dominantnih nacionalnih i istorijskih celina i jedinstvene jugoslovenske revolucionarne perspektive, bilo je presudno za potonje događaje, za rasplamsavanje klasne i političke borbe, koja je uskoro uzela oružani oblik.

Takav marksistički pristup tretiranju uslova i interesa revolucionarne borbe bio je presudan i doprineo je da su se zahtevi za poseban položaj Vojvodine, koje je razrađivala i za koje se borila KPJ, uvek jasno razlikovali i razgraničavali od svake uskosti, partikularizma i separatiz-

³ Vidi *Autonomija Vojvodine*, izabrani spisi, Novi Sad 1976, 251—252.

ma. Izražavanje tih posebnosti bilo je bitan činilac utemeljenja revolucionarno-demokratskih sadržaja borbe za klasno i nacionalno oslobođenje, a to je, opet, bio uslov za perspektivu i snagu te borbe. Stoga je i u toku stvaranja autonomije Vojvodine i u docnijem razvoju odnos prema toj autentičnosti Vojvodine — kao istorijskoj celini i revolucionarno-demokratskom interesu po kriterijumima jugoslovenske narodne i federativne državne zajednice i jedinstvenog revolucionarnog prevrata i razvoja — bio pouzdan indikator čistote revolucionarnog prilaza i njegovog razgraničenja od birokratsko-dogmatskog, unitarističkog i nacionalističkog izrođavanja.

U vezi s razradom političkog položaja Vojvodine, na Konferenciji su dominirali sadržaji koji se odnose na kritičku ocenu stanja i razradu programa političke borbe. Treba posebno podsetiti na sledeće stavove:

— nema nijedne građanske političke stranke u Jugoslaviji koja bi želela i mogla da pravilno reši nacionalno pitanje u Vojvodini;

— zbog sve većeg zaoštavanja klasnih suprotnosti, buržoazija u Jugoslaviji postaje sve nemoćnija da narodima da ma kakvu nacionalnu slobodu, makar i u kulturnoj autonomiji (kakvu su, na primer, imali potlačeni narodi čak i u bivšoj Austro-Ugarskoj, jer se narodi, dobijajući izvesnu nacionalnu slobodu, neće zadovoljiti tim mrvicama, nego će produžiti borbu sve do potpunog oslobođenja;

— čak se i Samostalna demokratska stranka, koja je do juče zahtevala federativno uređenje države, približila stavu srbijanskih buržoaskih partija koje smatraju da Vojvodina treba da ostane kolonija srbijanskog imperijalizma;

— srbijanska buržoazija nema pravo da eksploatiše vojvođanske narode, čak i ako bi u Vojvodini živeli samo Srbi, jer Vojvodina istorijski nikad nije bila srbijanska pokrajina, kao što nije bila ni mađarska, iako je bila potčinjena Mađarima;

— uprkos tome što je Vojvodina nastanjena narodima raznih nacionalnosti, ona ima svoju ekonomsku, geografsku i istorijsku celinu i pripada jedino vojvođanskim narodima i samo njima, te svaki pokušaj buržoazije da se Vojvodina opredeli kao srpska, mađarska i slično ima za cilj da Vojvodinu podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i da se u ime srpskog, mađarskog ili nemačkog naroda u njoj eksploatišu i taj i drugi narodi;

— stoga se u *Rezoluciji*⁴ podvlači značaj nacionalne ravnopravnosti svih naroda u Jugoslaviji i uporne i neumorne borbe za nacionalno oslobođenje ugnjetenih naroda u Vojvodini u zajednici s njima, a protiv hegemonije i srbijanskog i hrvatskog imperijalizma, mađarskog revizionizma i nemačkog imperijalističkog nacional-socijalizma.

Dakle, kako je istakla i sama Šesta konferencija, stojeći na čelu narodne borbe, Komunistička partija postavlja neodložne zadatke za radničku klasu i radni narod Vojvodine. Rešenje posebnog položaja Vojvodine u okviru federativnog uređenja nove države proizilazilo je iz sazna-

⁴ Kao u belešci pod 2, 379—384.

tih i opredeljenih interesa i ciljeva borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje. Zbog toga je ono imalo autentičnu sadržinu i jugoslovensku funkciju i ni tada ni docnije nije trpelo nikakve kompromise. Ono je, dakle, od samog početka bitna strateško-taktička premisa celokupne revolucionarne borbe i u Jugoslaviji i u Vojvodini, i Šesta konferencija je to posebno potvrdila i izrazila.

Polazeći od Marksovog stava da „narod koji ugnjetava druge narode, ni sam nije slobodan”, Šesta pokrajinska partijska konferencija izgrađuje jasnu platformu jedinstvene borbe vojvođanskih naroda i svih naroda i narodnosti Jugoslavije, ističući pri tome, s obzirom na građanska opterećenja odnosa sa Srbijom, da se „radni narod Srbije bori protiv istoga, imperijalističkoga neprijatelja protivu koga se bore i narodi Vojvodine”. Sigurno je da su ovakvo principijelno postavljanje ovog pitanja i docnija doslednost u njegovom sprovođenju pokazali svoj značaj i kada se na završetku institucionalizacije nove države odlučivalo da se autonomna Vojvodina udruži u federalnu Srbiju.

Iako je u revolucionarnoj borbi vlastitim unutrašnjim snagama koncept posebnog položaja Vojvodine i do tada izgrađivan u snažnim markacijama, sigurno je da u tom pogledu, u skladu sa stavovima Josipa Broza Tita iznetim u pismu komunistima Srbije, Šesta pokrajinska partijska konferencija u akcionom smislu predstavlja najveći domet. Svojim sadržajem ona pokazuje da koncept posebnog položaja Vojvodine nije nastao kao doktrinarno-teorijski stav ili dogmatsko-birokratski ključ, već da je izrastao iz zrelosti i marksističke analize istorijskog, ekonomskog, nacionalnog i političkog stanja i da je bio suštinski deo i instrument borbe za klasno i nacionalno oslobođenje. Zato taj koncept u dokumentima Šeste pokrajinske konferencije nije dat tvrdo — kao praktično-političko rešenje — već je iskazan kao suštinski element kojim Komunistička partija ukazuje širokim narodnim slojevima da je njihova pobjeda nad eksploatorima moguća jedino ako se ti narodi, u savezu s radničkom klasom, bore pod neposrednim rukovodstvom KP za svrgavanje buržoazije i uspostavljanje narodne vlade radnika i seljaka, a na opredeljenoj platformi političkog prevrata i federativnog uređenja nove države.

Ova opredeljenja Šeste pokrajinske partijske konferencije su imala suštinski značaj za dalji tok revolucionarne borbe u nastupajućim odlučnim događajima. I to pre svega zbog toga što su upravo Šestom pokrajinskom partijskom konferencijom komunisti Vojvodine, kako ističe Stevan Doronjski, potvrdili da imaju „potpuno razvijenu i usvojenu političku platformu borbe za autonomiju . . . kao dugo traženi i najzad nađeni politički oblik rešavanja međunacionalnih suprotnosti i jedino mogući način uspostavljanja internacionalističkih ravnopravnih međunacionalnih odnosa”.⁵ Autonomija kao kompleksni klasni i nacionalni izraz položaja Vojvodine u novoj federativnoj državi obezbeđivala je uslove i perspektive da se narodi i narodnosti Vojvodine, pod vođstvom KPJ i na platformi jedinstvene jugoslovenske socijalističke revolucije, prvi put u

⁵ Stevan Doronjski, *Trideset godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine*, u *Autonomija Vojvodine*, 117—118.

svojoj istoriji bore za vlastite interese. To je bila zaloga uspeha te borbe, njene pune internacionalističke funkcije i samosvojnosti u jugoslovenskim okvirima. U skladu s načelima samoopredeljenja naroda kroz revoluciju je iskazan i trajno istorijski potvrđen bazični identitet ekonomske i društveno-političke strukture Vojvodine u globalnim okvirima stvaranja nove jugoslovenske zajednice i države. Zbog toga odnos prema posebnom položaju i autonomiji Vojvodine nije nikad trpeo bilo kakav voluntarizam.

U izučavanju nastanka autonomije Vojvodine navodi se, istina, značaj Konferencije, ali se, izgleda, nedovoljno razrađuje njen smisao, on se više podrazumeva ili oseća.

Stoga bih podvukao i sledeće dimenzije toga značaja.

Šesta pokrajinska konferencija je u bitnom doprinela da partijska organizacija Vojvodine spremno dočeka sudbonosne dane revolucije i poziv CK KPJ i druga Tita na ustanak. Zahvaljujući njoj, vojvođanska partijska organizacija mogla je da na samom početku oružane borbe da jasnu praktičnu liniju, tj. da generalna opredeljenja osloni na pravilne odgovore u vezi sa specifičnom situacijom u Vojvodini i jedinstvom i zadacima revolucionarne borbe u njoj. Time je revolucija dobila u mobilizaciji i izrastanju naroda u hegemonu revolucionarnih promena. Pravilan stav prema specifičnosti Vojvodine u skladu sa zadacima svake etape stalno je produbljivao značaj i sadržinu idejnog, akcionog i društveno-političkog jedinstva revolucionarnog procesa u njoj i njegov jugoslovenski karakter. Upravo ta razrada linije KPJ u skladu sa specifičnim uslovima i izvlačenje konkretnih zadataka iz postojeće realnosti bili su, kako ukazuje Jovan Veselinov Žarko⁶, presudni činilac revolucionarnog procesa u Vojvodini. Pa i samo rešavanje posebnog položaja Vojvodine u novoj državi u nastajanju bilo je u stvari i konsekvencija snage narodne borbe i revolucionarnog radikalizma promena koje su vršene i izvršene na tlu Vojvodine. Da u tom pogledu nije bilo stvaralaštva i revolucionarne doslednosti u primeni linije KPJ i druga Tita, ne bi bilo autonomije Vojvodine, tj. celokupan revolucionarni tok bi bio znatno oslabljen, a njegove „prirodne“ potencije potisnute i prigušene.

Drugo, sa gledišta ukupnih pretpostavki i toka NOB u Jugoslaviji — Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu davala je dovoljno razvijenu, ali i otvorenu platformu da narodi i narodnosti Vojvodine, na liniji druga Tita, s puškom u ruci, sami odluče o svom položaju u novoj demokratskoj federativnoj državi, u skladu sa interesima koje je stvarala nova revolucionarna situacija i demokratskim tokom njihovog raščišćavanja i usaglašavanja.

⁶ Vidi, Jovan Veselinov, Žarko, *Povodom tridesetogodišnjice osnivanja Prvog fruškogorskog partizanskog odreda*, Savremenost, 6/76, 18—31.

Dr ŠANDOR MESAROS

RADNIČKI POKRET KOD MAĐARA U VOJVODINI (1929—1941)

Posle uvođenja šestojanuarske diktature nastalo je teško razdoblje u revolucionarnom radničkom pokretu. I u Vojvodini je unutrašnjopolitička klima postala još zategnutija i dolazi do masovnih hapšenja. Vlasti su zabranile i list *Szervezett Munkás*, organ mađarskih organizovanih radnika koji su bili na klasnoborbenim pozicijama. Nije uspeo ilegalno izdavanje lista mađarske omladine *Falu és Város* (*Selo i grad*), jer je izašlo samo nekoliko brojeva. Kasnije bio je pokrenut i list *Fáklya* (*Baklja*), ali je izašao samo jedan broj.¹

U prvom periodu posle uvođenja diktature širom Vojvodine ilegalne ćelije KPJ su prestale da deluju, često zbog unutrašnjih trvenja oko prihvatanja generalne linije Partije u vezi s ilegalnim sindikatima i ustanom. U vreme ozbiljne krize revolucionarnog radničkog pokreta znatan deo Mađara, članova zabranjenih Nezavisnih sindikata, prešao je u URSSJ, koji je bio jako zainteresovan da privuče što više Mađara, naročito zbog osipanja članstva među poljoprivrednim radnicima. Zbog toga je u maju 1933. godine počeo da izlazi list *Munkás ujság* (*Radničke novine*) kao „organ prekodunavskog dela našeg sindikalnog pokreta”.² Ipak, uspeh reformističkog dela radničkog pokreta među mađarskim organizovanim radnicima bio je više nego evidentan. Po pisanju beogradskih *Radničkih novina* i *Munkás ujság*-a, godine 1931. osnovano je devet podružnica, 1932. tri, 1933. deset, a 1934. samo dve.³

Međutim, u severnoj i srednjoj Bačkoj godine 1932. već se polako obnavljaju ilegalne partijske organizacije KPJ sa pretežno mađarskim članstvom (Subotica, Bačka Topola, Senta, Stara Moravica, Feketić, Čantavir, Senta, Bačko Gradište itd.).⁴

¹ Pató Imre, *A Híd megalakulása és története (1934—1941)*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974, 21, 83, 84.

² Đorđe Milanović, *Obnavljanje i jačanje komunističke aktivnosti u Vojvodini od 1932. do 1934. godine*, Tokovi revolucije, 1979, 122.

³ D. Milanović, nav. delo, 122.

⁴ D. Milanović, nav. delo, 126.

Od strane CK SKJ poslat je iz Beča na rad u Vojvodinu krojački radnik Jožef Abt (Abt József), koji je emigrirao iz Novog Sada 1930. godine da bi izbegao hapšenja u toku obnavljanja ilegalnih partijskih organizacija u Bačkoj i Baranji. Njegovi najbliži saradnici su već tada afirmisani mađarski organizovani radnici Erne Kiš (Kis Ernő), Mihalj Šamu (Samu Mihály), Karolj Čeh (Cseh Károly), Ferenc Pece (Pecze Ferencz) i drugi.⁵ Abt je početkom aprila 1933. godine izvestio komunističku grupu u Beogradu, sa kojom je bila uspostavljena veza, da je glavni deo organizacije završen. Bačka je organizovana: Subotica, Veliki Bečkerek, Sombor, Stari Bečej, Novi Sad sa okolnim selima — imaju ilegalne ćelije sa samostalnim mesnim komitetima. Akcija za Prvi maj je počela⁶. Akcija za širenje prvomajskih letaka organizovano je sprovedena u Novom Sadu, Bačkom Petrovom Selu, Subotici, Bačkoj Topoli, Feketiću, Čantaviru, Adi i Molu.⁷ Celu akciju je policija, međutim, odmah otkrila i došlo je do hapšenja u Bačkom Petrovom Selu, zatim u Novom Sadu, pa i u ostalim mestima.⁸ Bilo je uhapšeno 35 ljudi, dobrim delom Mađara koji su bili pristalice ilegalne KPJ. Presuda je doneta u decembru 1933. Među osuđenima su bili i Mihalj Šamu, Erne Kiš i Karolj Čeh, koji su, kao i ostali, osuđeni na vremenske kazne od jedne do tri godine. Ova presuda je usporila pokret, ne samo među mađarskim radnicima, nego i u celoj Vojvodini. Mađarski organizovani radnici su ostali i bez svoga lista. Pokretanjem društveno-političkog i književnog omladinskog lista *Híd* (Most) ovaj problem još nije bio rešen, jer je on tada još bio na građansko-demokratskim pozicijama. Taj vakuum u izvesnom smislu trebalo je da popuni ilegalni list *Forradalmi Munkás — Parasztfront* (Revolucionarni front radnika i seljaka), koji je pokrenula u avgustu 1934. subotička partijska organizacija. Na ovom poduhvatu najviše su se angažovali organizovani radnici Geza Sabo (Szabo Géza), Jožef Salai (Szalai József) i Ferenc Đeri (Győri Ferenc)⁹. Izašla su, međutim, samo tri broja, a saradnici ovog ilegalnog lista i dalje su učestvovali u revolucionarnom radničkom pokretu.

Časopis *Híd* je i dalje izlazio. I pored toga što je u to vreme bio na građansko-demokratskoj platformi, među njegovim saradnicima su bile i istaknute pristalice KPJ kao, na primer, glavni organizator Crvene pomoći u Subotici dr Adolf Singer, zatim jedan od glavnih organizatora mađarskih radnika u Potisju Karolj Čeh, pa student Ištvan Lebl (Löbl István), koji je ubrzo otišao u Španiju i istakao se kao hrabar avijatičar republikanske armije, i mnogi drugi.¹⁰

Prihvatanje revolucionarne platforme, osim ideološkog opredeljenja većine saradnika *Híd*-a, ubrzali su, svakako, unutrašnji i spoljnopolitički događaji. Krajem 1934. godine u Splitu je održana Četvrta konferencija

⁵ D. Milanović, nav. delo, 126.

⁶ D. Milanović, nav. delo, 127—162.

⁷ D. Milanović, nav. delo, 127—162.

⁸ D. Milanović, nav. delo, 127—162.

⁹ I. Pato, nav. delo, 84.

¹⁰ Mészáros Sándor, *A Híd mint Jugoszlávia Kommunista Pártjának folyóirata*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974, 21, 83, 75—80.

KPJ, a u avgustu 1935. na Sedmom kongresu Kominterne doneta je odluka o ujedinjenju antifašističkih snaga na zajedničkoj platformi Narodnog fronta u svakoj zemlji sa ciljem odbrane od rastuće fašističke opasnosti. U septembru iste godine u Vojvodini je obnovljeno partijsko rukovodstvo sa primarnim zadatkom da se i na ovom području stvori jedinstveni Narodni front pod neposrednim idejnim uticajem KPJ. Kao prvi uspeh tog poduhvata možemo da istaknemo i pokretanje lista *Népszava* (*Narodni glas*) u Subotici još pre formiranja pokrajinskog partijskog rukovodstva. List je posvetio posebnu pažnju političkoj i ekonomskoj borbi mađarskih industrijskih i poljoprivrednih radnika. Oko lista su se okupljale klasnoborbene snage. Ovo dokazuje i jedan izveštaj koji je bio poslat 17. novembra 1935. Centralnom komitetu KPJ, verovatno u ime pokrajinskog partijskog rukovodstva. U tom izveštaju se pokretanje lista ocenjuje kao veoma značajno sa aspekta revolucionarnog radničkog pokreta, nezavisno od niza slabosti koje su bile evidentne.¹¹ Ideološka povezanost između *Népszava*-e i *Híd*-a u narednom periodu bila je vrlo zapažena. U stvari, prelazak časopisa *Híd*-a na ideološko-političku platformu ilegalne KPJ vremenski se poklapa sa obnavljanjem pokrajinskog partijskog rukovodstva. Privremeni urednik postao je već tada istaknuti ilegalni radnik i član KPJ Rokuš Šimoković (Simokovics Rókus). Ova promena u uredništvu časopisa nije slučajna i pada u vreme posebnih napora sekretara pokrajinskog partijskog rukovodstva Lazara Milankova da obnovi ilegalnu partijsku organizaciju u Subotici i stvori legalne organizacione forme Narodnog fronta. Milankov je o svim tim organizacionim mogućnostima vodio pregovore sa istaknutim predstavnicima klasnoborbenih snaga Mađara u gradu Ištvanom Kizurom i Jožefom Hegedišom. Radi stvaranja jedinstvenog Narodnog fronta 20. oktobra 1936. je u Novom Sadu održan skup na kojem je mađarsko organizovano radništvo predstavljao Ištvan Kizur. Pregovori su obavljeni sa vođom vojvođanskog krila tzv. Vojvođanskog pokreta za autonomiju Ujedinjene opozicije Dudom Boškovićem.¹² Što se tiče časopisa *Híd*-a, sastav uredništva 1936. godine davao je dovoljne garancije da će u narednom periodu slediti ideološko-političku platformu KPJ i jedinstvenog Narodnog fronta (Rokuš Šimoković), dr Ištvan Steinfeld Šandor, Cvetko Maluše, Žigmund Kek — posle oslobođenja došao je u sukob sa KPJ — Emil Štern i Lola Vol i drugi). Posebno je značajno da je Otmar Majer, kasnije sekretar Mesnog i Okružnog komiteta KPJ 1937. godine bio naimenovan za plaćenog urednika. Te godine je časopis *Híd* (koji je izlazio u tiražu od 800 do 1.200 primeraka)¹³ skoro u svakom vojvođanskom mestu sa više mađarskog stanovništva imao komisije za rasturanje koje su u izvesnom smislu imale i partijski zadatak. Rasturanje časopisa u velikoj meri je olakšavala okolnost što je Zemaljski savez poljoprivrednih radnika (koji je delovao u okviru Ujedinjenih radničkih sindikata) imao podružnice skoro u svakom mestu sa većim brojem mađarskog stanovništva.

¹¹ Arhiv CK SKJ, Fond Komunističke internacionale, 1935, 560.

¹² Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad, Proces protiv Lazara Milankova i drugih, Arhiv br. 6751/1937.

¹³ I. Pato, nav. delo, 88—90; Š. Mesaroš, nav. delo, 78—79.

Uspostavljanje trajnijih veza sa ilegalnim organizacijama KPJ presekli su provala i hapšenje najvećeg dela pokrajinskog partijskog rukovodstva. Hapšenje i osuda najboljih mađarskih partijskih kadrova stvorili su veoma teške uslove za ilegalni rad. Vlasti su 1937. godine zabranile i dalje izlaženje lista *Népszava*. Skoro u isto vreme je prestao da izlazi i list *Munkás Ujság*, koji je bio na reformističkim pozicijama i izgubio skoro svaki uticaj. Na taj način je *Híd* ostao jedini legalni časopis pod idejnim uticajem ilegalne KPJ. Naime, u aprilu 1936. godine u Novom Sadu počeo je da izlazi društveno-politički i književni list *Ek (Klin)*, ali je posle šestog broja prestao da izlazi zbog finansijskih teškoća i otpora vlasti.¹⁴ Dalje izlaženje časopisa *Híd* stoga je postalo sve značajnije za širenje ideološkog uticaja KPJ među mađarskim radništvom. Bez pretenzija možemo zaključiti da je svojim člancima on uspešno sprečavao intenzivnije širenje revizionističkih koncepcija među jednim delom mađarskog življa u Vojvodini. Da je *Híd* bio na ideološko-političkoj platformi KPJ i jedinstvenog Narodnog fronta dokazuje i činjenica da je uredništvo 1937. godine prihvatilo poziv vojvođanskog omladinskog pokreta OMPOK za saradnju. Međutim, OMPOK, u kome je radio i poznati revolucionar Pal Pap (Papp Pál) vlasti su zabranile u oktobru 1937. godine.¹⁵ Revolucionar Pap je, i pored toga, jedno vreme ilegalno živio u Subotici i sarađivao sa uredništvom časopisa *Híd*. Treba još napomenuti da je sem među organizovanim radnicima Mađarima u Vojvodini, časopis *Híd* bio veoma povoljno prihvaćen i među Mađarima koji su bili zaposleni u Beogradu (njih je bilo oko 3.000), kao i u organizaciji studenata Mađara na čelu sa Farkašom Boljaijem (Bolyai Farkas) i učenika mađarskog odeljenja Učiteljske škole. Isto tako, bio je dosta rasturan i među mađarskim studentima u Zagrebu.¹⁶ Veoma važno je da se konstatuje i da je uredništvo časopisa održavalo neprekidne organizacione veze sa političkim osuđenima, koji su svoju kaznu većinom izdržavali u mitrovačkoj Kaznioni. Radi primera možemo da napomenemo da je Šandor Štenfeld, student medicine iz Subotice (koji je bio osuđen zbog učešća u radu naprednih studenata na Beogradskom univerzitetu), posle izlaska iz zatvora poneo sa sobom tekst članka *Položaj jugoslovenskih trudbenika*. Taj tekst je bio objavljen u ilegalnom listu Kaznion *Udarnik* čiji je urednik bio Moša Pijade.

Posle suđenja članovima komunističkog pokreta 1937. godine ilegalne partijske organizacije bile su obnavljane teškom mukom. Od 1937. godine, međutim, stajalo je na čelu KPJ novo rukovodstvo sa Josipom Brozom Titom. U to vreme su već na obnavljanju revolucionarnog pokreta radili prekaljeni revolucionari kao što su bili Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Ćirpanov i drugi.¹⁷

¹⁴ D. Milanović, nav. delo, 134.

¹⁵ Vojislav Milin, *Papp Pál életútja*, Forum, Újvidék 1972, 85.

¹⁶ Š. Mesaroš, nav. delo, 79.

¹⁷ Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 153—158.

U Subotici u Povereništvu grafičara 1939. godine uspešno deluje Prosvetni odbor, a u njegovom okviru Omladinska sekcija, u kojoj i grupa skojevaca Mađara.¹⁸ U to vreme dobre organizacione rezultate postiže i podružnica trgovačkih pomoćnika, u koju je bilo uključeno nekoliko članova Partije i SKOJ-a, Lola Vol (Wohl Lola), Eden Kornštajn (Korstein Ödön), Istvan Lukač (Lukács István) i drugi.¹⁹

Mađarski organizovani radnici pružali su punu podršku i organizacionim zahvatima da se i u Vojvodini oformi Stranka radnog naroda, kao legalna partijska formacija ilegalne KPJ. Na opštinskim izborima 11. decembra 1938. kandidat Stranke je, u Čantaviru na primer, dobio 600 glasova — najviše od svih ostalih kandidata.²⁰ U septembru 1939. u Subotici je ponovo pokrenut list *Népszava*, koji je pred vlastima bio predstavljen kao sindikalni list a, u stvari, bio je organ Stranke radnog naroda. List je izlazio do februara 1940, kada su ga vlasti zabranile. U tom periodu dolazi do konsolidovanja partijskih i skojevskih organizacija. U gradu neumorno deluje tada partijski radnik Lazar Nešić (po izlasku sa petogodišnjeg tamnovanja u leto 1940). Sekretar mesnog komiteta Subotice i okružnog komiteta KPJ za severnu Bačku postao je urednik *Hida* Otmar Majer. Isto tako u Okružni komitet bio je izabran kao predstavnik senčanskog sreza poljoprivredni radnik Kalman Bakoš (Bakos Kálmán)²¹ U leto 1940. bio je formiran i Mesni komitet SKOJ-a, čiji je sekretar bio student medicine Jožef Marijaš (Mariás József) a članovi: grafičari Đula Halas (Halász Gyula) i Istvan Gal, (Gál Istvan) a nešto kasnije i Laslo Rehak (Rehák László).²² U okrugu, zajedno sa Topolom i Sentom, bilo je više od trista članova SKOJ-a. Uskoro je formiran i Okružni komitet SKOJ-a za severnu Bačku sa sedištem u Žedniku, u koji su od mađarskih organizovanih radnika ušli: Đula Halaš, sekretar SKOJ-a iz Subotice, i Jožef Šinkovič, sekretar MK SKOJ-a iz Bačke Topole.²³ I Šesta pokrajinska partijska konferencija je, kao što je poznato, održana u prvoj polovini septembra 1940. u blizini Sremske Kamenice. U to vreme, po *Izveštaju* koji je tu bio pročitao, od ukupno 650 članova Partije jednu trećinu su činili mađarski organizovani radnici. U pokrajinsko partijsko rukovodstvo bili su izabrani Otmar Majer i baranjski partijski vođa Erne Kiš.²⁴ Pored Subotice, revolucionarni radnički pokret je bio jak u Senti i Adi. Po odluci Okružnog komiteta za severnu Bačku za nadziranje i povezivanje rada mesnih komiteta u senčanskom srezu bio je 1940. zadužen Kalman Bakoš. Radom Mesnog komiteta u Senti rukovodio je Vince Nađabanyi (Nagyabanyi Vince), stolarski radnik, a članovi su bili Peter Molnar (Molnar Péter), stolarski radnik, Ilona Sekelj (Szekely

¹⁸ Milan Dubajić, Josip Klarski, Kaća L. Milošev, *Cvet slobode*. Subotica 1980, 92—101.

¹⁹ M. Dubajić, J. Klarski, K. Milošev, nav. delo, 92—101.

²⁰ Isto, 101.

²¹ Isto, 92—101.

²² Isto, 92—101.

²³ Isto, 92—101.

²⁴ D. Kecić, nav. delo, 153—158.

Ilona), radnica, i Janoš Ez Sabo (Őz Szabó János)²⁵. Po nacionalnom sastavu, Mesni komitet je bio jednorodan, svi su bili Mađari, što nije odgovaralo nacionalnom sastavu u gradu. Tek sredinom 1940. godine primljen je u Komitet Jevrejin dr Gere, dok Srbi, mada ih je u gradu bilo više od 5.000, nisu bili predstavljeni. Većinu članova činili su zanatsko-manufakturni radnici, teoretski nedovoljno izgrađeni, koji su bili odani borci Partije više po instinktu nego po znanju. Teže je bilo, međutim, oformiti mesnu organizaciju SKOJ-a. Čak je i inicijativa došla sa strane, iz Okružnog komiteta SKOJ-a za severni Banat (sekretar Proka Sredojev i član istog političkog tela Klara Feješ). Senčanska Mesna organizacija KPJ održavala je čvrste organizacione veze sa partijskom ćelijom poljoprivrednih radnika u Keviju. Organizacija je, u stvari, težila i ka teritorijalnom proširenju svoje aktivnosti stvaranjem aktiva u celom senčanskom srezu od Bačkog Vinograda (Kraljev Breg) do Mola, ali je postignut samo delimičan uspeh.

Po najnovijim podacima, koji se jednim delom oslanjaju i na sećanja preživelih učesnika u radničkom pokretu, u Adi je takođe u doba održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije postojao Mesni komitet sa pet partijskih ćelija,²⁶ kao i Mesna organizacija SKOJ-a. Zapaženo je i učešće većeg broja žena u revolucionarnom radničkom pokretu u Senti, Adi, Bačkom Petrovom Selu, Molu itd. Teško bi bilo da se u ovom radu detaljno govori o svim istaknutijim Mađarima učesnicima u revolucionarnom radničkom pokretu. Od onih o kojima još nije bilo reči, svakako treba istaći one koji su igrali vodeću ulogu u revolucionarnom radničkom pokretu u Novom Sadu (Andraš Polgar, Đula Varga, Rudolf Klaus i drugi). Zatim dolaze i oni koji su kasnije imali istaknutu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu u Banatu: politički sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat i član PK Mihalj Servo, sekretar OK SKOJ-a Rožika Šulman, rukovodilac Narodne pomoći Klara Feješ i drugi.²⁷

Posebno treba da istaknemo da je Zemaljski savez poljoprivrednih radnika u doba konsolidacije Partije imao podružnice u vojvođanskim mestima gde je bilo Mađara (Sombor, Vrbas, Novi Sad, Veliki Bečkerek, Kikinda, Kanjiža, Bečej, Bačko Petrovo Selo, Senta, Titel, Mali Idoš, Subotica, Moravica, Bačka Topola, Telečka, Melenci, Čantavir, Horgoš i druga).²⁸ U nekima od ovih mesta bili su već poznati partijski aktivisti, koji su delom izrasli iz tih podružnica, kao na primer: Jožef Žaki (Stara Moravica) Boriška Seleši (Veliki Bečkerek), Bela Lekocki Margit i Ferenc Kučera (Sombor) Marton Roža (V. Bečkerek) Ferenc i Franciška Pece (Bačko Petrovo Selo) i drugi.²⁹

²⁵ Janoš Doboš, *Antifašistički pokret otpora u Senti 1941. god.*, Vojvodina 1941, Novi Sad 1967, 223—253.

²⁶ I. Doboš, nav. delo, 223—253.

²⁷ Urbán János, *Tűzsziget*, II, Forum 1980, 264—273.

²⁸ *Izveštaj Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije*, u Novom Sadu, 1935—1937, 65—68.

²⁹ Š. Mesaroš, nav. delo, 80.

ĐORĐE MILANOVIĆ

ŠESTA KONFERENCIJA KPJ ZA VOJVODINU KAO MOMENAT U NEPOMIRLJIVOM ZAOŠTRAVANJU KLASNIH SUPROTNOSTI U JUGOSLAVIJI

Vreme, od stvaranja Banovine Hrvatske do početka drugog imperijalističkog rata bilo je vreme sazrevanja revolucionarne situacije u Jugoslaviji. Bila su dva glavna činioca toga procesa: imperijalistički rat, nasuprot oslobodilačkim i mirovnim težnjama kolonijalnih, zavisnih i ugroženih naroda. Među ugroženim narodima nalazili su se i jugoslovenski narodi i narodnosti; i unutrašnja klasna borba oko demokratizacije državnog uređenja — oko rešavanja nacionalne neravnopravnosti i sve težeg materijalnog i političkog položaja radnih slojeva. U toj borbi vlada i buržoaska reakcija stavile su se na stranu ratne opasnosti, na stranu imperijalista, protiv demokratskih snaga. Kako su i koliko demokratske snage jačale u toj borbi, tako su i toliko vlada i reakcionarne snage otvorenije prepuštale zemlju imperijalističkoj „zaštiti”.

Tako se pitanje demokratizacije zemlje povezalo sa pitanjem njenog opstanka i sa pitanjem opstanka razjedinjanih i obespravljenih naroda. Oko tih pitanja zaoštravala se klasna borba u Jugoslaviji. Razvoj i raspored klasnih snaga ubrzano je vodio ka odlučujućoj bici za vlast, za vladu narodne sloge i odbrane zemlje. Uloga KPJ sa Titom na čelu bila je istorijska u tom procesu, pa je i Šesta konferencija KPJ za Vojvodinu, zajedno sa ostalim pokrajinskim konferencijama i Petom zemaljskom konferencijom, imala svoj udeo u tome: u tom političkom aktiviranju svih klasnih snaga i njihovom ubrzanom raspoređivanju za odlučnu bitku o vlast.

U *Izveštaju* Petoj zemaljskoj konferenciji Tito je ukazao na zadatke koji su se pred Partiju postavljali zbog izbijanja drugog imperijalističkog rata.

Čitavu borbu i rad Partije trebalo je postaviti na strogo klasne temelje. Prekida se s planom ili bilo kakvim sporazumijevanjem s vrhovima raznih buržoaskih tzv. demokratskih partija, koje su postajale sve reakcionarnije i bile agenture engleskih i francuskih imperijalističkih potpaljivača rata. Pred našu Partiju, kao i pred sve sekcije KI, bile su postavljene zadatke kao što su: borba za radne mase putem stvaranja Narodnog fronta odozdo, putem organizacije i vođenja svakodnevnih borbi za svakodnevne

potrebe tih masa — borbe protiv skupoće, borbe protiv rata, borbe za slobodu i demokratska i nacionalna prava radnih i nacionalno ugnjetenih masa Jugoslavije.¹

U vreme održavanja pokrajinskih i Pete zemaljske konferencije KPJ Tito je istakao da se u klasnoj borbi „već postavlja pitanje *ko će koga*“, te da je potrebno da komunisti napregnu sve svoje snage da svoju Partiju učine snažnom i monolitnom, kako bi mogla „stajati na čelu događaja“. A događaji su brzo primicali trenutak kada će biti potrebno krenuti u odlučnu bitku za vlast. Tito je pripremao Partiju za taj trenutak pažljivo prateći promene u razvoju i rasporedu klasnih snaga u Jugoslaviji, Evropi i celom svetu, tj. razvoj revolucionarne situacije. Ta njegova zapažanja bila su usredsređena na pitanje o objektivnim mogućnostima da revolucionarno-demokratske snage slome i uklone korene imperijalizma, tj. sam kapitalizam; ujedno na pitanje o trenutku kada u Jugoslaviji treba krenuti u akciju.

U proglasu povodom sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju (23. avgusta 1939), povodom sporazuma o ustanovljenju Banovine Hrvatske (26. avgusta 1939) i povodom napada Trećeg Rajha na Poljsku (1. septembra 1939) CK KPJ je osudio imperijalistički rat i pozvao radne mase u borbu protiv imperijalističkog rata i protiv buržoaske reakcije u Jugoslaviji. U borbi za demokratizaciju državnog uređenja i za očuvanje nezavisnosti zemlje još prečim je bio istaknut zahtev za vladom narodne sloge i odbrane.²

U proglasu vojvođanskog Inicijativnog odbora za stvaranje Stranke radnog naroda, povodom fašističkog napada na Poljsku, opravdavano je sklapanje pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Trećeg Rajha, ali je u zaključku još rečeno da „našim narodima nije prestala da preti opasnost od fašističkih izazivača rata. *Zato moramo biti spremni da pružamo snažan i jedinstven otpor. Zato tražimo vladu narodne sloge i odbrane*, koja će se oslanjati u prvom redu na moćnu Sovjetsku Rusiju, prema kojoj svi naši narodi uistinu gaje veliku ljubav, i na one zemlje koje će garantovati nezavisnost i slobodu naše zemlje i naših naroda.³

Septembra 1939. u Subotici je pokrenut list na mađarskom jeziku — *Nepsava* — koji je bio glasilo Stranke radnog naroda, odnosno narodnofrontovskog pokreta.

Novembra 1939. vojvođanski Inicijativni odbor objavio je *Platformu* Stranke radnog naroda, u kojoj je na prvom mestu bilo istaknuto da se demokratizacija države ne može ostvariti bez aktivnog učešća radničke klase, bez saradnje svih demokratskih snaga sa radničkom klasom, organizovanom u SRN, odnosno bez okupljanja svih demokratskih snaga radnog naroda u SRN. Zatim da je demokratizacija zemlje uslovljena bor-

¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 6, Beograd 1979, 20.

² Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, arh. br. 1073.

³ *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, 1929—1941 (dalje *Građa za istoriju KPJ u Vojvodini 2*), izbor i objašnjenja Danilo Kecić i Đorđe Milanović, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, 286.

bom za mir, borbom „protiv svih onih koji bi želeli da i našu zemlju uvuku u imperijalistički rat za tuđe interese”.⁴

U vezi sa aktivnim učešćem radničke klase u borbi za demokratizaciju države, u *Platformi* je istaknuta potreba legalizacije radničke klase (tj. SRN). Tu je još rečeno da „inicijativni odbori za stvaranje SRN stoje na stanovištu da danas ne postoji još jedna organizovana radnička i seljačka partija koja bi zastupala želje i interese većine radnog naroda”.⁵

O unutrašnjoj situaciji u državi bilo je rečeno da je sva u znaku i pod uticajem sporazuma o ustanovljenju Banovine Hrvatske.

Sporazum je, svakako, jedan korak napred. Međutim, danas su već na delu one snage koje ne žele njegovo ostvarenje. Zbog toga radnička klasa smatra da danas treba da se mobilišu sve snage u borbi za sprovođenje sporazuma i za njegovo pretvaranje u narodni sporazum.

Zatim je u *Platformi* govoreno o položaju Vojvodine i u vezi s tim je istaknuto da „Inicijativni odbor SRN Vojvodine stoji na stanovištu da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama”.⁶

Platforma je bila objavljena na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku.

Otprilike u isto vreme, tj. najkasnije novembra 1939, objavljen je i proglas Inicijativnog odbora za stvaranje SRN Vojvodine *Radnom narodu Vojvodine*. Tu su ponovljeni stavovi iz *Platforme*, sa pojačanim akcentom:

Današnja vlada ne daje garancije da će se pravilno rešiti ni hrvatsko pitanje, a još manje pitanje ostalih naroda i pokrajina. Dakle, stanje u Vojvodini ostaje i dalje kao i do sada, čak se i pogoršalo nepotrebnom mobilizacijom i njenim teretima, koji su najviše pali baš na narode Vojvodine, a i iz poslednjih događaja još više se vidi koliko je neophodno da sami narodi Vojvodine upravljaju Vojvodinom. To je jedina garancija da prestane kolonijalna eksploatacija i ugnjetavanje naroda Vojvodine. Mi tražimo onaj položaj za Vojvodinu koji već po zakonu ima Hrvatska. Uostalom, tražimo samo ravnopravnost Vojvodine. I pošto već postoji uredba da se prava koja ima za sada samo Hrvatska mogu preneti i na ostale pokrajine, to tražimo primenu te uredbe i na Vojvodinu.

Mi znamo koliko je stalo velikosrpskim hegemonistima do toga da Vojvodina u ovakvom položaju, te radi toga narodima Vojvodine ne preostaje ništa drugo nego da borbom ostvare svoje opravdane zahteve i svoja prava.⁷

Krajem 1939. godine objavljena je studija Svetozara Toze Markovića *Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini*. Govoreći o posledicama loše izvršene i neizvršene agrarne reforme, o propadanju srednjih i sitnih seljaka, o zaoštavanju klasnih suprotnosti na selu — u posedovnim odnosima i proizvodnim sposobnostima pojedinih posedovnih slo-

⁴ Isto, 293.

⁵ Isto, 292.

⁶ Isto, 295.

⁷ Isto, 297—298.

jeva u poljoprivredi — Toza je upućivao poljoprivredni proletarijat, te pogođene i ugrožene seljake na zajedničku borbu protiv buržoaske reakcije i krupnog kapitala.

Decembra 1939. u Subotici je održana jedna od pokrajinskih konferencija Stranke radnog naroda. Istog meseca tamo je *Nepsava* počela da izlazi i na srpskohrvatskom jeziku, pod nazivom *Narodni glas*.⁸

Glavni spoljnopolički zahtev u borbi za mir, hleb i slobodu bio je oslonac na Sovjetski Savez, kao oličenje demokratskih težnji radničke klase i radnih slojeva u Jugoslaviji. Taj zahtev je jačao veru radnih masa u socijalizam, pretvarao tu veru u borbenu snagu. Naročito od početka 1940. godine, kada se videlo kako se nemački fašizam igra sudbinom malih naroda, kada je neposredna opasnost zapretila i Jugoslaviji.

Početkom 1940. godine vlada je pojačala zastrašivanje i pritisak protiv narodnofrontovskog pokreta, ali je i narodnofrontovski pokret jačao nasuprot vladinom progonu. Jačalo je jedinstvo reakcije protiv radnog naroda, ali se u reakcionarnom taboru ujedno produbljivao razdor oko podele vlasti i komadanja Jugoslavije.

Umesto da izvrši obećanja o demokratizaciji, vlada je sve surovije primenjivala zakone iz vremena diktature, čak ih je dopunjavala radi pojačanog gušenja narodne borbe za mir, hleb i slobodu. Ustanovila je koncentracione logore. Zabranila je naprednu štampu, u Vojvodini *Nepsavu* i *Narodni glas*. U jednom članku Tito je ukazao na to da je novi izborni zakon bio smišljen tako da onemogućiti da dođe do izražaja volja naroda, da iz izbora isključi samostalno političko učešće radnih i ugnjetenih slojeva. Povećane su poreske obaveze radnih slojeva pod izgovorom da se olakšaju poreski tereti sitnih seljaka. Ukazao je i na to da vlada priprema udar protiv klasnih radničkih sindikata i svih legalnih radničkih organizacija zato što se u njima sve više oseća uticaj komunista.

Cjelokupna reakcionarna jugoslovenska, a naročito velikosrpska buržoazija mnogo strahuje od rastuće političke svijesti radnih masa grada i sela; ona se plaši dubokog nezadovoljstva koje vlada među nacionalno ugnjetenim masama u Makedoniji, Crnoj Gori, na Kosovu, u Bosni i Hercegovini i Vojvodini, kao i pokreta za autonomiju koji nastaje u tim pokrajinama.

Sve ove reakcionarne mjere usmjerene su na to da se zaustavi talas nezadovoljstva koji je zahvatio sve radne slojeve Jugoslavije i koji sve više raste usled nepodnošljivog položaja širokih radnih masa koji je prouzrokovao rat. Režim ne preduzima ništa djelotvorno da bi zaustavio poskupljenje i špekulacije koje su u neprekidnom porastu.

...

...masovno nezadovoljstvo među radnicima... ispoljilo se posljednjih mjeseci u moćnom talasu štrajkova kakav Jugoslavija još nikada nije doživjela. ... Kako u Srbiji i Sloveniji tako i u „autonomnoj” Hrvatskoj policija se s nevjerovatnom brutalnošću obračunava s radnicima štrajkačima i demonstrantima.⁹

⁸ *Revolucionarni radnički pokret u Subotici*, tom 4, 1938—1941, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Subotica 1975, 11.

⁹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 5, Beograd 1978, 50—51.

Povodom uspostavljanja trgovinskih odnosa sa Sovjetskim Savezom, maja 1940, Tito je ukazao na dvoiličnu spoljnu politiku vladinu i istakao da je potreban još veći pritisak na vladu da sklopi ugovor o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom radi odbrane zemlje od ratne opasnosti.¹⁰

Februara 1940. objavljen je *Apel Vojvođana prijatelja žrtava reakcije i boraca protiv belog terora*, u kome su izneti zadaci pokreta. Rečeno je da buržoaska vlast „pooštrava teror nad svim naprednim društvenim snagama. Buržoazija pokušava da onemogući borbu najboljih narodnih sinova koji zajedno sa čitavim radnim narodom hoće da iščupaju široke radne mase iz kandži ratnih špekulanata, koji žele i traže očuvanje mira i punu neutralnost u današnjem sukobu imperijalističkih sila i svoju budućnost hoće da obezbede oslanjanjem na moćni Sovjetski Savez.”¹¹ Dalje je rečeno da umesto demokratizacije vlada Cvetković-Maček pojačava teror. Žandarmerija je pucala na demonstrante u Beogradu 14. decembra 1939. Vlada zavodi koncentracione i vojne radne logore. Sve je više žrtava terora i reakcije. Zbog toga valja razviti rad Narodne pomoći, organizaciju Narodne pomoći razviti u širok, masovni pokret.

Februara 1940. održana je Četvrta pokrajinska konferencija SKOJ-a. Posle obnove SKOJ-a u Vojvodini krajem 1939. godine, ona je predstavljala značajan momenat u jačanju i širenju organizovanijeg političkog rada sa omladinom, u stvaranju jedinstvenog omladinskog antiimperijalističkog pokreta.

Od početka 1940. godine, u vezi sa prodorom nemačkog fašizma u Skandinaviju i sa bezobzirnim oružanim napadom na Holandiju i Dansku, te na Francusku, sudbina malih zemalja u imperijalističkom ratu postala je goruće, životno pitanje za jugoslovenske narode. Opasnost da Jugoslavija bude uvučena u rat bila je sasvim bliska. Jedan od prvorazrednih zadataka komunista bio je da organizuju sve antiratne narodne snage protiv uvlačenja Jugoslavije u rat. Pošto ratna opasnost nije dolazila samo spolja, od fašističkih i zapadnih imperijalističkih sila, već isto toliko od vladine spoljne i unutrašnje politike, Tito je najviše i najtemeljije ukazivao na taj unutrašnji izvor opasnosti, obrazlažući i s te strane da se treba boriti za demokratsku vladu, koja će narodima dati više slobode, ravnopravnosti i bolji život, koja će sklopiti prijateljski odbrambeni savez sa Sovjetskim Savezom.¹²

Socijaldemokrati u Evropi podržavaju zapadne imperijaliste u ovom ratu i huškaju, zajedno sa njima, na Sovjetski Savez. To isto čine i jugoslovenski socijaldemokrati. Oni brane „građanski mir”, koji je u ovom imperijalističkom ratu buržoaziji „potreban više nego ikada”.¹³ Komunisti treba da imaju u vidu da su klasne i političke suprotnosti u svetu veoma duboke i zaoštrene, te „svaka, pa ma bila čista ekonomska borba radnih masa u sadašnjem, za buržoaziju kritičnom momentu, dobiva

¹⁰ Isto, 67—70.

¹¹ *Grada za istoriju KPJ u Vojvodini* 2, 310.

¹² J. B. T i to, *Sabrana djela*, tom 5, 86—89.

¹³ Isto, 95.

veliki politički značaj, koči političku snagu buržoazije i stvara preduslove za borbu kako protiv imperijalističkog rata tako i za uklanjanje uzroka imperijalističkih ratova — kapitalizma".¹⁴

Uporedo sa zaoštavanjem unutrašnjeg klasnog sukoba, Tito je pomno pratio šta se dešavalo „na drugoj strani barikada”. Dok je narodnofrontovski pokret delovanjem Partije jačao, na onoj strani dešavalo se nešto suprotno, iako je buržoazija bila jedinstvena u preduzimanju sve oštrijih mera protiv demokratskih snaga. Posledica sporazuma o ustanovljenju Banovine Hrvatske na toj strani bila je „da se sada vodi bjeso- mučna borba između srpske i hrvatske gospode oko podjele onih pokra- jina koje bi zapravo trebale same odlučiti o svojoj sudbini. To su Bosna i Hercegovina i Vojvodina. Raspiruje se srpski i hrvatski šovinizam, a o nacionalnim pravima Makedonije, Crne Gore, Slovenije itd. ne vodi se briga.”¹⁵

Postalo je vidljivo da se buržoaska Jugoslavija održava još samo kao izrazito klasna, protivnarodna, tj. protivdemokratska tvorevina, ali i to „da se u buržoasko-veleposedničkom logoru razvila zagrižljiva unu- tarnja borba za teritorijalnu podelu Jugoslavije i za podelu učešća u centralnoj vlasti. Ta je borba toliko zatrovana da gospodski „saveznici” u vladi i opoziciji traže potporu stranih imperijalista i na taj način jedni i drugi vuku narode Jugoslavije u kandže imperijalista, u imperijalistički rat.”¹⁶ Tito i CK KPJ uverljivo su upozoravali na opasnost da Jugoslavija bude raskomadana i na činjenicu da je vlada već pretvorila zemlju u eko- nomsku koloniju fašističkih sila, da je takav postupak čini petom kolo- nom fašističkih porobljivača. U takvom, sve dubljem razvoju političke krize, „odlučna i jedinstvena borba radnih masa će još više zaoštriti ... suprotnosti u reakcionarnom logoru. Ukoliko će biti veći pritisak naroda, ukoliko će biti besniji reakcionarni vučji logor između sebe, utoliko će brže nastupiti vreme kada će reakcionarni vrhovi početi pod pritiskom narodnog talasa da se raspadaju i da se sklanjaju pred obračunom koji će od njih tražiti radni narod.

Savez radnika i seljaka, jedinstveni narodni front odozdo, to je da- nas put borbe za slom protivnarodne vlasti.”¹⁷

Bilo je potrebno jednako voditi računa i o zaoštavanju suprotnosti u buržoaskom taboru i o protivdemokratskom jedinstvu reakcionarne buržoazije. U članku *Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda* Tito je ukazao na idejnu osnovu tog jedinstva.

„Najvažnija činjenica unutaršnjeg političkog stanja u Jugoslaviji jeste potpuno jedinstvo reakcionarnih snaga u napadu na radničku klasu i radni narod uopće.”¹⁸ Idejna osnova tog jedinstva bilo je gušenje mi- rovnih težnji radnog naroda, jer se narodna „borba protiv imperijalis- tičkog rata, borba za mir ... pretvara u borbu protiv imperijalizma

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, 59.

¹⁶ *Proleter* 1929—1942, Beograd 1968, 669.

¹⁷ Isto.

¹⁸ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 5, 74.

uopće",¹⁹ tj. protiv kapitalizma; to je dalje razbijanje saveza radničke klase i seljaštva, razbijanje KPJ kao avangarde tog saveza, te razbijanja saveza između „velike socijalističke zemlje i radnog naroda čitavog svijeta”²⁰ u borbi za mir.

Tito dalje ukazuje da je taj napad „na radničku klasu i radni narod uopće” sam po sebi bezuspešan.

*Protiv radnog naroda kao celine ne može niko da se duže vremena bori. Zato će današnja ofanziva bezuslovno da doživi svoj slom, ako se komunisti ni za korak ne udalje od masa nego se, naprotiv, čvrsto povezuju, na čelu tih masa bore za njihovo jedinstvo, za savez radnika i seljaka, istrajno ubeđujući te mase na njihovom sopstvenom iskustvu kuda ih vode reakcionarna vodstva buržoaskih partija.*²¹

U takvim okolnostima rukovodstvo KPJ je sa sve većom odlučnošću i samopregorno izgrađivalo Partiju. Tito je u članku pod naslovom *Za čistotu i boljševizaciju Partije* istakao:

Danas, kada se već postavlja pitanje *ko će koga*, kada je potrebno napretnuti sve svoje snage da se stvori jedna snažna i monolitna partija koja će moći stajati na čelu događaja, svaki onaj koji se ne podvrgne disciplinirano tome radu i tim zadaćama, spada na drugu stranu barikada, tj. na stranu neprijatelja radničke klase.²²

Krajem juna ili početkom jula 1940. objavljen je proglas *Narodima Vojvodine* s potpisom „Prijatelji Sovjetskog Saveza u Vojvodini”, iza koga je, u stvari, stajao Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu. Proglas je pozivao u borbu protiv vladine izdajničke spoljne politike, protiv neiskrene politike prema Sovjetskom Savezu posle uspostavljanja trgovinskih i diplomatskih odnosa, za nacionalnu ravnopravnost i narodnu vladu koja bi se oslanjala na Sovjetski Savez. U proglasu je rečeno:

Cilj režima je jasan: izručiti narode Jugoslavije porobljavanju od strane osovine Rim—Berlin i time izvršiti nacionalnu izdaju, da bi tako spasio svoju terorističku vladavinu i pljačku nad radnim narodom u Jugoslaviji.

Osuđujući takvu izdajničku politiku režima, narodi Jugoslavije, a posebno ugnjeteni narodi Vojvodine, koji svoju nacionalnu ravnopravnost mogu postići samo pod pravom *narodnom vladom radnika i seljaka*, koja bi se oslanjala na Sovjetski Savez, odlučno zahtevaju:

1) neodložno kidanje sa takvom dvoličnom, licemernom i neprijateljskom politikom prema Sovjetskom Savezu, koju vodi režim;

2) uspostavu istinskih prijateljskih odnosa i sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom;

3) potpuno i neodložno prekidanje šurovanja sa neprijateljima malih naroda i radnoga naroda uopšte, koje oličava zavojevački nemački i talijanski fašizam i engleski imperijalizam;

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ *Proleter* 1929—1942, 667—668.

²² Isto, 671.

4) slobodno i nesmetano upoznavanje naših naroda sa privrednim i kulturnim tekovinama Sovjetskog Saveza putem štampe, radija, javnih predavanja i kurseva.²³

Proglas je bio objavljen i na jezicima narodnosti.

Posle poraza Francuske juna 1940. godine, jugoslovenska vlada i deo buržoazije prekidali su s „neutralnom” spoljnom politikom i počeli naglo da popuštaju fašističkom pritisku, da naginju fašističkom totalitarnom režimu, nastojeći da se o tome postigne sporazum „između pojedinih dijelova buržoazije”.²⁴

Posle propasti Francuske reakcionarna vlada i krupna buržoazija u Jugoslaviji najavili su uvođenje korporativnog i totalitarnog sistema i sahranu ostataka klasnih radničkih sindikata, pošto im je vlada već oduzela radničke komore uz pomoć izdajstva socijaldemokrata. Kriza kapitalističkog sistema u Jugoslaviji ulazila je u najoštriju fazu. To je bio nov, bitan momenat u sazrevanju revolucionarne situacije. Svaka borba radnika protiv vladine politike dobijala je politički značaj navalne borbe „jer predstavlja sastavni početni dio političke borbe protiv samog kapitalističkog sistema kao cjeline”.²⁵

Partija je, kao vodeća snaga radnog naroda, uzimala situaciju u svoje ruke, ona je počinjala da priprema mase za odlučujuću bitku o vlast.

Raspored i odnos klasnih snaga i zaoštavanje klasne borbe u Jugoslaviji pokazivali su da se buržoazija sprema za poslednju odbranu, spremajući izdaju zemlje i njeno komadanje među fašističkim imperijalistima; a akcije masa objektivno su prerastale u navalu, dizao se borbeni talas protiv ugnjetača, ali u pogoršanim uslovima. Ti pogoršani uslovi nametali su radničkoj klasi „nove metode i nove načine borbe”. Iskustvo iz poslednjih štrajkova kazivalo je da treba nastaviti i jačati „*pokret klasnog jedinstva sa svojim bazama u preduzećima*, koji će obuhvatiti borbene radnike iz svih sindikata i neorganizovane, koalirane na osnovi zajedničke platforme”.²⁶

Najznačajniji momenat u klasnoj borbi bila je borba za seljaštvo. Buržoazija je svim sredstvima, nasiljem i obmanom, pokušavala da sačuva svoju masovnu političku osnovu, iako je u očima seljačkih masa izgubila autoritet.

U *Proleteru* je bio objavljen veoma sadržajan i vidovit pogled na idejno-politička kretanja i razvoj klasnih snaga u Jugoslaviji pod naslovom *Za borbeni savez radnika i seljaka*. Sva ta kretanja, rečeno je, dospela su u presudnu fazu za radničku klasu Jugoslavije, u fazu sudbonosne bitke za ostvarenje saveza radničke klase sa seljaštvom u borbi „za jednu istinski demokratsku, istinski narodnu vlast”.²⁷ Tu je još istaknuto:

²³ *Grada za istoriju KPI u Vojvodini* 2, 331—332.

²⁴ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 5, 113.

²⁵ Isto, 121—122.

²⁶ Isto.

²⁷ *Proleter* 1929—1942, 689.

Da bi radnička klasa mogla pobjedonosno završiti svoju borbu za takvu narodnu vlast... mora taj savez uspostaviti još pre, još danas u borbi za zajedničke socijalne i političke interese.²⁸

Zatim je rečeno da je seljaštvo razočarano u svoje „demokratsko” rukovodstvo, koje ga je stalno varalo i najzad izdalo. Usled toga jačala je dvojaka diferencijacija na selu: na jednoj strani seljačke mase otpadale su „od dosadašnjeg gospodskog rukovodstva”, s druge strane, zaostavao se klasni sukob na selu, borba protiv bogatog seljaštva „koje je glavni nosilac buržoaske, gospodске politike na selu”. Ujedno, sve je više raslo poverenje seljaštva u KPJ.

„Očigledno je da u sadašnjem položaju postaje savez radnika i seljaka pod rukovodstvom KPJ jedina realna masovna politička snaga... nasuprot... buržoaske i polufeudalne reakcije...”²⁹ (Građanska opozicija to prestaje da bude).

„Bankrot vrhova tzv. buržoaskih i seljačkih, demokratskih partija doveo je, dakle, do preokreta seljačkih masa prema radničkoj klasi i KPJ, a istovremeno do pojave odnosa pojačane aktivnosti raznih „ultralijevih” elemenata koji pokušavaju „lijevim” frazama spriječiti prelaz tih masa na pozicije saveza radnika i seljaka pod rukovodstvom KPJ.”

Borba za selo stupa time u svoju najoštriju fazu. Nećemo pretjerati ako tvrdimo da je ta borba danas najznačajniji i odlučujući momenat klasne borbe u Jugoslaviji. U toj borbi reakcionarne, protunarodne snage pokušavaju svim sredstvima — i nasiljem i obmanom — da zadrže posljednju svoju masovnu poziciju. Sve što smo konstatovali gore dokazuje da u toj odlučujućoj borbi radnička klasa ima sve objektivne uslove da odnese punu pobjedu na tom frontu.

...

U tom smislu i platforma radničko-seljačkog jedinstva treba da bude platforma jedinstva između radnika i sitnih te srednjih seljaka, platforma oštre *klasne borbe na selu*, platforma koja će unijeti u seljačke mase *onu svijest o njihovim sopstvenim interesima* koja je preduslov njihovog idejnog oslobođenja od kulaštva i ostale buržoaske i polufeudalne gospode.³⁰

Tokom 1940. godine Tito i CK KPJ su sve više pažnje posvećivali radu komunista u vojsci. Trebalo je pripremiti i vojnički kadar za revolucionarnu akciju. O tome je objavljen Titov članak u *Srpu i čekiću* avgusta 1940. Tito je obrazložio da treba sprečavati anarhističko bežanje iz vojske. Radnici i seljaci u vojničkim uniformama treba da postanu revolucionarna snaga.

Tito je uverljivo tumačio da se navala reakcije na demokratski pokret, koja u suštini predstavlja početak poslednje odbrane, neće završiti porazom, radničke klase i demokratskih snaga kao pod diktaturom, već će iz nje proisteći „novo proširenje i zaoštrenje klasnih sukoba, praeeno brzim okupljanjem seljačkih i ostalih radnih masa oko radničke klase

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, 690.

³⁰ Isto, 691.

i njezine komunističke avangarde”.³¹ U *Proleteru* za avgust—septembar 1940. objavljen je članak pod naslovom *Vjesnici odlučujućih klasnih bitaka*. Tu su date najvažnije osobenosti rastućeg borbenog talasa: radnička klasa i radne mase prelaze u navalne akcije pod rukovodstvom komunista. U tim akcijama ostvaruje se jedinstvo radničke klase odozdo i savez radničke klase sa seljaštvom i srednjim slojevima uopšte.

Sadašnja borba radnih masa dobiva daleko veće razmjere nego krajem prošle godine i nosi već neke sasvim nove karakteristike, koje nagovještavaju da se Jugoslavija nalazi u predvečerju sve šireg i jačeg pokreta radnih masa i odlučnosti radnika i seljaka te čitavog radnog naroda da se bori za kruh, mir i slobodu.³²

Ali akcije još nisu dovoljno jedinstvene u jugoslovenskim razmerama. Pokret na selu zaostajao je za akcijama u gradovima. Pretila je opasnost da komunisti ponegde istrče sa zaoštavanjem političkih akcija i odvoje se od širokih masa.

Mi moramo ići korak po korak sa radnim masama, mobilizirati ih za političke borbe na osnovu njihovih sopstvenih iskustava u tim borbama, skladno sa razvitkom njihove političke svijesti, skladno sa učvršćivanjem saveza radnika i seljaka, imajući pred očima odnos snaga u međunarodnom položaju, što — razumije se — nipošto ne znači da se mi odričemo političkih akcija u kojima učestvuju najšire mase. *Treba se boriti i suprotstavljati tendencijama ka preuranjenom zaoštavanju političkih akcija, u kojima bi bio mobiliziran samo najsvjesniji dio radničke klase i radnih masa.* Naročitu pažnju treba posvijetiti borbi za svakodnevne zahtjeve radnika protiv skupoće, nezaposlenosti (npr. tekstilnih radnika), protiv špekulacije, za seljačke ekonomske zahtjeve itd. Cjelokupna ekonomska borba, a naročito borba protiv skupoće i borba za svakodnevne zahtjeve seljaka, mora ići za tim *da se učvrsti savez radnog naroda.*³³

Sve veća skupoća životnih namirnica i ostalih svakodневnih životnih potrepština koju je izazvala vlada svojom unutrašnjom i spoljnom politikom, čineći Jugoslaviju ekonomskim dodatkom nemačko-talijanskog ratujućeg bloka, razvila se u jednu od najdubljih, najoštrijih klasnih suprotnosti, nametnula se kao jedno od glavnih pitanja oko koga se zaoštavala jedinstvena borba radničke klase i seljaštva i svih srednjih slojeva protiv reakcionarne vlade i buržoaske reakcije u celini.

„Skupoća, prema tome, nije samo vjesnik gladi i bezgraničnih patnji radnih masa, nego i prvi korak u formalnom uvlačenju naroda Jugoslavije u ratni vrtlog i gubitak njihove nacionalne nezavisnosti.” Zbog toga „borba protiv skupoće mora postati sastavni dio opće borbe saveza radnika i seljaka te čitavog radnog naroda... avangarda radničke klase mora dati toj borbi političku oštrinu... mora radnim masama na njihovim vlastitim iskustvima dokazati da je nemoguće boriti se protiv skupoće, a da se ne bore za pravu narodnu vladu i za oslanjanje na SSSR”.³⁴

³¹ Isto, 709.

³² Isto.

³³ Isto, 711.

³⁴ Isto, 718—719.

Avgusta 1940. održana je Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a u Vojvodini. Ona se uglavnom bila usredsredila na jačanje SKOJ-a, na njegovo organizaciono širenje, na jačanje njegove idejno-političke delatnosti i akcione sposobnosti.

Krajem septembra 1940. održana je Šesta konferencija KPJ za Vojvodinu. Ona je bila sastavni deo priprema za Petu zemaljsku konferenciju, ali je u delatnosti KPJ u Vojvodini izuzetno značajna, jer je osvetlila ceo protekli period te delatnosti, ukupna ekonomsko-politička kretanja u Vojvodini, te položaj Vojvodine u Jugoslaviji od kraja 1936. godine.

Pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu bila je veoma kritička i samokritička prema rezultatima postignutim u sopstvenoj izgradnji i u političkom radu.

Ukazala je na pojačano zaoštavanje klasnih suprotnosti u Vojvodini. Propadanje sitnih i srednjih posednika u selu i u gradu išlo je sve brže. U vezi s tim u *Izveštaju* se govori o srbijanskom imperijalizmu prema Vojvodini, koji znatno teže pogađa pripadnike nacionalnosti, koji širom otvara vrata jačanju revizionističkog pokreta među Mađarima i fašističkog pokreta među Nemcima, ali manji ili veći deo srednjih slojeva svih nacionalnosti pristupa zajedničkoj borbi sa radničkom klasom. Zadatak komunista bio je da stanu na čelo borbe demokratskih snaga za autonomiju Vojvodine, za nacionalnu ravnopravnost i političke slobode.

Konferencija je osudila velikosrpsku politiku nacionalnog ugnjetavanja i raspirivanja šovinističke mržnje i snažno podržala borbu vojvođanskih radnih masa za samostalan položaj, za autonomiju Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji i obavezala komuniste da ostanu najdosledniji i najodlučniji borci u nacionalno-oslobodilačkoj borbi vojvođanskih naroda i narodnosti, zajedno sa ostalim narodima i narodnostima u Jugoslaviji, „protiv imperijalističkih apetita” domaćih i inostranih buržoazija prema Vojvodini i Jugoslaviji.

Sa posebnom pažnjom i odgovornošću u *Izveštaju* je osvetljeno nacionalno pitanje. Tu je istaknuto da sa stanovišta borbe za autonomiju Vojvodine „nema nijedne građanske političke stranke u Jugoslaviji koja bi želela i mogla da pravilno reši nacionalno pitanje u Vojvodini. Čak se i Samostalna demokratska stranka, koja je do juče isticala zahtev federativnog uređenja države, približila stavu srbijanskih partija koje smatraju da Vojvodina treba da ostane kolonija srbijanskog imperijalizma.”

Zbog sve većeg zaoštavanja klasnih suprotnosti buržoazija u Jugoslaviji postaje sve nemoćnija da narodu da ma kakvu nacionalnu slobodu makar i u kulturnoj autonomiji (kakvu su, na primer, imali potlačeni narodi čak u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji), jer se narodi dobijajući izvesnu nacionalnu slobodu neće zadovoljiti tim mrvicama, nego će produžiti borbu sve do potpunog oslobođenja.³⁵

Na primeru Vojvodine videla se duboka povezanost nacionalnih i klasnih suprotnosti, da raspirivanje nacionalne mržnje i zaoštavanje na-

³⁵ *Građa za istoriju KPJ u Vojvodini* 2, 358—359.

cionalnih suprotnosti pojačava klasnu borbu i klasnu mržnju, ubrzava sazrevanje revolucionarne situacije. Zaoštavanje klasnih suprotnosti u Vojvodini razvijalo se, na jednoj strani, u nacionalnu mržnju, u jačanje nacionalističkih, šovinističkih pokreta koji su, u stvari, zastupali interese krupnog kapitala i zemljoposeda a, na drugoj strani, u antifašistički, antiimperijalistički narodnofrontovski pokret. Šovinistički frontovi u Vojvodini bili su veoma jaki. Konferencija je pokušala da izmeri odnos snaga. Njena ocena je bila da su oni još jači od narodnofrontovskog pokreta.

Izgradnja narodnofrontovskog pokreta u Vojvodini u godinama uoči rata postajala je sve složenijom. Razvoj međunarodnih suprotnosti u ratni sukob veoma je zaoštavao i produbljivao nacionalne suprotnosti u Jugoslaviji i Vojvodini, a to je otežavalo komunistima da ostvaruju Lenjinov zadatak okupljanja većine radničke klase i svih radnih slojeva za revoluciju.

U *Izveštaju* je prikazan veoma brz organizacioni razvitak Partije u Vojvodini sa slabostima i nedostacima koji su ga pratili. U partijskom članstvu bilo je više zanatskih radnika nego industrijskih. U preduzećima je bilo samo 5% ćelija, a one su bile najvažnije. Većina ćelija nije se snalazila dovoljno u radu. Najviše je bilo mešovitih ćelija, jer ih je bilo najlakše formirati. Njihova akciona sposobnost bila je najmanja u odnosu na ćelije po preduzećima i po profesijama. U mnogim ćelijama nije bilo raspodele zaduženja. I pored tih slabosti i propusta, bilo je značajnih uspeha. Partija je organizaciono prodrla u sela i ostvarila veliki politički uticaj, što joj je otvorilo nove mogućnosti u tom pravcu.

Oko 40% članstva su poljoprivredni radnici i seljaci. Seoske ćelije pokazale su znatne uspehe u povezivanju sa seljacima, u objašnjavanju politike SSSR-a i naše Partije, prema kojima simpatije svakim danom rastu.³⁶

Partijski kadar, naročito rukovodeći, bio je nov i mlad. Bilo je potrebno idejno-političko obrazovanje. Počelo se sa izdavanjem literature, ali na mađarskom jeziku malo, a na jezicima ostalih narodnosti nimalo.

U poređenju sa organizacionim uspesima, agitacija i propaganda nisu bili dovoljno razvijeni.

Pokrajinsko rukovodstvo KPJ nije imalo mnogo vremena za idejno-politički rad, već je do Konferencije glavni posao bio organizaciono jačanje. Taj zadatak je uz velike napore sa uspehom izvršavan. Prodor Partije u nacionalne sredine nije bio jednak. Oko 30% članova bili su Mađari. Partija je takođe „prilično dobro učvršćena... kod slovačkih masa u Vojvodini”.³⁷ Bio je slab rad među nemačkim življem i bez uspeha kod Rumuna.

Usled brzog razvoja Partije osećao se veliki nedostatak rukovodećih kadrova, iako je pored starijih, iskusnijih boraca, od kojih su mnogi

³⁶ Isto, 362.

³⁷ Isto, 364.

prošli i robijašku školu, iznikao u borbi i niz mladih boraca. U vezi s tim osećala se velika potreba za ideološko-političkom izgradnjom kadrova i članstva. To je sad bio naredni zadatak. Jačati disciplinu, konspiraciju i držanje pred klasnim neprijateljem, jačati novčana sredstva Partije, prvenstveno radi izdavanja literature.

Stranka radnog naroda bila je aktivna tokom 1938. i 1939. godine. Ona je odigrala veoma pozitivnu ulogu u Vojvodini u pokretanju masa, po selima naročito. Pomagala je Partiji da proдре u sela. Jačanju političkog uticaja Partije mnogo su doprineli inicijativni odbori JRP i SRN.

Opšti rezultati rada Stranke u Vojvodini bili su za radničku klasu i našu Partiju od neocenjive važnosti. Partija je preko Stranke uspela da se poveže sa širokim narodnim slojevima, da proдре u radionice i radničke kvartove, da učvrsti svoju vezu sa selom, uspela je da oko Stranke okupi znatan deo intelektualaca, koji su se docnije približili i približavaju se KP.

Partija je preko Stranke uspela da se organizaciono učvrsti, naročito po selima, odabirajući borbenije seljake za rad u Partiji.

Likvidirajući Stranku, Partija još nije uspela da nadomesti prazninu — šireg masovnog rada — koji je vršila Stranka.³⁸

URSS-ovi savezi i podružnice brojno su slabili usled toga što su ih policija i JUGORAS progonili. Takođe i usled razornog, izdajničkog rada socijaldemokratske sindikalne birokratije, koja se držala na čelu pokreta. Uprkos tome, rastao je štrajkački pokret, koji bi mogao da bude i veći. Porast štrajkova pokazivao je otpornu snagu članstva pod rukovodstvom komunista. Najbolje su bili organizovani građevinski radnici, drvodeljski i odećno-tekstilni. Najjači centri u pogledu organizovanja radništva bili su Novi Sad, Petrovgrad, Sremska Mitrovica i Vršac. Najviše je bilo organizovano zanatskih radnika. Tekstilni radnici bili su najmanje borbeni. JUGORAS je među njima imao najviše uspeha. „Svih šest MMO u Vojvodini su ili potpuno ili većinom u rukama levičara.”³⁹

U *Izveštaju* i u *Rezoluciji* podržane su sve Titove ocene i smernice. Odato je priznanje Titovom rukovodstvu za dotadašnji rad i data mu je podrška za dalji rad.

Novoformirano rukovodstvo 1937. povelu je našu Partiju boljševičkim putem. U roku od tri godine ona je pokazala ogromne uspehe u ideološkoj i organizacionoj izgradnji, u njenoj političkoj afirmaciji pred širokim slojevima sela i grada. Partija nikad nije bila tako jedinstvena i tako jaka.

Rukovodstvo CK daje nam garancije da je naša Partija pošla ispravnim putem boljševizacije novog staljinskog tipa partije. U tome pravcu mi ćemo rukovodstvo svestrano pomoći radeći boljševički na izgradnji i jačanju naše Partije u Vojvodini.⁴⁰

Na Osnovu *Izveštaja* i diskusije usvojena je *Rezolucija*, u kojoj je, pored ostalog, bilo rečeno:

³⁸ Isto, 367.

³⁹ Isto, 369.

⁴⁰ Isto, 376.

Partijska konferencija konstatuje da je postignut značajan uspjeh u obnovi i organizacionom izgrađivanju Partije, naročito u formiranju mnogobrojnih ćelija, rejonskih, mjesnih i okružnih komiteta, kao i razgranatosti partijskih jedinica po gradovima i selima. Partija je pojačala i učvrstila svoje veze sa radničkom klasom, poljoprivrednim radnicima, sitnim i srednjim seljacima, te je rukovodeća uloga Partije u svakodnevnim borbama osetno porasla. Partija je na vrijeme izvršila čišćenje tuđih, antipartijskih i štetotčinskih elemenata i onemogućila crvotočinama da je nagriza i rovare iznutra.

Pored tih uspjeha Konferencija konstatuje i brojne slabosti: nedovoljna aktivnost u agitaciji i propagandi kod radničke klase, a naročito kod širokih radnih slojeva, posljedica čega je da se Partija nije afirmirala kao predstavnik radničke klase i avangarda borbe radnog naroda; slaba aktivnost Pokrajinskog u izdavanju literature, a naročito na njemačkom, mađarskom i slovačkom jeziku; nedovoljna povezanost sa nacionalno-oslobodilačkim pokretom naroda u Vojvodini i uopće slab rad sa širokim narodnim slojevima Nemaca, Mađara, Slovaka, Rumuna itd., što je omogućilo da u znatnoj mjeri uhvati korjene mađarski revizionizam i njemački nacizam; osnivanje velikog broja mješovitih, a malog broja ćelija po preduzećima; slaba samoinicijativa u forumima i jedinicama; nedovoljno i nesistematsko prorađivanje literature i materijala i naročito slabost u pogledu finansija i obračunavanja.

Konferencija u potpunosti usvaja liniju CK Partije i najtoplije pozdravlja njegovu uspješnu i odlučnu borbu protiv frakcionaa, likvidatora i štetotčina, te uspjehe postignute na polju konsolidovanja Partije.⁴¹

Konferencija je pokazala da je KPJ u Vojvodini delovala jedinstveno sa CK KPJ, da je delovala na Titovoj liniji, od početka imperijalističkog rata na strogo klasnoj liniji, boreći se za mase „putem stvaranja Narodnog fronta odozdo, putem organizacije i vođenja svakodnevnih borbi za svakodnevne potrebe tih masa . . .”⁴²

Vojvođanski komunisti napregli su sve svoje snage da svoju Partiju učine snažnom i monolitnom kako bi mogla „stajati na čelu događaja”. Glavni posao pokrajinskog rukovodstva do Konferencije bio je organizacioni rad. Taj zadatak je uz velike napore sa uspehom izvršavan.

Vojvođanski komunisti dosledno su isticali zahtev za oslonac na Sovjetski savez u spoljnoj politici. U *Izveštaju* je u vezi s tim, pored ostalog, istaknuto: „Seoske ćelije pokazale su znatne uspehe u povezivanju sa seljacima, u objašnjavanju politike SSSR-a i naše Partije, prema kojima simpatije svakim danom rastu.”⁴³

Delovanjem komunista štrajkački pokret u Vojvodini je jačao, uprkos opadanju sindikalnog članstva, a rukovodeća uloga KPJ u prosequ je pojačana. Jačao je, u stvari, navalni i politički karakter štrajkova. U *Izveštaju* je istaknuto da porast štrajkova pokazuje otpornu snagu članstva (sindikalnog) i radničke klase pod rukovodstvom komunista.

Delovanjem komunista jačao je i narodnofrontovski pokret uprkos produbljivanju nacionalnih suprotnosti, uprkos jačanju nacionalnih frontova.

⁴¹ Isto, 380—381.

⁴² J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 6, 20.

⁴³ *Građa za istoriju KPJ u Vojvodini* 2, 362.

Konferencija je veoma kritički i samokritički ocenila ostvarene rezultate. Ta kritičnost je bila važan uslov i činilac uspeha u daljem radu.

Najopštiji značaj u tome je što je Konferencija doprinela da se u Vojvodini strateški zadaci Partije ostvaruju i u narednom periodu.

U *Izveštaju* Petoj zemaljskoj konferenciji Tito je ukazao na pojačanu aktivnost narodnofrontovskog pokreta i na povećanu ulogu KPJ u toj aktivnosti:

U posljednje vrijeme vode se mnogobrojne akcije protiv skupoće ne samo po gradovima nego i po selima. Osnivaju se odbori protiv skupoće i mobilišu masovni pohodi pred općine i druge državne ustanove. Organiziraju se i vode mnogobrojni štrajkovi za popravak teškog stanja radnika. U svim tim akcijama naša Partija danas sudjeluje kao organizator i vođ. Njezin politički ugled je silno porastao. Vratilo se povjerenje širokih radnih masa u Partiju.⁴⁴

U vezi sa prekidom daljeg organizovanja i delovanja Stranke radnog naroda istakao je:

Treba da se shvati to da smo riješili likvidirati samo forume te Stranke, koji su nepotrebni i štetni. Kompartija treba da rukovodi svima i da se već preko postojećih odbora nastavi rad na stvaranju saveza radnika i seljaka. To što je već stvoreno u masama, treba da se proširuje i produbljuje, ali i tu treba odstraniti sve one elemente koji su štetni i neprijateljski nastrojeni prema našoj Partiji.⁴⁵

Ukazujući ponovo na neke značajnije greške komunista u vođenju masovnih akcija, osobito je usmerio pažnju na opasnost od raskoraka u revolucionarno-demokratskoj akciji između komunista i borbena raspoloženih masa. Bilo bi pogrešna „tendencija ... da se organiziraju i sprovode političke akcije po svaku cijenu i da se izazivaju nepotrebni krvavi sukobi, koje želi i sama reakcija da bi zadala udarac radničkoj klasi i obezglavila borbu radnog naroda ubuduće. Osim toga, nisu ni vanjski uslovi pogodni za takve sukobe, niti je Partija još dovoljno mobilizirala široke mase za tu borbu. Prema tome, pred nama stoji zadaća: u prvom redu organizirati ekonomsku borbu, borbu protiv skupoće, borbu za nacionalna prava radnog naroda, za nezavisnost zemlje, za saradnju sa SSSR-om itd., i u toku svakodnevnih ekonomskih borbi, putem štrajkova itd., mobilizirati široke radne mase na političke borbe.”⁴⁶

U *Rezoluciji* Pete zemaljske konferencije, na osnovu Titovog referata i diskusije, ponovo je temeljito i uverljivo istaknuto jačanje narodnooslobodilačke borbe u okolnostima i pod uticajem svetskog imperijalističkog rata; ukazano je na sve veće nezadovoljstvo naroda i narodnosti u Jugoslaviji protiv izdajničke unutrašnje i spoljne politike vlade i buržoaskih partija, ali i na činjenicu da „nezadovoljne seljačke mase najve-

⁴⁴ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 6, 21—22.

⁴⁵ Isto, 19.

⁴⁶ Isto, 22.

ćim dijelom još nisu obuhvaćene radom Partije"⁴⁷, već nasedaju reakcionarnim parolama. Zbog svega toga komunisti i dalje treba da jačaju borbu masa protiv rata, protiv skupoće, za nacionalnu ravnopravnost i slobode, treba da razvijaju još više svoju idejno-političku i organizatorsku aktivnost na selu, u sindikatima, među omladinom i ženama i da svim tim radom jačaju Partiju, SKOJ i organizaciju pomoći žrtvama reakcije (Narodnu pomoć).

U toku nepomirljivog zaoštavanja klasnih suprotnosti Tito je pažljivo pratio promene u razvoju i rasporedu klasnih snaga u Jugoslaviji, Evropi i celom svetu i po potrebi razvijao celovitu predstavu o razvoju i zrelosti revolucionarne situacije. To je učinio i u *Rezoluciji* Pete zemaljske konferencije. Sva ta njegova zapažanja bila su usredsređena na to da uoči i proceni objektivne mogućnosti da revolucionarno-demokratske snage slome i uklone korene imperijalizma, tj. sam kapitalizam; ujedno i na to da uoči trenutak kada u Jugoslaviji treba krenuti u akciju. On je razgovetno i uverljivo ukazivao na tu mogućnost, koja je nastajala ukupnim razvojem i rasporedom klasnih snaga u svetu i u Jugoslaviji. Zadatak jugoslovenskih komunista bio je, prema tome, da tu mogućnost u pogodnom trenutku počnu da pretvaraju u stvarnost.

Objektivnu mogućnost u korist revolucionarno-demokratske akcije Tito je video u produbljivanju suprotnosti između kapitalizma i socijalizma.

Nasuprot imperijalističkoj buržoaziji, koju unutarne sile imperijalizma sve dublje guraju u rat, diže se burni borbeni talas ugnjetenih masa pod vođstvom radničke klase na čelu s komunističkim partijama i u tijesnom savezu sa SSSR-om, u zajedničku borbu za mir bez aneksija i kontribucija, za pravo svakog naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja i slobodnu volju u pogledu ujedinjenja s drugim narodima na principu ravnopravnosti.

Svakodnevna borba za te zahtjeve dovodi radne i ugnjetene mase čitavog svijeta neposredno pred pitanje rušenja imperijalističkog sistema. Ne mogu se danas radne mase boriti za istinski mir a da se ne bore za odstranjenje osnovnih uzroka imperijalističkih ratova, koji su nerazdvojno vezani s postojanjem sistema imperijalizma. Ne mogu se ugnjeteni narodi boriti za svoje oslobođenje, ugroženi narodi za svoju nezavisnost a da se ne bore protiv onog „mira“ koji zamišljaju imperijalisti i koji može biti građen samo na kolonijalnom porobljavanju malih i ugnjetenih naroda svih kontinenata, ne mogu se boriti za svoju slobodu a da svojom borbom ne udare u same temelje imperijalističkog sistema, koji može da produžuje svoj život samo još većim ugnjetavanjem porobljenih naroda. Nasuprot perspektivi za koju se bori imperijalistička buržoazija, naime da završi rat novim imperijalističkim „mirom“ građenom na novoj podjeli svijeta i još većim ugnjetavanju porobljenih naroda, radničkoj se klasi u savezu s radnim seljaštvom i ugnjetenim narodima otvara perspektiva revolucionarnog sloma imperijalizma, perspektiva novih pobjeda socijalizma i uklanjanja korjenova imperijalističkih ratova.⁴⁸

U odeljku II i III *Rezolucije* Pete zemaljske konferencije KPJ prikazano je stanje u Jugoslaviji sa zaključkom:

⁴⁷ *Komunist*, br. 1, oktobar 1946, 108.

⁴⁸ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 6, 49—52.

Buržoazija sve oštrije i reakcionarnije nastupa na život radnog naroda. Klasni se sukob zaoštrava u Jugoslaviji i nagovještava u bliskoj budućnosti odlučne borbe.⁴⁹

Razvoj i raspored klasnih snaga na unutrašnjoj i međunarodnoj sceni Tito je pomno pratio, imajući u vidu da će uskoro doći trenutak kada će trebati da se krene u „poslednji i odlučni boj”.

U članku o značaju Pete zemaljske konferencije Tito je napisao:

Današnja situacija koja je nastala uslijed drugog imperijalističkog rata i sudbonosni događaji koji se strahovitom brzinom razvijaju traže da KPJ mobilise sve svoje snage i osposobi svoje kadrove za izvršenje važnih i teških zadataka koje u ovim teškim vremenima stoje pred njom.⁵⁰

Na svim pokrajinskim konferencijama i na Petoj zemaljskoj konferenciji ukazano je na velike uspehe. Partija je ostvarila jedinstvo svojih redova, veliku akcionu sposobnost, stekla ugled u masama. Ali ujedno je ukazano i na slabosti i greške u sopstvenom razvoju i radu. Sada je glavni zadatak da se te slabosti i greške otklone, da Partija postane još jača.

⁴⁹ Isto, 53.

⁵⁰ Isto, 94.

**RADNIČKI SINDIKALNI POKRET U VOJVODINI U VREME
ODRŽAVANJA ŠESTE KONFERENCIJE PK KPJ ZA VOJVODINU**

U vreme održavanja Šeste konferencije Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu (septembar 1940) u jugoslovenskom radničkom sindikalnom pokretu je već bio skoro do kraja doveden proces novijeg diferenciranja snaga i odnosa u njemu, započet oko 1935. godine.

Naiمة, 1940. godine o URSS-u (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije) se već moglo govoriti kao o klasno opredeljenoj, borbenoj i masovnoj radničkoj sindikalnoj organizaciji i pod neospornim vođstvom i uticajem komunista; socijalisti, odnosno socijaldemokrati i centrumaši još samo figuriraju kao rukovodstvo URSS-a u vrhovima, a stvarno su generalštab bez vojske; JUGORAS (Jugoslovenski radnički savez), tačnije njegovo rukovodstvo, već se do kraja afirmisao kao nacionalističko-unitaristička i profašistički opredeljena organizacija, obilno pomagana od režima i poslodavaca i zbog toga bez stvarne podrške u radnim masama; sasvim sličan položaj i karakter ima u Hrvatskoj HRS (Hrvatski radnički savez).¹

Uz neposrednu pomoć režima do kraja je bio doveden i proces uzimanja ustanova za zaštitu i osiguranje radnika — radničkih komora, okružnih ureda, berzi rada, iz ruku socijaldemokrata i centrumaša i njihova predaja u ruke jugorasovaca i hrsovaca (u Hrvatskoj²).

Pošto nije uspeo ni pomoću JUGORAS-a da zaustavi dalje revolucionisanje radničkog sindikalnog pokreta, režim je, kao što je poznato, već ubrzo — krajem 1940. godine, doneo odluku o zabrani rada URSS-a.

Kretanje sa ovakvim rezultatima i posledicama bila su, dakle, suprotna usmeravanjima i očekivanjima režima, poslodavaca, oportunistič-

¹ D. Kecić, *Borba za realizaciju Titove strateško-taktičke koncepcije u sindikalnom pokretu u Vojvodini do 1941* (Tito, radnička klasa i sindikati, Beograd 1979, 399).

² Arhiv Instituta za radnički pokret Hrvatske, Fond Radničke komore za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, kutija 520, br. 8919/1938 (IV svežanj); kutija 552, br. 7789/1939.

ki opredeljenih socijaldemokrata i centrumaša i jugorasovaca, da će zaustaviti revolucionisanje radnih masa i onemogućiti uticaj ilegalne KPJ na njih i na radnički pokret. Sličnih pokušaja i sa sličnim rezultatima i posledicama bilo je i pre 1935. godine, ali su ova kretanja posle 1935. godine imala brži i efikasniji hod, pa i davala i dala znatno veće rezultate.

Razloge tome svakako treba tražiti u činjenici što se KPJ, istina posle lutanja u tom pitanju i poznatog neuspelog pokušaja uspostavljanja ilegalnih sindikata 1929. godine³, konačno oslobodila u svojim redovima dugo vladajućeg uverenja da revolucionarno opredeljene snage moraju imati i svoje radničke sindikate, naporedo sa reformističkim. Umesto takvog rešenja, odlučeno je da se ide u „osvajanje” URSS-a — do tada sindikalne organizacije pod rukovodstvom reformistički opredeljenih socijaldemokrata i centrumaša u radničkom pokretu, sa ciljem da se URSS revolucionariše i transformiše u klasno opredeljenu, borbenu i efikasnu sindikalnu organizaciju.

Sve dok komunisti nisu na ovom zadatku posle 1935. godine počeli da postižu vidljive rezultate, socijaldemokrati i centrumaši, oportunistički i antikomunistički operdeljeni i angažovani, mogli su da u jugoslovenskom radničkom pokretu predstavljaju sebe kao snagu (mnogo više pod znakom navoda nego stvarnu) koja doprinosi suzbijanju komunističkog uticaja u njemu, za šta su režim i kapitalisti bili veoma zainteresovani. Posle 1935. godine oni ubrzano gube ovakve svoje pozicije u pokretu, a režim i poslodavci nastoje da ih zamene JUGORAS-om.

Vratimo se, međutim, u vreme kada su socijaldemokrati i centrumaši otvoreno počeli da igraju ovakvu ulogu u radničkom pokretu. Bilo je to 1921. godine, neposredno posle poznate Obznane.

Uvođenjem režima Obznane (30. januara 1920) i nešto docnije Zakona o zaštiti države (2. avgusta 1921) revolucionarni radnički pokret sa KPJ na čelu privremeno je bio dezorganizovan i onemogućen u delovanju. Socijaldemokrati i centrumaši to koriste i čine sve da se radničkoj klasi nametnu kao vođstvo. Da bi to postigli, oni se ne ustručavaju da iz policijskih ruku prime arhive, blagajne, domove, biblioteke i čitaonice, štamparije i drugu zaplenjenu imovinu zabranjenog revolucionarnog radničkog pokreta i tako ojačaju svoju materijalnu i agitaciono-propagandnu bazu. Režim ih toleriše kao umerenu i na kompromise spremnu struju u klasnom radničkom pokretu. Uz to, zahteva od njih da se odlučno i javno izjasne protiv komunista i komunističke ideologije i vode oštru antikomunističku propagandu, što oni prihvataju i sprovode.⁴

Sa ciljem uspešnijeg suzbijanja komunističkog uticaja i ideologije na radne mase, režim donosi obimno i savremeno zaštitno radničko za-

³ Đ. Milanović, *Izolacija i raspad KPJ i SKOJ-a u Vojvodini u vreme šestojanuarske diktature 1929—1931* (Tokovi revolucije 2, Beograd 1977, 205—207).

⁴ D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 419.

konodavstvo⁵ kao naknadu proletarijatu za zabranjeni revolucionarni radnički pokret, na osnovu kojeg se stvara i nekoliko ustanova — radničke komore, okružni uredi i berze rada. Njih režim takođe predaje na upravu socijaldemokratima i centrumašima. Tako ne mali broj rukovođa, činovničkih i drugih položaja i mesta u tim ustanovama zauzimaju vodeći socijaldemokrati i centrumaši i njihove pristalice, što ih još više obavezuje na sprovođenje antikomunističke propagande u radničkom pokretu.⁶

Režim je, dakle, računao na njih kao na svoju agenturu u radničkom pokretu i angažovao ih kao svoje pomagače u borbi za suzbijanje komunističkog uticaja na radne mase i radnički pokret.

Da bi što bolje izvršili ovaj svoj zadatak i što brže ojačali svoj uticaj na proletarijat, socijaldemokrati i centrumaši se ujedinjuju — stvaraju zajedničku političku i sindikalnu organizaciju i od kraja 1921, odnosno od početka 1922. godine nastupaju pod imenom socijalisti u okviru svoje političke organizacije — Socijalističke partije Jugoslavije i svoje sindikalne organizacije — Glavnog radničkog saveza Jugoslavije (od 1925. godine URSS).⁷

U prvim mesecima i godinama progona revolucionarnog radničkog pokreta pod režimom Obznane i Zakona o zaštiti države socijalisti uspevaju da u svojim organizacijama okupe izvestan broj radnika (u Vojvodini nekoliko hiljada), jer su zbog potreba vođenja štrajkačkih akcija radnici bili zainteresovani da se organizuju.

Bez obzira na negativnu ulogu u radničkom pokretu u ovo vreme, odnosno na njihov antikomunizam i na opredeljivanje za umerenu klasnu politiku i borbu s poslodavcima i kapitalističkim režimom u vreme kada se materijalni položaj radnih masa stalno pogoršavao, čime su se izložili oštroj i opštoj osudi širokih radnih masa, socijalisti su u ovom prelaznom vremenu — dok bi se obnovio i ojačao revolucionarni radnički pokret — mogli odigrati pozitivnu ulogu, čak pred širokom radničkom javnošću pravdati spomenuti nepopularni postupak uzimanja imovine zabranjenog revolucionarnog radničkog pokreta iz ruku policije i stvaranje svojih političkih i sindikalnih organizacija sa osloncem na režim i poslodavce, potrebom da radne mase ne ostanu prepuštene same sebi u uslovima policijskih progona nad komunistima pod režimom Obznane i Zakona o zaštiti države.

Ta njihova pozitivna uloga se mogla manifestovati u dužnom uvažavanju i poštovanju ispoljene volje i raspoloženja proletarijata za odlučnu klasnu borbu u tarifnim pokretima i štrajkovima, za jedinstveni front radnika u formi zajedničkih štrajkačkih i drugih aktivnosti orga-

⁵ Ovo zakonodavstvo je samo delimično sprovedeno u praksi. Ono je jugoslovenskom kapitalističkom režimu i poslodavcima poslužilo da odvrte proletarijat od klasne borbe i kao demokratska fasada pred unutrašnjom i spoljnom demokratskom javnošću.

⁶ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, Zbirka Vitomira Koraća (za godine 1921—1923).

⁷ M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 102.

nizaciono razjedinjenih radničkih sindikalnih organizacija za Nezavisne sindikate, osnovane od najborbenijih radnika na inicijativu ilegalne KPJ, ali koji su zbog policijskih progona i smetnji činjenih od socijalista vrlo teško sebi krčili put.

Međutim, socijalisti su propustili takve svoje šanse. Ostali su dosledni antikomunisti i nosioci politike klasnog mira u radničkom pokretu. Čak su u izrazito reformistički program Socijalističke partije uneli neprihvatljiv i apsurdni stav da radnička klasa treba da doprinosi razvitku i jačanju kapitalističkog društva, jer će, tobože, kroz njegovo jačanje i ona jačati kao klasa i tako se pripremati za borbu protiv tog istog kapitalizma.

Oni su se kao posrednici u vreme štrajkačke plime 1922—1923. godine afirmisali kao zaštitnici interesa poslodavaca i nastojali da se radnici zadovolje minimalnim rezultatima štrajkova, na opšte negodovanje i proteste štrajkača, denuncirali su vlastima komuniste i njihovo delovanje, sprečavali radnike da se organizuju u političkim i sindikalnim organizacijama oko 1923. godine već prilično oživljenog revolucionarnog radničkog pokreta pod vođstvom i uticajem ilegalne KPJ, u radničkim komorama i drugim ustanovama radničke zaštite i osiguranja, borbu za realizovanje zaštitnog radničkog zakonodavstva vodili samo zahtevima i apelima nadležnima, a sprečavali masovno i odlučno angažovanje i istupanje radnika kao sredstvo pritiska na poslodavce i državne organe.⁸

Ostajući dosledni protivnici komunističkih opredeljenja u politici radničkog pokreta, što je istovremeno značilo biti protiv odlučne klasne borbe i protiv interesa proletarijata, socijalisti su već od 1923. godine nužno počeli da gube svoj uticaj na radne mase i u radničkom pokretu, a time su sa sve manje uspeha igrali ulogu pomagača režimu u suzbijanju komunističkog uticaja i ideologije i politike ilegalne KPJ.

Što su oni takvu ulogu ipak imali još nešto više od jedne decenije, doprinelo je više okolnosti. Prvo, neprekidni i žestoki policijski progoni pripadnika i organizacija revolucionarnog radničkog pokreta — Nezavisnih sindikata, Nezavisne radničke partije i Saveza radničke omladine 1924, naročito 1929. godine, ali još više mnoge slabosti u vrhovima ovog dela radničkog pokreta, koje su od 1924. godine počele da prerastaju u poznate besprincipijelne frakcijske sukobe, neosporno su doprineli održavanju još kakvog-takvog uticaja oportunistički opredeljenih socijalista na izvestan broj radnika i time odložili njihovo političko i organizaciono bankrotstvo, koje je ipak započelo, ali tek 1928. godine.

Drugo, u radničkom pokretu u ovo vreme nije bilo drugih snaga koje bi mogle preuzeti ulogu socijalista. Takozvani žuti — pripadnici radničke sindikalne organizacije pod uticajem režima i poslodavaca, bili su u ovo vreme još suviše slabi i bez autoriteta i uticaja u radničkom pokretu, pa socijaliste, koji su iako kompromitovani saradnjom sa režimom i poslodavcima još imali pod svojim uticajem deo radnika, režim još nije mogao zameniti žutima, što će, međutim, učiniti deset godina docnije.

⁸ *Privredni i socijalni odnosi u Vojvodini*, Novi Sad 1928, 47.

Pogoršane ekonomske prilike, koje su izazivale pojavu ogromnog broja nezaposlenih radnika i povećale pritisak na tržištu najamne radne snage, svele su na minimum uspeh ekonomske borbe radnika, a time interesovanje radnika za sindikalno organizovanje. Zajedno sa spomenutim frakcijskim sukobima u KPJ, to je postalo faktorom i slabijeg priliva radnika u klasne radničke sindikate, a time i sporijeg jačanja revolucionarnog radničkog pokreta pod vođstvom ilegalne KPJ. Svi ovi razlozi su znatno usporili revolucionisanje radničkog pokreta u celini i eliminisanje socijalističke politike klasnog mira iz njega. Zajedno sa antikomunističkom propagandom unutar radničkog pokreta, to je sve do 1935. godine usporavalo oštriju konfrontaciju na relaciji radnički pokret — režim, čemu su mnoge okolnosti i pogodovale.

Međutim, već 1933/4. godine bilo je jasno da režim sve manje računa na socijaliste, tj. na udružene socijaldemokrate i centrumaše kao na snagu sposobnu da unutar radničkog pokreta doprinosi suzbijanju komunističkog uticaja. Naime, u ovo vreme na inicijativu centrumaša došlo je do pokušaja obnove Socijalističke partije Jugoslavije, čiji je rad režimom šestojanuarske diktature (1929) zabranjen, kao i rad svih građanskih političkih partija.⁹ Ostajući dosledni oportunisti i cepači radničkog pokreta, umesto da u interesu proleterijata prihvate nastojanje ilegalne KPJ na stvaranju jedinstvenog proleterskog fronta i jedinstvene radničke partije, centrumaši, kao i socijaldemokrati,¹⁰ mislili su samo na ostvarivanje svog uticaja na radnički pokret makar i po cenu oslonca na režim i poslodavce i uprezanja u kola antikomunističke propagande.

Režim, međutim, nije dozvolio obnovu Socijalističke partije — ni 1934, ni povodom parlamentarnih izbora 1935. i 1938. godine, jer se već orijentisao na žute kao na svog pomagača u antikomunističkoj propagandi — na organizaciju Jugoslovenskih nacionalnih radničkih sindikata, od 1936. godine nazvanu JUGORAS-om Jugoslovenski radnički savez, unitaristički i od 1935. godine neosporno sve odlučnije profašistički orijentisani.¹¹

Međutim, događaji u jugoslovenskom komunističkom pokretu kao što su Četvrta zemaljska konferencija KPJ (1934) i njen Splitski plenum (1935), kooptiranje Josipa Broza Tita u njen Centralni komitet (1934) i njegov dolazak za generalnog sekretara KPJ (1937), odlučujuće su delovali na konsolidovanje ne samo revolucionarnog dela radničkog pokreta, nego i na jugoslovenski klasni radnički pokret u celini — na njegovo odlučno revolucionisanje. U URSS-u je odlučno započeo proces njegovog prerastanja u borbenu, revolucionarnu radničku sindikalnu organizaciju. Isti proces je zahvatio i organizaciono izdvojene, ali klasno

⁹ *Radničke novine*, Beograd, 29. IX 1939.

¹⁰ Socijaldemokrati su se izjasnili protiv obnove Socijalističke partije, ali samo zato što je postojala realna opasnost da centrumaši zauzmu u njoj vodeće pozicije, kao i u URSS-u u ovo vreme.

¹¹ Među funkcionerima JUGORAS-a bilo je i najviših predstavnika vlasti. Tako je tadašnji ministar za socijalnu politiku i narodno zdravlje Dragiša Cvetković bio predsednik JUGORAS-a.

opredeljene sindikalne saveze, kao što su Savez grafičkih radnika i Savez bankarskih, trgovačkih i industrijskih činovnika, i još neke.

U Vojvodini to naročito potvrđuju kretanja u Savezu poljoprivrednih radnika. Ovaj Savez, zahvaljujući naporima komunista tokom 1936—1937. godine, postaje masovan kao nikada do tada — imao je više od 200 podružnica i 30.000 članova koji su plaćali članarinu.¹² Kada je oportunistička i u službi režima Centralna uprava ovog Saveza sa Đurom Hadnađevom na čelu 1937. godine pokušala da uz pomoć policije natera članstvo i podružnice Saveza da se odreknu odlučne klasne borbe¹³, poljoprivredni proletarijat se u nizu mesta odlučuje da napusti Savez pod rukovodstvom Hadnađeva i vodi klasnu borbu samostalno, odnosno uz pomoć komunista i takozvanih paritetnih odbora.¹⁴

Ni orijentacija režima na JUGORAS kao pomagača u antikomunističkom delovanju unutar radničkog pokreta, ni predavanje ustanova za radničku zaštitu i osiguranje u ruke JUGORAS-ovom rukovodstvu i istaknutijim aktivistima 1938. i 1939. godine, nisu, dakle, davali rezultate — proces revolucionisanja radnih masa se nastavljalo i pored antikomunističkog divljanja vodećih jugorasovaca, nasilnog učlanjavanja radnika u njihove organizacije, spaljivanja knjiga sa marksističkom i socijalističkom sadržinom i drugih sličnih postupaka.¹⁵

O tome kao o procesu, uveliko odmaklom u celoj zemlji i u Vojvodini u drugoj polovini 1940. godine, možemo, dakle, sa vremenske razdaljine od četrdeset godina govoriti sa sigurnošću, kako na osnovu dokumenata, tako i događaja i procesa koji su sledili.

Međutim, u vreme održavanja Šeste pokrajinske za Vojvodinu i Pete zemaljske konferencije KPJ, na rezultate, naročito na konkretne organizacione uspehe revolucionisanja i omasovljavanja URSS-a i naročito s gledišta zalaganja komunista i rukovodstva KPJ na ovim zadacima, gledalo se vrlo, da ne kažemo baš krajnje kritički i sa mnogo samokritičnosti. To je donekle i razumljivo, jer je na ovim zadacima trebalo još mnogo uraditi, pa se ni izbliza nije moglo biti zadovoljnim onim što je do tada učinjeno.

¹² Za članove podružnice sindikalnih organizacija su smatrani samo oni koji su redovno plaćali članarinu. U uslovima tadašnje masovne nezaposlenosti, povremene zaposlenosti niskih nadnica, jedan deo radnika objektivno nije mogao da plaća članarinu, iako su se osećali članovima radničkih sindikalnih organizacija. To je naročito bio slučaj sa poljoprivrednim radnicima, koji su zarađivali tako malo da su jedva uspevali da se sa svojim porodicama prehrane tokom godine. Zbog toga se može smatrati da je broj članova Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika bio znatno veći.

¹³ D. Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad 1980, XXI.

¹⁴ Arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci, Fond Dunavske banovine, VI odeljenje (za socijalno staranje). Primera koji potvrđuju ekonomsku borbu poljoprivrednih radnika preko paritetnih odbora, posle 1937. godine, veoma je mnogo.

Paritetni odbori su bili tela osnivana po zakonu. U njima su bili po dva radnika, dva poslodavca i predsednik opštine. Rešavali su sporove nastale iz ugovornih odnosa između poljoprivrednih radnika i poslodavaca-zemljoradnika.

¹⁵ Arhiv Instituta radničkog pokreta Hrvatske, Fond Radničke komore za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, kutija 521, br. 9342/1938 (III omot).

U delu *Izveštaja* na Šestoj konferenciji o sindikatima u Vojvodini, kao i u *Izveštaju* namenjenom Petoj konferenciji KPJ,¹⁶ pokrajinsko rukovodstvo KPJ za Vojvodinu pored ukazivanja i zaključivanja o neosporno prisutnoj opštoj tendenciji revolucionisanja radnih masa i jačanju uticaja URSS-a i u Vojvodini, naročito na osnovu mnogih borbених štrajkova radnika, vrlo se kritički i samokritički odnosi prema postignutim rezultatima i umešnosti komunista i rukovodstava partijskih organizacija u iskorišćavanju svih okolnosti za postizanje značajnih uspeha na zadacima raskrinkavanja socijaldemokratsko-centrumaških vrhova u URSS-u kao nosilaca politike klasnog mira i saradnika režima, poslodavaca i policije, na zadacima iskorišćavanja povoljnih uslova borbe za radne mase odozdo — neposrednim radom u masama.

Isti kritički i samokritički odnos se ima i u pitanju borbe za radnike učlanjene u JUGORAS-u za šta komunisti u Vojvodini nisu imali dovoljno razumevanja, odnosno nisu različito tretirali radnike i korumpirano rukovodstvo JUGORAS-a.

Naročito se kritički odnos imao prema relativno malom broju članova URSS-a u Vojvodini, pri čemu su, baš kao i u praksi prethodnih godina, članovima smatrani samo oni koji su redovno plaćali članarinu, a okolnosti kao što su slabo materijalno stanje radnika i nemogućnost da plaćaju bilo kakvu članarinu i kada su zaposleni naročito kada su bili u pitanju poljoprivredni radnici, zatim činjenica da je u mnogim akcijama URSS-a učestvovalo znatno više radnika i radnica nego što je bilo članova — i ne pominju se u *Izveštaju*.

U delu *Izveštaja* o sindikatima, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ još više je izražen kritički odnos prema rezultatima rada vojvođanskih komunista u URSS-u i odnos prema njemu, kao i u pitanju neuspeha da se organizaciono održi Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije, koji se zbog sabotiranja vodećih socijalista posle 1938. godine praktično raspao kao sindikalna organizacija klasno opredeljenog i borbenog poljoprivrednog proletarijata u Vojvodini i izvan nje.¹⁷

Kritika i samokritika su bili nesumnjivo opravdani, bez obzira na rezultate, koji su, gledano sa distance od četrdeset godina, ipak bili i neosporni i značajni, naročito s obzirom na teške uslove u kojima su bili realizovani.

¹⁶ D. Kecić, Đ. Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, 2. tom (zbornik građe), Sremski Karlovci 1971, 367.

¹⁷ Isto, 392.

**ZAOŠTRAVANJE DRUŠTVENO-POLITIČKE KRIZE U JUGOSLAVIJI
1938—1940 (S OSVRTOM NA PRILIKE U VOJVODINI)**

Zaošttravanjem međunarodnih odnosa i rastućom opasnošću od ratnog konflikta, jugoslovenski vladajući vrh doveden je u vrlo neugodan položaj. Jugoslavija je ratni sukob koji se nazirao dočekivala što se tiče spoljne politike u taktici laviranja između sila Zapada i Nemačke i Italije, bez bilo kakvih garancija spolja u pogledu državnih granica i istovremeno sa velikom nestabilnošću unutrašnjih nacionalnih, socijalnih i političkih prilika.

Državne vlasti je posebno zabrinjavala širina i snaga revolucionarnog pokreta, čije su jezgro i motor činili pripadnici KPJ i SKOJ-a. U takvim okolnostima kao značajan doprinos unutrašnjoj konsolidaciji činio se kompromis sa vodećim političarima Hrvatske seljačke stranke (HSS), najjače građanske opozicione skupine u Hrvatskoj. Time bi, računalo se u vladajućim vrhovima u Beogradu, bio skinut s dnevnog reda jedan od najkrupnijih unutrašnjopolitičkih problema — hrvatsko pitanje, razbilo bi se kakvo-takvo jedinstvo građanske opozicije (tzv. Blok narodnog sporazuma), a uključenjem predstavnika HSS u vladu ojačala bi vladavinska garnitura i, uopšte uzev, front snaga koje se suprotstavljaju usponu komunističkog pokreta u zemlji. Pomenuti kompromis nije bio potreba samo vladajućih krugova u Beogradu. To je bila potreba i V. Mačeka i njegovog kruga u hrvatskom opozicionom pokretu. Ne samo spoljne okolnosti, nego u prvom redu slabljenje sopstvenog položaja i uticaja u HSS upućivalo je Mačeka na kompromis sa vladajućim vrhovima u Beogradu, na odricanje od ranijih maksimalističkih zahteva i pristanak na etapno rešavanje hrvatskog pitanja. Hrvatski opozicioni pokret, kome je nominalno na čelu stajao V. Maček, samo je prividno bio jedinstven. Za politički upućene nije bila tajna da je u tom pokretu na dnevnom redu bio proces prilično intenzivnog raslojavanja. Jačala je, s jedne strane, desna, frankovačko-ustaška struja, a s druge sve više maha uzimala su leva raspoloženja i rastao uticaj komunista u organizacijama HSS. Zbog ovog drugog su Maček i njegova najbliža okolina bili više zabrinuti nego zbog onog prvog.

Kompromis Cvetković-Maček, zaključen samo nekoliko dana pre napada Nemačke na Poljsku, nova vlada sa V. Mačekom kao potpredsednikom uz učešće nekolicine prvaka HSS u toj vladi, kao i obrazovanje Banovine Hrvatske nisu doprineli ni konsolidovanju unutrašnjeg poretka, niti su ojačali međunarodni položaj Jugoslavije. Zaobilaženjem celog nacionalnog kompleksa za račun dogovora vladajućih krugova u Beogradu sa jednim delom hrvatske buržoazije, i to njenim gornjim slojem, nije skinuto s dnevnog reda pitanje unutrašnjeg uređenja države. Ono je, naprotiv, time samo još više aktuelizovano. Unete su nove podela i razdori u građanske političke krugove i njihove organizacije. Raspoa se Blok narodnog sporazuma, obrazovan oktobra 1937. Do sporazuma Cvetković—Maček Blok su činili Seljačko-demokratska koalicija (HSS i SDS) i opozicione grupe u Srbiji, ostaci prešestojanuarskih stranaka. Radikalne (grupa A. Stanojevića), Demokratske (grupa Lj. Davidovića) i Zemljoradničke (grupa J. Jovanovića). Sporazum i vladu Cvetković—Maček podržali su prvaci SDS i Zemljoradničke stranke. Vođstva demokrata i radikala, izuzev radikalskog prvaka dr L. Markovića, koji je ušao u vladu Cvetković-Maček, izjasnila su se protiv odredaba sporazuma.

Diferencijacije su pojačane ne samo u opozicionim grupama, nego i onima na vlasti. U uslovima širenja ratnog požara i sve većih pretnji nezavisnosti zemlje, sloge nije bilo ne samo u širim razmerama, nego sve manje i u samoj vladi i vojnim vrhovima. Iako su imali svoje predstavnike u kabinetu Cvetković-Maček, vodeći političari Samostalne demokratske i Zemljoradničke stranke nisu bili skloni da se solidarišu sa većinom u vladi koja je ispoljavala sve veću spremnost da uvede Jugoslaviju u Trojni pakt. I u jednom delu oficira i generala raslo je nezadovoljstvo zbog širenja kapitulantskog duha i naginjanja najvišeg komandnog kadra da se pred pritiscima sila Osovine kapitulira bez otpora.

Razbijena i suprotstavljena vođstva srpskih građanskih stranaka pokušavao je da zameni Srpski kulturni klub, osnovan još 1937. sa kulturnom misijom, okupivši grupu istaknutih intelektualaca na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, profesorom Pravnog fakulteta u Beogradu. Klub je posle obrazovanja Banovine Hrvatske počeo da istupa nadstranački i nadklasno, kao predstavnik „svesrpskih” interesa, sa oštrom kritikom sporazuma Cvetković-Maček, sa tvrdnjom o ugroženom Srpstvu, protiv antisrpskih ispada na području Banovine Hrvatske. Pozivanjem na srpsku „slavnu prošlost i zasluge” i parolom „Srbi na okup!” Klub je, kritikujući pojave nacionalizma na jednoj strani, raspaljivao nacionalizam na drugoj, zaoštravao već zaoštrene odnose i podsticao stramputice.

Rasplamsavanjem drugog svetskog rata i taktiziranjem vlade sa neutralnošću, balansiranjem između zaraćenih strana, a produbljivanjem ekonomskih i političkih veza sa Nemačkom, potvrđivala se sve snažnije međuzavisnost unutrašnje i spoljne politike. Nezadovoljstvo širokih narodnih slojeva ekonomskim i političkim prilikama u zemlji raslo je zbog proosovinske politike vlade Cvetković-Maček. U građanskim krugovima bez obzira na to da li su na vlasti ili u opoziciji, uočavaju se tri osnovna

smera u spoljnopolitičkom opredeljenju, zavisno od njihovih gledišta na unutrašnje prilike i pravce unutrašnjopolitičkog usmeravanja: najkonzervativniji krugovi sa najužom socijalno-političkom osnovicom, nosioci represivne politike, tražili su uporišta van zemlje i sigurnost svojih pozicija videli u što tešnjem vezivanju Jugoslavije za totalitarne režime, za Nemačku i Italiju. Deo, pak, građanskih krugova, uglavnom u opoziciji, video je svoju šansu u obnavljanju klasičnog ustavno-parlamentarnog sistema i u tradicionalnom prijateljstvu sa zapadnoevropskim silama (odakle su podsticani i pomagani ne samo moralno-politički nego i finansijski). I jedni i drugi, inače, krajnje netoleratno su se odnosili prema komunističkom pokretu u Jugoslaviji. Vladajući krugovi, iako su zazirali od očiglednog uspona revolucionarnog pokreta, potcenjivali su snagu fronta otpora koji su u međuvremenu obrazovali pripadnici KPI i SKOJ-a. Najmanji deo političara starih stranaka, u prvom redu pod pritiskom raspoloženja odozdo, ispoljio je spremnost na ograničenu saradnju sa KPJ i približio se u svojim socijalno-političkim zahtevima njenom akcionom programu. Neki stvarno i stalno, neki verbalno, ali ostaje činjenica da su pojava i jačanje građanske levice bili zasnovani u prvom redu na udaljavanju njenih prvaka od konzervativnih stranačkih krila, odnosno približavanju zahtevima koje su isticali komunisti.

Zbivanja i odnose na području Vojvodine činili su utoliko složenijim njen višenacionalni sastav i upadljivi rast agrarnog proletarijata, koji je pretežno činilo srpsko i mađarsko stanovništvo. Agrarna prenaseljenost predstavljala je sve veći ne samo ekonomsko-socijalni, nego i politički problem. Prema jednom istraživanju Svetozara Markovića Toze, u Vojvodini je 1938. bilo više od 85.000 porodica bezemljaša. U isto vreme postojala je 178.098 seljačkih porodica sa posedom do 5 kj zemlje. U odnosu na ukupan broj seljačkih gazdinstava, ove porodice činile su 59%.¹ U rukama 6,3% posednika bilo je 49% zemlje, dok je u rukama svih ostalih 93,7% bilo 51%. Kad je agrarna reforma početa, u Vojvodini se pod udarom njenih odredaba našlo više od 1.300.000 kj zemlje. Od toga su, međutim, agrarni interesenti dobili 537.882 kj ili 41%.² Od prvobitnog oduševljenja do razočaranja i nezadovoljstva ne samo u širim slojevima srpskog stanovništva, nego i kod priličnog dela građanskih političara u Vojvodini, došlo je u prvom redu zbog nebrige vladajućih vrhova u Beogradu za privredni napredak Vojvodine i zbog prakse visokih poreza i taksa od koje se nije odustajalo. Ono što je moglo u početku da se razume u pogledu razlika u fisklanom opterećenju područja koja su teško stradala od ratnih razaranja tokom prvog svetskog rata i onih koja nisu, nije bilo shvatljivo i nije se moglo bez negodovanja primiti kao praksa od koje se malo ili nimalo ni kasnije ne odstupa. Prema pisanju Ž. Zrenjanina, u razdoblju 1918—1928. Vojvodina je sama platila na ime neposrednih poreza 25,2% od ukupne sume neposrednih

¹ Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi*, N. Sad 1974, 96 (priredio dr Danilo Kecić).

² Isto, 97.

poreza ubranih u celoj državi, a ni u narednim godinama taj se odnos nije bitnije menjao.³

Krajem 1940. u Vojvodini je bilo oko 169.000 industrijskih i zanatskih radnika. Od tog broja oko 50.000 bilo je nezaposlenih. Prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR), u februaru 1940. prosečna radnička nadnica u gradovima iznosila je 19,83 din. Štrajkovima i drugim tarifnim akcijama radnici su do decembra iste godine uspeali da za 25% povećaju nadnice. U isto vreme, međutim, cene životnih namirnica i odeće skočile su za 100%.⁴

Vladina stranka Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) i vladini radnički sindikati Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS) nisu na području Vojvodine od samog početka mogli da obezbede solidnija uporišta. Više izveštaja iz pojedinih srezova u periodu 1936—1940. svedoči o malobrojnim i međusobno sukobljenim organizacijama JRZ, o postojanju tzv. dvojnih ili paralelnih organizacija, o tome da JRZ pristupaju pojedini političari — disidenti drugih stranaka, pre svega iz karijerističkih pobuda. U obaveštajnom izveštaju Štaba Prve armijske oblasti (koja je obuhvatala područje Vojvodine) upućenog Generalštabu za februar 1936, između ostalog se kaže da se na ovom području JRZ organizuje, ali prilično teško iako vlast ide na ruku organizatorima. Što se tiče Vojvodine, u istom izveštaju se napominje da gotovo nema većeg mesta a da nisu obrazovana dva ili tri mesna odbora JRZ koji se međusobno ne priznaju. Pobude su pre svega karijerističke prirode: „Svi žele da dođu do kakvog položaja ili do političkog izražaja kako bi, opet, materijalno sebi koristili.”⁵ U izveštaju za april iste godine konstatuje se da na području Prve armijske oblasti jača komunistička propaganda.⁶ Kad je u proleće 1938. uprava Dunavske banovine ispitivala politička raspoloženja stanovništva, a ovo je činjeno na zahtev vlade M. Stojadinovića zbog eventualnih izbora za Narodnu skupštinu, na više se mesta u izveštajima sreskih načelnika i predstojnika gradskih policija ističe da će na ovom području izborna pobeda zavisiti od toga na čiju će se stranu opredeliti radnici, da je komunistički pokret u usponu, da su komunisti sve aktivniji i sve uspešniji, da često dejstvuju preko grupa Udružene opozicije. Nesloga u inače slabim organizacijama JRZ nije prevaziđena. Jedna grupa prvaka JRZ iz Subotice u pismu banu Dunavske banovine optuživala je drugu i naglašavala da ako se na vreme ne uklone njihovi protivnici, na sledećim izborima, što se tiče JRZ, nema ni govora o pobedi, čak ni o časnom porazu.⁷

³ Žarko Zrenjanin Uča, *Izabrani spisi*, N. Sad 1974, 244 (priredio dr Danilo Kecić).

⁴ Isto.

⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka dr A. Korošca, Obaveštajni izveštaji armijskih oblasti Glavnom generalštabu za februar 1936. Primerak upućen 12. III 1936. ministru unutrašnjih poslova. Dok. br. 7 — IV/39/17 — 1958.

⁶ Isto. Propratno pismo je datirano sa 13. V 1936.

⁷ Arhiv Vojvodine (Srem. Karlovci), Fond Dunavske banovine, Kabinet bana, fasc. 11, omot 53/38. Izveštaji sreskih načelnika i predstojnika gradskih policija, i isto, Predstavka grupe pripadnika JRZ iz Subotice (M. Jurića i dr.) 1. IV 1938. banu i odgovor bana pov. br. 52 od 15. IV 1938.

Od građanskih političkih snaga sa više je uspeha od JRZ u periodu o kome je ovde reč delova opozicioni pokret, deo Udružene opozicije, poznat kao Vojvođanski front. Pod pritiskom nezadovoljstva i zahteva odozdo vodeći političari vojvođanskih opozicionih grupa radikala, demokrata, samostalnih demokrata i zemljoradnika uspeali su još u vreme šestojanuarske diktature da ostvare izvesnu političku saradnju, da nastupaju združeno. Glavnu komponentu tog sklopa činili su, sudeći po sačuvanim podacima, samostalni demokrati, sledbenici Sv. Pribićevića, koji je tridesetih godina kao politički emigrant u Pragu i Parizu, naročito 1935. i 1936. do svoje smrti (umro septembra 1936. u Pragu), bio spreman da sarađuje u antifašističkom Narodnom frontu.

Oslobađajući se zatvorenosti, šireći polje rada i iznalazeći nove načine političke aktivnosti, komunisti u Vojvodini dejstvovali su prilično uspešno preko spomenutog Vojvođanskog fronta. Ova građanska opoziciona skupina sarađivala je manje ili više složno do sporazuma Cvetković-Maček kada su, kako smo napred napomenuli, predstavnici Samostalne demokratske i Zemljoradničke stranke ušli u vladu. To je unelo priličnu pometnju u grupe građanske opozicije, pa i u redove pripadnika opozicije na vojvođanskom području. Došlo je do promene u držanju nekih političara pripadnika Zemljoradničke i Samostalne demokratske stranke.⁸

Pored popularisanja svog akcionog programa preko Vojvođanskog fronta, organizacije KPJ i SKOJ-a u Vojvodini veoma su uspešno delovale u mladoj generaciji, jedno vreme preko poznatog Omladinskog kulturno-privrednog pokreta (OMPOK-a), koji je krajem 1937. okupljao oko 2.000 članova. Baš zbog ideja i političke delatnoskti koja je od strane vlasti ocenjena kao revolucionarna, Banska uprava Dunavske banovine je krajem 1937. zabranila rad OMPOK-a. U žalbi Ministarstvu unutrašnjih poslova povodom zabrane rada pisci žalbe, između ostalog, ističu zaoštrene nacionalne, socijalne i političke odnose na tlu Vojvodine.⁹ Činjenica da su vlasti u godinama uoči rata zbog „antidržavnog rada“ dosta često donosile rešenja o zabrani pojedinih kulturno-prosvetnih, sportskih i drugih društava koja su ranije smatrana kao lojalna, a čije su članstvo činili najčešće radnici ili omladinci, govori, u stvari, o sve širem i snažnijem nezadovoljstvu socijalnim i političkim prilikama u zemlji i spoljnom politikom vlade M. Stojadinovića i potom vlade Cvetković-Maček i istovremeno o jačanju uticaja KPJ u masama.

U razdoblju o kome je ovde reč u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (URSS), za razliku od situacije nekoliko godina ranije, presudan uticaj ostvarili su komunisti. Lokalne vlasti su instruisane da na račun URSS-a forsiraju režimske sindikate — Jugoslovenski radnički

⁸ Kritikujući držanje samostalnih demokrata, Ž. Zrenjanin je, između ostalog, podvlačio kako su se i oni približili „stavu srbijanskih buržoaskih partija koje smatraju da Vojvodina treba da ostane kolonija srbijanskog imperijalizma“ (Ž. Zrenjanin Uč-a, nav. delo, 249).

⁹ Vid. Branko Bajić, *Sabrani spisi*, N. Sad 1975, 201 (priredio Zivan Milisavac).

savez (JUGORAS).¹⁰ Budući da to nije mnogo vredelo, da je snaga URSS-a rasla a akcije koje je ovaj sindikat predvođen komunistima vodio imale pored ekonomskog sve više i politički karakter, vlada Cvetković-Maček je decembra 1940. zabranila dalji rad URSS-a.

Politika negovanja i širenja privredne saradnje i prijateljskih odnosa sa Nemačkom omogućila je gotovo nesmetanu nacifikaciju nemačkog življa u Jugoslaviji. Iz napred navedenog obaveštajnog izveštaja Štaba Prve armijske oblasti za april 1936. vidi se da se nacistička propaganda među Nemcima u Vojvodini širi gotovo bez ikakvih smetnji od strane državnih vlasti.¹¹ Proces započet za vreme vlade Stojadinovića nastavljen je i posle njegovog pada (februara 1939). Zbog vladinog straha da se ne zameri Berlinu, vlasti na području Vojvodine su bile kočene da u granicama važećih zakona preduzimaju korake protiv obrazovanja Pete kolone od pripadnika nemačke nacionalne manjine. Očigledna je bila dijametralna suprotnost u držanju i postupku organa državne bezbednosti prema osumnjičenima za pripadnost komunističkom pokretu i postupka prema nosiocima nacifikacije Nemaca i organizatorima Pete kolone na ovom području. Nisu vredela obaveštenja i saznanja o podzemnoj podrivačkoj aktivnosti pojedinaca i grupa iz redova nemačkog stanovništva. Zbog opšte politike vlade prema Trećem Rajhu posao službi državne bezbednosti svodio se manje ili više na praćenje i registrovanje nacističkog podrivačkog rada. Intervenisalo se samo u slučajevima ozbiljnijih ekscesa. Polovinom maja 1938. ondašnji ban Dunavske banovine S. Rajić upozorio je ministra unutrašnjih poslova A. Korošca da je od svog poverenika za nemačku manjinu informisan da je ekstremna nacistička struja koju je u Vojvodini vodio Jakob Avender dobila „iz inostranstva“ instrukcije da ovdašnji Nemci treba da se organizuju i ponašaju kao Nemci u čehoslovačkoj Sudetskoj oblasti, tj. da organizuju marševe, da se nacistički pozdravljaju, da pevaju nacističke pesme i sl. Ovo stoga da bi, ukoliko se ukaže potreba, i oni u Jugoslaviji mogli da postave slične zahteve kao Nemci u Sudetskoj oblasti.¹² Upozorenja Ministarstvu unutrašnjih poslova nisu, međutim, mnogo vredela, jer ondašnji predsednik vlade i ministar inostranih poslova M. Stojadinović nije dozvoljavao da se preduzimaju represivne mere protiv glavnih organizatora Pete kolone u Jugoslaviji. To se vidi iz pisma bana S. Rajića krajem maja iste godine upućenog opet ministru unutrašnjih poslova A. Korošcu. Ban se, naime, žali A. Korošcu što M. Stojadinović

¹⁰ Za stanje podružnica JUGORAS-a u pojedinim mestima Vojvodine može biti zanimljiv izveštaj predstojnika gradske policije u Senti. On je obavestio Banskou upravu da je većina radnika učlanjena u URSS. Podružnica JUGORAS-a ima samo 6 članova, od kojih su tri penzionisana gradska činovnika, a predsednik podružnice je penzionisani policijski kapetan (kao napom. 7, izveštaj od 31. I 1938).

¹¹ Kao napom. 6.

¹² Arhiv Vojvodine, Fond Dunavske banovine, Kabinet bana, fasc. 11. Ban S. Rajić, pov. br. 78 od 14. V 1938. A. Korošcu. Ban na kraju pisma kaže da banske vlasti ovakvu aktivnost suzbijaju, ali s obzirom na to da je centar ove grupe u Pančevu (koje je sa Beogradom i Zemunom činilo u ono vreme posebno upravno-teritorijalno područje), ministar unutrašnjih poslova treba sa svoje strane da preduzme potrebne mere.

nije dozvolio da budu uhapšeni i saslušani Jakob Avender i Gustav Halvaks, iako o njihovim protivdržavnim radnjama postoje dokazi.¹³

Za prijateljske odnose sa Trećim Rajhom po svaku cenu, za glasove pripadnika nemačke nacionalne manjine na izborima održanim decembra 1938, vlada M. Stojadinovića gubila je sve više uporišta u sopstvenoj zemlji. Budući da se ni unutrašnja politika ni spoljnopolićka orijentacija vlade Cvetković-Maček nije u osnovi promenila, gotovo nesmetano organizovala se i nadalje peta kolona. U ratnim uslovima i ekspanzionistićkim planovima Trećeg Rajha to je bilo utoliko aktuelnije, ali za nezavisnost Jugoslavije sve opasnije, jer je primetno rastao kapitulantski duh u jugoslovenskim vladajućim krugovima. Raslo je, međutim, baš zbog toga ogorćenja u narodnim masama i širio se front otpora u antifašistićki raspoloženom stanovništvu. Veliki doprinos tome davali su, iako neprekidno pod udarom Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, članovi KPJ i SKOJ-a.

U godinama pred drugi svetski rat, a naroćito kad je rat već bio u toku, uporedo sa politićkom aktivnošću, na području Vojvodine nije bilo teško zapaziti jedno organizovano i sistematsko nastojanje da što više obradive zemlje dođe u ruke pripadnika nemaćke nacionalne grupe. Kao i u vezi sa radom na nacifikaciji Nemaca, i ovom prilikom slabo su vredele konstatacije o tome i upozorenja. Samo od marta do septembra 1938. i samo u jednom srezu u ruke Nemaca prešlo je 2.000 kj zemlje, tvrdilo se u jednom elaboratu uprave Banovinske štedionice.¹⁴ O naglom materijalnom napretku Nemaca u Vojvodini Svetozar Marković Toza je u članku *Sprećimo propadanje malih seljaka* (objavljenom u *Vojvođaninu* 16. aprila 1938) između ostalog napisao:

Ako se uzme u obzir da Nemci nešto racionalnije obrađuju zemlju i žive, te bolje štede od ostalih naroda, može se objasniti samo delimićno njihov veoma brz napredak. Taj tako nagao napredak sve do danas je ostao nerazjašnjen. Od interesa bi bilo da se svi naši ekonomisti dadu na posao i ispituju ovu stvar. Ona može da ima neželjenih posledica. Nama nije krivo ako napreduju sposobniji i vredniji, ali bi nam bilo krivo ako bi taj napredak imao druge izvore. A mi u to verujemo. Poznajemo mi prilićan broj vrednih Nemaca širom Vojvodine koji su demokratski raspoložen. Oni su neumorni, radeni, ali oni ne napreduju tako preko noć. Njihov napredak je zaista u vezi sa njihovom vrednoćom i racionalnim životom, dok napredak onih drugih ima veze sa „istorijskom misijom nemaćke rase”.¹⁵

U stvari u pozadini pasivnosti i tolareancije ove pojave od strane vlade stajali su isti motivi kao i u slućaju tolerantnog odnosa prema taj-

¹³ Isto, ban S. Rajić, pov. br. 100 od 30. V 1938. A. Korošću. U istom pismu ban napominje da je Fric Mecger, nacistićki vođa za Baćku, na saslušanju dao dosta podataka o protivdržavnoj delatnosti J. Avendera i G. Halvaksa.

¹⁴ Isto, ban S. Rajić, pov. br. 203 od 4. IX 1938. M. Stojadinoviću. Dostavlja izveštaj upravnika Banovinske štedionice sa podacima o prelasku zemlje u ruke Nemaca i predlozima kako to da se spreći. Istiće da se iz materijala vidi da je od 1918. u ruke Nemaca prešlo 30.000 kj zemlje, a u poslednjih 6 meseci samo u jednom srezu 2.000 kj.

¹⁵ Sv. Marković Toza, nav. delo, 138—139.

noj i javnoj nacističkoj propagandi i organizovanju nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji

Ohrabreni okolnošću da ih vlasti ne progone, Nemci-nacisti su sve češće nastupali drsko i agresivno izazivajući ne samo verbalne, nego i fizičke obračune sa antifašistički raspoloženim stanovništvom. U suzbijanju nacističkih ispada u pojedinim mestima u Vojvodini najaktivniji su bili pripadnici mlade generacije predvođeni članovima SKOJ-a. Ne samo u ovoj vrsti angažovanja, nego uopšte u držanju i političkom raspoloženju omladine ispoljavalo se kako saznanje o nužnosti radikalnih socijalnih i političkih promena u Jugoslaviji, tako i spremnost mladih ljudi da se za te promene bore. U držanju i aktivnosti velikog dela omladine potvrđivala se misao koju je poznati omladinski rukovodilac u Vojvodini Branko Bajić istakao u jednom govoru o nacionalnim zaslugama Vase Stajića: „Ali je činjenica” — rekao je on — „da sem nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja postoje i druga oslobođenja i ujedinjenja, koja još nisu ostvarena i koja su pala u deo našoj generaciji”.¹⁶

Novembra 1940. centrala Abvera — vojne obaveštajne službe — u Berlinu bila je obaveštena da je u Jugoslaviji završeno organizovanje špijunsko-diverzantske mreže. Ta je mreža, prema istom izveštaju, trebalo da ima i oko 400 punktova. U više mesta postavljene su tajne radio-stanice. Samo na području Vojvodine, mada se nije saznalo za sve, utvrđeno je da su postojale u Novom Sadu, Vrbasu, Vršcu i Rumi. Ona u Novom Sadu bila je opremljena da može da prima izveštaje od manjih radio-stanica instaliranih na vojvođanskom području.¹⁷ Samo nešto kasnije, kao da je znao za pomenuti izveštaj centrali Abvera, Ž. Zrenjanin je u jednom članku, između ostalog, napisao: „Hitlerovci u Vojvodini imaju već takvo držanje kao da su obavili sve pripreme i samo čekaju čas otkidanja Vojvodine.”¹⁸

Unutrašnja nestabilnost i neobezbeđen međunarodni položaj i nezavisnost Jugoslavije podsticali su apetite i planove hortijevskog režima o velikoj Mađarskoj. Velikomađarska propaganda i pretenzije na Vojvodinu, međutim, za razliku od odziva na nacističku propagandu u nemačkom življu u Vojvodini, nisu u mađarskom stanovništvu, koje se i po socijalnoj strukturi znatno razlikovalo od nemačkog, nailazile na odziv, sem kod jednog dela gornjeg građanskog sloja. Propagandi i aspiracijama iz Mađarske banska vlast je nastojala da se suprotstavi podsticanjem i pomaganjem pojedinaca i grupa iz redova mađarskog stanovništva koji su smatrani lojalnim.¹⁹ Vojvođanski komunisti su u štampi i na druge načine uporno objašnjavali mnogobrojnoj mađarskoj sirotinji da je cilj mađarske propagande zamena jednog ropstva drugim.²⁰

¹⁶ B. Bajić, nav. delo, 217—218.

¹⁷ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. 1, *Britanski šticeinik*, Zagreb-Beograd 1979, 22.

¹⁸ Ž. Zrenjanin Učea, nav. delo, 250 (članak *Nacionalno pitanje u Vojvodini*, *Istina*, 1. XII 1940).

¹⁹ Kao napom. 12. Izveštaj pov. br. 108 od 4. VI 1938. M. Stojadinoviću.

²⁰ Ž. Zrenjanin Učea, nav. delo, 243.

Iznenadni sporazum vlade Sovjetskog Saveza pred napad Nemačke na Poljsku sa vladom Trećeg Rajha, napravljen u uverenju da će se time obezbediti da Sovjetski Savez duže vreme ostane van ratnog požara, bio je neprijatno iznenađenje za antifašističke pokrete u celom svetu i imao negativne posledice u držanju priličnog broja rukovodstava komunističkih partija, članica Kominterne, prema nemačkoj agresiji. Naime, preorijentacija Kominterne od narodnofrontovske platforme na isticanje u prvi plan klasne konfrontacije i borbe protiv imperijalizma bez razlikovanja zaraćenih strana, unela je, kao što je poznato, ne malu zabunu i lutanja u držanju vođstava komunističkih partija. U delikatnoj situaciji našao se i CK KPJ. Nedavno objavljena Titova *Sabrana djela*, posebno radovi iz vremena o kome je ovde reč, pokazuju da je CK KPJ u sudbonosnim pitanjima i za zemlju i za svoj ugled u narodu nepokolebljivo ostao na stanovištu odbrane nezavisnosti Jugoslavije, kao što je jasno i nedvosmisleno ukazivao odakle iznutra i odakle spolja preti glavna opasnost slobodi naroda i nezavisnosti Jugoslavije.

U vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije komunista Vojvodine kao i drugih pokrajinskih konferencija koje su prethodile istorijskoj Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, višegodišnja borba jugoslovenskih komunista za narodne mase ulazila je u odlučujuću fazu. Broj članova KPJ i u Vojvodini, a i u drugim krajevima Jugoslavije, bio je krajem 1940. manji nego, na primer, koncem 1920, ali su u ovo vreme moralno-politički kapital komunista u narodu, njihovo iskustvo i politička zrelost, organizaciona i akciona sposobnost bili daleko veći. Ignorisanje potreba i stremljenja radnih masa od strane vladajućih vrhova, ograničeni domet i više puta potvrđena sterilnost građanskih opozicionih vođstava i, s druge strane, sopsobnost i spremnost KPJ da preuzme odgovornost za sudbinu zemlje, upućuju na zaključak da su se u Jugoslaviji još pre 27. marta i aprilskog kraha 1941. počela ostvarivati dva neophodna uslova koja prethode velikim istorijskim prekretnicama: ne samo da je ideja stremila masama, nego su i mase stremile ideji.

**VOJVOĐANSKI STUDENTI U VREME ŠESTE POKRAJINSKE
KONFERENCIJE KPJ ZA VOJVODINU**

Održavanje Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu, septembra 1940, označilo je dovršetak konsolidovanja revolucionarnog omladinskog pokreta i njegovu osposobljenost da se uključi u istorijsku prekretnicu, koja će početi pozivom KPJ na opštenarodni ustanak. U tim prestrojavanjima koja je pokrenulo partijsko rukovodstvo sa Josipom Brozom Titom na čelu, značajno mesto pripalo je i akademskoj omladini.

Da bi se sagledao doprinos studenata konsolidovanju prilika u revolucionarnom pokretu, koje je otpočelo dolaskom novog rukovodstva na čelo KPJ 1937. godine, potrebno je sagledati sve aspekte delovanja akademske omladine sa ovog područja, ono suštinsko što je prethodilo Šestoj pokrajinskoj konferenciji organizovanoj u okviru priprema za održavanje najznačajnijeg skupa jugoslovenskih komunista, Pete zemaljske konferencije KPJ oktobra 1940.

Revolucionarna aktivnost vojvođanskih studenata odvijala se u nekoliko pravaca sa zajedničkim imeniteljem: postići što veći uticaj na akademsku omladinu, mladu generaciju uopšte, kao i na najšire slojeve naroda. Revolucionarno opredeljeni studenti iz Vojvodine delovali su kroz vojvođanska akademska udruženja i stručna studentska udruženja u centrima školovanja, regionalna visokoškolska udruženja, partijske i skojevske organizacije i mnogobrojne oblike okupljanja omladine i naroda. Ovome treba dodati delovanje u okviru građanskih političkih stranaka, kako u mestima studija tako i u zavičaju. Ovakvo bogatstvo oblika uticaja omogućilo je sadržajnu i osmišljenu aktivnost, inspirisanu revolucionarnom strategijom KPJ. U tom smislu neophodno je ukazati na oblike i sadržaje rada vojvođanske akademske omladine.

U drugoj polovini tridesetih godina oko 2.500 studenata iz Vojvodine školovalo se na Beogradskom univerzitetu, Zagrebačkom sveučilištu i Pravnom fakultetu u Subotici, zatim na stranim univerzitetima, u Pragu, Brnu, Bratislavi, Beču, Gracu, Parizu i Budimpešti. Od posebnog

značaja bile su studije na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada (Jugoslovenska sekcija) u Moskvi i dr.

Organizovanje studenata sa vojvođanskog područja počinje odmah po stvaranju Kraljevine SHS. Ovaj proces uglavnom se odvija od sredine dvadesetih do sredine tridesetih godina. Zato je u vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu delovalo više akademskih udruženja, na koja je u većoj ili manjoj meri, uticao revolucionarni pokret.

Stožeri uticaja revolucionarnog pokreta na vojvođanske studente, a preko njih i na ostalu omladinu, bili su Vojvođanska akademska trpeza na Beogradskom univerzitetu i „Mihajlo Polit-Desančić” na Zagrebačkom sveučilištu. Preko njih ostvarivan je uticaj i na akademske organizacije koje su na pomenutim univerzitetima okupljale pripadnike vojvođanskih narodnosti: „Boljaji Farkaš”, Udruženje čehoslovačkih studenata i Udruženje rumunskih studenata na Beogradskom univerzitetu, odnosno Kulturno udruženje mađarskih studenata i Udruženje čehoslovačkih studenata na Zagrebačkom sveučilištu. Revolucionarna omladina imala je odlučujući uticaj i na akademske organizacije na Pravnom fakultetu u Subotici „Svetlost” i Akademski sever.

U tesnoj vezi sa akademskim udruženjima u centrima školovanja bila je delatnost regionalnih studentskih organizacija, među kojima pre svega treba istaći Studentsku maticu u Novom Sadu, Akademski klub u Starom Bečeju, Udruženje petrovgradskih akademika (Zrenjanin), studentska udruženja u Pančevu, Vršcu i Sremskoj Mitrovici.

Tokom okupljanja najboljeg dela vojvođanskih studenata u okvirima revolucionarnog pokreta odvijala se dve decenije aktivnost puna uspona i padova, koja će pravi zamah doživeti u vreme stvaranja strategije revolucionarne borbe, koju je osmislila i za čiju se realizaciju borila KPJ sa drugom Titom na čelu. U tom sagledavanju treba poći od 1919. godine, kada se stvaraju Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), koja će ubrzo prerasti u KPJ, i Savez komunističke omladine Jugoslavije. Studenti vode veoma zapaženu aktivnost i u KPJ i u SKOJ-u, naročito u delovanju studentskih komunističkih klubova u okvirima univerziteta u Beogradu, Zagrebu, Pragu, Beču, na Pravnom fakultetu u Subotici itd. Ovu aktivnost presecaju Obznana i Zakon o zaštiti države. Revolucionarna akademska omladina će pored legalnih oblika delovanja KPJ i SKOJ-a, Nezavisne radničke partije Jugoslavije odnosno Saveza radničke omladine Jugoslavije, iznalaziti mogućnosti za angažovanja u marksističkim klubovima po univerzitetima.

Efikasnije delovanje revolucionarnog pokreta u uslovima ilegalnosti, pored terora režima, umnogome su ometale frakcijske borbe unutar KPJ, posebno u rukovodstvu, tako da će mnoge akcije progresivne omladine biti prepuštene same sebi, umesto da budu kanalisane u revolucionarnu aktivnost. Kao izraziti primer ovakvog stanja može da posluži spontano nastali otpor akademske omladine u Vojvodini delovanju profašističkih organizacija (Orjuna, Srnao, Hanao), koje nastaju u okrilju građanskih stranaka, a bile su usmerene protiv pripadnika revolucionar-

nog pokreta i nacionalnih manjina. Usled nesposobnosti KPJ da prihvati organizovani pokret omladine u okvirima Omladinske matice protiv fašističkih akcija u Vojvodini i da ga usmeri u revolucionarnom pravcu, dolazi do osipanja ove vojvođanske organizacije. To je imalo teške posledice po dalje angažovanje studenata u revolucionarnom pokretu, jer nekoliko narednih godina, sve do *Otvorenog pisma* Kominterne, akademska omladina baviće se gotovo isključivo sopstvenim, staleškim problemima, bez veće zainteresovanosti za događaje oko sebe. Kratkotrajno jačanje revolucionarnog pokreta, uslovljeno antifrakcijskim nastojanjima KPJ, *Otvorenim pismom* Kominterne i održavanje Četvrtog kongresa KPJ 1928. godine, preseklo je proglašenje šestojanuarske diktature 1929. godine.

Monarhodiktatura, sprovedena u uslovima teške ekonomske krize, dovela je i studentsku omladinu pred neizvesnu budućnost, kao i drugu omladinu. Ona nalazi perspektivu svoga opstanka i životnu šansu u borbi koju je organizovao i vodio revolucionarni pokret. Ovo opredeljenje još je u većoj meri pospešivala pojava fašizma, koji je ugrožavao osnovne kulturne tekovine čovečanstva.

U ovakvim okolnostima, kada revolucionarni pokret otpočinje okupljanje antifašističkih snaga oko široko zasnovane narodnofrontovske koncepcije, održava se Četvrta zemaljska konferencija KPJ, decembra 1934. Na njoj su postavljeni temelji revolucionarne strategije KPJ, koja će u punoj meri biti osmišljena dolaskom Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Od velikog značaja za dalji razvoj revolucionarnog omladinskog pokreta bila je posebna rezolucija, koja se odnosila na omladinsko pitanje.

Promena stava KPJ u odnosu na revolucionarni omladinski pokret i okupljanje omladine oko njega pozitivno su se odrazili i na angažovanost studenata u Vojvodini. Inicijativu za okupljanje omladine u revolucionarni pokret pokrenule su studentske organizacije Vojvođanska akademska trpeza, „Mihajlo Polit-Desančić“, Akademski sever i Studentska matica. U koordinaciji sa svim omladinskim strukturama nastao je septembra 1936. godine Omladinski kulturno-privredni pokret (OMPOK), kao izraz težnji progresivne vojvođanske omladine svih nacija i socijalnih grupa. U ovoj omladinskoj organizaciji okupilo se u 25 mesnih organizacija više od 2.000 članova, koji izdaju svoja glasila *Naš život* i *Naša knjižica*, osnivaju Omladinski univerzitet, organizuju manifestacije, pišu i rasturaju rezolucije sa aspekta stavova KPJ. U okvirima OMPOK-a vojvođanska studentska omladina organizovala se u Ekonomsku zajednicu vojvođanskih studentskih udruženja. Pod neposrednim uticajem revolucionarnog pokreta vojvođanske akademske organizacije u sve većoj meri se politizuju na osnovama političke platforme KPJ. Kao izraz takvih nastojanja nastala je *Rezolucija vojvođanske demokratske antifašističke studentske omladine*, koja je izrazila stavove mlade generacije u odnosu na budućnost Jugoslavije i u njenim okvirima Vojvodine, na temeljima koje je proklamovala Komunistička partija Jugoslavije. Pomenuta rezolucija bila je razlog za zabranu rada OMPOK-a.

Zabrana rada OMPOK-u nije pokolebala revolucionarnu omladinu, pa ni studente. Dosledno se držeci strategije revolucionarne borbe KPJ, prilagodila je taktiku delovanja preko mnogih oblika omladinskog okupljanja. U tom kontekstu treba posebno istaći „hidovski” pokret, koji je oko časopisa za društvena i kulturna pitanja *Hid* okupio sve strukture omladine mađarske narodnosti na političkoj platformi KPJ. „Hidovci” su uspeli da ostvare značajan uticaj i na akademsku omladinu mađarske narodnosti koja je studirala u Beogradu, Zagrebu i Subotici. Studenti rusinske narodnosti, takođe, uključuju se u antifašistički pokret „zarjaša”, koji se okupljaju oko lista *Ruska zarja*. Slični procesi su se odvijali i među omladinom slovačke i rumunske narodnosti. Značajnu ulogu u svim tim kretanjima imali su pripadnici akademskih organizacija narodnosti.

Među značajnijim aktivnostima koje su vojvođanski studenti organizovali u zavičaju treba pomenuti posete studenata, članova Vojvođanske akademske trpeze, vojvođanskim naseljima, čime je odgovarajućim kulturno-umetničkim programima uspostavljana čvrsta veza između studentske i seoske omladine.

U saradnji sa radničkom omladinom organizovana su u okviru Omladinske sekcije Planinarskog društva „Fruška gora” omladinska logorovanja. Na oba logorovanja (kod Beočina od 15. do 31. jula 1939, kao i na Testeru od 20. jula do 11. avgusta 1940) među organizatorima i nosiocima različitih oblika revolucionarnog rada bili su angažovani i studenti.

Veoma živu aktivnost studenti iz Vojvodine razvijali su i u univerzitetskim centrima, gde je takođe bio veoma jak radnički pokret.

Pored učešća u radu stručnih studentskih udruženja, u kojima su sve veći uticaj imali pripadnici revolucionarnog pokreta, studenti iz Vojvodine ostvarivali su zapaženu aktivnost i u redovima Narodnih studenata, legalnom vidu delovanja SKOJ-a na Beogradskom univerzitetu. To je bio razlog da se članovi Vojvođanske akademske trpeze, pripadnici Narodnih studenata, prilikom velike akcije policije usmerene na likvidiranje žarišta revolucionarnog pokreta, maja 1938. godine, prvi nađu na udaru Zakona o zaštiti države.

Među učesnicima velikih demonstracija studenata i radnika u Beogradu 14. decembra 1939. našli su se i studenti iz Vojvodine. Oni su bili i među žrtvama odmazde vojske i žandarmerije.

U velikom štrajku aeronautičkih radnika, aprila 1940. u Beogradu, bili su i članovi Vojvođanske akademske trpeze. Njihovo učešće se sastojalo u pružanju moralne i materijalne pomoći radnicima i razračunavanju sa štrajkbreherima.

Prostorije udruženja studenata iz Vojvodine „Mihajlo Polit-Desančić” bile su mesto okupljanja pripadnika revolucionarnog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu. Između ostalih, ovde je na domaku policije septembra 1940. održana istorijska Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a, kojoj je prisustvovao i generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito.

Studenti Pravnog fakulteta u Subotici su demonstracijama, protestima, štrajkovima, proglasima, često zajedno sa radnicima, izražavali svoje neslaganje sa odnosima u društvu, solidarišući se sa borbom radničke klase kod nas i u svetu. Ovakvu orijentaciju nametali su članovi akademskih udruženja u okviru „Svetlosti” i Akademskog severa.

Na sva tri punkta gde su u najvećem broju studirali vojvođanski akademci, u vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ postojale su partijske organizacije, koje su delovale kako u centrima studiranja, tako i među članstvom regionalnih visokoškolskih udruženja i ostalom omladinom u zavičaju.

Svoj internacionalizam vojvođanski studenti pokazivali su u mnogim prilikama. Veliko iskustvo sticali su u vreme španskog građanskog rata, u kome su učestvovali u okviru internacionalnih brigada. Sem toga, oni koji su bili u zemlji pružali su moralnu i materijalnu pomoć. Vojvođanski studenti reagovali su i protiv agresivnih ataka fašističkih snaga. To su učinili prilikom napada na Poljsku, prilikom potpisivanja Minhenskog sporazuma i agresije na Čehoslovačku. Pored pružanja moralne pomoći narodima Čehoslovačke, vojvođanski studenti, kao i ostali pripadnici mlade generacije, javljali su se kao dobrovoljci za odbranu nezavisnosti ove zemlje.

Vojvođanski studenti dali su značajan doprinos obnavljanju SKOJ-a u Vojvodini. To su činili u akcijama u naseljima, prilikom obnavljanja sreskih i okružnih rukovodstava. Zapažen doprinos obnavljanju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Vojvodinu i organizovanju pokrajinskih skojevskih konferencija pružili su studenti. Oni su među članovima Pokrajinske komisije SKOJ-a, formirane septembra 1939, koja će ubrzo prerasti u Pokrajinski biro SKOJ-a, novembra 1939. Posle višemesečnog rada na formiranju i obnavljanju skojevskih organizacija u Vojvodini, februara 1940. održana je Četvrta pokrajinska konferencija SKOJ-a, koja je dala podsticaj obnavljanju SKOJ-a u Vojvodini. Do avgusta 1940, kada je održana Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a u okviru priprema za Šestu zemaljsku konferenciju SKOJ-a, u čemu su značajan doprinos dali i studenti, u Vojvodini delovalo je 20 organizacija SKOJ-a, koje su širile uticaj u oko 60 legalnih omladinskih udruženja, a preko ilegalnih i polulegalnih organizacija mladih održavalo veze sa više od 50 sela. U aktivnosti SKOJ-a u Vojvodini bilo je uključeno oko 1.600 mladih, od kojih su trećinu činili studenti. Mnogi od 650 članova KPJ u Vojvodini bili su iz mlade generacije, a jedan deo studenti. U pripremama, Pete pokrajinske konferencije SKOJ-a, u radu i u sastavu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a nalazili su se studenti.

Zapaženu aktivnost studenti su razvili uoči rata i u okviru legalnog vida delovanja Komunističke partije u Vojvodini Stranci radnog naroda. To je naročito došlo do izražaja prilikom agitacije za izbore, kao i u organizovanju skupova na kojima se zalagalo za političke, ekonomske, socijalne i kulturne interese radnog naroda. U tom smislu, studenti su se uključivali u organizacije građanskih stranaka koje su sarađivale sa pri-

padnicima revolucionarnog pokreta u borbi protiv režima Kraljevine Jugoslavije, koji se sve više približavao fašističkim silama.

Ovakva aktivnost akademske omladine u Vojvodini u vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu došla je do punog izražaja prilikom 27-martovskih demonstracija 1941. godine. Među organizatorima i učesnicima demonstracija širom Vojvodine nalazili su se i studenti, protestujući protiv sramnog pakta, tražeći vladu narodnog poverenja, sastavljenu i od predstavnika radničke klase. Revolucionarna akademska omladina Vojvodine spremno je dočekala poziv Centralnog komiteta KPJ, 4. jula 1941, kojim je narod pozvan na oružani ustanak. U toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Vojvodini i širom Jugoslavije uzdigli su se iz redova studenata narodni heroji, komandanti i komesari proslavljenih vojvođanskih brigada, rukovodioci partijskih i skojevskih organizacija i organa narodne vlasti. Na taj način dali su svoj doprinos pobiđi socijalističke revolucije.

RASPRAVE

**PARLAMENTARNA STRANAČKA BORBA SRBA POD UGARSKOM U
KRITIČNIM GODINAMA NOVOG RAZDOBLJA POSLE BERLINSKOG
KONGRESA 1878—1887. GODINE**

Za Srbe pod užom Ugarskom, zahvaćene idejama građanskog slobodoumlja već nekoliko decenija, novo razdoblje počelo je događajima izuzetno nepovoljnih preokreta. Njima se ovde pogoršavao politički položaj u neočekivanim razmerama. Predstavnici vladajućih Mađara iskoristili su do krajnjih mogućnosti novostvorene prilike usled okupacije Bosne i Hercegovine i ojačanog prestiža dualističke Monarhije, pre svega, za rastrojstvo opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke* pod vođstvom Svetozara Miletića. Ona je, prema njihovoj proceni, među nezadovoljnim narodnostima ispoljavala najveću snagu kolektivne istrajnosti u borbi protiv mađarske supremacije, tako da je mogla da ugrozi i težnje na supremaciji zasnovane Mađarske.

Presuda kojom je Miletić osuđen drakonskom kaznom za tadašnje uzuse, na dugogodišnji zatvor u trajanju od pet godina, pod očigledno isfabrikovanom i nedokazanom veleizdajničkom optužbom, imala je već sama po sebi kobno dejstvo. Najpopularnija i najborbenija narodnosna opoziciona stranka Srba bila je obezglavljena. Drugi čovek u stranci, zbog svoje učenosti i razboritosti posebno cenjeni Polit-Desančić, isticao se sposobnostima parlamentarnog stratega i taktičara, ali ne i svojstvima stranačkog predvodnika. U uslovima besomućnih okršaja, kada se predvodnička uloga u stranci kakva je bila *Srpska slobodoumna* upotpunjavala ulogama narodnog tribuna i nacionalnog lidera, on nije mogao da ispuni očekivanja ni stranačkih prvaka, ni narodnih masa. Uostalom, ni sâm nije imao liderske pretenzije. Znao je kakvim potencijalima raspolaže, po prirodi nije bio za harizmatičke uloge vodećih, a videlo se već i da su vremena jednog jedinog vođe prošla. Čak i Miletić, da ga je zdravlje poslužilo, morao bi vremenom da se pomiri sa činjenicom postojanja, delovanja, sučeljavanja više stranaka, većeg broja stranačkih centara i vođa u srpskom narodu.

Bila je stvorena atmosfera nesigurnosti, strahovanja i povlačenja. Redovi pristalica počeli su naglo da se osipaju, proređuju, a u rukovodstvu su nastala previranja koja su dovodila do učestalih razdora.

Miletićev iznenadni povratak na političku scenu, posle amnestiranja, bio je kratkotrajan i sa prekidima, tako da nije mogao doprineti trajnijem saniranju stranke u poslednjim stadijumima rastrojstva. Bolest koja ga je počela razdirati u zatvoru nije se mogla odstraniti ni u slobodi. Mađarski vlastodršci postigli su više nego što su nameravali. Miletić je u životu između 52—56 godina eliminisan zauvek iz političkog života srpskog naroda. Kratki intervali njegovog reaktiviranja u zemaljskom Parlamentu, u Crkveno-narodnom saboru, pa i u stranačkom glasilu *Zastavi*, ispunjeni su u mnogome uzaludnim pokušajima da se stranka vrati u stanje u kojem se nalazila nekoliko godina ranije. Razočaranja koja je doživeo u nastojanjima da povrati što se vratiti ne može bila su tolika da su sigurno doprinela ubrzanju kraja koji je postao neminovan. Živeće još dugo, smrt ga je zahvatila u dubokoj starosti, 1901, — kada je imao 75 godina. Međutim, čitavu poslednju četvrtinu života provešće bolestan, u svetu opsednutih idejama proganjanja, za koje leka više nema. Posle njegove smrti narod i narodni zatočenici u većitoj borbi za slobodu i ravnopravnost ubrajaće ga u harizmatičke velikane, čija dela ne smeju biti zaboravljena, koji nadahnjuju mase i njihove izabranike stolicima uvek iznova za neophodne podvige i žrtve.

Proces stranačke diferencijacije i pojave masovnog razočaranja na liniji isključivo građanskog slobodoumlja uzimali su tada maha snagom nezadrživog kretanja. Ne samo zato što su izazvani nesavladljivim tvorevinama političkog nasilja, već možda još više i zbog toga što su podsticani neukrotljivim elementima novostvorenih društvenih, u prvom redu društveno-ekonomskih odnosa. *Srpska narodna slobodoumna stranka* pod Miletićevim vođstvom zasnivala se na liberalističkim principima građanskog društva u dobu velikih početnih uspona, kada se perspektiva budućnosti romantičarski uzvisuju gotovo u svim sredinama naroda. Ti principi su za nju, međutim, ostali nepromenljivi, neoborivi, neprikosnoveni i u vreme kada je gotovo svakome postalo jasno da bi morali biti izmenjeni u skladu sa realnije sagledanim mogućnostima i potrebama u međuvremenu izmenjenog društva.

Početkom 60-ih godina, kada se stvarala *Srpska narodna slobodoumna stranka*, mogle su mase klasno slabo izdiferenciranog naroda biti pridobijene idejama i parolama jedinstva za jedinstvene oslobodilačke političke ciljeve nacije bez obzira na razlike u ekonomskim stremljenjima, po klasnoj zainteresovanosti, različitih pripadnika. Krajem 70-ih godina to nije više bilo moguće. Oni koji su, zahvaljujući pogodnostima buržoaskog kapitalizma u razvoju, uspeli da se stabilizuju u gornjim društvenim slojevima novog poretka, nisu bili voljni da slede politiku stranke čiji se programski ciljevi, prema *Bečkerečkom* stranačkom programu, i dalje kose sa državnopravnim zakonima društva. Njihovi isključivo politički zahtevi, u duhu oportunizma, za napuštanje principa državnopravne opozicije, podsticani su ličnim i društvenim uspesima pragmatičnog privredivačkog poslovanja u granicama zakonite države. S druge strane, neuporedivo veći broj onih kojima kapitalistički poredak ni u periodu ekonomskih uspona, prosperiteta nije poboljšavao materijalne

uslove života, a u razdobljima krize ih je čak osetno pogoršavao, morali su sve glasnije i sve efikasnije da izraze svoja nezadovoljstva sa stran-
kom čiji program ne sadrži ni osnovne zahteve ekonomske i socijalne
prirode čak ni u uopštenim formulacijama, a kamoli u preciznije formu-
lisanim odredbama u interesu nižih slojeva društva.

U procepu su ostali dosledni predvodnici stranke i njihovi verni
sledbenici; držali su se grčevito stranačkih principa, iz straha od dezin-
tegracije, a i po inerciji dogmatski istrajnih političkih pregalaca. Neće
uspeti za dugo da odole nasrtajima sa sviju strana, moraće pristati na
izvesne kompromise. Učiniće samo toliko koliko je dovoljno da se pro-
duži za još koju godinu život stranke pod starim imenom i programom,
osveštalim kroz borbene tradicije. Na kraju ovih prelomnih godina mora-
će se pomiriti sa onim što je postalo neizbežno. Zadovoljiće se rekon-
strukcijom stranke u manjim okvirima, sa nešto savremenijim imenom
i programom, ili će nestati sa političke pozornice. Zanimljivo je i poučno
da će pre njih doživeti sudbinu poraženih i prevaziđenih oni koji su sa
desnog krila *Srpske narodne slobodoumne stranke* politikom otvorenog
oportuniteta ubrzali rascep. Ulogu vodeće opozicione narodnosne stranke
preduzeće pripadnici *slobodoumne* stranačke levice sa radikalima na če-
lu. U kritičkim godinama, na kraju 70-ih i početkom 80-ih, na njih se u
vrhovima gledalo sa podozrenjem i potcenjivanjem, ali je njihov uticaj
u bazi rastao nezadrživo. U politici to će postati, bar za neko vreme, sve
presudnije.

Politički događaji koji karakterišu ovo početno razdoblje novije
istorije srpskog naroda pod Ugarskom vezani su, kao i u prethodnom
razdoblju, prevashodno za rad i delokrug rada predstavničkih tela drža-
ve i nacije u okvirima Ugarskog parlamenta i srpskog, crkveno-narodnog,
sabora. Poćecemo sa parlamentom.

I

Umanjena i oslabljena srpska slobodoumna opozicija u parlamentu

Već izbori za novo (1878—1881) trogodišnje razdoblje Ugarskog
parlamenta, avgusta 1878, pokazali su da se kod Srba političko stanje
osetno pogoršalo. Prvo, usled izvanrednih restriktivnih, preventivnih i
represivnih mera vlasti. Drugo, usled malodušnosti koja je zahvatila
sledbenike srpske opozicione stranke i mase opoziciono raspoloženog
srpskog naroda posle Miletićevog zatvaranja i kažnjavanja, u širem kon-
tekstu i posle neočekivane odluke Berlinskog kongresa da Austro-Ugar-
ska okupira Bosnu i Hercegovinu. Preovladala su defetistička raspolo-
ženja, ne bez razloga.

Čak su umanjene i inače male mogućnosti izbora opozicionih srp-
skih poslanika. Nadležni organi iskoristili su i izvesne odredbe novog
izbornog zakona od 1877. da podele suviše veliki bivši graničarski izborni
srez sa sedištem u Pančevu, u dva manja izborna sreza, pančevački i

uzdinski, sa očiglednom namerom da razbiju premoć srpskih birača u tom regionu. Po verodostojnoj interpretaciji srpskih *narodnjaka*, cilj je bio da se „u jednom srezu bezuslovno, a u drugom prema prilikama onemoguću izbor [opozicionog] srpskog poslaničkog kandidata“, pošto su Pančevu priključena „sva nesrpska mesta — i najudaljenija“, a Uzdi- nu, sa rumunskim življem, pridodata i ona srpska koja su, kao Crepaja i Novo Selo „najbliža Pančevu“. Tako se osiguravala većina „od nekih 1700 glasova“ predstavniku vladine stranke u pančevačkom izbornom srezu, dok se za uzdinski izborni srez predviđalo „da će odcepljen od varoši [Pančeva i ostavljen samom sebi — bez središta i bez ljudi“ od autoriteta, morati „podleći uplivu [vladajućih, *mađarskih*] liberala“. Ono što je najviše deprimiralo (i ogorčenje u teško zasićenoj atmosferi, dobilo deprimirajući karakter), ova je deoba izvršena na osnovu zakon- skog paragrafa (X) koji je nalagao „da se pri podeli [izbornih srezova] ima geografski položaj, broj stanovništva i udaljenost pojedinih mesta od izbornih mesta u obzir uzeti“.¹

Izgledalo je da se narod mora pomiriti sa praksom: da se u režimu kakav je bio ovaj velikomađarski, i demokratski formulisani zakoni stva- raju samo zato da bi se ovekovečili hegemonistički porivi vladajućih na kormilima državne uprave. Sa srpske strane, doduše, izostala su obja- šnjenja kojima se na mađarskoj strani obrazlagala i opravdavala deoba odista nesrazmerno velikog sreza (sa oko 14000 birača) u poređenju sa ostalim mnogo manjim izbornim srezovima (većinom od oko 2—3000 birača). Ali je važnije da vladajuća mađarska strana nije mogla poreći tvrdnju ozlojeđenih Srba da je ovde podela izvršena suprotno duhu pri- menjenog zakona i to sa ciljem da Pančevo prestane biti stalnim upori- štem *Srpske narodne slobodoumne stranke* na izborima.

Dilema da li da se učestvuje u izbornim borbama, ili da se pribeg- ne sredstvu pasivnosti, odnosno apstinencije, u novostvorenoj situaciji nastala je sama po sebi. Mnogi su naginjali drugom rešenju. U pančevač- kom izbornom srezu došlo se do zaključka da ovde srpski opozicioni kan- didat, posle izdvajanja srpskih mesta, nema nikakva izgleda da bude iza- bran i tamošnji stranački prvaci su odlučili da se ne učestvuje na izbo- rima. Konačna odluka obavezna za stranku u celini morala bi biti do- nesena, u kontekstu predizborne programske deklaracije na konferenciji stranke, onako kako je to učinjeno 1869. i 1872. godine. Ali pošto već 1875. takva konferencija nije mogla biti održana, sada, u situaciji koja je bila mnogo nepovoljnija, usled izvanrednih pritisaka vlasti, izostali su čak i ozbiljniji pokušaji da se ona sazove i održi. Zaključak da *Srp- ska narodna slobodoumna stranka*, uprkos svim nedaćama i pritiscima, mora da učestvuje na izborima donesen je na sastanku stranačkih pr- vaka u krugu novosadskog „Srpskog kola“, jedinog javnog političkog udruženja Srba sa odobrenim statutima.

U uobičajenom predizbornom proglassu, tadašnje vodeće ličnosti stranke u Miletićevom odsustvu, Polit-Desančić i Ilija Vučetić, u ime „Srpskog kola“, iskoristili su priliku da obaveste javnost kako je položaj

¹ Zastava, br. 120 od 2/14. VIII 1878.

opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke* postao mnogo teži — „najteži” i u upoređenju sa teškim položajem opozicionih stranaka ostalih narodnosti, prvenstveno zbog protesta Srba protiv okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. S obzirom na takav položaj i na novosadskom sastanku su došla do izražaja mišljenja da je za Srbe dalja „ustavna borba nemoguća i da se valja povući na polje pasivne opozicije”.² Iskusniji prvaci, Polit, Vučetić i drugi, znali su, međutim, da bi apstinencija, pasivnost u datoj situaciji, pri postojećem odnosu snaga ostala bez očekivanih rezultata. Po njima „pasivna opozicija” u datim okolnostima „bi se... pretvorila u trpljenje bez otpora, u proganjanje bez protesta, u šibanje bez jauka”. Srpski „nemi protest... nigde se ne bi čuo, nigde osetio”.³

Ovakve reči nisu ostale bez dejstva. Odlučeno je da stranka kao i ranijih godina uzme učešća u izborima za poslanike i nastavi borbu u parlamentu. Ipak, stalo se na stanovište da ta borba više ne može, pa i ne treba da se vodi sa ranijih, nepomirljivih, Miletićevih i miletićevskih pozicija. U stranačkom centru, u Miletićevom odsustvu, pod predvodništvom realnijih političara, kakav je bio Polit, već je preovladala linija *realnog oportunizma*. Doduše, ne u onoj meri u kojoj će to tražiti i sprovesti nekoliko godina kasnije predstavnici stranačke desnice, tzv. notabiliteti, ali ipak tako da se više ne može sumnjati u prelazak stranke sa linije državnopravne opozicije na liniju državi lojalnih opozicionara.

U stvari, državnopravna opoziciona linija bila je već nekoliko godina ranije napuštena. Ona se prvobitno poklapala u državnopravnom pogledu, usled identičnog nepriznavanja pravovaljanosti Nagodbe, sa linijom košutovske *Nezavisne stranke*, čija su se sedišta u Parlamentu nalazila na krajnjoj levisi. Kada se u vreme srpsko-turskog ratovanja poslanici ove mađarske stranke sa svojih kranje *levičarskih* klupa demonstrirali svoje proturske stavove, predstavnici srpskih narodnjaka demonstrativno su napustili svoja mesta na krajnjoj levisi i preselili se u centar, rezervisan za umerenu opoziciju. Od tog vremena oni su i po tim merilima već mogli biti ubrajani u opozicionare sa umerenih pozicija, koji svoje akcije usmeravaju protiv odgovorne vlade, a ne i protiv neprikosnovene države.

Da bi se pokazalo kako *Srpska narodna slobodoumna stranka* ne ulazi u ovu predizbornu borbu sa antidržavne političke platforme, u svima zahtevima se naglašava da se zasnivaju na ustavnim pravima. Izmena zakona o narodnostima traži se putem zakonodavstava. Na nacionalno arondisanim teritorijalnim jedinicama insistira se administrativnim putem, preko jedne proširene municipijske autonomije. Slobodni kulturni razvoj „u duhu” srpske narodnosti zasniva se na „bezuslovnom pravu” svakog naroda na takav razvitak. Odsada se posebna pažnja obraća i na ranije potpuno zanemarene socijalno-ekonomske probleme. Ističe se kako Srbe „tišti sve... što i ostale građane” ugarske države zbog loše uređenih odnosa na područjima „administracije, sudstva, državnog

² *Srpskim biračima za Ugarski sabor, Zastava*, br. 99 od 27. VII 1878.

³ *Naš položaj pri izborima, Zastava*, br. 108 od 12/24. VII 1878.

gazdinstva, državnih finansija, porezne sisteme".⁴ Slično ostalim građanima zemlje, oni traže ispravke zakonodavnim i administrativnim merama, za koje će se *Srpska narodna slobodoumna stranka* založiti poput drugih stranačkih grupacija umerene opozicije.

Prilikom odabiranja kandidata moralo se doći do zaključka da u nekoliko srpskih izbornih srezova stranka slobodoumnih opozicionih Srba nema nikakvih izgleda da pobedi u datim okolnostima. U tim srezovima (bečkerečkom, kikindskim, starobečkerečkim i još nekim) nije ni pokušano da se ističu kandidati *Srpske narodne slobodoumne stranke*. U Pančevu, stranački prvaci sa Svetislavom Kasapinovićem na čelu nisu nikako hteli pristati da tu stranka, u okrnjenim sreskim granicama, posle priključenja većeg dela srpskih sela uzdinskom srezu, sudeluje na izborima. Oni su pozvali pančevačke srpske birače da ne glasaju.⁵ Da bi se osigurao izbor bar dvojici vodećih ličnosti, Politu-Desančiću i Aleksandru Trifuncu, njihova je kandidatura istaknuta istovremeno u dva sresa: Politova u titelskom i uzdinskom, Trifunčeva u kanjiškom i novo-bečejskom srezu. U Novom Sadu je kandidovan poznati javni radnik, književnik i publicista, sekretar Matice srpske Antonije Hadžić. U Somboru je ponovo poslanički kandidat stranke postao Nika Maksimović, iako su mnogi iz Miletićeve garde dizali glas protiv njegovog ponovnog kandidovanja zbog njegovih već ispoljenih oportunističkih devijacija.

Predizborna agitacija *Srpske narodne slobodoumne stranke* u tom vremenu strahovanja, s jedne strane, od prevelikog ekstremizma a s druge, od pre naglog oportuniteta, morala je biti usmerena prema pravcima dvojakih ubeđenja i raspoloženja u narodu, kao i u samom stranačkom vrhu. Onima koji su se bojali daljih proganjanja zbog državno-pravnih opozicionih stavova ponavljana su uverenja o neosnovanosti na takvim tvrdnjama i pretpostavkama zasnivanih sumnjičenja. Isticalo se da stranačka organizacija srpskih slobodoumnih *narodnjaka* „ako i jeste opoziciona” narodnosna „stranka, nije protudržavna, ... ona ide za tim da putem zakonodavstva i u okviru ustava ugarskog, bolja jamstva za razvitak srpske narodnosti uopšte, a osobito na prosvetnom polju zadobije”.⁶ Tim *bojažljivim* biračima, koji su zapravo sačinjavali većinu u masama biračkog naroda, moralo se i ponavljati da nije istinita priča o srpskim vladinim, režimskim kandidatima koji zbog svojih veza i lojalističkih istupanja „mogu više izraditi”, izdejsstvovati, postići „nego Srbi opozicioni kandidati”.⁷ Kandidati koji su podržavali režim većinom su regrutovani iz činovničkih redova, i njima je stalo više do ličnog napredovanja, nego li do interesa naroda.

S druge strane, moralo se dalje voditi računa i o doslednijim nepomirljivim stranačkim privrženicama u čijim je očima *Bečkerečki program*

⁴ *Srpskim biračima* ..., Zastava, br. 99/1878.

⁵ *Biračima Srpske narodne i slobodoumne stranke u pančevačkom izbornom srezu*, Zastava, br. 115 od 25. VII/6. VIII 1878; Mihovil Tomandl, *Dr Svetislav Kasapinović*, Pančevo, 212.

⁶ *Srpskim biračima pred izbore*, Zastava, br. 112 od 19/31. VII 1878.

⁷ Isto.

predstavljao *povelju* koja garantuje neizmenljivu ispravnost, nepopustljivost, izdržljivost *Srpske narodne slobodoumne stranke* u nametnutoj borbi za opstanak. Njima su morala biti ponavljana uveravanja o daljoj pravovaljanosti *Bečkerečkog programa*, uz konstataciju da predizbornim proglasom novosadskog „Srpskog kola”, kao i ostalim izbornim proklamacijama i deklaracijama nisu izmenjeni prvobitni, *bečke-rečki* postulati stranke. U tom kontekstu ostaje se pri tvrdnji o kontinuitetu koji nije prekidani, a kamoli prekinut. Tu se ne može, ne sme i neće priznati da se stranka srpskih slobodoumnih opozicionara, u Miletićevom odsustvu, već opredelila za politiku „popuštanja i napuštanja”,⁸ iako u granicama pažljivo odmerene, postupene fleksibilnosti.

Rezultati izbora nisu bili ni nepovoljni, ni povoljni. Polit je izabran u oba sreza. Trifunac nije uspeo da pobedi ni u jednom. Pored Polita, izabrani su i Maksimović i Hadžić. Na obnovljenim, naknadnim izborima, tamo gde su vraćeni mandati višestruko izabranih poslanika, pokušalo se još jednom izboriti se za izbor Aleksandra Trifunca u belocrkvanskom srezu. Ali opet bez uspeha. Izabran je drugi Srbin, Joca Mihajlović, kao vladin kandidat. Nije se uspeo ni sa kandidaturom cenjenog i zaslužnog Laze Kostića u šajkaškom, titelskom srezu. Tu je izabran srpski kandidat Pera Stojković, sa liste vladajuće, mađarske *Liberalne stranke*. Taj je poraz stranci možda najteže pao. Titelski, šajkaški srez smatran je bastionom *narodnjaka*. Ovog puta njegovi birači poverovali su vladinom čoveku Stojkoviću da će im „olakšati dolmu”, iako su ih *narodnjaci* uveravali, u stilu izbornih nadmetanja, da će im on umesto dolme „skinuti dolamu s leđa”.⁹

Nepovoljni izborni rezultati tamo gde nisu očekivani ni u ovim pogoršanim političkim uslovima zasenili su krajnji ishod izbora kojim je stranka u datoj situaciji, sa tri poslanička mandata, mogla biti zadovoljna. Iz činjenica: da dvojica od najeminentnijih predstavnika *Srpske narodne slobodoumne stranke* nisu izabrani u čisto, ili gotovo čisto srpskim krajevima, da su u priličnom broju Srbi birači odlučnije doprineli izboru mađarskih poslanika, da se povećao broj srpskih režimskih predstavnika na listi mađarske *Liberalne stranke* — mnogi su izveli jednostrano krive zaključke, sa nepoželjnim posledicama. Na srpskoj strani počelo se defetistički, a na mađarskoj sa euforičnim entuzijazmom ponavljati da je nacionalna „srpska politička svest u opadanju”,¹⁰ da mađarski poduhvati protiv srpske narodnosti donose velike plodove, da je *Srpska narodna slobodoumna stranka* dezavuisana od naroda zbog ekstremnosti u opozicionarstvu. Nijedna od ovih konstatacija nije mogla da se dokaže, nije odgovarala pravom stanju stvari. Režimskih poslanika srpske nacionalnosti koji su pripadali vladajućoj stranci bilo je i biće, u relaciji sa brojem opozicionih srpskih narodnosnih predstavnika, stalno podosta u Ugarskom parlamentu. Politički uticaj u narodu u tom razdoblju počeo se menjati, smanjivati ili povećavati, pod dejstvom rasta društveno-eko-

⁸ *Posle izbora za Ugarski sabor, Zastava, br. 121 od 4/16. VIII 1878.*

⁹ *Biračima titelskog izbornog sreza, Zastava, br. 174 od 5/17. XI 1978.*

¹⁰ *Posle izbora, Zastava, br. 180 od 15/27. XI 1878.*

nomske samosvesti a ne zbog pada nacionalne političke svesti. Ekstremizma protkana stranačka politika nije delovala na prava raspoloženja naroda u negativnom smislu ni u ovom razdoblju, što se moglo zapaziti i po prodoru radikalnih ideja koje već počinju da potiskuju one umerenije, protkane liberalizmom.

Za *Srpsku narodnu slobodoumnu stranku* neće biti dobro, a naročito ne za njene oportunističkim koncepcijama i poduhvatima rukovodene stranačke prvake, zato što je na osnovu krivih premisa i zaključaka počela da menja politički kurs u pravcu oportunizma a ne radikalizma. Za mađarske vlastodršce biće kobno, doduše po posledicama koje će se desiti tek mnogo kasnije, da je krivim premisama i zaključcima potkrepljivala ispravnost nacionalne politike putem pojačanih ograničenja, pritisa, represalija nad manjinskim narodima, narodnostima. Oni nisu hteli čuti za upozorenja koja su im i ozlojeđeni Srbi u ovoj prilici, upućivali: „Sudbine naroda ne odlučuju se ... na saboru” kad su u pitanju njihov opstanak i njihova budućnost. Pošto će uticajni ljudi u masama morati početi da se „povlače sa javnog poprišta u uverenju da ne mogu i tako ništa” u sabornicama „svome narodu učiniti ... , kocka naroda i sveta na drugoj će strani pasti”.¹¹

Za prvake *Srpske narodne slobodoumne stranke* Parlament je ostao i ostaće glavno poprište političke borbe. Odmah po otvaranju nove trogodišnje parlamentarne sesije, u inauguralnoj adresnoj debati, srpski opozicioni poslanici iz redova *narodnjaka*, ovog puta njih trojica, podneli su, 11. oktobra 1878, kao što je već bilo uobičajeno, svoj nacrt odgovora na vladarevu adresu. U njemu se obavezanim biranim rečima iznose želje i žalbe predstavnika srpskog naroda iz redova narodnosne opozicije. Najveća, kritička pažnja se obraća okupaciji Bosne i Hercegovine. Ukazuje se na njenu neopravdanost, štetnost i sa stanovišta interesa Austro-Ugarske, a Ugarske posebno. U delu koji je posvećen problemima unutrašnjih odnosa ističu se neprekidne povrede autonomnih prava Srba „u crkvenim, školskim i fundacionim stvarima”, usled „nepoverenja”, stalnih sumnjičenja i maltretiranja ugarskih vlasti. Ukazuje se i na „nasilne mere koje su ličnu slobodu pojedinih građana” srpske narodnosti „bez ikakvog povoda na najgori način povredile”.¹²

U govoru kojim je oko mesec dana kasnije, 14. novembra, obrazložio predloženu Adresu, Polit, oslobođen konvencionalnih obaveza snishodljivog izražavanja u saobraćaju sa vladarem, žigosao je okupaciju Bosne i Hercegovine mnogo otvorenije, eksplicitnije, moglo bi se čak reći u vidu jednog bespoštednog kritičkog osvrta. Počeo je kao već više puta u sličnim raspravama, sa tezom da je prva sudbonosna pogrešna odluka u novijoj istoriji Mađarske bila Nagodba sa Austrijom. Njome se ona odrekla nezavisnosti i prirodnog savezništva sa malim, istočnim, balkanskim narodima. Za ovom prvom sledila je onda logično ona druga

¹¹ Isto.

¹² *Országgyűlési képviselőháznak naploja* (u daljim navodima skraćeno OKN) Budapest 1878, I, 146—148; *Adresa poslanika Srpske narodne stranke na Ugarskom saboru*, Zastava, br. 173 od 3/15. XI 1878.

sudbinska greška koja je načinjena pristankom na okupaciju bosansko-hercegovačkog područja. Tim aktom Mađarska se definitivno udaljila od svojih prirodnih istočnih saveznika.

Polit se nije snebivao i da ukaže na još dalekosežnije kobne posledice koje će postati neminovne ako se i kada se Austrija bude odlučila da okupaciju zameni aneksijom. U Politovom govoru ponovljena je i kritika vladinih postupaka u odnosu na Srbe zbog stalnih kršenja zakona obezbeđenih autonomnih prava srpskog naroda u poslovima crkve, konfesionalnog školstva i crkveno-narodnih fondova. Da bi se pokazalo koliko su ove povrede, kao i sumnjičenja na kojima su se one zasnivale neopravdane i da bi se, možda, i ukazalo na novu, umereniju političku liniju *Srpske narodne slobodoumne stranke*, Politov je govor sadržao i uveravanja o lojalnosti Srba. Zapravo, Polit je govorio uopšteno o lojalnom držanju narodnosti, ali njegovo istupanje ovom prilikom bilo je isključivo u vezi sa Adresom srpskih narodnosnih poslanika, tako da su se i ove reči mogle odnositi samo na Srbe koji nikako ne bi smeli biti tretirani kao antidržavni elementi. Oni ispunjavaju „savesno i verno... sve državne i građanske dužnosti”, prožeti su težnjama koje se „kreću... u okviru državnog jedinstva i ugarskog ustava”. Ni u kom slučaju „oni ne traže posebni državnopravni položaj”.¹³

Za Polita se lako može utvrditi da je i na ovom zasjedanju, bio obavezno među onim narodnosnim poslanicima koji su uvek uzimali reč kad se raspravljalo o nekom pitanju, zakonu, ugovoru, čiji je sadržaj direktno ili indirektno tangirao njihov narod. Samo, dok je u tom pogledu u prethodnim trogodišnjim parlamentarnim razdobljima morao zaostajati iza Miletića, čije su interpretacije, i uopšte intervencije, spadale u relativno najbrojnije u celom Parlamentu, u ovom razdoblju Polit je od svih srpskih poslanika, uključujući i one iz redova vladine stranke, održao najveći broj govora. U njegovoj pojavi na govornici već se moglo zaključiti da se vodi rasprava o jednom od pitanja koja zadiru u životne problema Srba, bar sa nacionalnog stanovišta.¹⁴

Ni u toku ovog trogodišnjeg zasjedanja, međutim, nisu jedino poslanici opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke* ustajali u od-

¹³ OKN, 165—167. *Beseda dr Mihaila Polita-Desančića u adresnoj debati*, Zastava, br. 176 od 8/20. XI 1878; *Sve dosadanje besede Polita-Desančića*, I, 1861—1883, Novi Sad 1883 (u daljim navodima besede, I), 411.

¹⁴ Da ne bi utisak i o ovim izvanrednim Politovim doprinosima u borbi za nacionalna prava srpskog naroda bio jednostran, citiraju se ovde i kritičke reči iz jednog osvrta radikalnog tribuna Jaše Tomića na „najsvetliju stranu Politovog rada”, na Politove govore u Ugarskom parlamentu. Tim kritičkim rečima Tomić opisuje kako se „svaka 3—4. meseca pojavi” Polit „u saborskoj sednici, fino obučen sa veoma ozbiljnim ali i vrlo ljubaznim licem”. Onda njegovi „govori... sasvim odgovaraju njegovoj spoljašnjosti. Oni su po formi isto tako elegantni, ... u stvari strogi, ali se ujedno i veoma ljubazno osmehuju... Polit je na Ugarskom saboru isto tako svečano i rezolutno protestovao kao i Miletić, ali vrag bi ga znao, nije se onako primalo... Svaka revolucionarna reč iz Politovih usta izgleda kao da su je najpre umili, očešljali, obukli joj rukavice, pa tako pustili u svet” (Jaša Tomić, *Političko stanje Srba u Ugarskoj*, Beograd 1881, 29).

branu životnih nacionalnih interesa srpskog naroda. Kada su u pitanju bili vladini zakonski predlozi, zakoni, kao i izvesni postupci vladinih organa, kojima su očigledno povređena ili sužavana stečena crkveno-narodna autonomna prava, onda se i deo poslanika iz klupa vladajuće stranke javljao za reč radi ukazivanja na negativne posledice velikomađarskih odredaba. U toj poslaničkoj grupi posebno se isticao Mihailo-Miša Sabovljević. On se i inače malo razlikovao od opozicionih slobodoumnih *narodnjaka* u istupanjima na liniji srpske crkveno-narodne autonomije. Već je u budžetskoj debati, kojom je obično otpočinjao rad Parlamenta, pokazao otvoreno kako se ne miri sa neravnopravnim položajem naroda kome je pripadao u državi čiji je integritet branio. Kao poslanik vladajuće stranke izjasnio se za osnovu budžeta, i kao sa primedbom da to čini „uslovno”. Ali je u osvrtu na položaj Srba bio, moglo bi se reći, beskompromisan. Obelodanio je, služeći se nepobitnim podacima državne statistike, kako su školovani građani srpske nacionalnosti bili među onima nad kojima država primenjuje mere diskriminacije.

Od tadašnjih 1516 prvostepenih sudija bilo je svega 53 srpske narodnosti. Takve ili gore razmere preovladavale su u svim državnim službama: među 209 viših sudija (u apelacionim i kasacionim sudovima) bilo je samo osam Srba. U dalje navedenim strukama sličnih razmera, isticani su ovakvi odnosi: u sredini tužilaca — 146 prema 2 (1 u Somboru, 1 u Beloj Crkvi); u krugu javnih beležnika — 218 prema 3. U ministarstvima su proporcije bile još nepovoljnije. Niko od tamo zaposlenih srpskih službenika nije u to vreme uspeo da dosegne titulu ministarskog savetnika, samo su trojica bili u zvanju savetnika odeljenja. Položaj sekretara i kancelista (šef kancelarije) ostao je za Srbe nedostižan. Nije tada bilo nijednog velikog župana Srbina. Čak u Sabovljevićevom, kikinjskom kraju, gde je srpsko stanovništvo imalo relativno većinu, a u samoj Kikindi čak apsolutnu, vladali su nezadovoljavajući odnosi. Na primer, od deset sudija samo su dvojica bili srpske narodnosti.

Nezadovoljstvo sa stanjem u području školstva isto nije bilo bez osnova. Najviše protesta izazivala je uredba kojom su u bivšoj Vojnoj granici sve konfesionalne (srpske) škole pretvorene u komunalne. Zakon o narodnostima (44. z. čl.) nije adekvatno primenjivan ni u oblastima srednjeg i višeg školstva. Sabovljević, koji je priznavao politički primat Mađara u Ugarskoj, naročitu pažnju je obraćao na slobodni, autonomni ili opšti ravnopravni razvoj u domenima kulture i prosvete. Ipak i kao poslanik vladajuće stranke nije mogao ništa ili gotovo ništa da učini ni u pravcu traženih poboljšanja odnosa na suženim, kulturno-prosvetnim, poljima razvoja. Uzaludna su bila i njegova nastojanja da urazumi pobornike velikomađarstva i svemađarstva argumentima *jednakosti*. Oduvek su uzalud ponavljane reči onih koji su *jednaki* dok se u ime države, ili društva traži da ispune svoje obaveze, a prema kojima ostaju u važnosti merila nejednakosti, manje vrednosti kada se vodi računa o njihovim potrebama. Većina se, dakle, nije dala impresionirati ni poentom zaključaka kojima je Sabovljević upozoravao: „Kad smo dobri za

„honvede“ valja da smo dobri i za državne činovnike”. Ili: „Kada snosimo svi jednake terete, valja da svi i jednaka prava uživamo”¹⁵

Poslanici srpske narodnosti sa klupa ugarsko-mađarskih stranaka javljali su se za reč i u raspravama koje su zadirale u opšte, privredne, socijalne, zdravstvene probleme. U ovim pitanjima njihova angažovanost je bila uočljivija nego kod *narodnosnih* opozicionih poslanika. U angažovanosti na tim životnim problemima treba takođe tražiti razloge njihovih izbornih pobeda nad kandidatima gotovo isključivo nacionalno-politički usmeravane *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Poslanik M. Janković, na primer, na sednici Parlamenta od 10. marta 1879, na kojoj se raspravljalo o budžetskim izdacima za nasipe, odnosno za ustanove zadužene da vode brigu o zaštiti od poplava, ukazao je na izvesne nedostatke u radu jednog od takvih društava i tražio od ministra za javne radove i saobraćaja mere, i izmenu zakona radi efikasnijeg rešenja iskrsljih problema.¹⁶ Povodom izliva reke Tise i poplava u ugroženim područjima titelskog sreza, drugi srpski poslanik vladajuće stranke ugarsko-mađarskih liberala Petar Stojković uputio je interpelaciju istom ministru, devet dana kasnije, 19. marta, i zatražio njegovu hitnu intervenciju sa ciljem da se poveća efikasnost pomoći tamošnjem stanovništvu.¹⁷ Jednom je i Miša Sabovljević interpelisao u vezi sa poplavama u svome kikičkom izbornom srezu. Tražio je da se preduzmu mere protiv vinovnika nesreće koja je prouzrokovana prodorom vodene stihije preko nasipa usled odluke vlastelinstava, uz podršku lokalnih vlasti, da se ne dozvoli predviđeni ispusť nabujale vode u njihovom hataru.¹⁸ Angažovanost vladi odanog poslanika Petra Stojkovića, koji je po profesiji bio lekar bila je vidljiva i u debati u kojoj se povelá kritička reč o lekarima u unutrašnjosti zemlje. Stojković je nastojao da odbrani lekare, posebno one opštinske, u *državnoj službi*, od *nepravednih* kritika, ukazujući na *normalnu* nedovoljnu pripremljenost početnika, na produžene loše uslove rada, slabe plate, koje ih tište i nagone da spas traže u privatnoj praksi. Prilikom je Stojković iskoristio i da ukaže na potrebu da se izmenom odnosnih odredaba zakona poboljša položaj tih lekara.¹⁹

Da se poslanici narodnosti usredsređuju samo, ili uglavnom na pitanja koja zadiru u nacionalne životne probleme srpskog naroda, a da istim pitanjima obraćaju neophodnu, pažnju i pojedini narodni predstavnici sa liste vladajuće stranke, potvrdilo se nekoliko puta u ovom trogodišnjem parlamentarnom razdoblju. Posle adresne rasprave prva debata na kojoj se Politova reč ponovo čula, odnosila se na deo Berlinskog ugovora kojim se ozakonjuje okupacija Bosne i Hercegovine u parlamentu Ugarske. Oštrice ovog njegovog govora, na sednici od 26. marta 1879, bile su uperene protiv ugovornog akta kojim se ne oslobađaju već po-

¹⁵ Govor Mihaila Sabovljevića, velikokikičskog poslanika prilikom budžetske debate u sednici Ugarskog sabora od 24. februara 1879, Zastava, br. 25 od 18. II/2. III 1879; OKN, 1878—1881, III, 154—161.

¹⁶ OKN, 1878—1881, IV, 92—93.

¹⁷ Isto, 282.

¹⁸ OKN, 1878—1881, XIX, 73—74.

¹⁹ OKN, 1878—1881, IV, 244—245.

novo porobljavanju zemlje nastanjene Srbima i drugim Južnim Slovenima. Zato se ističe kako „Berlinski ugovor nije rešio istočno pitanje već ga je” samo iskomplikovao, „zapleo”. Zatim, kako je jedna „ustavna vlada” Mađarske smela da primi „odgovornost” za akt okupacije, kada je „javno mnjenje u Ugarskoj” i kada su *sve* stranke, ne izuzimajući ni vladajuću mađarsku, bar po istinskom raspoloženju većine, bile u suštini protiv okupacije? Najzad, „čitava okupacija” rezultat je antislovenske politike Austrije i „uperena je protiv slovenskog življa”.²⁰ Zato, u stvari, i Polit nije prestajao da diže glas protiv nje.

Mađari, njihove stranke i njihovi listovi, naročito oni sa *levice*, iz kruga *košutovaca*, bili su mahom protiv okupacije i ove Politove govore, za razliku od drugih, jednim delom su odobravali i pozdravljali. Samo su njihovi razlozi pri tom bili drugi. Kod njih je postojao strah od povećanja broja Slovena u Monarhiji, budući da su im i inače zadavali najveće brige zbog mnogobrojnosti i nepomirljivosti, a uz to — njima se podgrevala i teza o potrebi pretvaranja dualističke Monarhije u Trijalističku.

Debata koja je privlačila pažnju otporom gotovo svih srpskih poslanika, kako opozicionih tako i vladinih, odnosila se na zakonski predlog o obaveznom učenju mađarskog jezika u osnovnim školama. Prvi srpski poslanik koji je uzeo učešća u ovoj debati bio je iz klupe vladajuće ugarsko-mađarske Liberalne stranke, Petar Stojković. Jedino njegov *narodonosni* govor na sednici od 29. aprila 1879. izazvao osećanja revolta u sredini srpske narodnosti. Jedini se on od srpskih poslanika izjasnio otvoreno, bez ikakvih rezervi, apodiktčki u prilog tog zakonskog predloga. Čak je naglasio da je takav zakonski predlog trebalo da bude podnesen i izglasan u Parlamentu već desetak godina ranije, još 1867. zajedno sa nagodbenim zakonom. Po njemu, kao i po obrazloženjima mađarskih zakonodavaca, ovo je neophodno u interesu ugarskog zajedništva sa ciljem da svi narodi Ugarske, zbliženi znanjem državnog, mađarskog jezika budu što pre i što više zahvaćeni, prožeti, amalgamirani idejama jednog *političkog naroda*. Za režimlje kakav je bio Stojković, presudna su bila režimska rasuđivanja kojima se dokazivalo da je nepoznavanje državnog jezika otuđilo manjinske narode, narodnosti od države. Uz takvo rezonovanje nije se moglo doći do zaključka da je neravnopravna državna politika mađarskih upravljača dovodila do otuđenja pripadnika nemađarskih naroda.

Od poslanika Stojkovićeve vrste nije se moglo očekivati da će uočiti zbog sebe i zbog svojih sunarodnika apsurdnost ideje o *jednom političkom narodu* u jednoj mnogonacionalnoj državi. On neće prihvatiti objašnjenja da se iza te teze skriva *politika* hegemonski vaspitanih i zainteresovanih predstavnika gornjih, ovde — aristokratskih i buržoaskih slojeva „vladajućeg” naroda, kojom se ide za tim da se što lakše i brže izdejstvuje kapitulacija, potčinjenost, asimilacija, nestanak ostalih, „niževrednih” *nevladajućih* narodnosti. U njegovom govoru ponavlja se, ili

²⁰ *Besede*, I, 414—422. OKN, 1878—1881, V, 76—79.

spontano iz uverenja lakovernih ili računski iz potrebe karijeristički nastrojenih, argumentacija koja je na *liniji* kojom se usmerava državna politika vladajućih, na izgled uvek u dobroj nameri, u ovom slučaju radi lakšeg sporazumevanja ljudi istog državljanstva i istih državno-pravnih interesa.²¹ Ipak, ovog puta, sa ovakvom argumentacijom neće ga podržati nijedan od srpskih poslanika, uključujući i one koji su pripadali kao i on vladajućoj ugarsko-mađarskoj Liberalnoj stranci.

Odmah posle Stojkovića govorio je Polit, verovatno da bi argumentima dubokog poznavao nacionalnih problema u okvirima ne samo jedne već niza evropskih država, uz primenu komparativnog metoda ubeđivanja, obezvredio, bar u očima onih kojima je stalo do istine, verbalističke režimske argumente predgovornika, ukazavši i na prave, antinarodnosne ciljeve novog zakonskog predloga. Mnogima je moralo postati jasnije kako „ovaj zakonski predlog nema” navodnu „prosvetnu”, kulturnu, opštjeljudsku „već *političku celj*”. Njegova svrha otkrivala se u nameri da potpomogne, ubrza, otvori „sredstvom mađarskog jezika *državnu* i nenasilnu” asimilaciju, „državno preliivanje i pretapanje *sviju narodnosti*” Mađarske „u jednu mađarsku” naciju.

Pri tumačenju različitih značenja u misaonoj kategorizaciji *nacije*, *naroda* i *narodnosti* Politova razmatranja nisu najsavremenija i već tada nisu mogla doprineti poimanju tih pojmova u istorijskim relacijama, bez poznavanja i uvažavanja odnosnih klasnih komponenata. Ali primerima razvijenijih i nerazvijenijih naroda, društava i država kroz njihovu istoriju Polit je uspeo da potkrepi neoborivom argumentacijom svoja narodnosna tvrđenja i uveravanja. Pokazao je kako se u novom veku, dobu nacionalnih pokreta „zakonodavnim ili administrativnim putem ne da” više državotvorna asimilacija „postići” već i stoga što tamo gde nema civilizatorskih preduslova i „uslova za tu asimilaciju, tu se ona ne da dekreirati”.

Polit je dokazao i opravdanost optužbe kojom se utvrđivala misao o *evoluiranju* mađarske državne politike u nedemokratskom antinarodnosnom pravcu. Po školskom zakonu iz 1868. u narodnosnim osnovnim školama obavezna nastava mogla je biti samo na maternjem jeziku đaka. Prema narodnosnom zakonu od iste, 1868. godine (44. zak. čl.) autonomna prava narodnosti na područjima prosvete i kulture, iako su izazivala i dalje kritičke primedbe, bila su i po proceni narodnosnih predstavnika prožimana duhom demokratske tolerancije. Deset godina kasnije, umesto da se teži proširivanju dotada proklamovanih narodnosnih prava, ide se ka realizaciji planova sužavanja ranije stečenih pogodnosti. Nije bilo, dakle, teško predvideti, i po Politovim upozorenjima, kako će već novi školski zakon (kao zak. čl. XVIII/1879) o obaveznom učenju mađarskog jezika u osnovnim školama više „uspaliti” nego utišati nacionalne „strasti” u međunacionalnom saobraćaju mađarskog naroda i nemađarskih narodnosti.²²

²¹ OKN, 1878—1881, V, 251—254.

²² Isto, 254—257, *Besede*, I, 425—433.

Već po direktnim reagovanjima ministra predsednika Kalmana Tise, ministra prosvete Agoštona Trefora i još nekih mađarskih predstavnika na govor Polita-Desančića moglo se videti da se vladajuće stranke i ličnosti Mađarske neće pokolebati u svojoj mađarizatorskoj misiji. One su se i dalje rečima izjašnjavale protiv nasilne mađarizacije; navodno, takođe su došle do zaključka da je vreme prisilnih asimilacija prošlo.²³ Ali odustati od pokušaja ubrzanja procesa prirodne asimilacije narodnosti nisu htele ni mogle s obzirom na brojčanu premoć pripadnika nemađarskih nacija velikomađarski koncipiranoj državi. Pošto se neprirodnim prisilnim merama prirodni procesi ne mogu pospešiti, upravljačima nacionalno jedinstvene Mađarske neće preostati drugo, s obzirom na njihove hegemonističke ideje i navike, no da se napuštanjem gotovo svih obzira sve više opredeljuju za neprirodne veštačke procese, za politiku koja se iskazuje rezultatima nasilne asimilacije, bezuslovnog potčinjavanja i sarađivanja, što potpunijeg eliminisanja narodnosti, svuda gde je to nužno, neophodno, ili čak samo poželjno. Naravno, to se moglo izvesti u granicama izvodljivog s obzirom na režim koji nije totalitaran, u kome postoji parlamenat sa više stranaka i stranačkih strujanja, gde deluje legalno najraznovrsnija opozicija, od krajnje, aristokratske i buržoaske desnice do ekstremne, proletherske i poluproletherske levice, gde prilično slobodna štampa utiče na javno mnjenje, gde, prema tome ni narodnosti nisu mogle biti lišene svih svojih sredstava odbrane, pa i napada.

U uzaludnim nastojanjima da se mađarski predstavnici u Parlamentu ubede u nesprovodljivost intencija novog zakonskog predloga, u njegovu štetnost i sa stanovišta državnih interesa Mađarske, posebno se ističe govor Miše Sabovljevića, na sednici od 1. maja 1879. s obzirom na njegovu *vladinu* stranačku pripadnost. Nije se ustručavao da kritikuje velikomađarsku državnu ideju koja se zasnivala isključivo na nacionalnoj koncepciji Mađara, a ne i na narodnosnim koncepcijama nemađarskih naroda u državi. Po merilima *državljanskog patriotizma*, Sabovljević se kao poslanik vladajuće ugarsko-mađarske *Liberalne stranke* i ovog puta izjašnjavao za integritet Mađarske, zasnovan na istorijski *opravdanim* naslednim pravima svih zemalja i naroda pod okriljem krunne sv. Stevana. Prema tadašnjim vladajućim normama, on je priznavao primat — „hegemoniju” Mađara „nad ostalim narodnostima”, ali pod uslovom da se i nemađarskim narodima „narodnost i jezik ne samo *de iure* već i *de facto* — ne samo u teoriji već i u praksi priznaje i respektuje”.

Za Sabovljevića, kao što je već konstatovano, jezično je pitanje bilo primarno u slobodnom razvoju narodnosti. „Misao da narod o jeziku svome paladijum svog *narodnog* duha i karaktera i *narodne* civilizacije brani” nije zastarela, ona je „odlučno . . . nova, moderna misao” — isticao je on. Stoga je i predočio poslanicima da će učinak od novog zakona biti suprotan onome što su očekivali: izazivaće odbojnost, nepo-

²³ Replika Kalmana Tise na govor Mihaila Polita-Desančića, 29. aprila 1879, OKN, 259.

verenje, revolt; umesto da postane element lakšeg sporazumevanja i bržeg približavanja, biće izvoriste novih nesporazuma i daljih distanciranja. Kao memento u njegovoj argumentaciji poslužila su slična uzaludna nastojanja Austrije u doba Josipa II da nametanjem nemačkog jezika ubrza proces germanizacije. Tada su Mađari prednjačili u otporu, koji je onemogućio stabilizaciju centralističkog austrijskog carstva tako da je na kraju stvaranje dualističke monarhije postala neminovnost.²⁴

Sledećeg dana, 2. maja 1879, ustao je da govori protiv zakonskog predloga o obaveznom učenju mađarskog jezika opet jedan srpski poslanik iz klupe vladine stranke, Miloš Dimitrijević. Njegovo opoziciono istupanje imalo je veći efekat neočekivanosti, on je spadao u najstarije i najvernije poslaničke predstavnike vladajuće stranke. Već je po četvrti put zastupao svoj kulpinski srez u parlamentu. Ovog puta, suprotstavljajući se zakonskoj osnovi iza koje je stajala njegova stranka, poslužio se argumentacijom koja se zasnivala većim delom na tvrdnji narodnosne opozicije da će se tim zakonom kršiti odredba zakona o narodnostima iz 1868. Ali je za njega verovatno bio važniji argument kojim je dokazivao da će taj zakon delovati negativno na odnose zbližavanja naroda i narodnosti Ugarske, za šta se već godinama najviše zalagao.

Miloš Dimitrijević insistirao je na mišljenju da državna vlast ne treba i ne sme da „primorava“ decu „da uče strani jezik jedino stoga što je to zvanični jezik“. Ukazao je na misao zakonske koncepcije (prema zak. čl. 44/1868) po kojoj bi vlasti „u interesu“ državne „uprave“, kao i naroda, morale „u svakoj struci“ postaviti činovnike „koji razumeju i govore jezik dotične narodnosti“. Sugerisao je vladi da, ako već hoće na svaki način da ubrza učenje mađarskog jezika u nemađarskom delu stanovništva, neka to učini na probitačniji način. Neka u krajevima nastanjenim narodnostima otvori „privredno, baštovanske, vinarske, zanatske“ i druge srednje i više stručne škole, u kojima bi onda za takva znanja zainteresovana omladina sa zadovoljstvom učila i naučila neophodni mađarski jezik. Zaključak da se zakonom koji deluje „provokativno“, koji preopterećuje najmlađe školske naraštaje jednom suvišnom obavezom, koji izaziva negativne reakcije sredine u kojoj se sprovodi — ne može postići željeno ni u smislu vladinih želja, a kamoli narodnosnih, bio je ubedljiv.²⁵ Ali, naravno, ne za one — velikomađarskim idejama i vizijama opterećene predstavnike — koji se nisu mogli ubediti takvim argumentima i zaključcima.

Jedan od najtemeljitijih govora protiv zakonskog predloga o kome se debata prilično oteгла, usled opozicije gotovo svih narodnosnih poslanika, pored srpskih najviše rumunskih — održao je Nika Maksimović, u to vreme, posle Polita najpoznatiji rukovodeći član opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Njega je inače već, kako znamo, bio glas oportuniste, i kroz nekoliko godina on će odista biti glavni zagovornik i tvorac novog, oportunističkog programa *Narodne stranke*. Sada se, me-

²⁴ Isto, 290—295; Zastava, br. 60 od 25. IV/17. V 1879.

²⁵ OKN, 1878—1881, V; Zastava, br. 61 od 27. IV/9. V 1879.

đutim, suprotstavljao najnovijim zakonskim merama i intencijma vlade rečitošću doslednog, beskompromisnog *narodnjačkog* opozicionara. Ustanovio je da se tom zakonskom osnovom vlada meša i u autonomne poslove organa srpskog crkvenog narodnog sabora, čiji je školski savet već po ranijim preporukama ministra vere i prosvete, radio na sprovođenju novog nastavnog programa da bi se uvelo fakultativno učenje mađarskog jezika u svim srpskim (po zakonu, konfesionalnim) školama. Zatim je utvrdio na osnovu istraživačkih rezultata navedenih najpoznatijih svet-skih pedagoga kako je apsurdno prisiljavati decu osnovnoškolskog uzrasta da pored maternjeg uče i jedan strani jezik. Napokon, produbio je i argument kojim se ukazivalo na pouke uzaludnih pokušaja austrijske germanizacije pomoću obaveznog nemačkog jezika u vreme vladavine Josipa II.

Maksimović je predočio poslanicima kako se već pod Austrijom deviza o jedinstvu države i naroda, po receptu „Država mora raditi na tome da postane jedan narod” („*Den Staat muss darauf arbeiten, ein Volk zu werden*”) pokazala neostvarljivom. Mnogonacionalna austrijska carevina nikakvim sredstvima nije mogla biti pretvorena u nacionalno homogeno austrijsko carstvo. Ni višenacionalna Ugarska neće, bez obzira na upotrebljena sredstva, moći da se preobrati u jednonacionalnu Mađarsku. To se potvrđuje i činjenicom da je zakon dekretiranja *mađarska politička nacija* (mađarski politički narod) ostala apstrakcija, u značenju neostvarenog i neostvarljivog pojma, izmišljenog iz hegemonističkih pobuda moćnika.

Ni Maksimović se nije zanosio iluzijom da će svojim argumentima uticati na ishod glasanja. Tu se nije radilo — kako je sam naglasio — o okupaciji Bosne i Hercegovine, protiv koje su se izjašnjavali mnogi Mađari tako da je postojala mogućnost da ovu okupaciju ne potvrdi većina u Parlamentu. Zakonska osnova u službi mađarizacije, međutim, delovala je opojno na sve poslanike zahvaćene idejama svemađarstva ili velikomađarstva. Sumnje nije moglo biti: Parlament će velikom većinom izglasati taj zakonski predlog. Ipak poslednje Maksimovićeve reči koje je dobacio ozarenim poslanicima da bez obzira na ishod glasanja u Parlamentu, ostaje presudan *glas većine* (naroda) *izvan* Parlamenta, a on može da deluje impresivno.²⁶ Ta će većina postati faktorom koji osujećuje i realizaciju planova vezane za ovaj mađarizatorski zakon.

Peti, poslednji srpski poslanik koji je ustao da govori protiv ovog zakonskog predloga, bio je preostali predstavnik *Srpske narodne slobodoumne stranke* Antonije Hadžić. Njegovo je kritičko izlaganje spadalo u najkraće (najduže su govorili, oko sat i po, Sabovljević i Maksimović). Naglasak je stavio na jezičke i druge elemente nacionalnosti koji su tokom XVIII i XIX veka postali primarni kod svih, ili gotovo svih evropskih naroda, pa prema tome i srpskog, kao i mađarskog. Njihovo remećenje u međunacionalnim odnosima izazivaju nove i pogoršavaju stare konfliktna situacije. Zato se on zadovoljava ponavljanjem

²⁶ OKN, 1878—1881, V, 337—342; Zastava, br. 62 od 29. IV/11. V 1879.

upozorenja: nametanje zakona o obaveznom učenju jezika mađarskog naroda u školama nemađarskih narodnosti samo će povećati i produbiti a ne smanjiti i oslabiti postojeće odnose nepoverenja i razdora.²⁷

Od nekoliko stotina poslanika mađarske nacionalnosti tek se jedan pridružio narodnosnim poslanicima u žigosanju zakona o kome je parlamentarna debata (u načelu i pojedinostima) trajala 9 dana, od 29. aprila do 7. maja 1879. Bio je to Lajoš Močari, poslanik sa krajnje levice, čuven po svojim radikalnim istupanjima na strani ugroženih narodnosti, zbog kojih je često dolazio u sukob i sa svojim poslaničkim drugovima iste, *Nezavisne stranke* košutovaca. Pokušao je „otvoreno i svom objektivnošću”, potiskujući osećanja usamljenosti u atmosferi kolektivne zaslepljenosti sunarodnika, da dokaže, prvenstveno u interesu same mađarske države i samog mađarskog naroda, štetnost i nesprovodljivost predloženog zakona. Utvrdio je, poput narodnosnih poslanika iako suprotno uveravanjima sa mađarske strane, da postoje jasne namere širenja mađarskog jezika iz asimilitarskih pobuda na račun drugih i to „sredstvima državne sile”. Bio je ubeđen, pa je hteo i ostale mađarske poslanike da ubedi kako se u tome ne može i neće uspeti, a odijum će pasti na mađarsku državu, na mađarstvo zbog takvih nastojanja.

Močari je znao za mađarske komplekse izazvane većim brojem žitelja narodnosti u mađarskom kraljevstvu. Zato je upozoravao da se i velika mađari moraju pomiriti s tim da se nacionalno raznorodno petnaestmilionsko stanovništvo Mađarske ne može nikakvim sredstvima pretopiti u jednorodno mađarsko. Umesto politike mađarizacije, koju je smatrao i utopističkom i nasilnom, predložavao je prednosti saradničkih političkih koncepcija u duhu u kom su one bile razrađene posle tragičnih 48-aških događaja a, početkom 60-ih godina sve do Nagodbe u izvesnoj meri one su i sprovedene za vreme zajedničke borbe protiv austrijskog apsolutističkog hegemonizma.²⁸

Sva nastojanja da se predstavnici Mađarske vrate na kolosek razumnih pregovora sa predstavnicima pojedinih narodnosti radi uspostavljanja ravnopravnih odnosa među narodima raznih nacionalnosti Ugarske bila su uzaludna. Pošto su izdejstvovali dualističko preustrojstvo monarhije, mađarski političari, uključujući i one u opoziciji, sve više su se zanosili idejama izgradnje velike Mađarske, u budućnosti sa pretežnim mađarskim stanovništvom. Zakon o obaveznom učenju i obaveznoj nastavi mađarskog jezika već počev od osnovne škole, izglasan jednodušno (izuzev jednog jedinog mađarskog glasa) glasovima mađarskih poslanika, imao je da bude, po njihovoj zamisli, jedan od prvih beočuga u lancu koji se pripremao za narodnosti radi ostvarenja tih ideja.

Baš zbog toga je i otpor u sredini narodnosti bio gotovo jednodušan. Poslanicima koji su se suprotstavljali tom zakonskom predlogu upućivani su pozdravni telegrami iz svih krajeva u kojima žive narodnosti. Zato što se izjasnio za taj predlog jedini i od srpskih vladinih poslanika,

²⁷ OKN, 1878—1881, V, 373—374; Zastava, br. 63 od 1/13. V 1879.

²⁸ OKN, 1878—1881, V, 261—266; Zastava, br. 60 od 25. IV/7. V 1879.

poslanik Stojković, bio je obasut preko štampe, i to ne samo srpske, već i rumunske, pa i druge, rečima najvećih pogrda kao da je počinio delo nacionalnog izdajstva. Predstavnici visokog klera su tom prilikom takođe optuživani zbog neispravnog držanja, zato što kao članovi gornjeg doma po položaju nisu glasali protiv zakonskog predloga, poput rumunskih episkopa, već su našli za probitačnije da budu odsutni.

Ovakvo reagovanje zbog zakona kojim se olakšava i ubrzava učenje jednog stranog, a uz to državnog, zvaničnog jezika, ne bi bila ni razumna ni razumljiva da se iza njegova teksta nije skrivala drukčija prava namera zakonodavne i izvršne vlasti. Za tu skrivenu, odnosno nedorečenu ili nerečenu nameru znale su narodnosti i njihovi predstavnici, po zakonitosti životne prakse, pa su logično svom snagom dizali glas protiv nje i činili sve da je osujete.

Sledeći zakonski predlog koji je prisilio prvog predstavnika *Srpske narodne slobodoumne stranke* Polita Desančića da u ime svoje stranke i narodnosti nastavi sa dezavuisanjem vladine politike odnosio se opet na jedno od pitanja vezanog za okupaciju Bosne i Hercegovine. Radilo se o novoj, austrougarskoj državnoj upravi na okupiranom bosansko-hercegovačkom području. Srpska javnost u Ugarskoj i dalje je bila preokupirana tim pitanjem pa je Polit, odmah posle uvodnih reči izvestioca, uzeo reč na sednici od 10. novembra 1879, da izrazi i objasni nezadovoljstvo Srba sa postojećim stanjem u tim provincijama. Ova su nezadovoljstva pothranjivana činjenicom da Austro-Ugarska nije pokazala spremnost ni za rešavanje dvaju osnovnih pitanja koja su najviše tangirala tamošnje Srbe: „pitanje istočno-pravoslavne crkve i velevažno agrarno zemljišno pitanje”.

Predstavnici srpskog naroda u Monarhiji bili su za to da pravoslavna crkvena jurisdikcija u Bosni i Hercegovini, ukidanjem omrznete jurisdikcije carigradskog patrijarha, posebno grčkih fanariotskih vladika, potpadne pod jurisdikciju karlovačke srpske patrijaršije. Međutim, nije trebalo dugo čekati pa da se vidi kako i ta želja neće biti ispunjena. Austrijske vlasti oduvek su strahovale od integracionih procesa i akata naročito Srba. Da su mogle rasparčale bi i jedinstveno područje karlovačke patrijaršijske jurisdikcije u dotadašnjim državnim granicama. Njeno proširenje uporedo sa proširenjem državnih granica moralo je, dakle, biti razmatrano kao nešto što nije u interesu državnog integriteta.

Drugo, agrarno pitanje još je više bilo *nerešljivo*, uprkos željama većine srpskog, a i ostalog seljačkog stanovništva svih nacionalnosti. Polit kao učenik poznavalac i mađarskog i bosansko-hercegovačkog turskog feudalizma uspeo je da svojim instruktivnim uporednim izlaganjem zainteresuje u tom pogledu neobaveštene mađarske poslanike. Ali za neku akciju u prilog svojih teza zarad promene ne lošeg, već *užasnog* stanja u tim provincijama nije, naravno, mogao da ih ni načelno pridobije, a kamoli praktično da ih pokrene. Citirao je renomirane poznavaoce koji su bili utvrdili kako „u Bosni (i Hercegovini) ništa nije (bilo) određeno, ništa . . . osigurano, ni pravo, ni pravni naslov, ni stvari, ni osobe”. Posvedočio je, kao pravnik koji je svojevremeno na tim poslovima radio

u Beču, da je Austrija pre okupacije „podupirala” molbe, žalbe i zahteve „raje” koja je morala svojim begovima davati i trećinu od plodova svog rada i ići „na robotu, begluk”, a nije imala ni svoja „selišta”, ni pravno zasnovana prava za dobijanje „selišnih” dobara, kao svojevremeno urbarijalni kmetovi posle ukidanja kmetstva u Ugarskoj.

Kada je Austrija, odnosno Austro-Ugarska okupirala te provincije, politička blagonaklonost prema potrebama seljačkih masa zamenjena je probitačnijom politikom blagonaklonog držanja prema begovima. Polit nije mogao drugo do da ukaže na kratkovidost te politike upozoravajući predstavnike naroda kako pod Austro-Ugarskom nije otklonjena „opasnost da će se pokreti i ustanci (ili drukčiji izlivi nezadovoljstva) sve jednako povtoravati kao i pod Turcima”.²⁹ Naravno, Politovo istupanje protiv navedenog zakonskog predloga kao i protiv same okupacije Bosne i Hercegovine, nije imalo nikakvog uticaja na ishod glasanja u Parlamentu. Na to nisu mogli uticati ni brojni glasovi protivnika sa klupa Košutove leveice. Vlada je imala svoju mamelučku većinu. Ona nije mogla biti pokolebana nikakvim argumentima. Ipak je važno da ni ova prilika nije propuštena od strane predstavnika *Srpske narodne slobodoumne stranke* da se pokaže svetu kako još nije slomljen otpor *narodnjaka* u borbi protiv vladinih antisrpskih i antislovenskih poduhvata.

Da se vlada odlučila za drastičnije sužavanje prava narodnosti, posebno srpske, postalo je još očiglednije krajem 1879 penzionisanjem patrijarha Prokopija Ivačkovića i naimenovanjem vladike Germana Anđelića za administratora. Penzionisanje patrijarha bilo je obrazloženo ostavkom usled bolesti, a naimenovanje administratora potrebom da se hitnim postupkom privremeno ispuni upražnjeno patrijarhovo mesto. Svako je, međutim, znao da je ostavka iznuđena, zbog patrijarhove *prevelike* popustljivosti u odnosima sa narodno-crkvenom poslaničkom većinom stranke *narodnjaka*, a da je Anđelić postao administrator zbog svog osvedočenog oportunitizma u odnosima sa vladom.

Usled takvog čina u javnosti su izbila na površinu nezadovoljstva, snagom elementarnih potresa, dotle neviđenih razmera i trajanja. Protesti na zborovima i stranicama štampe, u rezolucijama, člancima, govorima rasli su iz dana u dan. U Parlamentu je na adresu predsednika vlade Kalmana Tise, uputio 13. marta 1880. interpelaciju Nika Maksimović. Potpisala su je tri poslanika *narodnjaka*, pored Maksimovića, još Jovan Subotić i Antonije Hadžić. Polit je bio odsutan, a Subotić je svojim potpisom potvrdio da je kao nepopustljivi antiklerikalac ostao na liniji dosledne borbe za srpska autonomna prava u okvirima Narodno-crkvenog sabora, iako je u svojstvu poslanika Hrvatskog sabora već prešao u tabor režimskih *narodnjaka* Hrvatske.

Nika Maksimović u prilično opširnom obrazloženju interpelacije pozivao se na autonomna prava Narodno-crkvenog sabora, potvrđena zak. čl. IX iz 1868, pored ranijih potvrda, putem *deklaratorija*, počev od do-

²⁹ OKN, 1878—1881, V, 46—50; Zastava, br. 167 od 2/14. XI 1879; *Besede*, I, 435—447.

laska Srba u ove krajeve, da bi dokazao nezakonitost akata o penzionisanju jednog patrijarha i naimenovanju jednog administratora. Isticao je i kako jednostrane odluke mađarske vlade navode na zaključak da patrijarh, odnosno administrator Patrijaršije nije više „organ crkve” i Crkveno-narodnog sabora pravoslavnih srpskih građana u Mađarskoj „već... organ svetovne vlasti” Mađarske. Vlada je ignorisala tom prilikom i odredbe Saborskog ustrojstva iz 1875. iako ih je „jedva jednom” potvrdila „posle dugih muka”. Po odredbama tog Ustrojstva, ona nije mogla da odredi penzionisanom patrijarhu ni godišnju rentu od 24000 forinti, a kamoli „isto toliku svotu godišnje kao stalnu nagradu iz prihoda karlovačke arhiepiskopije i... mitropolije” novoimenovanom administratoru. Po potvrđenom Saborskom ustroju pravo izbora patrijarha, odnosno administratora, kao i „pravo raspolaganja sa narodno-crkvenim dobrima” pripadala je Saboru, a ne vladi. Zato se, ukratko, ovom interpelacijom traži od vlade, odnosno predsednika vlade: da obelodani i obrazloži ostavku patrijarha Ivačkovića; da navede na osnovu kojih zakona i zakonskih odredaba su donesene ovde osporavane odluke; i da dâ izjavu o tome kada će se povratiti redovno, zakonito stanje u području crkve i narodno-crkvene autonomije.³⁰

Predsednik vlade, Kalman Tisa, u odgovoru na ovu interpelaciju, gotovo u uobičajenom parlamentarnom roku, sa malo zakašnjenja iz objašnjenih razloga, posle nešto više od 6 sednica 30. aprila 1880, pokušao je podrobnom analizom *stanja stvari*, svojevršnom interpretacijom odnosnih zakona, zakonskih odredaba, i odredaba i praksom provedenih zakonskih prava da dokaže stvarnu opravdanost i zakonitu osnovanost navedenih spornih odluka. Tumačenja su bila sofistički isforsirana i nikako ne bi mogla zadovoljiti nekog neutralnog slušaoca. Ipak, — možda ne bi trebalo ni reći — ona su prihvaćena sa odobravanjem od strane vladajuće poslaničke većine.³¹

Nika Maksimović se naravno nije mogao zadovoljiti odgovorom. Izrazio je i svoju zabrinutost za budućnost pošto je iz odgovora predsednika vlade (da navedenim odlukama nisu počinjene nikakve nepravilnosti i nezakonitosti, da u područjima narodno-crkvene autonomije ne postoji vanredno stanje, da je sve onako kako treba da bude — u granicama vladinih ingerencija) proizlazi zaključak da će sve ostati onako kako je to bilo rešeno u vladinim kancelarijama. Vlada nije dozvolila kolebanje i nikakvim protivargumentima. Maksimović ih je kao dobar poznavalac i kanonskog i državnog prava u svojoj replici iznosio na pretek, ispravljajući i pobijajući navode predsednika vlade od tačke do tačke.

U verbalnom duelu između Tise i Maksimovića, kojim se završila ova debata, postalo je samo razgovetnije da je pravo na strani predstavnika srpskih *narodnjaka*, a sila na strani upravljača mađarske države.³² Silom je bila iznuđena ostavka patrijarha Ivačkovića jer po kanonskom

³⁰ OKN, 1878—1881, XI, 90—93; Zastava, br. 36 od 7/19. III 1880.

³¹ OKN, 1878—1881, XIII, 65—68; Zastava, br. 60 od 20. IV/2. V 1880.

³² OKN, 1878—1881, XIII, 68—73; Zastava, br. 61 od 23. IV/5. V 1880.

pravu patrijarh nije mogao dobrovoljno napustiti svoj položaj i ako bi to učinio pravilom izuzetka, morao je za to imati pristanak Sinoda. Silom je takođe postavljen za administratora, kao što će biti i za patrijarha, vladika German Anđelić, jer se znalo da Sabor u čijoj je pravnoj nadležnosti izbor bio ne bi to nikad učinio.

Pre Tisinih odgovora na Maksimovićevu interpelaciju i Maksimovićevih replika u vezi sa iznenadnom i iznenađujućom promenom na položaju vrhovnog poglavara Srpske pravoslavne crkve, Polit je takođe, u budžetskoj debati, iskoristio priliku za kritički, protestni osvrt, na navedene nezakonite vladine odluke. Na sednici od 13. aprila 1880, istupajući protiv budžetskih stavki namenjenih Ministarstvu vera i prosvete, on je svoj stav detaljnije obrazložio sa najviše argumenata o *štetnom i opasnom pravcu* „koji” Tisina „vlada u veroispovednim stvarima ima”, konkretno u slučaju penzionisanja patrijarha i naimenovanja administratora. Usput rečeno, Politova informacija o vezi između Germanovog naimenovanja za administratora karlovačke mitropolije i namere bečkih vladajućih krugova da ga postave za episkopa u Bosni i Hercegovini zasniivala se na domišljanjima. Ugarska vlada, koja je oduvek zazirala od integracionih pojava u srpskim područjima, jedva je tom prilikom imala nameru „da jednim udarom dve muve pogodi, da svog ljubimca za Bosnu preporuči i na stolicu patrijaršku popne” — kako je to govorio Polit. Naprotiv, učiniće Germana patrijarhom, zato što se on na tom položaju neće eksponirati u *pronarodnjačkim* nastojanjima da se bosansko-hercegovačka crkva priključi jurisdikciji karlovačke patrijaršije već će se prikloniti planovima i odlukama peštanskih upravljača u sadejstvu sa bečkim. Ali, ako Polit nije bio ubedljiv u pokušaju da u potpunosti razjasni spregu Mađara i Germana preko bosansko-hercegovačkih veza (i Tisa ga je u replici lako demantovao), njegove su reči upozorenja na opasnosti od daljih povreda autonomnih prava Srba zvučale smelo, snažno, dalekovidno.

Kad eliminišemo ono što je rekao, što se često u trenucima ogorčenja zbog doživljenih *sadašnjih* neprilika kazuje o *prošlosti* koja se prikazuje i u Mađarskoj — ovog puta i po Politu — lepom, svetlom, nadobudnom da bi *sadašnjost* izgledala utoliko ružnijom, mračnijom, bezizlaznom — poenta njegova govora nalazi se u efektu kojim je delovao izazovno na vladine poslanike sa predsednikom vlade na čelu. Prema tom delu Politovog govora, Srbi su se sa čisto političkih, državnopravnih poprišta opozicije povukli „na kulturno polje, u toj pretpostavci da će im bar na tom polju biti slobodno njihove narodne osobine . . . razviti. Al’ i u tom su se prevarili”. Vladajući krugovi Mađarske toliko su se osilili da više nisu prezali ni od kakvih nasilnih mera. Došlo je dotle da im se mora dati od znanja da je čak u domenu narodno-crkvene autonomije nastalo takvo nesnosno stanje da navodi na zaključak da „takova avtonomija” više Srbima i „ne treba”. Neka „vlada raspusti” i organe Sabora „saborski odbor, eparhijske odbore, sve avtonomne opštine, neka radi” šta hoće, Srbi su već „na sve pripravi”. Samo vlastodršci treba da znaju i kako „se nezadovoljstvo . . . koje je i onako veliko, povećava” u sredini

svih narodnosti, a posebno srpske i kako su i stubovi nasilničke Mađarske podložni potresu.³³

Da je Politov govor odista delovao direktnim, doduše iz taktičkih razloga na mnogim mestima otupljenim, izazovnim optužbama protiv Tisine vlade, videlo se po Tisinom reagovanju. On je odmah posle Politovog govora ustao da mu odgovori. Opovrgao je Politove navode već dobro poznatim protivargumentima kojima je standardno baratao u takvim prilikama. Jedino novo što je bilo sadržano u toj replici, imalo je svoju potentu u informaciji da se u vladinim krugovima nije verovalo kazivanjima *narodnjaka*, i prema tome ni ponovljenim Politovim direktnim i indirektnim uveravanjima, da je *Srpska narodna slobodoumna stranka* prešla sa linije političkog *ekstremizma* na novu liniju razborite politike, usredsredivši se na pitanja slobodoumnog, autonomnog razvoja na područjima prosvete i kulture. To će biti i jedan od razloga da se kasnije odbije vladina podrška i tzv. notabilitetima pod predvodništvom *narodnjačkih* prvaka Nike Maksimovića i Svetislava Kasapinovića pri pokušaju da se *Srpska narodna slobodoumna stranka* preobrati u *Narodnu stranku* na osnovu novog, oportunistički sastavljenog Kikindskog programa.³⁴

Kada je novembra 1880. u Parlamentu otpočela debata o novoj finansijskoj nagodbi između Ugarske i Hrvatske u sledećih 10 godina, za reč se javio, opet odmah posle izvestioca, Polit-Desančić da bi se izjasnio i protiv tog nagodbenog akta. Ovo je bilo njegovo šesto, poslednje istupanje u tom trogodišnjem parlamentarnom razdoblju, koje se bližilo kraju. Moglo bi se čak reći da je taj njegov nastup od posebnog značaja. Demonstrirao je antirežimsku doslednost *Srpske narodne slobodoumne stranke* u izuzetno važnom, hrvatskom pitanju u vreme kada su srpski *narodnjaci* u Hrvatskoj, među kojima su se nalazili i bivši njeni prvaci, kao Jovan Subotić, već bili u taboru hrvatskih režimskih *narodnjaka*.

U *regnikolarnoj* deputaciji, u *kraljevinskom* odboru u Budimpešti, i srpski predstavnici Hrvatske, Jovan Subotić, Svetožar Kušević, poput hrvatskih, glasali su za odredbe ove nagodbe. U Hrvatskom saboru svi srpski poslanici osim poslanika iriškog i erdevičkog sreza pridružili su se hrvatskim poslanicima tamo vladajuće *Narodne stranke* pri izlaganju navedenog finansijskog nagodbenog ugovora. Prelazak ranije opozicionih Srba *narodnjaka* na stranu režimske *Hrvatske narodne stranke* smatran je u priličnoj meri rezultatom uspešne dvolične politike mađarske vlade, kojom se spasavala sve nepopularnija i slabija *Hrvatska narodna stranka* na vlasti od premoći sve popularnijih i snažnijih hrvatskih opozicionih stranaka, a ujedno i produbljavao jaz između hrvatske većine i srpske manjine u Hrvatskoj i Slavoniji.

Polit se u svom govoru, održanom 8. novembra 1880, solidirisaao sa hrvatskom opozicijom, posebno sa novostvorenom *Neodvisnom narodnom strankom*, u nadi da će ova stranka podržati pravedne zahteve Srba

³³ OKN, 1878—1881, XII, 48—52; Zastava, br. 51 od 4/16. IV 1880. *Besede*, I, 464—475.

³⁴ OKN, 1878—1881, XII, 52—54; Zastava, br. 52 od 6/18. IV 1880.

u pogledu ravnopravnosti i time ubrzati savez između dva bratska naroda.³⁵ U Politovim kritičkim primedbama na račun Nagodbe i novog finansijskog nagodbenog ugovora ističu se isti, ili gotovo isti antinagodbeni argumenti, kao i u razmatranjima dveju opozicionih stranaka Hrvatske.

Smanjenje hrvatske kvote od nešto preko 6% na nešto preko 5% smatrao je on ništavnim, s obzirom na ekonomsku zaostalost Hrvatske u upoređenju sa Ugarskom, i to usled ekonomske potčinjenosti hrvatskih krajeva ugarskim. Svota od 45% zemaljskih prihoda za autonomne troškove, unutrašnje uprave, pravosuđa, *bogoštovlja* i nastave, prema revidiranoj Nagodbi od 1873, mogla bi, po njemu, biti smatrana dovoljnom, pri upoređenju sa stavkama budžeta u Ugarskoj, gde se za te poslove trošilo srazmerno mnogo manje. Ali onih 55% koji se daju Ugarskoj za zajedničke poslove ne mogu nikako biti opravdani, dokazuje Polit dalje na isti način kao i hrvatska opozicija. „Sa svojim prilogom od 55% Hrvatska nije vlasna ni najmanji put, ni najkraću železnicu graditi. Nije vlasna u svom interesu ni jedne krajcare upotrebiti za trgovinu, za promet, za javne građivne — sve to zavisi od Ugarske. I ako ugarski i hrvatski interesi dođu u tom obziru u protivnost, to odlučuju svagda ugarski interesi.”³⁶ Hrvatska sa svojih 55% mora da sudeluje u *zajedničkim* troškovima od kojih ona ima malo, ili čak uopšte nema koristi, ukoliko čak nisu „protiv njenog interesa”. Tako se grade pruge koje posle deluju štetno na razvoj pojedinih hrvatskih regiona, a odgađa gradnja zemunsko-sisačke železnice, koja je od životnog značaja za ekonomski razvoj Hrvatske.

Od interesa je i kako Polit, poput hrvatskih opozicionara, u spletu uzajamne uzročne veze između ekonomske i političke potčinjenosti, ističe primarnu važnost političkih uzročnika. Jer, u postojećim državnopravnim odnosima zasnovanim na prvobitnim nagodbenim uslovima u zavisnosti od Mađarske „nikakva finansijska nagodba nije u stanju” uspostaviti ravnopravnost. (U razmatranju tih odnosa dobro je došao i citat iz poruke jedne francuske odgovorne ličnosti: „Stvorite mi dobre političke odnose pa ću vam stvoriti dobre finansije” — „*Faites moi de la bonne politique et je vous ferai des bonnes finances*”). Kad je „hrvatski ban . . . potčinjen organ ugarske vlade” ne može se ništa suštinski promeniti. Kad se u Hrvatskom saboru „hrvatski ban ne može pozvati na odgovornost za povredu nagodbenog zakona . . . od strane ugarske vlade”, onda je i hrvatskom banu i ugarskoj vladi *sve* dozvoljeno. Jer, ugarska vlada u Ugarskom parlamentu, gde je Hrvatska zastupljena sa relativno malim brojem poslanika, sigurno je da neće biti pozvana na odgovornost zbog prekršaja zakonskih odredaba Nagodbe u Hrvatskoj.

³⁵ U ovom govoru Polit se kritički osvrnuo i na Košutovu „iluziju o dunavskoj konfederaciji”, kao i na austroslavizam koji kulminira u prividenjima o jugoslovenskoj državi, u okvirima Monarhije, sa središtem u Zagrebu (čije ostvarenje *Mađari ne bi nekad dopustili*). Kritički osvrt na Košutove akcije i planove nije se sviđao poslanicima sa košutovske leve i oni su na taj deo Politovog govora osetljivo reagovali (OKN, 1878—1881, XIV, 329—335, i dalje); Zastava, br. 170 od 2/14. XII 1880; *Besede*, I, 478, 495).

³⁶ *Besede*, I, 484.

Polit je, poput predstavnika hrvatskih opozicionih stranaka, protestovao i protiv toga što još „hrvatsko-slavonska krajina nije spojena sa Hrvatskom” u vreme, kada „je ugarska krajina već davno” bila „utelovljena Ugarskoj”.³⁷ Ovaj protest ima specifičnu težinu pošto su mnogi Srbi u Granici, kako je to i Polit spomenuo, zazirali od konačnog pripojenja Hrvatskoj zbog antisrpskih stavova pojedinih hrvatskih stranaka i zbog zakona kojim su sve srpske konfesionalne osnovne škole pretvarane u državne, komunalne, dok su u Mađarskoj imale zakonske mogućnosti da zadrže status konfesionalnih škola.

Od daljih Politovih protesta najvećeg odjeka je imao protestni deo izjave u vezi sa upotrebom i širenjem mađarskog jezika u *zajedničkim* ustanovama na teritoriji Hrvatske. U tom delu govora on je posebno osudio čin otvaranja tečaja, škole „za zajedničke činovnike” radi učenja mađarskog jezika, po nalogu zajedničkog ministra finansija. Zbog toga je zavládala „velika uzrujanost” u Hrvatskoj. Prema „nagodbenom zakonu nastava” je spadala „u autonomne poslove i bez dozvole autonomne hrvatske vlade” nije smelo da se tu otvori nikakv, dakle, ni mađarski „nastavni tečaj ili škola”.³⁸

Politov govor delovao je i ovog puta izazovno na predstavnike vladajućih Mađara i po svom običaju predsednik vlade odmah je reagovao. On je najviše zamerio Politu što je od pitanja o upotrebi i učenju mađarskog jezika na područjima zajedničkih poslova u Hrvatskoj pokušao da napravi političko, pa i nacionalno pitanje. Na optužbe o kršenju nagodbenih ili drugih zakona Tisa je demonstrirao naročitu osetljivost. Mađarska se smatrala uzornom pravnom zemljom u kojoj zakoni moraju biti poštovani od svakog bez izuzetka. Problem se, međutim, skrivao u činjenici da su ti zakoni bili tako krojeni, da ih je svaka strana u bitnim pojedinostima mogla tumačiti na svoj način, prema svojim momentalnim interesima, potrebama i zahtevima. Po Tisinim tumačenjima vlada se držala zakona, bez obzira na suprotna tvrđenja, i kad je podržavala i normirala upotrebu mađarskog jezika u delokrugu nadležnosti zajedničkih ustanova u Hrvatskoj, kao i u svima drugim slučajevima i prilikama.

Ovog puta po Tisinom rasuđivanju ceo Politov govor se zasnivao na neumesnostima, jer se odnosio na pitanja koja su zapravo spadala u kompetenciju predstavnika Hrvatske i jer, — kako je poentirao Tisa u svom poznatom nadmeno-ironičnom stilu, koji je upotrebljavao u velikim parlamentarnim obračunima, Polit sigurno nije imao mandat od Hrvata da ih zastupa kao advokat, i to u poslovima koji su već završeni s uspehom, prvenstveno u njihovu korist, uz učešće njihovih predstavnika.³⁹ Služi na čast Mađarskom parlamentu da se već sledeći govornik, Karolj Etveš, poslanik Košutove leveice, ogradio od ovakvih Tisinih doskočica, ističući Politovo pravo kao člana Ugarskog parlamenta da o svakom pi-

³⁷ Isto, 489.

³⁸ Isto, 485—486.

³⁹ OKN, 1878—1881, XIV, 334—335.

tanju, pa prema tome i o pitanju koje zadire u hrvatske odnose, kaže svoje mišljenje i zauzme stav u ugarskom predstavničkom domu.⁴⁰

Posle ovog Politovog istupanja samo se još Miša Sabovljević od srpskih poslanika javljao za reč u ovom trogodišnjem parlamentarnom razdoblju, od 1878. do 1881, da bi svojim interpelacijama protestovao protiv izvesnih postupaka vlade i vladinih organa kojima su kršena prava Srba u područjima narodno-crkvene autonomije. Zanimljivo je da su te kao i one ranije njegove interpelacije po sadržaju i tonu veoma oštre. Po njima se ne bi moglo zaključiti da ih je upućivao na vladinu adresu poslanik koji je bio izabran uz podršku vladajuće, ugarsko-mađarske Liberalne stranke, sa renomeom protivnika *Srpske narodne slobodoumne stranke*.

U interpelaciji upućenoj ministru vera i prosvete Agoštonu Treforu, na sednici od 17. novembra 1880, povodom raspuštanja skupštine crkvene opštine u Kikindi i naimenovanja privremenog crkvenog opštinskog odbora uz isključenje brojnih, ranije izabranih članova, traži ukidanje nezakonitih vanrednih mera. U govoru kojim je obrazložio interpelaciju rekao je bez uvijanja da ministar krši odredbe zakona (IX zak. čl. iz 1868) o srpskoj narodno-crkvenoj autonomiji. Za istog ministra dalje kazuje da kao „oteloveljeni ultramontomac i veliki poštovalac papskog sistema, potpuno samostalno, prema svom čefu postupa” sa crkveno-narodnim institucijama Srba. „Nije ga briga ni za kongres, ni za crkvene vlasti.” Na „proste denuncije, bez ikakve istrage otpušta pojedine članove crkvenog odbora, imenuje druge, suspenduje zakonite crkveno-školske skupštine, a umesto njih ustanovljuje komesarijate, i ako to tako ide, najzad” će se dogoditi i doživeti da on Srbima imenuje njihove „sveštenike, učitelje i na kraju krajeva možda i crkvenjake”.⁴¹

Odista to su izrazi koji se srućuju na glavu vinovnika doživljenih nedaća samo u trenucima velikog nezadovoljstva i ogorčenja. Oni su razumljivi kada se zna da se gotovo čitav narod nalazio u stanju razdraženosti zbog naimenovanja omrznutog Germana Anđelića za administratora, a posle i za patrijarha karlovačke mitropolije. Sabovljevića ovo nezadovoljstvo pritiskuje specifičnom težinom. On se bio opredelio za stranku vladajućih Mađara u uverenju da je ne treba izazivati prevelikim, neostvarljivim političkim, državnopravnim zahtevima opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Po njemu, trebalo je i treba se zadovoljiti autonomnim zahtevima nacionalnog razvoja u područjima crkve, prosvete i kulture, koje je, prema deklaracijama vlade a i već izglasanim zakonskim odredbama (IX XLIV zak. čl. iz 1868), vladajuća mađarska stranka spremna da ispuni.

Kada su posle počele da se primenjuju mere preventivnih i represivnih ograničenja u okvirima Narodno-crkvenog sabora i njegovih područnih organa, Sabovljeviću nije preostalo drugo no da najoštrijim izrazima osudi njihove lične vinovnike. Zato je u nastavku ovog svog govora ministru Treforu još slikovito predočio da će za svoja dela umesto očeki-

⁴⁰ Isto, 335. U komentaru Politovih objavljenih beseda pogrešno stoji da je to bio poslanik Močari (*Besede*, I, 495).

⁴¹ OKN, 1878—1881, XV, 23—29; Zastava, br. 174 od 9/21. XI 1890.

vane slave steći drugu, *herostratskw*, i da će mu trud da Srbe smesti u *Prokrustovu postelju* biti Sizifov. Nikako nije mogao da se pomiri s tim da se Srbima sprečava kulturni razvoj čak na terenu crkvenog školstva, da im se ne izlazi u susret ni onda kada samo brane prava koja su već zakonom zagarantovana. Već dosta iznerviranim poslanicima vladine većine zbog predugačkog i preoštrog govora, koji je delovao i zapanjujuće jer je poticao od poslanika izabranog na vladinoj listi, tu se pri kraju još predočavalo kako nije dobro „hvaliti se liberalizmom i ponosno ... ukazivati na zakone o narodnostima i crkvenoj autonomiji” kada su ti zakoni u stvarnosti „samo papirnati mrtvo rođeni zakoni, bez ikakve praktične vrednosti”. Prema tome ni država u kojoj se zakoni ne sprovede, već samo krše, nema prava da se nazove pravnom državom.⁴² To je zaključak koji se nije mogao svideti poslanicima vladajuće većine, ali po čijoj žaoci se moglo utvrditi već u Parlamentu da će delovati efektno u srpskoj, i ne samoj srpskoj *narodnosnoj* javnosti.

Ministar Trefor je na ovu Sabovljevićevu interpelaciju odgovorio tek posle više od tri meseca, 26. februara 1881, poslovno prezentiranom dokumentacijom koja je, logično, u interpretaciji odgovornog predstavnika države potvrđivala ispravnost postupaka njegovih područnih organa i njega samog. Ispalo je da su zloupotrebe ekonomske i političke prirode u kikindskoj srpskoj crkvenoj opštini već od 1874. godine uzimale takve razmere da su državni organi, i u interesu poremećenog mira i poretka, morali da intervenišu. Simptomatično je, međutim, da se od navedenih zloupotreba većina odnosila na uobičajene novčane transakcije, putem zajmova, poklona i sl., i da se na udaru našao i iznos od bagatelnih 800 forinti, darovanih na ime pomoći srpskom narodnom pozorištu.⁴³ U stvari, i iz ministrovih reči se moglo dokučiti da se radilo o permanentnom sukobu između dve struje, dve stranačke grupacije, od kojih je jedna bila *narodnjački* a druga klerikaliski konzervativno usmeravana. Pošto se našla u manjini, ovoj drugoj nije preostalo drugo no da zatraži intervenciju vlasti, koja je to jedva i dočekala da bi odstranila sa uticajnih položaja nepoželjne „agitatore” *narodnjake*.

Sabovljević se, naravno, nije zadovoljio odgovorom ministra vera i prosvete. Iskoristio je i navedenu sumu za pozorište da bi obelodanio kako ne bi smelo da se tretira kao pronevera, ili uopšte kao kažnjivo delo čin kojim jedna srpska opština potpomaže jedno srpsko pozorište, iako mogućnost te vrste nije bila predviđena opštinskim statutom. Takva neophodna pomoć samo potvrđuje da tako važna srpska kulturna institucija, kao što je pozorište, ne dobija od nadležnog ministarstva *ni prebijene pare*. Bilo je istine i u *zlobnoj* Sabovljevićevoj primedbi: da ministar Trefon sigurno ne bi pravio pitanje o ovoj sumi datoj „bespravno” za pozorište, da se radilo o mađarskom a ne srpskom pozorištu.⁴⁴

Sve u svemu i ova interpelacija čiji je povod bio malih, lokalnih razmera kao i one brojne druge interpelacije, intervencije, besede pov-

⁴² OKN, 1878—1881, XV, 27—28.

⁴³ Isto, XVII, 255—257.

⁴⁴ Isto, 257—260.

dom krupnih razmirica o životnim pitanjima nacionalnih razmera pokazuju da je među srpskim poslanicima ovog trogodišnjeg parlamentarnog razdoblja vladala (osim jednog ili dva izuzetka) izvesna, jednodušnost u protestu protiv vladinih predloga i zaključaka, mera i postupaka kojima su krnjena autonomna nacionalna prava srpskog naroda na područjima crkve, prosvete i kulture. Pošto su se ti poslanici delili na vladine i opozicione, može se zaključiti da su tih godina dominirala pitanja od zajedničkog nacionalnog interesa na liniji odbrane narodno-crkvene autonomije (prema zakonskom članu IX iz 1868) i svetovnih, nacionalnih prava u javnim službama, domenima srednjeg i višeg obrazovanja, područjima čiste kulture (prema zakonu o narodnostima, takođe iz 1868. godine, 44 zak. čl.). Očigledno, vlada je prešla u ofanzivu protiv *narodnosnih* bastiona, posebno srpskih. Valjalo je svim raspoloživim snagama, bar koliko je to bilo moguće u uslovima stranačkih nepomirljivosti, pružati otpor protiv vladinih hegemonskih nasrtaja na poprištima već stečenog prava. Od borbe za proširivanje tih prava na političkim, državnopravnim terenima nacionalne ravnopravnosti morala je odustati i *Srpska narodna slobodoumna stranka*, pošto su njeni prvaci, u odsustvu Miletića, a zatim i u njegovom prisustvu, zaključili da za takvu borbu nemaju više snage ni perspektive.

U stvari, usled nepredviđenog ubrzanog antinarodnosnog kursa u politici mađarske vlade, srpski poslanici iz obe stranačke grupe, iz vladine delimično, iz *narodnjačke* stoprocentno, došli su u ovom trogodišnjem parlamentarnom razdoblju do zaključka da moraju nešto izmeniti u stilu i sadržaju svojih istupanja: prvi, da bi se kao Srbi distancirali od vladinih antisrpskih poduhvata; drugi, da bi, kao prononsirani ekstremni pobornici otpora protiv hegemonizma mađarske države, dokazali kako se i oni bore sa zakonskih državnopravnih pozicija samo protiv nasilnih planova i mera odgovorne vlade. Na taj način našli su se onda u tim godinama, logično, po nekoliko puta na istom koloseku, na istoj platformi nekoliko režimskih i svi opozicioni srpski poslanici, u odbrani osnovnih nacionalnih prava svoga naroda.

II

POSLEDNJE TROGODIŠNJE PARLAMENTARNO RAZDOBLJE ZA LIDERE SRPSKE NARODNE SLOBODOUMNE STRANKE

Novosadska predizborna konferencija srpskih narodnjaka

Novo trogodišnje parlamentarno razdoblje, koje je najavljeno predizbornom kampanjom poslaničkih kandidata za Parlament u godinama 1881—1884, počelo je kod Srba u proleće 1881. godine već dugo godina neviđenom aktivnošću predstavnika opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke* kao da su predosećali da im se pruža poslednja šansa za demonstraciju snage kojom su deset i više godina, sa Miletićem na čelu, impresionirali ne samo srpsku već i mađarsku javnost. Ponovna

Miletićeva pojava na političkoj pozornici posle izlaska iz zatvora sama po sebi već je podsticala duhove na aktivizaciju u sineru starih i novih beskompromisno vođenih antirežimskih poduhvata. Odluka da se sazove *velika* predizborna stranačka konferencija u Novom Sadu, po ugledu na prve dve *bečkerečke*, u 1868. i 1872. godini, posle dva bezuspešna pokušaja u izbornim godinama 1875. i 1878, smatrana je dokazom odlučnosti da se napokon odredi i učvrsti kurs stranačke reafirmacije.

Poziv za birački zbor Stranke uputili su Polit-Desančić i Nika Maksimović, prvi u svojstvu predsednika, drugi u funkciji sekretara, „beležnika”, srpskog poslaničkog kluba u Parlamentu. Oni su saopštili javnosti da se više ne postavlja pitanje, kao pre tri godine, hoće li, treba li Srbi, u datim uslovima, da ulaze „uopšte u izbornu akciju... ili će se sasvim povući u pasivnost”. Prilika se mora iskoristiti za izbor što većeg broja srpskih opozicionih poslanika (takvo je mišljenje preovladalo i kod erdeljskih Rumuna, koji su se 1878. bili odlučili za apstinenciju) da bi se borba protiv vlade u Parlamentu mogla efikasnije voditi.⁴⁵ Očigledno došlo se do zaključka da je nastupilo „krajnje vreme... da se posle dva loša” izbora (1875—1878) rehabilitacija manifestuje bilansom osetnog napredovanja.⁴⁶

Da su se vremena promenila a sa njima i politička raspoloženja mase u neželjenom pravcu, moglo se razabrati već na prvom sastanku novosadske predizborne konferencije. Odziv birača bio je neuporedivo manji nego na prethodnim, prvim stranačkim konferencijama u Bečkereku, 1868. i 1872. Sa zadovoljavajućim brojem prisutnih bila je zastupljena samo Šajkaška, pored Novog Sada, grada domaćina, i Sombora, jednog od preostalih bastiona *narodnjaka*. Većina srpskih izbornih srezova, neki i opravdano usled elementarnih nedaća, zbog poplava, nije imala ni svoje delegate na konferenciji.

Glavni referat održao je Polit 17. aprila inauguralnom besedom. Pažnja je bila usredsređena na onaj deo razlaganja koji se odnosio na stranački program. Mnogi su očekivali hitan odgovor na sve aktuelnije pitanje: hoće li se, napokon, dopuniti ili čak promeniti Bečkerečki program novim odredbama, prilagođavanjem zahtevima novog vremena, u duhu oportunizma ili radikalizma. Polit je u tom odgovoru bio odlučan, u duhu smernica stranačkog rukovodstva, da konferencija ne treba da razmotri pitanje programa. Stranka ima svoj Bečkerečki program od g. 1869. i 1872, dopunjen izjavom od 1878. Odbačena je, dakle, odmah na početku u narodu već prilično rasprostranjena misao da bi *Srpska narodna slobodoumna stranka* takođe trebalo da odredi svoj stav u odnosima na sve veće socijalno-ekonomske, društvene protivrečnosti.⁴⁷

Kompetencije konferencije sužene su isključivim razmatranjem taktičkih političkih pitanja na relaciji odnosa sa drugim strankama i stra-

⁴⁵ *Poziv na srpski birački zbor za izbore za Ugarski sabor*, Srpsko kolo, br. 12 od 22. III/3. IV 1881; *Na Cveti*, Zastava, br. 44 od 22. III/3. IV 1881.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ *Reč dve o našem savremenom položaju*, Srpsko kolo, br. 3 od 18/30. I 1881.

načkim preokupacijama. U vreme izglasavanja *Bečkerečkog programa* stranka srpskih *narodnjaka* bila je na strani košutovske opozicije, ali već poslednjih pet godina, zbog proturskih stavova košutovaca u domenu istočnog pitanja neslaganja su usmeravala njihove odnose. Ostala je u važnosti samo direktiva poslanicima da „u narodnosnim pitanjima” istupaju zajedno „sa ostalim narodnosnim poslanicima”, Rumunima, Sasi-
ma i Slovacima, ukoliko i potonji budu imali svoje predstavnike u Parlamentu, zatim „da u duhu Bečkerečkog programa potpomažu samostalnost Hrvatske (u smislu neokrnjene autonomije) jer sa spajanjem Kraji-
ne „hrvatska državno-pravna stvar postaje i srpska stvar”, s obzirom na srpsku većinu u graničarskim krajevima.

Polit je u svom govoru, koji je imao direktivni karakter, dao jasno do znanja da *Srpska narodna slobodoumna stranka* ostaje u opoziciji i da sugestije i nagađanja o mogućem približavanju vladi, putem kojim su pošli srpski *narodnjaci* u Hrvatskoj, ovde ne mogu biti predmet razmatranja. Stranačka organizacija srpskih *narodnjaka* u užoj Ugarskoj spremala se da ojačalim snagama nastavi borbu pod ponovnim Miletićevim predvodništvom, pa je i sama pomisao na politiku principijelnih ustupaka radi izdejstvovanja izvesnih praktičnih pogodnosti morala biti odbačena. Zagovornici strategije i taktike otvorenog oportuniteta prisiljeni su sada na ćutanje. Nije bilo dobro što su ućutkani i oni koji su govorili da starim političkim rekvizitima ne mogu više biti izvojevani željeni rezultati.

Tezu da se *Bečkerečki program* mora dopuniti odredbama koje će se odnositi na „materijalne” životne uslove naroda i kojima će se isticati zahtevi u korist siromašnijih, u prvom redu zemljoradničkih i zanatlijskih slojeva, iznosio je i branio sa mladalačkim žarom Jaša Tomić. Njemu je tada bilo 25 godina, a oni koje je pokušao da ubedi u potrebu proširenja stranačkog programa imali su mnogo više (Miletić 55, Polit 48, jedan od najmlađih — Miša Dimitrijević 35) i to provedenih na položajima lidera stranke. Za Tomića se takođe nije moglo reći da je bez političke reputacije, ali ona se zasnivala na ozloglašanim akcijama u toj *narodnjačkoj* sredini u okviru socijalističkog pokreta. Nije čudo, dakle, što su Tomićeva izlaganja naišla na negodovanja velikog dela auditorijuma ove novosadske konferencije. Miletić se nije dvoumio da ga raskrinka kao socijalistu i da mu uskrati pravo učešća na zboru stranke koji nema i ne želi imati ništa zajedničkog sa socijalistima.

Po Tomiću, došlo je vreme da se i *Srpska narodna slobodoumna stranka*, kao jedina opoziciona stranačka formacija koja se bori za stvar naroda, pozabavi pitanjem „hleba, bez kojeg narodu nema spasa”. Po Miletiću, ovakvo pitanje bilo je samo produkt uobrazilje jednog socijaliste koji se ne može osloboditi svojih dogmatskih shvatanja o društvu. Za *narodnjake*, prema Miletićevim merilima, materijalni interesi naroda takođe su bili od prvorazrednog značaja, ali u uopštenom vidu, sa stanovišta harmoničnog društvenog razvoja u okvirima jedne države i jedne nacije. Polit je kao dokaz zainteresovanosti stranke za socijalno-ekonomске probleme naveo redovno glasanje srpskih poslanika u prilog

njihovog rešavanja prema zahtevima mađarske opozicije „koja svagda traži što veću olakšicu u državnim teretima”.

Predstavnici opozicionih mađarskih stranaka odista su dosta često istupali protiv vlade sa optužbom da upropašćuje narod svojom fiskalnom politikom. Pri tom su najviše koristili podatke o prezaduženosti seljaka zbog prevelikih dažbina, o prinudnoj prodaji njihovog imanja na dražbama i sl. U podrobnije analize uzroka i posledica teškog stanja pripadnika pojedinih društvenih slojeva nisu ulazile ni mađarske opozicione stranke. Osim stereotipskih ponavljanja o nesnosnom povećanju direktnih i indirektnih poreza, usled neracionalnog gazdovanja i ekonomske zavisnosti od Austrije (ukoliko se radilo o optužbama predstavničke košutovske Nezavisne stranke), sa tribine Parlamenta jedva da su se čule reči konkretnije kritike koja bi zadirala u srž problema.

Jaša Tomić je bio u pravu kada je insistirao na činjenici da u Ugarskom parlamentu nema nijedne mađarske demokratske stranke, a kamoli stranke koja bi se razlikovala od drugih po svojoj opredeljenosti za siromašnije, zemljoradničke, zanatlijske i radničke slojeve naroda. Zato je on tražio da se u program *Srpske narodne slobodoumne stranke* unesu precizne odredbe u prilog tih društvenih slojeva, u uverenju da će one onda i „u demokratskom duhu od sviju stranaka” najdalje otići.

Kada je Tomić istupio na novosadskoj konferenciji narodnjaka sa svojim predlozima i zahtevima, on, po strogim merilima socijalističke pripadnosti, nije više bio socijalista, iako su ga kao takvog sa sviju strana napali i prema sugestiji samog Miletića udaljili sa konferencije. Po put bivših socijalističkih sledbenika Svetozara Markovića u Srbiji, postao je u međuvremenu pobornikom buržoaskog demokratizma i radikalizma u tolikoj meri da su ga i dalje smatrali socijalistom samo isključivi protivnici socijalizma ili oni koji nisu znali za proces diferencijacije između socijalista i radikala krajem 70-ih i početkom 80-ih godina. Njegov cilj nije bio da preobrati *Srpsku narodnu slobodoumnu stranku* u socijalističku, već mu je namera bila da je prilagodi zahtevima vremena tako da posle logikom daljeg razvoja sama od sebe postane *Srpska narodna radikalna stranka*. U kojoj su meri predvodnici *slobodoumnih narodnjaka* prozreli tu Tomićevu nameru — ostalo je nepoznato. Ali se zna da oni kao prekaljeni pregaoci slobodoumnih, liberalnih ideja ne bi ni pod kojim uslovima, ni iz kakvih razloga mogli da pristanu na takav razvojni smer njihove stranke. Po njihovom ubeđenju nije samo socijalizam već i radikalizam bio poguban za postojeći društveni red i poredak, produbljavao je razdor između gornjih i donjih društvenih slojeva, izazivao pokrete nezadovoljstva u masama, utirao put socijalistima.

U debati o minimalnim izmenama u uputstvima za buduće poslanike, s obzirom na neizmenjeni *Bečkerečki program*, usvojena je pre svega, prema Politovim sugestijama, odredba, koje su se *narodnjački* poslanici već držali u Parlamentu, a po kojoj „velika državnopravna pitanja” u pogledu Nagodbe tangiraju prevashodno Mađare, pa iz tih razloga spadaju u domen rešavanja mađarskih stranaka, tako da je suviše u tom pogledu i dalje podržati *Nezavisnu stranku* košutovaca. Potvrđena je, dakle,

ispravnost povlačenja sa platforme državnopravne opozicije u svakodnevnoj stranačkoj borbi. Inače, u drugim pitanjima poslanici *Srpske narodne slobodoumne stranke* imali su „odrešene ruke“ da se u borbi protiv vlade opredeljuju za jednu ili drugu (koaliranu ili košutovsku) opozicionu mađarsku stranku. Pri tome, pored obaveze da sačuvaju „slobodoumni karakter... stranke“, moraju voditi računa o „narodnosnim i građanskim potrebama“ Srba, kao i o interesima srpskog „ratarskog i zanatlijskog staleža“. Građanske, zemljoradničke i zanatlijske potrebe ovde su prvi put posebno isticane uz uopštene narodnosne, na insistiranje pojedinih delegata. Na zemljoradničkim i zanatlijskim potrebama insistirao je Aleksandar Sandić, poznat po svojim ekonomskim i socijalnim preokupacijama. Po njemu, briga za ratare i zanatlije proističe iz potrebe da oni kao najbrojniji deo naroda takođe „zadovoljeni budu“ saznanjem da „se poslanici i za njih izrikom na Saboru brinu“.⁴⁸

Rezultati parlamentarnih izbora u srezovima sa srpskom većinom

Prvaci *Srpske narodne slobodoumne stranke* učinili su sve što su mogli da bi na izborima, koji su se održali u roku od 24. juna do 3. jula, pobedili u što većem broju srpskih srezova, u svakom slučaju bar u dva sreza više nego na prethodnim izborima 1878. godine. Ovog puta u Šajkaškoj je poslanički kandidat stranke bio Miletić, pa se sa njegovim izborom moglo unapred sa sigurnošću računati. Sa gotovo istom izvesnošću očekivao se i izbor *narodnjačkog* kandidata u Kikindi, pošto je to bio Miša Sabovljević, koji je već dva puta u Parlamentu predstavljao svoj kikindski izborni srez. Doduše tada je njegovu kandidaturu isticala i podržavala vladina *Liberalna stranka*, a sada, posle onih njegovih žestokih govora protiv vlade, on je postao kandidat opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Ta razlika, međutim, mogla se smatrati nevažnom, s obzirom na ličnu Sabovljevićevu popularnost i umešnost, pa su je tako i smatrali predstavnici *narodnjaka* u svojim izbornim predračunima.

Računica vlade i vladinih organa bila je drukčija. Prema kursu zvanične državne politike koja se zasnivala na strategiji potiskivanja opozicionih stranaka, posebno opozicionih narodnosnih, vlastodršci u srpskoj sredini morali su svim mogućim sredstvima sprečiti povećanje broja *narodnjačkih* poslanika. I oni su u tome uspeali! Neuspeh su doživeli samo u pokušaju da smanje njihov broj, u poređenju sa brojem kojim su bili zastupljeni u Parlamentu prethodnog razdoblja.

Srpska narodna slobodoumna stranka uspela je da izbori pobedu za tri svoja predstavnika, kao i na prethodnim izborima, 1878. godine. Izabrani su: Svetozar Miletić, i to u dva šajkaška sreza, titelskom i žabaljskom; zatim Polit-Desančić u uzdinskom srezu, te Nika Maksimović u somborskom. Vladine pristalice su uspele, uprkos suprotnim predviđa-

⁴⁸ *Birački zbor Srpske slobodoumne narodne stranke*, Zastava, br. 54 od 8/20. IV.

njima *narodnjaka*, da spreče ponovni izbor Antonija Hadžića u Novom Sadu i Miše Sabovljevića u Velikoj Kikindi. Sabovljevićev poraz bio je poučan: dobio je samo 18 glasova manje od vladinog kandidata Stevana Jovanovića (Sabovljević — 427, Jovanović — 445); ali da mu je nedostajao i samo jedan glas, vladini ljudi bi trijumfovali u uspehu. Pokazali su kako i izbor poslanika sa dužim stažom i opštepriznatim ličnim kvalitetima više zavisi od podrške ili otpora merodavnih na položajima vlasti nego od slobodne volje birača. S druge strane, Miletićev izbor u šajkaškom, titelskom srezu nasuprot kandidatu vladine stranke Petru Stojkoviću, koji je uz to takođe imao prednosti dotadašnjeg poslanika, mogao se smatrati poučnim u obrnutom smislu. Ishod izbora u tom srezu pokazao je da ni vladine pristalice nisu svemoćne. Ovde je bio presudan Miletićev autoritet, njegova harizmatska popularnost. Ali, od presudnog uticaja bila je i činjenica da je Stojković svojevremeno toliko izgubio u očima srpske javnosti svojim čuvenim govorom u Parlamentu u prilog ozloglašenog zakonskog predloga o obaveznom učenju mađarskog jezika u narodnosnim osnovnim školama da većina birača nikakvom silom nije mogla biti naterana da glasa za ovako kompromitovanog poslaničkog kandidata.

Srazmere u broju srpskih vladinih i opozicionih poslaničkih predstavnika ostale su iste kao i u Parlamentu prethodnog saziva. Samo je lični sastav bio nešto izmenjen. Poslanički klub srpskih *narodnjaka* imao je opet svega tri poslanika. Izgledao je samo znatno pojačan prisustvom Svetozara Miletića. Ubrzo će se morati konstatovati da je to bilo efemereno pojačanje. Već u jesenjem zasedanju Parlamenta 1882. na njega se više nije moglo računati.

Vladajuća ugarsko-mađarska *Liberalna stranka* bila je u Parlamentu zastupljena sa većim brojem srpskih poslanika, isto kao i u prethodnom parlamentarnom razdoblju. U Kulpinu je opet izabran Miloš Dimitrijević; njegov sigurni izbor *Srpska narodna slobodoumna stranka* nije ni pokušala dovesti u pitanje isticanjem svog protivkandidata. U Starom Bečeju vladin poslanik Vasa Popović pobedio je *narodnjačkog* kandidata Pantu Popovića. U Kikindi — pomenuto je već — Miša Sabovljević kao *narodnjak* morao je prepustiti svoje poslaničko mesto novom kandidatu vladajuće stranke — Stevi Jovanoviću. U svojstvu *narodnjačkih* kandidata uspeali su još da uđu u Parlament: Joca Mihailović i Aleksandar Nikolić. U velikobečkerečkom srezu bio je izabran N. Mihajlović, koji će redovno glasati kao opozicionar protiv vladinih predloga.

Predstavnik *Srpske narodne slobodoumne stranke* u Tovariševu Mitu Popović pobeđen je od Mađara Deže Grosmana. U Novom Sadu, gde Srbi više nisu sačinjavali većinu stanovništva, takođe je pobedio Mađar sa vladine liste Imre Bende, i to — kako već znamo — u izbornoj borbi protiv dotadašnjeg narodnjačkog poslanika Antonija Hadžića.

Za stranku srpskih *narodnjaka* neuspeh 1881. godine ogledao se u činjenici što nisu izabrani i njeni eminentni predstavnici M. Sabovljević, A. Trifunac i A. Hadžić, s obzirom da su oni kao poslanici u prethodnim parlamentarnim razdobljima imali izvesne prednosti nad kandidatima

protivničke strane, a osim toga uživali su glas veoma uglednih i cenjenih političkih pregalaca na područjima borbe za *narodnosna* prava. Ali kad se uzmu u obzir nepovoljne okolnosti pod kojima su sprovedeni izbori usled odlučnosti vlade i vladinih organa da svim mogućim sredstvima državne sile i obmane izdejtstvuju smanjenje ili bar spreče povećanje broja srpskih opozicionih poslanika, ponovni izbor trojice najeminentnijih predstavnika *Srpske narodne slobodoumne stranke* može se smatrati uspehom koji zamenjuje na drugim stranama doživljeni neuspeh i kojim se *slobodoumna* stranačka opozicija u celini posmatrana može pohvaliti. Vremenom ta će procena zvučati sve ubedljivije. Stranka srpskih slobodoumnih opozicionara, na sledećim izborima, i kasnije, kada bude dejtvovala više pod imenom obične srpske *Liberalne stranke*, neće nikada uspeti da u Ugarskom parlamentu bude predstavljena sa tri poslanika.

U Parlamentu

Početak novog zasedanja Parlamenta ispunjen je, kao uvek, prevashodno debatom oko parlamentarne adrese, koja se upućuje vladaru kao odgovor na njegovu adresu a sadrži želje i zahteve većine najvišeg predstavničkog doma Ugarske. Pošto srpski *narodnjački* poslanici, kao i ranijih godina, nisu mogli da glasaju za *adresni* predlog mađarske većine, pa ni jedne mađarske opozicione manjine zbog prenebregnutih narodnosnih zahteva u svim mađarskim adresama, oni su podneli svoj nacrt adrese. Pročitao ga je sâm Svetozar Miletić na sednici od 12. oktobra 1881.

U toj srpskoj adresi u vezi sa napokon utvrđenim predstojećim rešenjem graničarskog pitanja ističe se želja da već „nominalno spojena” krajina „što skorije i stvarno, ustavno, s učešćem u zemaljskom zakonodavstvu i u kontroli zemaljske uprave” bude sjedinjena sa Hrvatskom i Slavonijom „na zadovoljstvo srpskog i hrvatskog bratskog naroda u Krajini”. U istom kontekstu traži se i što brže rešenje stalno odlaganog riječkog pitanja.

U pogledu obećanih zakonskih reformi na planu unutrašnje politike i ekonomike predviđa se podrška srpskih *narodnjačkih* poslanika samo u slučaju da predloženi zakonski nacrti budu sastavljeni „u duhu i pravcu opšte ravnopravne narodne slobode i opšteg blagostanja”, a sa ekonomskog aspekta posmatrano, u cilju povišenja „privredne snage” a smanjenja „prekomernih tereta”.

Kao zamerka na *prestonu besedu* odnosno *vladarevu adresu* iznosi se činjenica da u njoj nije bilo ni „spomena o jednoj od najvažnijih stvari” Ugarske, o pitanju „narodnosti u Ugarskoj”. Ističe se, kao i u ranijim *narodnjačkim* adresnim predlozima, zahtev za striktnu primenu i neophodnu izmenu zak. čl. 44. od 1868. o narodnostima, jer „nije zadovoljio i ne zadovoljava narodnosti”. Osim toga „ne izvršava se ni u jednom svom-u, . . . postoji samo na papiru a ne i u životu”. Čak olakšava zloupotrebe, budući da su pojedine njegove klauzule toliko elastične da mogu biti primenljivane i prema interpretaciji antinarodnosno raspolože-

nih službenika državne uprave. Ispravke koje se traže zasnivaju se na poznatim predlozima narodnosnih poslanika iz 1868, iznesenih u Parlamentu prilikom izglasavanja tog zakonskog članka, uz njihove uzaludne demonstrativne proteste.

Sa 9. zak. čl. od 1868. o narodno-crkvenoj autonomiji pomirili su se i predstavnici *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Ali, u vezi sa poslednjim nemilim događajima na tom području navodi se kako se „državna vlast, prekoračivši pravo vrhovnog nadzora” prema tom zakonskom članu „dispozitivno . . . umešala u crkvenu i u avtonomnu pravnu sferu odstranjenjem srpskog mitropolita — patrijarha i postavljanjem administratora nekanoničnim i protivavtonomnim načinom”.

Završni deo srpske adrese odnosi se na okupaciju Bosne i Hercegovine, s kojom se Srbi nikako ne mogu pomiriti. Ponavlja se „da . . . dalje trajanje okupacije . . . , a još manje eventualna aneksija” neće biti, kako su zamišljali vladajući krugovi Monarhije „sredstvo održanja . . . mira” naročito ne „na Istoku”, već „naprotiv izvor novih zapleta”. Nasuprot ekspanzivnoj politici u pravcu Balkana preporučuje se politika prijateljstva „sa istočnim državama i narodima” po načelu „istok istočnim narodima”.⁴⁹

Na sledećoj sednici Parlamenta, 13. oktobra, Polit se javio za reč da bi detaljnije obrazložio ovaj nacrt adrese srpskih opozicionih poslanika. Što to nije učinio Miletić, onako kako se moglo očekivati prema njegovim ranijim istupanjima, koristi se za dokaz verodostojnosti tvrdnja da on posle svega što je pretrpeo više od tri godine u zatvoru ne može da se nosi sa svojim protivnicima pređašnjom snagom većitog zatočnika naroda. Politova uloga glavnog stranačkog govornika srpskih opozicionara u Parlamentu ostala je, dakle, nepromenjena posle ovakvog Miletićevog povratka.

U Politovom govoru u ovoj adresnoj debati, kao i u njegovim ranijim govorima u vezi sa ekspanzivnom politikom Austro-Ugarske, najpre i najviše se ističe osuda okupacije Bosne i Hercegovine u kontekstu kritike svih opasnih iluzornih planova prodora prema Balkanu, Solunu itd. Upozorio je, ne zna se po koji put, odgovorne upravljače Ugarske da posebno Ugarskoj, sa mađarskom manjinom, ne odgovara ekspanzija kojom bi se povećavao broj Slovena u Monarhiji. „Nikakva aneksija, nikakva osvajanja. Istok, istočnim narodima — to je za Ugarsku sve donde dok celokupnost njena nije u opanosti, najcelishodnija politika.”⁵⁰

U osvrtu na unutrašnju politiku Polit se, kao uvek, zadržao na anti-narodnosnom karakteru vladine politike. Ona je bila praćena i tom karakterističnom anomalijom da su često njeni relativno najbrojniji i najpouzdaniji poslanici regrutovani „iz narodnosnih izbornih srezova” — „slovačkih, rumunskih, srpskih i nemačkih”, logično, s obzirom da „pravi mađarski izborni srezovi ponajviše biraju opozicione poslanike, i to krajnje levičare”, zapravo *košutovce*. Polit je ovu anomaliju uproščeno obja-

⁴⁹ OKN, 1881—1884, I, 59—60; *Besede*, I, 508—511.

⁵⁰ *Besede*, I, 514.

snio tvrdnjom da „mađarska opozicija u mađarskim srezovima može pri izborima slobodno da se kreće”, dok „u narodnosnim izbornim srezovima, za narodnosnu opoziciju sloboda izbora potpuno je isključena”.⁵¹ Iako je raspolagao sa mnoštvom podataka o nasilnim merama sreskih načelnika, solgabirova, žandara, policije i svih drugih državnih faktora u srpskim srezovima, sigurno je da su uspesi vladinih poslaničkih kandidata u krajevima nastanjenim narodnostima, u poređenju sa neuspesima istih u mađarskim predelima bili uslovljeni mnogo složenijim i raznovrsnijim razlozima nego što proizlazi iz ovde upotrebljenih Politovih argumenata.

Pripadnici neravnopravnih narodnosti preokupirani su prevashodno nacionalnim problemima koje izazivaju ali i rešavaju, odnosno mogu da rešavaju upravljači države, tako da se narodnostima više puta pričinjava da im je probitačnije biti u odlučujućim trenucima, kakvi su izbori, uz vladu nego protiv nje, utoliko pre što opozicioni narodnosni poslanici nemaju šanse da dođu do upravljačkih položaja u datoj državi. Mađarske mase oslobođene su tih dilema. Njihove stranke u opoziciji, ukoliko pobe na izborima, ili se na drugi način nametnu svojom snagom, imaju realne izgleda da u granicama postojeće države dođu jednog dana na vlast. Mađari se, s obzirom na stalna, više klasnim nego nacionalnim pobudama izazvana nezadovoljstva, ne mogu, ni sredstvima prinude ni mamcima obmane, pridobiti za režimsku politiku u takvim relacijama u kakvim se pridobijaju narodnosti. Njihova se perspektiva u opoziciji nalazi zapravo na frontu, u rovovima, ili na barikadama, gde se neparlamentarnim sredstvima ruše postojeće granice države ili postojeći okviri društva.

U onom delu svog govora, u kome je dodirnuo i neobilazno hrvatsko pitanje, Polit je naglasio nezadovoljstvo srpskih opozicionih poslanika iz Ugarske zbog neresavanja riječkog problema na način kojim bi se priznalo da je Rijeka „hrvatska” i da treba da pripadne Hrvatskoj. U kontekstu hrvatskog pitanja zadržao se posebno na razobličavanju novog, tobože blagonaklonog kursa prema Srbima na teritoriji Hrvatske. Dok „u Ugarskoj vlada sa najvećom bezobzirnošću postupa prema ... Srbima” u „Hrvatskoj izgleda nekako da potpomaže Srbe protiv Hrvata”. Na najvažnijim položajima — predsednika Sabora, predstojnika unutrašnjeg dela zemaljske vlade, predsednika kasacionog suda „septenvirata” i drugde pod novim banom grofom Pejačevićem bili su Srbi. To može da zavarava, i zavarava mnoge, naivne, neupućene i zlonamerne. Zato Polit i nalazi za potrebno da istakne kako se tom politikom sprovodi samo taktička zamisao „*divide et impera* (razdeli pa vladaj)”. „U utelovljenoj Krajini (brojni) srpski živalj je od velike važnosti”, a treba neutralisati i snage sve izrazitiije hrvatske opozicije.

Da oportunistom prožeti srpski političari u Hrvatskoj, zavedeni novodobijenim položajima vlasti, neće izdejsstvovati pravo i trajno rešenje srpskog pitanja bilo je već onda jasno. Prema Politovim preokupaci-

⁵¹ Isto, 516.

jama sa opozicionih pozicija *Srpske narodne slobodoumne stranke* bilo je to najvidljivije u domenima narodno-crkvene autonomije, gde su nerešeni saborski problemi podjednako tangirali Srbe u Ugarskoj i Hrvatskoj i gde srpski predstavnici Hrvatske kao ni Ugarske nisu mogli ništa da učine.⁵²

Na Politov govor reagovali su, kao obično, najrečitiji predstavnici vladine stranke i opozicije. Osuda okupacije Bosne i Hercegovine i nasilne politike Tisine vlade nailazila je na odobravanje u redovima *Nezavisne stranke* košutovaca, dok je kritika velikomađarskih nastojanja u politici predstavnika Mađarske bila praćena primedbama negodovanja sa sviju strana, bez obzira na režimsku ili antirežimsku pripadnost mađarskih stranaka.⁵³

Kada je u februaru 1882. mađarska vlada zatražila od Parlamenta da potvrdi u delegacijama Austrije i Ugarske izglasanu sumu (od oko 2 500 000 forinti iz budžeta Mađarske, odnosno 8 000 000 forinti iz budžeta zajedničkog Ministarstva finansija) za podmirenje vanrednih troškova okupacionih trupa na područjima Bosne i Hercegovine i Lima, izazvanih tamošnjim ustaničkim nemirima, za reč se prvi javio od srpskih poslanika, kao nekada, Svetozar Miletić. Ali, za razliku od nekadašnjeg Miletića, koji je svojim demonstrativno dugim i izazovnim govorima dovođio vladine poslanike i samog predsednika vlade u stanje razdraženog reagovanja, njegov sadašnji govor bio je poslovno kratak sa argumentacijom koja je mogla da impresionira samo svojom sažetosti. Ponovio je reči iz nacrtu srpske parlamentarne adrese: da je vreme da se evakušu okupacione austrougarske trupe iz Bosne i Hercegovine. Pozvao se na izjavu jednog opozicionog poslanika u austrijskoj delegaciji da okončanje okupacije povlačenjem iz bosansko-hercegovačkog okupacionog područja ne bi „umanjilo moć i ugled Monarhije” kao što ni povlačenje iz Azije nije štetilo Britaniji. Zatim je u prilog istog zahteva citirao kratke odlomke iz govora opozicionog poslanika Močarija, da bi se na kraju izjasnio za predlog kojim je predstavnik košutovske levice, Ignac Helfi, ustao protiv izvanrednih okupacionih troškova, kao i protiv same okupacije Bosne i Hercegovine.⁵⁴

Poslanici iz klupa vladajuće stranke i koalicione opozicije u osvrtnu na ovaj Miletićev govor najviše su se zadržali na isticanju nespomenutih razlika u razlozima naizgled istovetnih zahteva krajnje mađarske i srpske opozicije. Mađarska opozicija je, naime, tražila da se posle povlačenja Austro-Ugarske Bosna i Hercegovina vrate Turskoj, ili u slučaju neostvarljivosti ove ideje — da se od ovih provincija stvori posebna država.⁵⁵ Srpska opozicija, naprotiv, bila je za prisajedinjenje tih područja Srbiji. Prilikom ovog glasanja, kao i drugih sličnih nadglasavanja u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, primarni su bili istovetni zahtevi mađarske i srpske nacionalne opozicije za prekid okupacije. Zato su i

⁵² Isto, 519.

⁵³ OKN, 1881—1884, II, 69—80.

⁵⁴ Isto, III, 191; Zastava, br. 28 od 17. II/1. III 1882.

⁵⁵ Isto.

srpski opozicioni poslanici, bez obzira na neistovetne motive istovetnih zahteva, podržali i ovog puta mađarsku opoziciju. Njihova je podrška bila dosledna i po tome što se jedan od najrečitijih predstavnika košutovske opozicije, već više puta pomenuti Lajoš Močari, u toj debati otvoreno izjašanjavao i za priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji ili Crnoj Gori, u slučaju da te provincije pretpostavljaju ovaj akt aktu samostalnosti.⁵⁶

Glasanje kojim su 25. februara 1882. odobreni izvanredni troškovi radi ugušenja ustanka i drugih novoiskrslih potreba u Bosni i Hercegovini, u sumu od 7 118 210 forinti izvršeno je ustajanjem, pa se ne može ustanoviti ni broj ni imena poslanika koji su glasali za predlog odnosno *protiv* njega. Prilikom izglasavanja redovnih izdataka iz zajedničkog budžeta Ministarstva finansije, u sumi od nešto preko 33 000 000 forinti, glasalo se, međutim, poimenično tako da je lako utvrditi kako su prisutni srpski poslanici iz klupa vladajuće ugarske-mađarske *Liberalne stranke* glasali za predlog, a od Srba iz opozicionih redova samo je Svetozar Miletić bio protivan. Polit-Desančić i Nika Maksimović bili su odsutni.⁵⁷

Tri meseca kasnije, sredinom maja 1882, na dnevnom redu bila je opet rasprava o Bosni i Hercegovini povodom odobrenja izvanrednih izdataka (u sumi od 21 700 000 forinti) za potrebe pacifikacije tih okupiranih područja. Polit, koji je u vreme prethodne debate o okupaciji i okupacionim troškovima bio odsutan, sada je, po svom običaju, odbojni stav većine Srba izložio na sednici od 15. maja u jednom dugačkom, možda najdužem, govoru, čiji su pojedini fragmenti praćeni bučnim odobravanjima košutovske, pa čak i koalicione mađarske opozicije. Nije rekao ništa novo, znalo se unapred što će reći; samo ta konstatacija važi za sve učesnike ove debate. Neminovnost ponavljanja na političkim arenaama uslovljena je problemima, temama, zapletima koji se sadržinom ne menjaju i gotovo podjednako preokupiraju javnost u jednom dužem vremenskom periodu. Tu su važni oratorski činoci kojima se deluje na okolinu, i na javnost uopšte, u skladu sa činocima rastuće napetosti usled povećane opasnosti od neminovnih komplikacija.

Polit kao govornik velikog iskustva delovao je uvek iznova impresivno upozorenjima koja su po smislu ostala ista, ali čija je uputnost postala sve očiglednija usled sve teže podnošljivih zbivanja. Po ustanku koji se nije očekivao već se moglo nazreti koliko se istine nalazi u Politovom upozorenju da bosansko-hercegovački „narod pre će se dati istrebiti, nego što će glavu Austriji prignuti”. U istom kontekstu sve se jasnije razabiralo kako Ugarska potpomažući „osvajačke namere Monarhije na Istoku... na sebe navlači neprijateljstvo i mrzost istočnih naroda, da se naposljetku izlaže opasnosti velikog rata”. Moglo se već i ubedljivo predskazati da *neizbežna* aneksija nosi „u sebi klicu evropskog rata”. Nije bilo ni teško predvideti očima kritičara da Rusija neće

⁵⁶ Isto, 283.

⁵⁷ Isto, 297—299.

dozvoliti dalje širenje Austro-Ugarske prema Balkanu i Istoku uopšte. Trebalo je samo odvažnosti prореći predstavnicima Mađara da „opasnije stvari” od *velikog rata* sa Rusijom „ne može biti po Ugarsku i po mađarski narod”. U podrobnijem delu svog izlaganja Polit im je čak predočio da i u slučaju pobede Nemačke njima ništa dobro ne sleduje. Jer za tom i takvom pobedom sledi stvaranje velike germanske države koja neminovno ima da proguta izolovanu malu Mađarsku. Prema Politovim upozorenjima, dakle, i dalje najuputnije bi bilo za svaku mađarsku vladu da se drži gesla prijateljstva „sa istočnim narodima” i sprovodi politiku nacionalne i narodnosne ravnopravnosti u Ugarskoj.⁵⁸

Po svom običaju predsednik vlade Kalman Tisa odmah je ustao da odgovori Politu ne bi li umanjio efekat njegovih reči i ne bi li (kako su mu dovikivali u tim prilikama poslanici košutovske opozicije) pobrao aplauze „jeftine slave” predstavnika rodoljubive vladajuće većine. Politova upozorenja koja su u kontekstu integralne celine govora, i pored svih zaoka, delovala izrazima dobronamernosti i lojalnosti, u skladu sa položajem *domovini* privrženog političkog pregaoca prema istinskim interesima Ugarske, po Tisinim citatima, istrgnutim iz konteksta, i interpelacijama, prožetim idejama velikomađarstva — zvučala su preteći zlokobno. Polit je predstavljen kao pobornih rata sa Rusijom, a uz to se zavarava iluzijama mađarske propasti.⁵⁹ Politu nije preostalo drugo nego da u replici pokaže kako Tisa na njemu svojstven način izvrće njegove reči, kao i reči drugih oponenta, da bi što bolje odigrao ulogu „zaštitnika” države i naroda. U vezi sa ovim svojim govorom bio je prinuđen da se brani i od opasnih insinuuacija mađarskih šovinističkih listova koji su tih dana pisali: „Polit hoće da se Bosna dade Srbiji, ali posle bi Polit iskao Dalmaciju, Hrvatsku, Srem, pa i Bačku i Banat”. U svom demantiju morao je da insistira na izjavama koje je u poslednje vreme sve češće ponavljao: da „pitanje narodnosti u Ugarskoj” ne smatra više (napisao je zapravo da nikada ga nije ni smatrao — što nije bilo tačno) „kao pitanje državno i državnopravno, već kao čisto administrativno” i da se zalaže samo za ujedinjenje *turskih* srpskih krajeva sa Srbijom, poštujući integritet Ugarske, odnosno Austro-Ugarske.⁶⁰

U daljoj debati više poslaničkih predstavnika osvrtni su se na po njima indikativan Politov govor. Jedan od režimskih poslanika Lazar Mamuzić za Polita je tom prilikom čak rekao da u Parlamentu „deluje kao pravni savetnik Srbije i vojni ataše Rusije”.⁶¹

Žestina debate ilustruje se i provokativnom reminiscencijom vladinog poslanika, inače čuvenog romanopisca Jokai Mora, na *veleizdajnički* proces protiv Svetozara Miletića, da bi se potvrdili iskazi o antidržavnim srpskim rovačenjima u vezi sa Bosnom i Hercegovinom. Samom Miletiću, mada nije imao nameru da i ovog puta učestvuje u *bosansko-hercegovačkoj* debati, nije preostalo drugo no da, na sednici od 25. maja 1882,

⁵⁸ *Besede*, I, 542—552; OKN, 1881—1884, V, 235—241.

⁵⁹ OKN, 1881—1884, V, 241—244.

⁶⁰ Izjave o odgovoru na članak Pešti Naplo-a, *Besede*, I, 547.

⁶¹ OKN, 1881—1884, VI, 30.

sa indignacijom žigoše neumesnost i neopravdanost ovakvih podsećanja. Nazvao ih je pravim imenom kao insinuacije nedostojne jednog velikog pisca. U prenapetoj situaciji podsetio je samo ukratko poslanike na izjave objektivnih posmatrača i sumnjivih svedoka, na osnovu kojih se u toku suđenja, i posle presude, iskristalisalo argumentovano mišljenje o politički montiranom procesu, u toku kojeg njegova krivica nije mogla biti dokazana jer nije ni postojala.⁶²

Tragično je da je to bila poslednja Miletićeva intervencija i poslednji Miletićev govor u Parlamentu. On je i dalje revnosno prisustvovao sednicama Parlamenta, sve dok ga bolest, koja je uzimala maha, nije definitivno sprečila i u izvršenju ovih svojih obaveza. Ali snage za direktne okršaje već nije više imao.

Da se ne bi preuveličao domet etiketiranja, insinuiranja, domišljanja i izmišljanja na račun srpskih *narodnjaka* u ovom razdoblju, treba znati da su rasprave oko okupacije Bosne i Hercegovine bile veoma žučne, da zbog silovitih otpora opozicije, čiji su najbučniji glasnogovornici bili poslanici košutovske *Nezavisne stranke*, vladajuća većina nije birala reči u nastojanjima da što više diskredituje oponente. Važno je da tim rečima sada nisu sledili nikakvi progoni. Prilike su bile redovne, zemlji nije pretila opasnost od većih zapleta, svi zakonski, budžetski i drugi predlozi su uprkos svim protestnim govorima opozicionih poslanika izglasavani od strane poslušne *vladajuće* većine onako kako je vlada isplanirala i predviđala. Tako su i, 26. maja 1882, prilikom poimeničnog izglasavanja ovih vanrednih troškova za pacifikaciju bosansko-hercegovačkog područja — pet srpskih režimskih poslanika glasali za predlog. *Narodnjački* poslanici, Miletić i Nika Maksimović glasali su, naravno, sa *ne*, a Polit je opet bio odsutan.⁶³ (Protivan je bio, u skladu sa svojim opozicionarskim stavovima, i N. Mihajlović.)

Sledeća prilika, zapravo neprilika, za predstavnike *Srpske narodne slobodounne stranke* da se iskažu svojim nacionalno opredeljenim opozicionarstvom u Parlamentu *javila se* tek marta sledeće, 1883. godine, u debati o predlogu zakona o nastavi u srednjim školama, kojim se kao obavezni predmet uvode mađarski jezik u svim konfesionalnim, prema tome i srpskim srednjoškolskim ustanovama. U Ugarskoj je tada bilo 14—15 nemađarskih srednjih škola (od ukupno 179), u koje se, po mišljenju mađarskih eksperata, „u pogledu rodoljublja nije moglo imati poverenja”. Interes i obaveza države nalagali su, po njima, da ne donesu izvanredne „zakonske odredbe sa ciljem da se i tamo omladina vaspitava u duhu vernog građanskog podaništva i rodoljublja”.⁶⁴ Zato se po novom srednjoškolskom zakonu i u svim školama uvodi mađarski jezik kao obavezni predmet, s tim da nastava mađarskog jezika i mađarske književnosti u poslednjim (7. i 8.) razredima, a zatim i polaganje ispita na maturi, bude na mađarskom jeziku. Protiv ovih klauzula ustali su predstavnici narodnosti, posebno erdeljske nemačke-saske narodnosti, koja je

⁶² Isto, 72—73.

⁶³ Isto, 130—131.

⁶⁴ Isto, X, 298.

tada najjače bila zastupljena u Parlamentu. U kritičku analizu drugih odredaba ovog zakona, čija je glavna svrha bila pozitivna organizacija srednjih škola na savremenim osnovama i povećanje uticaja svetovnih, državnih faktora na račun klerikalnih, verskih u školama narodnosti, oponenti nisu ulazili prilikom svojih razmatranja.

Od srpskih opozicionih poslanika protiv novog zakonskog predloga zbog njegovih propisa o obaveznom učenju mađarskog jezika u autonomnim konfesionalnim srednjim školama ustao je, kao što se moglo i očekivati, Polit Desančić. U to vreme više nije ni bilo drugog poslanika srpske nacionalnosti koji bi mogao i hteo da se suprotstavi iznesenom zakonskom predlogu. Miletić više nije bio u stanju da to učini iz zdravstvenih razloga. Nika Maksimović nijednom nije govorio i neće ni govoriti u Parlamentu ovog razdoblja; on je već po svemu sudeći zaokupljen planovima koji se iskazuju distanciranjem od suviše diskreditivnih opozicionarskih istupanja. Srpski poslanici iz klupa vladajuće stranke, koji su u ranijim parlamentarnim razdobljima, bar u izvesnom broju i izvesnoj meri povremeno istupali u odbranu minilalnih autonomnih narodnosnih prava, u Parlamentu ove sesije prilikom rasprava o narodnosnim zakonskim odredabama samo su ćutali. Bili su poučeni iskustvom prethodnih razdoblja, kada su oni koji su se usudili u interesu svoje narodnosti da govore protiv nekih zakonskih predloga vlade bili za to ukoreni ili, kao M. Sabovljević, čak izloženi opasnosti da ne budu više kandidovani i birani za poslanika na listi vladajućih.

Politu nije to bilo prvi put da sâm brani, pod nepovoljnim okolnostima, autonomna prava srpske narodnosti. Njegov govor, na sednici od 15. marta 1883, bio je, kao obično, pun didaktičkih upozorenja, istoricističkih pouka i pragmatičkih protesta. Pokušao je i da umiri nacionalnim preokupacijama uznemirene Mađare. Na uveravanju jednog mađarskog poslanika da se bar „srednji ... izobraženiji stalež” nemađarskih narodnosti mora „posredstvom mađarskog jezika kulturno” asimilirati, ako se hoće obezbediti budućnost Mađarske, Polit je reagovao uveravanjem „da Ugarska može ... budućnosti imati” i „bez te kulturne asimilacije”. Iako je za apologete mađarstva zvučala oratorski izveštačena i političarski proračunata tvrdnja kojom ih je predstavnik srpskih *narodnjaka* ubeđivao, ispravna je bila konstatacija da bi „uzvišeni interes ugarske države” zapravo „bio ... da se narodnosti pomiruju, a ne da se ogorčavaju”, odnosno da bi „uzvišeni zadatak državni bio ... da se uspostavi sporazum, prijateljstvo i bratstvo među narodnostima i Mađarima”. Mađarstvom opsednute poslanike bilo je uzaludno i uveravati kako „čitava sistema po kojoj se hoće sa rasprostiranjem mađarskog jezika da stvori kulturno jedinstvo ... ostaje fantom, tašta sanjarija koja se ne dâ izvesti” pa ne bi smelo da joj „mađarska vlada potčinjava najvažnije interese države”.⁶⁵ Zakon je izglasan ustajanjem, velike većine poslanika, ali odredbe o obaveznom učenju mađarskog jezika nisu doprinele mađarizaciji omladine nemađarskih narodnosti. Naprotiv, bile su povod

⁶⁵ *Besede*, I, 551—560; OKN, XI, 172—175.

više izlivima nezadovoljstva; u duhu u kojem su primenjivane delovale su kao izazov.

Sledeći, poslednji Politov govor u Parlamentu ovog saziva bio je izazvan nemirima u Hrvatskoj povodom novorazmeštanih mađarskih grbova sa mađarskim natpisom na zgradama ustanova za zajedničke mađarsko-hrvatske poslove u Zagrebu, po nalogu ugarskog ministra finansija grofa Đule Saparija. Ti grbovi su toliko provokativno delovali u očima hrvatskih rodoljuba, da su ih odmah počeli demonstrativno skidati. Došlo je do sukoba između demonstiranata i organa državne bezbednosti kojima je morala priteći u pomoć i vojska. Ona je pucala u mase, ranjavala mnoge dužne i nedužne, izazivajući prizore pobune. Posledice su bile takve da se i ban Pejačević osećao prinuđenim da dà ostavku, pa je intervencijom Austrije Hrvatska dobila za privremenog komesara austrijskog generala Hermana Ramberga.

Novonastala situacija bila je bremenita nepredvidljivim opasnostima tako da je i mađarska vlada morala ustuknuti. Tisa je pred Parlament izneo na usvajanje predlog da se u skladu sa primenom odnosno zakona do naredbe o „istavljanju” grbova sa mađarskim natpisom, grbovi buduće razmeštaju na zgradama zajedničkih ustanova u Hrvatskoj bez natpisa. Predlog predsednika vlade biće, naravno, usvojen, ali je karakteristično za mađarske prilike da je opozicija bez opterećenja vladine odgovornosti u debati, u ime odbrane mađarstva, mađarskog dostojanstva, mađarske integralnosti isticala zahteve za merama odmazde umesto ponižavajućih mera popuštanja. Polit je u svom govoru žigosao vladu, vladinu politiku, vladine mere rečima oštre osude, kao vinovnika krvavih događaja. Ti su događaji usledili posle bezočnog isticanja hegemonskih oznaka velike mađarske državnosti, ako ne uprkos slovu zakona a ono, u svakom slučaju, uprkos njegovoj dotadašnjoj zakonskoj primeni u praksi. Politovom osudom obuhvaćena je ovog puta i mađarska opozicija, i to još više nego vlada, zbog još više i bezobzirnije ispoljenih velikomađarskih pretenzija.

Koreni zla nalazili su se zapravo u shvatanjima (feudalno nasleđenim i buržoaski kapitaliziranim) o mađarskoj supremaciji i mađarskom identitetu ugarske države bez obzira na činjenicu što je u njoj bilo više žitelja drugih naroda nego Mađara. Čak u Hrvatskoj sa statusom državne, državnopravne autonomije, Mađari su u zajedničkim ustanovama Ministarstva finansija, saobraćaja, pošte „preko ramena” gledali „svakog Hrvata, kao da su oni neke spahije u zemlji, a Hrvati jobađi”. U tim *zajedničkim* ustanovama „teško je” bilo zaposliti se „Hrvatu”, u njima se zapošljavao prvenstveno „svet” iz Mađarske „da tamo u Hrvatskoj gospoduje” — prema prilično realnoj Politovoj proceni, u govoru kojim je izrazio solidarnost srpskih *narodnjaka* iz uže Ugarske sa borbom bratskog hrvatskog naroda protiv mađarskog hegemonizma.⁶⁶

Srpski poslanici vladajuće stranke po pravilu su ćutali u toku rasprava o delikatnim temama političkog domena. Njihovo prisustvo se

⁶⁶ Besede, II, 3—13.

najviše primećivalo po glasanju kojim su bezrezervno podržali svaki vladin predlog. Neki od njih javljali su se ponekad za reč ali samo kada se raspravljalo o nekom nepolitičkom pitanju koje je bilo od elementarnog, privrednog značaja za narod njihovog regiona. U toku budžetske debate o izdacima i obavezama Ministarstva saobraćaja u 1882. godini, Aleksandar Nikolić, poslanik sreza torontalske županije tražio je, na sednici od 3. marta, da se napokon sprovede plan regulisanja tokova Tamiša i Begeja da bi se omogućila redovna plovidba, sprečile dalje poplave, otklonili uzroci velikih šteta i nedaća u ovim krajevima. Posebno je bio zainteresovan u podršci zahteva za dodeljivanje naknadno traženih novčanih sredstava Tamiško-begejskom vodoprivredom društvu koje je bilo još 1872. osnovano uz pomoć vlade sa zadatkom da ove radove izvrši.⁶⁷

U debati o zakonskom predlogu prodaje tzv. iberlandske zemlje u kikindskom srezu od srpskih poslanika uzeo je učešća samo kikindski poslanik iz klupa vladajuće ugarsko-mađarske *Liberalne stranke* Stevan Jovanović. Vladinim predlogom potvrđuje se ugovor o prodaji 123 644 „iberlanda“ od strane komore dotadašnjim posednicima posredstvom njihovih opština za ukupno oko 4 500 000 forinti (sa zaostalim dugovima preko 5 000 000 forinti). Mađarske opozicione stranke ustale su protiv ove prodaje s motivacijom da je utvrđena cena trostruko manja od prave vrednosti zemlje i da su nadležni pristali na ovu prodaju jer se među posednicima većih parcela nalaze ljudi od uticaja, sa *vezama*. Jovanović je, podržavši vladin predlog, istakao da je ta zemlja privilegijama iz 1774, te odlukama vladara 1817. i 1860. godine data u posed onima koji su je učinili plodnom, koji su je obrađivali uz određena davanja komori kao vlasniku. Oko vlasničkih prava i deoba vođene su beskonačne sudske rasprave, one su bile povod najvećih nezadovoljstava pa i buntovničkih pokreta. Mnogi seljaci, ubeđeni da imaju i posedovna i svojinska prava na zemlju koja im je svojevremeno dodeljena uz otkupne obaveze, smatrali su da su oštećeni ovim kupoprodajnim ugovorom. Po njima taj ugovor ih je prisiljavao da po drugi put plate određenu sumu za jednom već otkupljenu zemlju.⁶⁸

U svakom slučaju ovim rešenjem „nije rešeno agrarno pitanje“ ni u ovom kraju. Prilikom mnogostrukih *deoba* bilo je isuviše „uzurpacija“ moćnih „nad sirotinjskom braćom“ — čak i po konstataciji građanski odmerene *Zastave*⁶⁹ — tako da je broj nezadovoljnih dalje mnogostruko premašivao broj zadovoljenih. To istorijsko nezadovoljstvo, pothranjivano nezadovoljstvom novih nepravdi biće toliko izrazito da će sela ovog regiona do kraja buržoasko-kapitalističkog razdoblja odskakati svojim

⁶⁷ OKN, 1881—1884, IV, 14—16.

⁶⁸ Isto, VI, 150—151; *O kikindskom iberlandu*, Zastava, br. 81 od 25. V/6. VI 1882; Vasa Stajić, *Velikokikindski dištrikt*, Novi Sad 1950, 467.

⁶⁹ *Saborske rasprave o iberlandu bivšeg kikindskog dištrikta*, Zastava, br. 82 od 26. V/7. VI 1882. *Iberlandske zemlje* su se ovde nalazile u *hatarima* opština: Vel. Kikinda, Mokrin, Karlovo, Bašahid, Srpski Krstur, Josipovo, Kumani, Franjevo, Melenci, Taraš.

buntovničkim opredeljenjima i poduhvatima, posebno u godinama socijalističkih nemira, sve do godina revolucionarnih događaja tokom drugog svetskog rata.

Sada, prilikom pomenutog glasanja za izloženi vladin predlog glasali su svi prisutni srpski poslanici iz klupa vladajuće stranke, a protiv njega je glasao od *narodnjaka* jedino prisutni Nika Maksimović (Miletić, Polit i N. Mihajlović koji bi, sigurno, takođe glasali sa *ne* — bili su odsutni). U specijalnoj debati prihvaćena je samo dopuna odredbe o obaveznom ubiranju otplatne sume od pojedinih posednika, preko njihovih opština, prema predlogu Stevana Jovanovića, da bi se izbegao eventualni nesporazum oko ispunjenja obaveza jedne i druge strane na relaciji opštih i posednika-vlasnika otkupljenih parcela.⁷⁰

Od vladinih srpskih poslanika u ovom saborskom razdoblju najčešće je govorio Aleksandar Nikolić, po pravilu, da bi i sa svoje strane ukazao na dobre strane nekog vladinog predloga, o kome je opozicija imala suprotno mišljenje. Tako je u debati o činovnicima javne službe, 17. novembra 1882, isticao prednosti zakona kojim se teži ka povećanju stručnih kvalifikacija i stepena odgovornosti kako imenovanih službenika u centralizovanoj državnoj administraciji, tako i onih izbornih u samoupravnim telima županijskih, sreskih, lokalnih administrativnih ustanova.⁷¹ Nekoliko sedmica kasnije, u budžetskoj debati Nikolić je, 14. decembra 1882, samo tražio, onako kako je to već jednom učinio, da ministar saobraćaja utvrdi prioritetni rok (i shodno tome odobri neophodnu sumu) za regulaciju toka Begeja i Tamiša, u interesu najugroženijeg stanovništva redovno plavljenih područja torontalske i tamiške županije.⁷² Zatim je nekoliko puta ustao da bi ukratko izrazio svoje neslaganje sa nekim predlozima opozicionih poslanika.⁷³ Zanimljivo je da je veću pažnju izazvao svojim brojnim dopunskim predlozima u debati o autorskim pravima književnika i umetnika, februara 1884, na osnovu vladinog zakonskog predloga. Tražio je, između ostalog, da se nasledno autorsko pravo, posle autorove smrti, produži od 30 na 50 godina, da se za razne zloupotrebe povise kazne, da se u oblasti zanatskih i domaće umetničke radinosti proširi pravo na reprodukciju pravih umetničkih dela.⁷⁴

Najčešće se javljao za reč u raspravi koja je bila na dnevnom redu od marta do aprila 1884. u vezi sa regulisanjem toka reke Tise. Prihvatio je vladinu zakonsku osnovu, iako je izrazio žaljenje što vlada nije dala prednost zakonu koji bi normirao obaveze na regulacionim rečnim radovima u celini posmatrano, sa stanovišta potreba i interesa cele zemlje, a

⁷⁰ OKN, 1881—1884, VI, 174. Stevan Jovanović imao je zapaženiju ulogu u Parlamentu kao član i izvestilac Odbora za poslanički imunitet. U toj funkciji izneo je i obrazložio na sednici od 27. februara 1883. predlog za dopunu Zakona o imunitetu poslanika, kojim se preciziraju nejasne odredbe o poslaničkim imunitetnim pravima (OKN, X, 165—166).

⁷¹ Isto, VII, 93—103.

⁷² Isto, VIII, 92—93.

⁷³ Isto, IX, 25; XV, 136, 178, 190.

⁷⁴ Isto, XV, 198, 209, 225.

ne samo jedne njene oblasti. Iz niza konkretnih dopunskih predloga u specijalnoj debati o pojedinim odredbama zakonske osnove vidi se da je bio dobar poznavalac problema o kojima se vodila diskusija. Tražio je da se preciznije odrede ovlašćenja nadležnog Ministarstva saobraćaja, izrade ostvarljivi planovi sa realnom procenom svih komponenata radova: utvrđenim rokovima, sredstvima obezbeđenim, predviđenim stručnjacima.⁷⁵ Kao režimski poslanik nije smeo i nije hteo da podvrgne kritičkoj analizi vladinu politiku u toj oblasti, od životnog značaja za najplodnije krajeve zemlje, iako se i iz njegovih uzgrednih primedaba moglo razabrati kako su propusti, zloupotrebe, malverzacije, javašluci učinili svoje pod pokroviteljstvom nadležnih vladinih ustanova. Reke su u gotovo nepromenjenom toku i dalje pri niskom vodostaju ostale neplovne, a pri visokom plavile okolne zemlje, rušeći nepropisno izrađene nasipe. Krivicu za takve nasipe snosile su prvenstveno ličnosti, koje iz raznih obzira nisu smele biti pozvane na odgovornost. Ipak ne treba prenebrežnuti i nedostatak novčanih sredstava, usled sporog ekonomskog razvoja uopšte.

Jedini srpski poslanik koji je sa pozicija opozicione „levice i krajnje levice” u budžetskoj debati krajem 1882. oštrim rečima osudio politiku vlade, posebno Ministarstvo saobraćaja u oblasti rečnih regulacionih radova bio je N. Mihajlović. Izjavio je „kategorički... da se sa najviše nepravilnosti postupalo ne samo kod reke Tise već kod svih reka u zemlji”. Naveo je primer Društva za regulisanje Tamiša i Begeja koje je usled poznatih postupaka Ministarstva saobraćaja dovelo do prosjačkog štapa okolno stanovništvo. Zadržavajući se na pitanju regulacije Tise, ukazao je na neadekvatne planove, kojima, na primer, nije bilo predviđeno odlivanje vode iz najhirovitijeg, donjeg toka Tise kod Titela. Naveo je neodgovorne i nestručne izjave ministra saobraćaja barona Gabora Kemenja o Đerdapu kao beznačajnom faktoru u poplavama najplodnijih područja, iako je svakom zainteresovanom posmatraču bilo jasno da bi tamo izvedeni radovi bili od presudnog značaja i za udaljenije predele ugrožene vodenom stihijom. Mihajlović je insistirao na radovima kod Đerdapa, kod Titela i drugde gde je najpotrebnije, da bi napokon siromašni narod „Turskog Bečeja, torontalske županije” i drugih neimenovanih mesta i regiona, mogao mirno da spava ne strepeći od poplave koja će mu preko noći odneti sve što mu je od mukotrpnog rada još preostalo.

Kao zaključak na kraju ovog poglavlja nameće se predodžba o stagnaciji, povlačenju, slabljenju snaga otpora u parlamentarnim središtima srpskih predstavnika. Već u prethodnom trogodišnjem saborskom razdoblju preovladale su pojave odstupanja sa ranijih tvrdokornih branjenih pozicija. Ipak, tih godina, preostali srpski poslanici *Srpske narodne slobodoumne stranke* i u oslabljenom sastavu, u odsustvu Miletića, dalje su se isticali svojim opozicionim govorima, predlozima, protestima. Njima su se čak pridružili u odbrani osnovnih samoupravnih prava srpskog naroda i pojedini srpski poslanici iz tabora vladajuće stranke Ugarske. U ovom parlamentarnom razdoblju, međutim, znaci rastrojstva već su se

⁷⁵ Isto, XV, 367; XVI, 34, 37, 39, 44, 56, 57.

oblikovali kao karakteristična znamenja predstavnika srpskih *narodnjaka*.

Od tri *narodnjačka* poslanika samo se jedan, Polit, dalje isticao svojim odbranbenim i napadačkim istupanjima; ali i on u većim razmacima nego ranije, pošto je počeo često da odsustvuje. Drugi *narodnjak*, Nika Maksimović, koji još u Parlamentu prethodnog razdoblja, od 1878. do 1881. nije mnogo zaostajao za Politom u odbijanju velikomađarskih nasrtaja, *sada* je privlačio pažnju okoline i šire javnosti svojim ćutanjem, neangažovanjem i odsustvom. Sâm Miletić, za čije su ime bila vezana poslednja nadanja u regeneraciju stranke *narodnjaka*, nije mogao više da učestvuje u borbi ranijom snagom. Umesto očekivanih spektakularnih obračuna sa protivnikom, u stilu velikih oratora, tribuna, lidera, sledili su (od njega — ranije nezamislivi) suvoparno sastavljeni i izgovoreni protesti, više u vidu neophodnih saopštenja nego u stilu izazovnih filipika. Što se tiče ostalih srpskih poslanika, iz *vladinog* tabora, oni su posle neočekivanih istupanja u odbrani ugroženih srpskih prava na sednicama Parlamenta prethodnog razdoblja, morali biti pod presijom takvih prekora i pretnji od strane vodećih ličnosti vlade i vladajuće stranke, da u ovom parlamentarnom razdoblju više nisu smeli uopšte, ni jedan jedini put, da učestvuju u raspravama političkih dometa. Čak su u diskusijama o nepolitičkim egzistencijalnim problemima privrednog i privredivačkog karaktera učestvovali u manjem broju i sa manje važnim primedbama nego ranije.

Tisina vlada i njegova *Liberalna stranka* na vlasti mogli su biti zadovoljni sa onim što su postigli. Nastaviće, dakle, logično sve revnosnije i sa izrazitijim mađarizatorskim zahvatima u oblasti jednostranački vođene državne politike na terenu srpske narodnosti. Protiv *narodnjaka* preduzimane mere biće još restriktivnije, a pri izboru poslanika iz redova srpskih režimskih ličnosti, korišćene mere imaće još selektivnije dejstvo. Učiniće se sve da u toku narednih izbora niko od *narodnjačkih* predstavnika ne bude izabran, a od vladinih privrženika samo oni najprovereniji, koji su se srodili sa idejama mađarstva, kojima je najviše stalo do toga da budu na liniji (podrazumeva se i na položajima) vladajućih, a najmanje do iluzornih narodnosnih prava. Videćemo kako su ne samo sledećih godina već i sledećih decenija u tome mnogo puta uspevali, da bi na kraju, ipak, bili suočeni sa neumitnom istinom da nisu uspeali u najvažnijem, u mađarizaciji srpskog (kao i bilo kod drugog nemađarskog) naroda Ugarske.

III

Protagonisti politike oportunizma na političkoj sceni

Kada je postalo jasno da osnivač i neimar beskompromisne *Srpske narodne slobodoumne stranke*, neizlečivo oboleli Svetožar Miletić, neće nikad više moći uzeti stranačko kormilo u svoje ruke, nezadovoljnici iz tabora oportunističke počeli su da vode glavnu reč u stranačkim forumima,

organima i kuloarima. Jedan od njihovih glasnogovornika, Toša Bekić, u svojstvu odgovornog urednika *Zastave*, uspeo je u oportunističkom duhu da promeni pravac delovanja lista koji je dotle uživao glas najborbenijeg opozicionarskog glasila ne samo među Srbima Ugarske već u čitavom *Srpsstvu*. Pošto su se približili izbori za novo parlamentarno razdoblje 1884—1887, oni su počeli sve glasnije da zagovaraju potrebu sazivanja predizborne konferencije radi promene neizvodljivog *Bečke-rečkog programa* u duhu progmatičarskih potreba oportunističkom prožimanje realne stranačke politike. Koristili su se argumentom dosadašnjih neuspeha na izborima, objašnjavanih merama nasilja podozrivih vlasti, da bi ukazali na mogućnost pridobijanja vlade napuštanjem izazivačke opozicionarske političke linije. Na taj način predložili su pristankom na saradničke odnose sa vladom i mogućnost povoljnog rešenja spora oko izbora patrijarha Germana Anđelića, pa i ostvarljivost ostalih narodno-crkvenih zahtevanja.

U klasnom pogledu, izražavali su prevashodno interese moćnih grupacija trgovačke i bankarske, srednje i krupne srpske buržoazije, čije su sprege sa nosiocima mađarskog kapitala postale sve izrazitije i sudbonosnije. Prošle su decenije prosperitetnog liberalizma, učestale su krizne godine iz kojih su izlazi traženi naslonom na moćnije mađarske kapitalističke vlasnike i preduzimače. Njima je dosta bilo politike otpora i izazova, hteli su politikom odobravanja i saradništva da afirmišu odnose kakvi su bili ustanovljeni na područjima njihovog poslovanja.

Budimpeštanska konferencija „srpskih notabiliteta”

Do saziva ove konferencije došlo je inicijativom i akcijom najoportunijeg stranačkog poslanika *narodnjaka* Nike Maksimovića. Tom konferencijom mogao bi se obeležiti i kraj vladavine *Srpske narodne slobodoumne stranke* u narodu (bez vlasti). Dotle je vladao običaj da poziv za ovakvu stranačku konferenciju upućuju, u vidu predizbornog proglašenja, kolektivno svi poslanici stranke. Po tom uzusu, ovog puta trebalo je da to učine zajednički dva poslanika, Polit i Maksimović, pošto im se treći (Miletić) usled bolesti ni u kom slučaju nije mogao priključiti. Politu, međutim, njemu svojstvena dvoumljenja na stranačkim raskrsnicama nisu dozvolila da se bezrezervno opredeli, a kamoli direktno angažuje u sazivu konferencije koja je po Maksimovićevim zamislima imala da uputi stranku novim putem, prema odredbama jednog novog stranačkog programa na mesto „preživelog” starog *Bečkerečkog*. I on je, logično, prepustio Maksimoviću da sam sa svojim istomišljenicima sprovede ono što je naumio.

Kod Politu nije teško utvrditi kako nije imao ni snage ni volje da beskompromisnom akcijom autoritativnog prvog predvodnika stranke (posle definitivnog Miletićevog povlačenja) na vreme osujeti sumnjivu akciju svog suviše oportunistički raspoloženog druga, koji se u očima naroda u Parlamentu od 1881. do 1884. kompromitovao ćutanjem i koji će se sada kompromitovati preglasno vođenom jednostranom akcijom.

Politu je kao iskusnom parlamentarnom takmičaru u tim odlučujućim trenucima bilo najvažnije da se u toj akciji lično ne kompromituje. Mada je i sam bio prožiman nevericom u mogućnosti daljeg opstanka stranke srpskih *narodnjaka* u granicama *bečkerečkih* programskih principa, znao je da se tim principima u narodu pridaje takav značaj da se bez njih ne može opstati na poprištima *narodnjačke* borbe. Zato je odlučio da saopšti i obelodani kako neće da učestvuje u sazivu već najavljene političke konferencije, u momentu kada je Maksimović, ne bez osnova, poverovao da je obezbedio njegovu podršku u nastojanjima da se *Srpskoj narodnoj slobodoumnoj stranci* promeni pravac kretanja.⁷⁶

Pošto je oportunizam već zahvatio većinu stranačkih prvaka u buržoaskim gradskim središtima, izgledalo je u prvi mah da su se osim pojedinačnih izuzetaka svi složili u tome da se mimo ranijih uzusa sazone, prema Maksimovićevim koncepcijama, ne obična stranačka konferencija srpskih *narodnjaka*, već konferencija „srpskih notabiliteta” bez obzira na „razlike stranaka” kojima pripadaju. Kao da je *narodnjačke* predstavnik zahvatilo političko slepilo pa nisu приметili da se usled raskida sa populističkom politikom stranke raskidaju i njene veze sa narodom.

Elita iz redova inteligencije i bogatih slojeva sama po sebi nikada, pa prema tome ni sada, nije predstavljala jednu koherentnu celinu. Ona i nije bila i nije mogla biti politički faktor izvan stranačkog kruga u kojoj su njeni članovi delovali. Njen sastav je zavisio od ukusa i izbora probirača i po njenoj konstrukciji, strukturi, fizionomiji mogla se prozreti politička igra sazivača ove vanstranačke stranačke konferencije. Na konferenciju su bili pozvani svi poslanici Narodno-crkvenog sabora sa teritorije cele Ugarske, poput svih srpskih poslanika Ugarskog parlamenta, koji su, kao što znamo, velikom većinom pripadali stranci vladajuće mađarske-ugarske Liberalne stranke, zatim poslanički delegati srpske nacionalnosti iz Hrvatske, kao i „znatniji” deo Srba poslanika Hrvatskog sabora. Oni su svi od reda bili članovi vladajuće *Narodne stranke* u Hrvatskoj pod nenarodnim režimom bana Kuena Hedervarija.

Srpskim poslanicima sa *hrvatske državne teritorije* upućeni su pozivi „zbog toga što je pitanje narodno-crkvene autonomije” i stranački sagledano bila „zajednička stvar” a još više stoga što je postojala namera da se novi stranački „program dovede u sklad sa njihovim” (u ublaženoj alternativi „njihov sa našim” novim).⁷⁷ Zagovornici novog *narod-*

⁷⁶ U pismu od 2. marta 1884. Antoniju Hadžiću Nika Maksimović ističe da se u vezi sa sazivom pretkonferencije i konferencije savetovao pre svega sa Politom i Svetislavom Kasapinovićem, predvodnikom pančevačkih *narodnjaka*. Polit nije pristao na aktivno učešće u pripremnim konferencijskim akcijama, koristeći se argumentom da mu je zdravlje narušeno. U tom pismu Maksimović doslovno kazuje: „Što se tiče saziva ove konferencije, taj trudni i možda i neblagodarni posao ostavljen je meni. Ja sam hteo da to učinimo nas dvojica, ja i Polit, kao što je i dosad bilo, ali Miša evo piše mi sada da se on mora na neko vreme povući iz obzira na njegovo stanje zdravlja, a i inače drži da će bez njega bolje biti” (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti — (ASANU) — fond Geršić-Kalabić-Nikić, ulazni inv. br. 509, I, br. 108).

⁷⁷ Isto.

njačkog programa u užoj Ugarskoj imali su, naime, pred očima i uspehe srpskih predstavnika *Hrvatske narodne stranke* kada su povelili reformističku kampanju radi odstranjivanja osnovnog, programom začetog uzročnika bezuspešne politike *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Pri tome prenebregnuli su *samo* najvažnije: da naoko izvanredni uspesi narodnjački opredeljenih Srba Hrvatske (izraženi velikim brojem poslanika i izvesnim ustupcima sa mađarske i hrvatske strane na područjima nacionalne politike) izdejtstvovani su sticajem prilika kakvih u užoj Ugarskoj nije bilo i nije moglo biti. Mađarski vlastodršci su se prvenstveno koristili tim uspesima u političkoj igri koju su sami režirali i koja je njima najviše odgovarala. Takvi uspesi stranke srpskih *narodnjaka* na području uže Ugarske imali bi sasvim drugo značenje i sasvim druge posledice, pa se ni u kom slučaju nije moglo i nije smelo očekivati da će ih Mađari ovde omogućiti, olakšati i podsticati onako kao u Hrvatskoj.

U užoj Ugarskoj mađarska je vlada *moral*a sprečiti uspešno delovanje srpskih *narodnjačkih* predstavnika bez obzira na okolnosti i bez obzira na povoljne promene u stavovima Srba *narodnjaka*. Neprijateljsko ponašanje mađarskih vlastodržaca prema srpskim *narodnjacima* tu je uslovljeno specifičnom mađarskom hegemonskom politikom. U sprovođenju te politike mađarskoj je vladi tada, bar po njenoj računici, bila dovoljna podrška srpskih predstavnika vladajuće stranke, budući da je srpska *narodnjačka* stranka proživljavala svoje najkritičnije dane. Mađari na vlasti u to vreme smatrali su da treba zazirati od svake srpske nacionalne stranačke formacije, tako da će biti iluzorna verovanja zagovornika novog *narodnjačkog* programa u blagonaklonost mađarske vlade posle napuštanja antirežimskih pozicija *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Za mađarsku vladu nije više od značaja stvaranje jedne prorežimske stranke, kao nekada, u doba stranačkog uspona srpskih *narodnjaka*. Ona hoće da *Srpska narodna slobodoumna stranka* zajedno sa svojim *Bečkerečkim programom* nestane sa političke pozornice bez naslednika, iako se taj naslednik izjašnjava za politiku od koje mađarski upravljači ne bi trebalo više da zaziru. Toga nisu bili svesni oni koji su pokrenuli i podržali akciju za reviziju Bečkerečkog programa sa ciljem da srpska *Narodna stranka* napusti terene besperspektivne opozicije, u nameri da stekne poverenje i zadobije neophodnu podršku vladajućih krugova. Njih je obmanuo klasni instinkt srednje i krupne buržoazije u poslovima koji su tražili da budu neometani, kojima se obezbeđivao trenutni prioritet i pod dominacijom mađarskih vlasnika spasonosnog kapitala. Hitali su da obave svoj deo *posla* revnošću nadobudnih političkih poslanika, verujući da će na kraju biti nagrađeni poslaničkim mestima u Ugarskom parlamentu.

Njihova konferencija, uz prisustvo samo nekoliko oponentata, održala je 25. marta 1884 (u maloj dvorani velikog luksuznog hotela „Hungarija“) u Budimpešti. Prema opisima sazivača tu se sakupio „cvet inteligencije i poseda“.⁷⁸ Bilo je prisutno oko 40 ličnosti, uglavnom pristalica *Narodne stranke*, većinom iz uže Ugarske, manjim delom iz Hrvatske.

⁷⁸ Konferencija srpskih prvaka u Budimpešti, Zastava, br. 36 od 4/16. III 1884.

Među njima se ističu imena najpoznatijih, najjemenitnijih, od kojih će najekspoziraniji ubrzo posle preživljenih neuspeha i doživljenih razočaranja nestati sa političke pozornice, dok će najpragmatičniji i dalje, još dugo delovati u ulozi stranačkih prvaka, kad dođe vreme za to i u okvirima drugih, savremenije konstituisanih *slobodoumnih* stranaka. Tu su, između drugih, bili: iz Hrvatske — Bogdan Medaković, Stevan Popović-Vacki, Milan Đorđević; iz Pančeva — Svetislav Kasapinović, Kamenko Jovanović, Ljubomir Nenadović; iz Novog Sada — Ilija Vučetić, Mladen Jojkić, Toša Bekić, — svi ugledni advokati, lekari, publicisti, sveštenici, neki od njih istovremeno i uticajni članovi izvesnih trgovačkih i bankarskih konzorcijuma. Konferenciji je prisustvovao i čuveni bogataš, — najbogatiji među bogatima — Laza Dunđerski iz Sentomaša (Srbobrana).

Od rukovodećih članova *Srpske narodne slobodoumne stranke* nisu bili samo Mihailo Polit i Miša Dimitrijević. Za Politu se već znalo da neće doći. Dimitrijevićev nedolazak iznenadio je prisutne. On je doputovao u Budimpeštu da bi učestvovao na ovoj konferenciji, ali se predomislio — posle preliminarno održanih sastanaka najuticajnijih i najupućenijih, na kojima je uzalud pokušao da odvrati pobornike novog programa od kursa prevelikog političkog oportunizma. Hteo je da ih pridobije za politiku pasivnosti, apstinencije, dok se vremena ne poboljšaju, dok vlada ne uvidi da mora smanjiti pritisak na narodnosti i omogućiti slobodan izbor većeg broja narodnosnih poslanika. Kada je uvideo da ne može ubediti predstavnike većine u ispravnost svojih shvatanja, odlučio je zajedno sa još četiri prisutna istomišljenika da ne prisustvuje konferenciji. Već je ranije, jednim člankom u *Zastavi* (tada u rukama pobornika politike oportuniste) izrazio svoje neslaganje sa ovom konferencijom zbog mesta saziva, u Budimpešti, a ne u jednoj od srpskih varoši, zbog učešća odabranih ličnosti bez stranačkog kriterijuma, zbog politike kojom se stranka *narodnjaka* usmerava prema vladinom koloseku.⁷⁹

Tokom konferencije predsedavao je Nika Maksimović. Uloga izveštioca pripala je Svetislavu Kasapinoviću, koji se pored Maksimovića najviše bio angažovao u poduhvatu za promenu kursa, programa, pa i imena *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Prema njegovom izlaganju, u skladu sa dotada izloženim tezama pobornika novih stremljenja, *Bečkerečki program* se morao promeniti jer je „stajao na zemljištu državno-pravne opozicije” a dotadašnja praksa je pokazala da je probitačnije stati „na stanovište državnopravnog poravnanja od godine 1867”. Srbi su pri donošenju *Bečkerečkog programa* „držali da će Ugarsku kao državljani . . . najbolje unaprediti ako budu težili (zajedno sa krajnjom, košutovskom mađarskom opozicijom) da Ugarska dobije što veću samostalnost”. U proteklih 15 godina, međutim, ni Srbima nije moglo promaći „da ostali” narodi „drže državnopravnu osnovu od 1867. za takovu na kojoj se Ugarska može razvijati”. Prema tome, logično „od Srba se ne može iskati da budu patriotski od Mađara koji daju signaturu ovoj državi”.⁸⁰

⁷⁹ *Pred konferenciju u Budimpešti, Zastava*, br. 29 od 9/21. III 1884.

⁸⁰ *Konferencija Srba birača u Budimpešti, Zastava*, br. 43 od 16/28. III 1884.

Po predlogu pripremnog odbora, koji je pročitao Kasapinović, prihvaćen je samo sa jednim protivnim glasom, najvažniji akt konferencije „srpskih notabiliteta” — tekst nove programske deklaracije. U vidu novog „programa” za predstojeće parlamentarno razdoblje (1884—1887) — kako se obično kazivalo u takvim prilikama — njegove odredbe su sadržane u svega četiri tačke. Prvom tačkom se ističe nova, nagodbena platforma stranke „na zemljištu 12-og zak. čl. od godine 1867”. Shodno tome u istoj tački se utvrđuje da će stranka, odnosno njeni poslanici u Parlamentu raditi „na suvremenim slobodoumnim načelima na tome da se ugarska država u svakom pogledu razvija i jača” kako bi dosegla stupanj „opšteg blagostanja”. Druga tačka sadrži zahtev „za strogim izvršenjem postojećeg 44-og zak. čl. od g. 1868. o ravnopravnosti narodnosti”. U 3. tački se traži „potpuno” sprovođenje 9. zak. čl. od g. 1868. o pravima koja su ustanovljena na osnovu „narodno-crkvene autonomije” Srba. S tim u vezi 4. tačka precizira samo tada najaktuelniji konkretni zahtev za „saniranje povreda narodno-crkvenih autonomnih prava”, u vezi sa naimenovanjem Germana Anđelića, prvo za administratora a posle i za patrijarha mimo Sabora, odnosno kongresa predstavnika srpskog naroda.⁸¹

Analizom ovih odredaba lako je utvrditi da se samo u 1. i 2. tački iskazuju one fundamentalne razlike kojima sučeljavanje pobornika starog i novog programa ovde postaje razgovetnije. Pobornici novog prihvataju Nagodbu bez ikakve ograde. Njihovi oponenti takođe su se pomirili sa nagodbenim stanjem ali su, u principu, ostali na stanovištu da je Nagodba bila izvedena jednostrano, na štetu vitalnih interesa naroda Ugarske. Drugom tačkom ove programske deklaracije za razliku od bečkerečke, koja je u tom pogledu ostala merodavna za protivnike politike prevelikog oportuniteta, traži se samo sprovođenje zakona o narodnostima, a ne i njegova izmena, na čemu su Miletićevi dosledniji sledbenici dalje insistirali. Treća tačka koja se odnosi na zakon o narodno-crkvenoj autonomiji mogla je biti prihvatljiva i za one koji se sa 1. i 2. tačkom ni u kom slučaju ne bi složili. Tim zakonom bili su primorani da se zadovolje *narodnjaci* i pod Miletićevim vođstvom. Njihovo je nezadovoljstvo takođe prevashodno izazivano činjenicom da se zakon nije sprovodio prema odredbama narodno-crkvene autonomije. U tački 4. razlika bi se sastojala samo u upotrebi jačih izraza u zahtevu za „saniranje potvrda narodno-crkvenih autonomnih prava”.

Karakteristične su izvesne primedbe koje su učinili pojedini učesnici konferencije u debati, u načelu i u pojedinostima, u skladu sa svojim shvatanjima na liniji tadašnjih oprečnih strujanja. Ilija Vučetić, uz Polita i Mišu Dimitrijevića najpoznatiji oponent *notabilitetskog* skretanja, pokušavao je pridobiti većinu za neku srednju liniju „na kojoj bi se” učesnici „konferencije susresti mogli u pogledu samoga merituma, samoga programa”. Po njemu kao drugorazredno „pitanje taktike (apstinencije ili akcije)” ostavilo bi se za kasnije, za širu, zemaljsku konferenciju

⁸¹ Isto.

stranke.⁸² U specijalnoj debati o predloženom „programu” on se zadovoljio sa primedbom da bi u tački 2. trebalo istaći ne samo zahtev za striktno sprovođenje zakona o narodnostima već i potreba za „što potpunije ostvarenje načela o ravnopravnosti”. I ta primedba, naravno, nije usvojena. Svetislav Kasapinović u svojstvu izvestioca objasnio je „da se zahtevi prema prilikama koje postoje” moraju svesti „na najmanju meru” i zato da bi se napokon razbilo „nepoverenje” prema Srbima.⁸³

Od prisutnih samo se jedan predstavnik, Đoka Milosavljević, iz Vršca, koji je već sarađivao sa radikalima iz grupe tzv. vršačkih socijalista, otvoreno izjasnio protiv novog programa notabiliteta u celini. Po njegovim beskompromisnim uveravanjima, *Bečkerečki je program* i dalje odgovarao „potrebama srpskog naroda kao ... i ugarske države”. Njima Srbi traže „nezavisnost i razvijanje Ugarske na demokratskim osnovama” i izražavaju „solidarnost” ostalim „narodnostima”. Kolebljivi paroh Laza Kaćanski, iz Sentomaša (Srbobran) bio je mnogo suzdržaniji. Tražio je (naravno, uzalud) da se u novoj programskoj deklaraciji umetne primedba kojom bi bilo utvrđeno da se *Bečkerečki program* od 1869. godine napušta samo „do boljih vremena”. Njemu nasuprot, Vasa Đurđević, jedan od glavnih protagonista politike oportunizma „u ime svoje i svojih drugova poslanika Srba iz Hrvatske” izrazio je naglaskom oduševljenog zagovornika potpunu saglasnost sa novim programom srpskih *narodnjaka* uže Ugarske, jer je taj program „u skladu sa onim što Srbi poslanici na Hrvatskom saboru zastupaju” i jer potvrđuje da se „Srbi u Ugarskoj približuju političkom stanovištu Srba u Hrvatskoj i Slavoniji”.⁸⁴

Na kraju je zaključeno da se usvojeni program iznese „na odobrenje velikoj skupštini srpskih birača” koja će se održati u „najvećem srpskom mestu u Ugarskoj”, u Velikoj Kikindi.⁸⁵

Zemaljski zbor srpskih birača u Velikoj Kikindi

Na ovom kikindskom zboru za razliku od budimpeštanske konferencije „prvaka, notabiliteta” učestvovao je narod, u svojstvu birača, zajedno sa svojim predstavnicima, u masi od oko 1000 ljudi iz 52 mesta, najviše iz Pančeva, centra zagovornika politike oportunizma. Sakupili su se ovde, kao i nekoliko sednica ranije njihovi odabrani predvodnici u Budimpešti, po sazivu poslanika Nike Maksimovića, 13. aprila 1884, da bi potvrdili, posle unapred pripremljenog ishoda debate, pravovaljanost novog stranačkog programa srpskih *narodnjaka*.

Za predsednika zbora izabran je, na Maksimovićev predlog, bivši višestruki kikindski poslanik, Miša Sabovljević. U ulozi izvestioca bio je, kao i u Budimpešti, Svetislav Kasapinović. Ponovio je već poznate razloge za napuštanje *Bečkerečkog programa* na liniji državno-pravne opozi-

⁸² *Da li je moralo biti?*, Srpsko kolo, br. 29 od 15/27. IV 1884.

⁸³ *Konferencija Srba birača u Budimpešti*, Zastava, br. 44 od 18/30. III 1884.

⁸⁴ Zastava, br. 43 od 16/28. III 1884.

⁸⁵ Isto, br. 44.

cije. Insistirao je na argumentu da je izazivao podozrenje većine mađarskog naroda. Dok su Mađari (košutovci) sa istih državnoopravno opozicionih stajališta smatrani patriotima, Srbi su na tim stajalištima tretirani kao veleizdajnici. Potvrdilo se jednom više: *Si duo faciunt idem non est idem* (ako dvojica čine isto to nije isto). U Kasapinovićevoj argumentaciji poriče se da su tvorci novog programa „imali pred očima izmirenje s vladom”. Novi program „nije apelata na mađarsku vladu nego je apelata na narod mađarski”. Novim programom ne izdaju se ranija načela, ne ide se na poklonjenje; Hoće se samo dokazati Mađarima da su i Srbi domoljubivi građani Mađarske. Jer, dok se Mađari ne uvere u patriotizam Srba, „dotle nema i ne može biti mira i izmirenja s njima” — uveravao je učesnike zbora Kasapinović. Iako se trudio da najubedljivije opovrgne osnovanost optužbe o prelasku u tabor vladinih pristalica, pri isticanju vrednosti nove, realne politike na bazi novog programa priznao je da realni političari moraju voditi računa „o shvatanju sviju faktora, pa i vlade”. Odista, o tom vladajućem faktoru protagonisti politike oportunizma najviše su vodili računa, prenebregavajući činjenicu da prema shvatanjima baš tog faktora i ta je politika mogla doživeti samo neuspehe.⁸⁶

Karakteristično je da su u debati bili vrlo aktivni u javnosti već kompromitovani eksponenti režimske politike Đura Vučković i Stevo Pavlović. Vučkovićev govor nova *Zastava* je štampala *in extenso*, za razliku od svih drugih govora koji su i ovde obelodanjeni samo u manje ili više kratkim potezima. Vučković je, po sopstvenom kazivanju, pripadao „po društvenom položaju, prirodnoj naklonosti i političkim nazorima” drukčijoj stranačkoj struji, po njemu „usmeravaju”, po ranijoj oceni i ovde prisutnih *notabilitetskih narodnjaka* — režimski korumpiranoj. On je „u ime svoje i mnogih svojih jednomišljenika” pozdravio novoustanovljene promene. Predložio je samo da se one dopune još nekim, preciznijim odredbama, u duhu realnijeg oportunizma. Kod 1. tačke dokazivao je da je treba dopuniti „aneksom” koja će stranku *narodnjaka* „čisto i otvoreno” obavezati da „pri predstojećim izborima” podrži vladajuću mađarsko-ugarsku Liberalnu stranku (a ne da lavira između te stranke, na vlasti, i umerene koalicione opozicije). U vezi sa 2. tačkom pokazao se radikalnijim. Tražio je da se dopuni zahtevom za „ravnopravnost” u domenu kulturnih institucija (Matiče srpske, Srpskog narodnog pozorišta, Tekelijanuma), nepredviđenu zakonom o narodnostima. Taj su predlog pojedinci izneli već na budimpeštanskoj konferenciji, tako da se ovde prima bez diskusije. Na taj način ostaje se pri tome da je neoportuno tražiti nov zakon o narodnostima, kao u *Bečkerečkom programu*, ali se ipak traži i nešto što dotadašnjim zakonom nije zagarantovano, i to „kako u pogledu jezika, tako i u pogledu državne podpore i zaštite” srpskih „kulturnih interesa”... U vezi sa 3. i 4. tačkom Vučković je imao „bitnih prigovora”, za one koji su ga dobro poznavali, sa stanovišta interesa crkvene hijerarhije. Umesto 4. tačke kojom se tražilo „saniranje povreda narodno-crkvenih prava” hteo je da proturi zahtev za saziv

⁸⁶ *Zastava*, br. 54 od 4/16. IV 1884.

Narodno-crkvenog sabora sa zadatkom da se „*crkvena* avtonomija u duhu *crkve* (podvukao A. R.) i prema potrebama naroda usavrši i obezbedi”.⁸⁷

Svi predlozi otvorenog režimskog pobornika Đura Vučićevića odbijeni su, osim jednog, u vezi sa 2. tačkom, koji se odnosio na zahtev da država materijalno pomaže i srpske, a ne samo mađarske kulturne ustanove.

Pošto glavni oponenti iz *Srpske narodne slobodoumne stranke*, Mihailo Polit, Miša Dimitrijević, i drugi, nisu prisustvovali kikindskom zboru, homogenu opoziciju predstavljali su jedino predstavnici levog stranačkog krila *narodnjaka*, koji su zapravo pripadali taboru radikala, u grupi tzv. vršačkih socijalista. Oni su ovde bili predvođeni od svojih lidera, Jaše Tomića i Laze Nančića. Među njima se isticao i Đoka Milosavljević, koji je već na budimpeštanskoj konferenciji odlučno ustao protiv novog programa i nove političke linije uopšte. Ovde je najžešće bio u kritici notabilitetskog poduhvata Jaša Tomić. Ovaj je, sebi svojstvenim zapaljivim izrazima, dokazivao neispravnost i štetnost politike oportunizma. Po njemu „odstupiti od programa bečkerečkog” znači „odbaciti od sebe pušku kojom se borimo”. Borba se mora nastaviti, bez obzira na neuspehe. Ona je, nametnuta od strane mađarskih upravljača i tu Srbi nemaju izbora. Iz Bečkerečkog programa ne proističe zaključak o nelojalnosti srpskih *narodnjaka*. Ta predstava *notabiliteta* o Bečkerečkom programu bila je odista lažna. Tomićeva rezonovanja ovde su ispravna. „Mađari” na vlasti „ne gone” Srbe *narodnjake* „za to što misle” da su „nelojalni” na bazi Bečkerečkog programa „nego” zato „što” se oni opiru „mađarizaciji”. Za Tomića, pokretanog mladačkinim elanom beskompromisnog borca na političkim poprištima, bar u ovo vreme, jasno je da Srbi pod Ugarskom ne mogu izdejsstvovati svoja prava parlamentarnim sredstvima, da oni nemaju „parlamentarne budućnosti” u okvirima postojeće države. Ali, po njemu, iz te realističke pretpostavke nije proisticala alternativa za pasivizacijom, apstinencijom, koju su predlagali umorni, razočarani lideri *Srpske narodne slobodoumne stranke*, Polit, Dimitrijević, Vučetić i drugi. Tomić je uveren i uverava druge da treba „da se i dalje po Bečkerečkom programu radi”, u datim okolnostima „više za obraz nego za uspeh” pošto će uspesi biti poženjeveni kasnije, u budućnosti. Sa sličnim argumentima istupao je i Laza Nančić, koji je u ime jednomišljenika podneo zboru i protivpredlog na liniji *Bečkerečkog programa*. Zatim se Mita Nikolić u ime „učeće se omladine” izjasnio protiv novog programa sa argumentom da jedino *Bečkerečki program* sadrži neophodne odredbe protiv mađarizacije.

Suvišno je možda naglasiti da se pobornici politike oportunizma nisu mogli pokolebati argumentima ni slobodoumnih ni radikalnih oponentata. Nika Maksimović je u zaključnoj besedi ponovio učesnicima zboru da se platforma državnopravne opozicije, utvrđena *Bečkerečkim programom*, mora napustiti, jer je tu reč o opoziciji „*in infinitum*”. Ne može se „svakoj” vladajućoj stranci i vladi „ma koliko i ma kako” da je

⁸⁷ Zastava, br. 55 od 6/18. IV 1884.

izmenjena „u svima okolnostima neprestano oponovati“. Po Maksimoviću „to ne mogu izdržati ni od“ Srba „mnogo jači narodi, a malen srpski narod mora sasvim istrošiti takva večita opozicija“. Maksimovićeve reči da se mora „stati na zemljište pozitivnoga zakona“ Nagodbe od 1867. „i tim najpre stvoriti mogućnost za dalji uspešni rad“ prisutni su u velikoj većini propratiti živim odobravanjem. Sa takvim rečima podsticana su verovanja lakovernih, u veštački stvorenoj pogodnoj atmosferi, da će odstranjivanjem starih putokaza i ustanovljavanjem novih iščeznuti uzroci dugogodišnjih razočarenja u tolikoj meri da će ubuduće sve krenuti samo na bolje.

Ostalo je ipak nerazjašnjeno kojom stranom će se od sada kretati stranka, da li onom vladine stranke ili onom umerene koalicione opozicije. Rečeno je samo: onom kojom će biti probitačnije ići, prema držanju jedne od tih dveju stranaka u odnosu na novu srpsku stranku. Izvesno je jedino postalo da se više neće podržati stranka mađarske državnopravne opozicije u formaciji košutovske *Nezavisne stranke*. Za buduće poslanike, za one koji budu izabrani na osnovu novih programskih obaveza izglasana su uputstva po kojima se imaju pridružiti samo „onoj na državnopravnom temelju stojećoj stranci koja daje jemstva da će se izvršiti sadržaj“ novog, *Kikindskog programa*.⁸⁸

Da se radilo ne samo o novom programu već o novoj stranci potvrđuje se odlukom da stranka deluje, da se organizuje pod imenom *Srpske narodne stranke*.⁸⁹ Shodno toj odluci njeni članovi, privrženici i pobornici ne koriste se više imenom *Srpske narodne slobodoumne stranke*. S obzirom na novi, heterogeni sastav *Narodne stranke*, od liberala do konzervativaca, logično je da se izostavi reč kojom se naglašava slobodoumnost, iako njeni prvaci ne prestaju da se deklarišu kao pripadnici jedne slobodoumne liberalne stranke.

Neočekivani rezultati izbora

Kada su *notabiliteti* sa Nikom Maksimovićem i Svetislavom Kasapinovićem na čelu otpočeli akciju za promenu *Bečkerečkog programa* da bi tom promenom označili i prelazak stranke srpskih *narodnjaka* na novu liniju *politike oportunizma*, njihovi su prvaci bili uvereni da će naići na očekivana odobravanja sa sviju strana, a odmah zatim, logično, izjaviti i očekivani izbor velikog, u svakom slučaju većeg broja poslanika nego ikada ranije. Pri tome su računali i na podršku doajena *Srpske narodne slobodoumne stranke* Mihaila Polita, kao i ostalih vodećih ličnosti iz novosadskog centra, posebno Miše Dimitrijevića i Ilije Vučetića.

Držanje tih ličnosti bilo je još za vreme Mileticevovog upravljanja, a naročito posle njegove definitivno utvrđene neizlečivosti, takvo da je

⁸⁸ Zastava, br. 56 od 8/8/20. 1884.

⁸⁹ To pokazuje i izbor novog rukovodstva, novog „izvršnog središnjeg odbora“: dr Nika Maksimović, predsednik, Toša Bekić, sekretar, dr Svetislav Kasapinović (Pančevo), Miša Sabovljević, dr Vlakjo Majinski (Kikinda), dr Svetozar Dimitrijević (Temišvar), dr Milivoj Toponarski (Kikinda), dr Dimitrije Krešić (Arad), Justin Konjović (Sombor), Paja Jeremić (Kikinda) — (Zastava, br. 56/1884).

postalo sve očiglednije kako izbegavaju liniju nepomirljivih opozicionara, koristeći se „prednostima” političke linije kompromisima spremnih opomenata. Nastojali su da ubede predstavnike vladajućih Mađara da ne stoje više na stanovištu državopravne opozicije, da traže i očekuju ispunjenje svojih narodnosnih zahteva administrativnim putem samo na osnovu postojećih i korekcijama usavršavanih zakona, bez izmene osnovnih zakonskih akata dualistički utemeljene države. Na većanjima stranačkih predstavnika i pobornika sve su češće i oni ukazivali na nužnost da se izvrše neophodne izmene u odredbama *Bečkerečkog programa* u skladu sa izloženim odnosima i prilikama, prvenstveno na planu nacionalne i državne politike. Uostalom, prvobitni *Bečkerečki program*, izglasan na prvoj bečkerečkoj konferenciji 1869. godine, bio je već izmenjen ispravkama druge bečkerečke konferencije 1872, a zatim i dopunama kasnijih predizbornih većanja. Nije bilo razloga, prema tome, po proceni *notabilitetskih* zagovornika politike oportunistima, da se zazire od daljih izmena kojima će se napokon nadomestiti više puta prekrojavani program novokrojenim programom.⁹⁰

Iznenađenje predstavnika *notabiliteta* moralo je, dakle, logikom razumljivog rasuđivanja, biti prilično, kada su odjedared povodom budimpeštanske konferencije prvaci stranke *narodnjaka* iz Novog Sada počeli da se javno ograđuju i izjašnjavaju protiv poduhvata kojim će se menjati dotadašnji program i pravac *Srpske narodne slobodoumne stranke*.⁹¹ Polit je tek posle *dugog* izbegavanja da se izjasni, najpre svojim prijateljima a zatim i široj javnosti objasnio da ne stoji iza akcije notabilitetski nastrojenih stranačkih prvaka jer se ne slaže sa njihovom namerom da prevedu *narodnjačku* stranku na kolosek koji vodi u tabor vladinih pristalica. On je posle *kikindske konferencije* u izjavi koja je dobila širok publicitet isticao iluzornost pokušaja da se bitnim ustupcima u stranačkoj borbi pridobije vlada za ispunjenje narodnosnih zahteva, posebno na područjima narodno-crkvene autonomije (u vezi sa tada najvećim sporom, oko naimenovanja patrijarha Anđelića). Tim ustupcima stranka srpskih *narodnjaka* može samo da se nađe „na zemljištu vladine stranke” i tamo sretne sa raznim režimijama, među njima i „pristalicama” nametnutog mitropolita „kao što se to eklatantno pokazalo na ... zboru u Velikoj Kikindi”⁹² — učešćem klerikalno režimski nastro-

⁹⁰ Na izjavu dr Polita (u nastavcima, *Zastava*, br. 66 do 70/1884); *Bečkerečki program* (u nastavcima, *Zastava*, br. 76. do 79/1884).

⁹¹ Nika Maksimović u jednom pismu nepoznatom, 15. marta 1884, kazuje: „Ne razumem šta hoće sada Novosađani? Vi znate da sam ja sazvao sastanak [u Budimpešti] tek onda kad su pristali na nju sa svih strana, pa i Novosađani” (ASANÜ, I, br. 142).

⁹² Pismo Politovo, od 12. aprila 1884, uredniku *Pester Lojda*, Mikši Falku (*Zastava*, br. 58 od 13/25. IV 1884). Pre toga u razgovoru sa Maksimovićem Polit je izneo svoja neslaganja sa pojedinim *stavkama* novog programa u kontekstu 1. i 2. tačke. Uz konstataciju da 1. tačka sadrži neke *istine* i *novine* dodao je primedbu da „ono što je [tamo] istinito nije novo, a ono što je novo nije istinito”. Za 2. tačku je rekao da nedovoljno izražava zahtev za narodnosnu ravnopravnost (v. Mihailo Tomandl, *Svetislav Kasapinović*, Pančevo 1940, 234).

jenih političara, Stevana Pavlovića, Đure Vukićevića i drugih, okupljenih oko lista sumnjive reputacije *Naše doba*.⁹³

Najaktivniji u iznenadnoj kampanji protiv *notabilitetskih narodnjaka* postao je Miša Dimitrijević. On je konferenciju *notabiliteta* u Budimpešti žigosao kao „tragikomediju”. Na njoj je preovladala „nova praktična misao” oportunizma u politici koja je zapravo od vajkada postojala. Upozorio je birače da se tom politikom ne obmanjuju, naročito ne u vremenu koje nije pogodno za takvu politiku. Stranka srpskih *narodnjaka* nalazi se u krizi, oslabljena je, istrošila se, njena najavljena podrška vladi ne znači ništa. Zašto bi joj ta vlada za uzvrat ispunila isticanje narodnosne zahteve — kad se zna da svako „paktiranje”, zasnovano „na međusobnim ustupcima” mora donositi koristi obema strankama.⁹⁴

Pored novosadskih prvaka *Srpske narodne slobodoumne stranke*, Polita, Dimitrijevića i Vučetića, najbučnije i najefektnije su delovali prvaci stranačke grupacije u Vršcu, Jaša Tomić, Laza Nančić, Đoka Milosavljević. Njih i njihove saradnike pripadnici *notabiliteta* pokušali su da diskredituju tvrdnjama da pripadaju stranci internacionalnih socijalista koji su lišeni nacionalnih osećanja, kojima ne leži na srcu sudbina srpskog naroda, koje treba izbegavati i anatemisati da bi, izolovani od sredine čiju propast pripremaju, bili onemogućeni u svojim rušilačkim akcijama. Već smo utvrdili da oni u to vreme nisu više dejstvovali kao socijalisti. Istupali su u javnosti pod firmom pripadnika levog krila stranačke formacije srpskih slobodoumnih *narodnjaka* sa ideološke platforme radikala. Ovde treba dodati da su kao takvi, uprkos svim nastojanjima predstavnika reorganizovane, ili novoorganizovane *notabilitetske Narodne stranke* uspeli da pridobiju mase za akcije protiv tvoraca novog, *Kikindskog programa* i protagonista nove, štetnoćinski ocenjene politike oportuniste.

U nadmetanju sa neočikvanim suparnicima iz kruga *narodnjaka* i očekivanim protivnicima iz tabora radikala, *notabiliteti* su računali i sa prednostima na području agitacije putem štampe, pošto je popularna *Zastava* u njihovim rukama postala organ njihove *Narodne stranke*. I tu su se prevarili. Listovi *Srpsko kolo* u Novom Sadu i *Srpstvo* u Vršcu ispunjeni izjavama, komentarima, člancima uperenim protiv *notabilitetske* politike na liniji režimskog oportunizma počeli su da se čitaju u sve većem broju, dok se broj *Zastavinih* pretplatnika i čitaiaca zbog nedostojnog političkog skretanja sa fetišizirane *Bečkerečke*, Miletićeve i miletićevske linije počeo naglo smanjivati.⁹⁵ *Notabilitetima* je mnogo naškodilo i humoristično-satirični *Starmali* u redakciji najpopularnijeg i najceđenijeg srpskog pesnika Jovana Jovanovića Zmaja. Šale i pošalice, dosetke i doskočice kao „puslice” i „uštipci”, u prozi i stihu, na račun dvoličnih *notabiliteta-narodnjaka*, *notabilitetskih-narodnjačkih* akcija i

⁹³ Vasilije Krešić, *Istorija srpske vojvođanske štampe* (u štampi).

⁹⁴ *Konferencija srpskih notabiliteta*, *Srpsko kolo*, br. 22 od 22. III/3. IV 1884.

⁹⁵ Prema iskazima samog *Zastavinog* urednika Toše Bekića, jednom u pismu od 28. jula 1884, broj pretplatnika u roku od nekoliko meseci, a možda i sedmica, smanjio se od 1019 na 776 (M. Tomandl, n. d., 255).

stremljenja ispunjavale su u to vreme veći deo rado čitanog lista koji je najviše zabavljao i intrigirao čitaoce ovim svojim napisima, srozavajući istovremeno ugled i dostojanstvo apostrofiranih ličnosti u kontekstu njihovog nakaradnog stranačkog programa i njihove adekvatno prikazane nakaradne nenarodne narodnjačke stranke. Tu se njihova uloga najefikasnije prikazuje na liniji dezerterstva u pravcu vladinih utočišta. Slikovito: i promenom pravca *Bečkerečkog programa* prema toku kanala „Begea” (mađarski za Begej) koji „teče pokraj Bečkereka” te „utiče u Tisu” poput Kikindskim programom obeležene linije koja vodi u „Tisina naručja”.⁹⁶

Na izborne rezultate uticaće i nedovoljan broj uglednih ličnosti sa renomeom afirmisanih političara na liniji proverenih, zaslužnih, starih narodnjaka u okvirima nove *Narodne stranke*. Sami predvodnici novoorganizovane *narodnjačke* stranačke formacije, Nika Maksimović, Svetislav Kasapinović, Miša Sabovljević nisu se mogli meriti sa svojim protivnicima iz stare garde — Mihailom Politom, Mišom Stefanovićem, Ilijom Vučetićem. Ovi drugi su bili iz političkog centra ugarskih Srba, uživali su renome najbližih i najvernijih Mileticevih sledbenika, imali su više smisla i za neophodna manevrisanja u ovakvim političkim okršajima. Kada je usled rascepa na obema stranama konstatovan nedostatak rukovodećih kadrova, stranački prvaci u novoformiranoj *Narodnoj stranci* morali su se zadovoljiti prilivom političkih aktera iz tabora prorežimski i režimski nastrojenih političara, u javnosti prilično kompromitovanih zbog svog držanja i svojih stavova na liniji vladajućih, svetovnih i crkvenih ličnosti, institucija, organizacija. Nasuprot njima, preostali lideri rastrojene *Srpske narodne slobodoumne stranke* dobili su pojačanja u ličnostima i masama sa platforme radikalskih pregalaca, čiji je akcioni radius počeo da se širi, uticaj da raste, razmak povećava dejstvom svežih, mladalačkih snaga novih naraštaja. Oni su podražali i podsticali borbu protiv većih oportunističkih na strani manje izrazitih protagonista politike oportunizma da bi udruženi lakše i brže sprečili afirmaciju novih oportunističkih elemenata usred eventualnih uspeha njihovih predstavnika na predstojećim izborima.

Ta taktička sprega između preostalih prvaka *Srpske narodne slobodoumne stranke* i predvodnika njenih novopridošlih mladih radikalskih pristalica sa levog stranačkog krila neće biti dugog veka i neće samim akterima donositi željene rezultate. Ali, zahvaljujući, u priličnoj meri, toj sprezi uspeće u trenutno najvažnijem, osujetiće izborni uspeh pobornika politike oportunizma u okvirima nove *Narodne stranke* i to u takvim razmerama da će od pretrpljenog udara i šoka njeni prvi lideri (Maksimović i Kasapinović) morati izvući konsekvencu kojom se priznaje da su zauvek onemogućeni na terenima srpske nacionalne politike u uslovima ugarskog parlamentarizma, pod svodovima Mađarskog parlamenta.

⁹⁶ Starmali, br. 9 od 31. III 1884. Tu se prave i „aprililiske” šale na račun kikindske konferencije, održane 1. aprila po starom kalendaru.

Pre toga kraja, na samom početku nove nesuđene političke karijere, već u toku izborne borbe, inicijatori politike oportunističke morali su uvideti da su zaglibili, da su na krivom putu, kada su uzalud pokušavali da izdejstvuju podršku predsednika vlade Kalmana Tise za izbor pojedinih kandidata novoformirane *Srpske narodne stranke*. U tom pogledu uzaludna nastojanja i sa vladom dobrostojećih kikindskih prvaka preko velikog župana torontalske županije (Hertelendija) bila su najupečatljivija. Tisa je ostao pri tome da se svi stranački kandidati za koje se traži njegova podrška, moraju prethodno „otvoreno“ izjasniti „za vladu“ da bi onda svaki od njih bio biran „kao vladin kandidat“. Na to, naravno, ni stranka kakva je bila ova *notabilitetno-narodna* nije mogla pristati, iako su mnogi od njenih članova, pa i predvodnika „tako svatali“ „da valja sa vladom“ se „držati“.⁹⁷ Tisino držanje bilo je u skladu sa njegovom politikom i ovaj je njegov odgovor autentičan. Ipak, zaslepljeni pobornici politike oportunističke u *Narodnoj stranci*, koji su istrajali na liniji kao vladini trabanti, smatrali su ga posledicom Tisine nedovoljne obaveštenosti o prorežimskoj usmerenosti njihove stranke, usled navodnih krivih informacija, dobijenih od dvoličnog torontalskog župana Hertelendija, čija se nekorektna igra objašnjava nastojanjem da njegovi ljudi, koje je sam probrao, postanu članovi Parlamenta.⁹⁸

Gubitak samostalnosti, u vezi sa nastojanjima da se gotovo po svaku cenu obezbedi vladina podrška, nedostatak odgovarajućih, reprezentativnih ličnosti za poslanička mesta, s obzirom da su najpozvaniji ostali na platformi matične *Srpske narodne slobodoumne stranke*, oseća se u novoformiranoj *Narodnoj stranci* odmah na početku, pri isticanju poslaničkih kandidata za izbore koji će se održati od 13. do 19. juna u pojedinim srezovima. Među kandidatima stranke sa nevladinim *narodnjačkim* Kikindskim programom samo su dvojica, Nika Maksimović i Antonije Hadžić, bili pravi *narodnjaci*. Kao takvi, oni su ranije u Parlamentu predstavljali *Srpsku narodnu slobodoumnu stranku*. Ostali kandidati notabilitetske *Srpske narodne stranke* poznati su po svojim ranijim poslaničkim mestima u redovima vladinih klupa, ili po nekim drugim reprezentativnim sedištim državnih institucija, uz blagoslov vladajuće stranke. Od njihovog kola samo se jedan, Miša Sabovljević, može izdvojiti po svojim, čvršćim vezama sa *narodnjacima*, zbog njegove dvojake uloge u raznim intervalima — u službi vlade i na liniji *narodnjaka* — koja mu je omogućavala da se, kad ne ide drukčije, opredeljuje i za stranku ovih drugih, tako da su ga onda i oni smatrali za svoga. Zahvaljujući tim svojim svojstvima, bio je izabran i za predsedavajućeg na kikindskoj konferenciji, a zatim za člana „središnjeg izvršnog odbora“ novoformirane *notabilitetske narodnjačke* stranačke formacije.

Nije, dakle, čudno što se pored *narodnjaka* Nike Maksimovića i Antonija Hadžića, te *polunardnjaka* Miše Sabovljevića, kao kandidata ove *Narodne stranke* ističu i vladini *miljenici* Aleksandar Stojačković i

⁹⁷ Pismo člana centralnog izvršnog odbora *Srpske narodne stranke* Vojka Majinskog, od 2. juna 1884 (ASANU, I, br. 128).

⁹⁸ M. Tomandl, n. d., 270—271.

Jovan-Joca Mihajlović (već više puta biran za poslanika *vladine stranke*). Pored toga podržana je kandidatura višestrukog vladinog poslanika Miloša Dimitrijevića u kulpinskom srezu. Jedno vreme, čak je data podrška i kandidaturi dotadašnjeg vladinog poslanika u Kikindi, Stevanu Jovanoviću (dok mu se svojom kandidaturom nije suprotstavio njegov stari suparnik Miša Sabovljević). Sve se to obrazlagalo činjenicom da su oni, u svojim izjavama, usvojili Kikindski program *Narodne stranke*. Rešeno je i da se potpomognu kandidature vladi uvek odanih poslaničkih pregalaca, Vase Popovića i barona Miloša Bajića, ukoliko usvoje Kikindski program.⁹⁹ Imenima poznatih režimskih ličnosti na listi *Narodne stranke* njeni tvorci su mislili takođe pridobiti poverenje vladajućih krugova. Samo dvojica od srpskih vladinih poslaničkih kandidata nisu naišla na predizbornu predusretljivost notabilitetskih *narodnjaka*: Mandić, u titelskom izbornom srezu, zbog svog preteranog klerikalizma i prononsiranog pripadništva krugu Anđelićević pristalica, i bivši *solgabiro* (sreski načelnik) Milan Isaković, usled svog policijski krutog vladi odanog opredeljenja.

Već u toku predizborne agitacije, na predizbornim zborovima, moglo se nazirati da će biti izabrani samo oni kandidati sa liste *Srpske narodne stranke* koji, ukoliko se ne nalaze i na listi vladajuće mađarske-ugarske Liberalne stranke, uživaju poverenje vlade i vladinih predstavnika. Nepoželjnim kandidatima suprotstavljani su najjači vladini kandidati, uz instrukciju Ministarstva unutrašnjih poslova podložnim županskim, sreskim i opštinskim organima, fekspanima, solgabirovima, beležnicima i knezovima da *vladini* kandidati moraju biti izabrani, bez obzira na upotrebljena sredstva prisiljavanja ili potkupljivanja birača. Jedino su biračke mase, prožimane duhom vernosti i odanosti prema stranci kojoj pripadaju odlukom nacionalno visoko svesnih i politički rezolutno opredeljenih glasova mogli da preokrenu ovako pripremljeni ishod glasanja. Takve biračke mase notabilitetska *Srpska narodna stranka* nije imala za sobom. Na zborovima koje je ona organizovala u srpskim izbornim srezovima nije bilo ni toliko ljudi ni takvog oduševljenja kao svojevremeno na zborištima *Srpske narodne slobodoumne stranke*. Za smetnje su morali biti okrivljeni ne samo izvršni organi državne vlasti već i nepokolebljivi privrženici Bečkerečkog programa iz tabora opozicionih slobodoumnih *narodnjaka*. Na zboru u belocrkvanskom izbornom srezu, u Uljmi, mase predvođene *narodnjačkim* prvacima iz redova vršaćkih radikala („socijalista”, radikal-socijalista) dva puta su omele prvake lažnih notabilitetskih *narodnjaka* da održe svoje pripremljene propagandne govore. Drugi put je morala intervenisati i vojska pored žandarmerije, pa je došlo do krvoprolića, sa ne malim brojem žrtava.¹⁰⁰ Narod, deo naroda, koji je godinama odolevao izbornim principima mađarske vlade imao je snage i da spreči prikriveno delovanje srpske stranačke formacije na strani mađarskih vlastodržaca. To će jasnije pokazati rezultati izbora.

⁹⁹ Zastava, br. 77 od 18/30. V 1884.

¹⁰⁰ *Izveštaj o Zboru u Uljmi belocrkvanskog izbornog sreza*, Zastava, br. 69 od 4/16. V 1884.

Na tim izborima nijedan od dvojice pravih narodnjaka *Srpske narodne stranke* nije izabran za poslanika. Pored Antonija Hadžića *propao* je i prvi organizator, u neku ruku osnivač novostvorene stranke Nika Maksimović. Hadžić se kandidovao, za svaki slučaj, u dva izborna sreza, turskokanjiškom i pančevačkom, i u oba je pobeđen od predstavnika vladine stranke. Maksimovića je takođe pobedio vladin kandidat, i to u turskobečejskom srezu, gde je broj srpskih birača iznosio 2100, a pripadnika ostalih naroda svega oko 600. (Bio se kandidovao i u uzdinskom srezu, ali je od te bezizgledne kandidature odustao ranije). U javnosti, oportunistički prožimana *Srpska narodna stranka* nije priznala da je poražena. Naprotiv, počela je da se hvali izborom četiri svoja kandidata: Miše Sabovljevića — u Kikindi, Joce Mihajlovića — u belocrkvanskom izbornom srezu, Aleksandra Stojakovića — u Vršcu, Miloša Dimitrijevića — u kulpinskom srezu.¹⁰¹ Kao što se vidi, tu fungira kao predstavnik Narodne stranke i višestruki vladin poslanik Miloš Dimitrijević, za čiju je kandidaturu pre rečeno samo da će je novoformirana stranka *narodnjaka* podržati. Dimitrijevićevim imenom na ovom spisku *Narodna stranka* je sama sebi povećala broj svojih poslanika sa tri na četiri da bi impresionirala srpsku javnost obaveštenjem kako je već na početku svoje parlamentarne aktivnosti uspeła da premaši raniji broj poslaničkih predstavnika *Srpske narodne slobodounne stranke* u Parlamentu (od 1881. do 1884).¹⁰²

U stvari, nijedan od izabranih poslanika nije bio čisti predstavnik *Srpske narodne stranke*. Svi su oni prevashodno bili vezani za vladajuću mađarsku-ugarsku Liberalnu stranku. Zato je vlada omogućila njihov izbor. Osim Sabovljevića, nijedan od njih nije imao protivkandidata sa vladine liste. (Sabovljevićev izbor u Kikindi bio je ugrožen od starog rivala Stevana Jovanovića, bivšeg vladinog poslanika). Mađarski dobro obavešteni listovi u svojim izveštajima uvrstili su ih sve u vladine poslanike. (Po njihovoj informaciji bilo je tada u Ugarskoj izabrano ukupno 16 *narodnih* poslanika, a po notabilitetskoj *Zastavi* — 20). Među tada izabranim pravim *narodnosnim*, narodno-opozicionim poslanicima nalazio se samo jedan Srbin — Miša Dimitrijević. On je bio izabran u šajkaško-titelskom izbornom srezu kao kandidat *Srpske narodne slobodounne stranke*. Uspeo je da pobedi klerikalno-režimskog kandidata Mandića, tek u toku ponovljenih izbora. Pošto je posle prvi put sprovedenih, Sabovljević sa najmanjim brojem glasova, kao treći kandidat ovde morao da se povuče, te su svi *narodnjaci* bez obzira na stranačku *narodnjačku* podvo-

¹⁰¹ *Pogled na izbore*, Zastava, br. 91 od 15/27. VI 1884.

¹⁰² U na žalost apologetski napisanoj knjizi i pored priložene dragocene autentične dokumentacije Mihaila Tomandla o životu i radu Svetislava Kasapinovića navodi se kako su 1884. „dobili ... notabiliteti samo tri poslanička mandata”, ali se i ovde dodaje da su tim rezultatom „ipak ... bolje prošli nego li ... *Srpska narodna slobodounna stranka*” na prethodnim izborima 1881. Ova netačna konstatacija zasniiva se na pogrešnoj informaciji da su tada od predstavnika *Srpske narodne slobodounne stranke* izabrani „samo Polit i Miša Sabovljević”! (M. Tomandl, n. d., 270). Bili su izabrani, međutim, Miletić, Polit i Maksimović.

jenost glasali za Dimitrijevića.¹⁰³ Ukupno je tada bilo izabrano 8 poslanika srpske nacionalnosti: osim navedenih četiri kvazi-narodnjaka i jednog pravog, još tri čista vladina čoveka (baron Miloš Bajić — u vršačkom izbornom srezu, solgabirov Milan Isaković — u Antalfalvi, današnjoj Kovačici, i advokat Vasa Popović). Vlada je mogla biti zadovoljna. Izuzev Miše Dimitrijevića, a možda donekle i Miše Sabovljevića, nijedan od nepoželjnih *narodnjačkih kandidata* nije uspeo da dobije potreban broj glasova za ulazak u Parlament. Gorčinu poraza morao je da doživi i Polit. Prvi put u svojoj dugoj političkoj karijeri bio je prisiljen da se pomiri sa činjenicom da njegova *Srpska narodna slobodoumna stranka*, a samim tim i on sam, nemaju dovoljne snage da probiju obruč vladinih stegonoša ni u njegovom uzdinskom izbornom srezu (gde je ranije uvek uspevao da pobedi).¹⁰⁴

Inspiratori i tvorci notabilitetske *Srpske narodne stranke* posle prvih pokušaja da se zavede javnost tobožnjim izbornim uspesima njenih kandidata otkrili su, takođe, svoja prava osećanja razočaranih nezadovoljnika. Neočekivani neuspeh ogledao se u porazu njenih prvih, pravih predstavnika (posebno Maksimovića) sa dejstvom katastrofalnog udara, kojim se obeležava početak kraja, ako ne i kraj već na samom početku stvarnog delovanja ove stranačke formacije na poprištima nacionalne, narodnosne političke borbe.

Došlo se, dakle, brzo do toga da i oportunizmom prožimana notabilitetska *Narodna stranka*, koja je svoje očekivanje i napredovanje zasnivala na postavkama o ostvarljivosti dotle neviđenih, izvanredno povoljnih izbornih rezultata u sprezi sa vladom, konstatuje neostvarljivost tih zamisli. Kada su svedeni računi posle izbora, morao se napokon priznati „gubitak u srezovima”, a dobitak samo još jednom „u iskustvu”. Uvidelo se, bar u trenucima iskrenosti, da je „ustavna borba od dana na dan sve mučnija” gotovo „nemoguće” za obespravljene čak i onda kad su oni spremni na svakojaake kompromise da bi se dodvorili moćnima. Počelo se čak i ponavljati kako „zakoni... nisu... svojina građana, već zakupnina vlasnika” i kako su isti „trošan zaklon pravu i slobodi, a moćan naslon sili i samovolji”.¹⁰⁵ Naziru se ovde već, u situaciji dotučenih, prirodno, da su rezultati izbora u zemaljskim razmerama neočivani zbog iznenadnog porasta poslanika mađarske antisemitske stranke i da imaju svoje korene „u ekonomskoj politici vladinoj i materijalnom stanju građana”. Tu se, dakako, ne govori o posledicama klasne borbe i klasnim uzročnicima nevolja. Ali je zanimljivo kako se objašnjava da porast antisemitizma u Mađarskoj nije „posledica reliđijozne intolerancije”, da „antisemitizam ne mogu više popovi izazvati”, da je tu pojavu „izazvala nesnosljiva materijalna nevolja narodna”. Razumljivo, ne ide se dalje od

¹⁰³ U prvoj rundi za Mandića je glasalo blizu 700 birača, za Mišu Dimitrijevića preko 500, a za Sabovljevića oko 250. U drugoj rundi, pošto nijedan od poslanika u toku prvog glasanja nije dobio potrebnu većinu, Dimitrijević je sa 767 glasova prema 664 pobedio Mandića (Zastava, br. 84 i 85/1884).

¹⁰⁴ *Besede*, II, 25, Zastava, br. 91 od 15/27. VI 1884.

¹⁰⁵ *Opomena za vremena*, Zastava, br. 94 od 20. VI/2. VII 1884.

objašnjenja kojim se sve svodi na „hrđavu finansijsku politiku vladinu“ i na zloupotrebe „semitskog“ jevrejskog „čivutskog“ kapitala.¹⁰⁶ Od jednog *notabilitetski* uređenog lista ne može se očekivati da prodre u suštinu stvari i prizna da je *svemu* kriv kapitalizam kao takav, da su materijalne, ekonomske nevolje većine uslovljene kapitalističkim zakonitostima a ne nacionalnom pripadnošću pojedinih kapitalista. Njihove ovde citirane reči pokazuju samo da i predstavnici ove nemoguće, notabilitetima oportune *Narodne stranke* znaju u izvesnim trenucima, ophrvani nedaćama, rezonovati neoportunistički, poput predstavnika drugih, *naprednih* građanskih stranaka, iako posle ovakvih priznanja nastavljaju po starom, ili se, u najboljem slučaju, rezignirani, povlače sa političke pozornice.

U Parlamentu na liniji oportunizma

Srbi u užoj Ugarskoj po neizmenjenom ili čak povećanom broju svojih poslanika u ovom parlamentarnom razdoblju u poređenju sa ranijim skupštinskim sazivima mogli su biti zadovoljni, naročito ako se imaju u vidu sve izrazitije restriktivne vladine mere na područjima nacionalne politike. Nezadovoljstvo Srba zasnivalo se, međutim, na saznanju o pogoršanom sastavu njihovih političkih predstavnika, u stranačkim i opštepoličkim relacijama, zbog kojih njihovi nacionalni interesi više neće biti branjeni onako kao što su bili ranije tokom svih prethodnih parlamentarnih zasedanja. To se odmah moglo zapaziti, već na samom početku ove parlamentarne sesije, u toku prve, adresne debate. U toj debati, kojom je zapravo započinjao rad svakog novog saziva, u toku koje su razmatrane i usvajane smernice rada u Parlamentu za predstojeće tri godine poslanici *Srpske narodne slobodoumne stranke* uvek su, obavezno, učestvovali. Videli smo kako su u tim prilikama svoje neslaganje sa vladinim adresnim nacrtom, kao i sa adresnim nacrtima mađarskih opozicionih stranaka, čak demonstrirali sopstvenim protivpredlozima u nacrtu koji su sami sastavili. *Sada*, nijedan od srpskih poslanika nije uzeo reč u adresnoj debati.

Kad se prešlo na poimenično glasanje, Aleksandar Stojačković, po navodima središnjeg izvršnog odbora *Srpske narodne stranke* poslanik stranke notabilitetskih *narodnjaka* a ne stranke vladajućih mađarskih-ugarskih liberala, bio je među prvima koji je ustajanjem glasao za vladin nacrt. Za taj je nacrt dao svoj glas i drugi navodni predstavnik nove srpske *narodnjačke* stranačke formacije, Miloš Dimitrijević. Ostala dvojica sa te liste, Miša Sabovljević i Joca Mihajlović nisu bili prisutni. Čisti vladini poslanici — Bajić, Isaković i Popović, glasali su, prirodno, za taj nacrt. Samo je usamljeni poslanik *Srpske narodne slobodoumne stranke* Miša Dimitrijević glasao protivno, zajedno sa poslanicima ostalih opozicionih stranaka.¹⁰⁷

¹⁰⁶ *Pogled na izbore*, Zastava, br. 90 od 13/25. VI 1884.

¹⁰⁷ OKN, 1884—1887, I, 243—244.

Zanimljivo je kako je *Zastava* u svojstvu zvaničnog organa *Srpske narodne stranke* donela nekoliko kritičkih članaka na račun ove adrese. U vezi sa držanjem srpskih poslanika, primetila je samo da su „ćutali kao zaliveni” i oni koji se „tako grčevito za mandat grabiše”.¹⁰⁸ Inače, vladinoj adresi se zamera što ne sadrži stavke o narodnosnim problemima, a tih problema ima od ranije dosta. „Zakon o narodnostima ne izvršuje se još, XII zak. čl. od 1868. još živi samo na papiru, škole” srpske „u razvojačenoj granici vegetuju . . . pod zakonom koji” srpsku narodno-crkveno „avtonomiju vređa” — ističe se i ovde. Još se napominje da je „držanje narodnosti” sada „takovo” (mислеći na držanje svoje oportunistom prožimane *notabilitske Narodne stranke*) da bi vlada morala, i u svom interesu, da ispunji skromne zahteve Srba. Čak se i upozorava da bi u protivnom Srbi mogli ponovo izgubiti „strpljenje” i, podrazumeva se, vratiti na kolosek stare intransigentne *slobodoumne narodne stranke*.

Ovim kritičkim osvrtom obuhvaćeni su i adresni predlozi drugih mađarskih stranaka zbor prenebregavanja narodnosnih pitanja.¹⁰⁹ Za sve mađarske predstavnike u ovom kontekstu dalje se kazuje da su velikomadari, da priznaju „samo veliku Mađarsku u kojoj po njima nema ni ne može biti drugih naroda osim Mađara”. Za lidera koalicione opozicije Alberta Aponjija dodaje se s posebnim zadovoljstvom da je „okoreli pristalica moderno-feudalnih i klerikalnih nazora”. Razočaranim *narodnjacima* koji su kao *notabilitetske Narodne stranke* zapravo izigrani igrom srpskih pristalica vladinog kursa i mađarske vlade postaje sada i predsednik Tisa otvorena meta kritičkih osvrta. O njemu i oni sada pišu da je „oštetiо” sve „stare liberalne ustanove u Ugarskoj”, a one novostvorene pak izgrađivao nasuprot „osnovnih načela liberalizma”. Po njegovim intencijama narodnosni se problemi „silom rešavaju”, a gde vlada sila „tu o ustavnosti i pravom slobodoumlju . . . ne može govora biti”. „Sila isključuje ustavnost”, a bez ustavnosti „nema slobodoumlja” — zaključak je i ovih *notabilitetskih narodnjaka*, u stanju u kojem su se nalazili posle doživljenog poraza na izborima i novih razočaranja u Parlamentu.¹¹⁰

Vladina adresa izaziva kritičke primedbe i zbog obilaženja problema na relaciji odnosa Mađarske prema Rusiji i balkanskim zemljama. Zvanična Mađarska i dalje najviše zazire od Rusije, u mnogome iz tih razloga ne oponira Austriji pri skiciranju i ostvarivanju ekspanzivnih planova Austro-Ugarske u pravcu Balkana. Zato se i u ovom vladinom aktu ne pominju problemi izazvani okupacijom Bosne i Hercegovine iako isti dalje uznemiravaju mađarsku javnost, a kod Srba povećavaju permanentna nezadovoljstva u takvoj meri da i *Zastava* u rukama *notabilitetskih narodnjaka* ne sme da ispusti priliku a da ne *napadne* mađarsku vladu posebno zbog njenih stavova u prilog okupacione politike Monarhije u Bosni i Hercegovini.¹¹¹

¹⁰⁸ *Pogled na debatu o adresi*, *Zastava*, br. 161 od 17/29. X 1884.

¹⁰⁹ *Nacrti adresa*, *Zastava*, br. 153 od 3/15. X 1884.

¹¹⁰ *Zastava*, br. 161/1884.

¹¹¹ *Spoljašnja politika u Parlamentu i delegacijama*, *Zastava*, br. 162 od 19/31. X 1884.

Prilikom drugog poimeničnog glasanja o predlogu zakona o Gornjem domu, svi prisutni srpski poslanici kao *vladine pristalice* (a ne kao *narodnjaci*) opet su glasali za vladin zakonski predlog.¹¹² Raskorak između dela *narodnjačkog* rukovodstva *notabilitetske* stranke i ostalih *notabilitetskih* vladinih istomišljenika takođe se ogleda u pisanju *Zastave*, koja nije zadovoljna ni tim zakonom, prvenstveno zato što Srbi ostaju bez svetovnih zastupnika u Gornjem domu. Oni su u njemu preko svojih crkvenih velikodostojnika bili zastupljeni samo kao verska skupina.¹¹³ Iako su neki iz već rastrojene nove *Narodne stranke* još naivno očekivali da će pojedini njeni poslanici zatražiti izvesne izmene u ovom zakonu u korist srpskih nacionalnih traženja, ovim poslanicima ni na kraj pameti nije bilo da tako nešto učine. Oni su se osećali obaveznim prema stranci vladajućih Mađara, a ne prema onima koji su sebe i druge obmanjivali jednom nemogućom stranačkom varijantom *politike oportunitizma* na liniji vlade bez vladine saglasnosti i podrške. Zato su i prilikom poimeničnog glasanja, na traženje opozicije, u debati o pojedinostima ovog zakonskog predloga, jednodušni svi prisutni srpski poslanici (Sabovljević, Stojacković, Gajić, Dimitrijević, Popović) ponovo glasali za odredbe vladinog predloga, odbacivši predložene ispravke opozicionih poslanika.¹¹⁴

Prvi put se jedan srpski poslanik iz uže Ugarske u ovom razdoblju javio za reč tek na 116. sednici Parlamenta, 5. maja 1885. Bio je to jedan od najposlušnijih predstavnika vladajuće Tisine stranke, Milan Isaković, koji je napokon odlučio da ustane protiv jednog vladinog zakonskog predloga zato što njegovim usvajanjem stupa na snagu zakon kojim se ukidaju graničarske zadruge. Da bi se to sprečilo, on je u kratkom izlaganju tražio da se taj zakonski predlog povuče, skine s dnevnog reda do daljega, dok se prilike ne promene. Po njegovom obrazloženju, ukidanjem graničarskih zadruga ubrzava se proces pauperizacije, „rasprostire se siromaštvo” a zajedno s njim „socijalizam”.¹¹⁵ U nastaloj diskusiji poslanici iz vladinih klupa i opozicije bili su, međutim, saglasni u zaključku da graničarske zadruge predstavljaju anahronizam. Nisu u skladu sa opštim pravnim poretom koji se zasniva na slobodnom, privatnom vlasništvu i neometanom prometu imanja, pa moraju, dakle, da nestanu. Većina je opovrgla i tvrdnju da su te zadruge u uslovima kapitalizma posle 1848/49. sačuvale graničarski narod od ekonomskog propadanja. Da i sami zadrugari uviđaju nemogućnost opstanka graničarskih zadruga u građanskom kapitalističkom društvu dokazuje se mnogobrojnim javnim i tajnim deobama članova. Od 1873. godine, kada je stupio na snagu prvi građanski zakon (XXIX z. čl.) o slobodnoj deobi tih zadruga, do 1884. registrovano je 14650 deoba.¹¹⁶

Iako se nekima činilo da je Isaković ovom prilikom iz nacionalnih i socijalnih pobuda ustao u odbranu drevne ustanove koja je štitila srp-

¹¹² Poimenično: M. Bajić, M. Dimitrijević, M. Isaković, V. Popović, Sabovljević. Odsutni su bili: J. Mihajlović, Miša Dimitrijević (OKN, 1884—1887, VI, 18—20).

¹¹³ *Reforma Gornjeg doma*, Zastava, br. 178 od 16/28. XI 1884.

¹¹⁴ OKN, 1884—1887, VI, 29.

¹¹⁵ Isto, 178.

¹¹⁶ Isto, 180.

ske seljake od beskućništva, prevarili su se. Ono što ga je pokrenulo da napokon istupi sa jednim protivpredlogom nasuprot predlogu vlade i vladajuće stranke kojoj je pripadao, o pitanju koje je preokupiralo srpsku javnost, proisticalo je iz straha od proletarizacije seljaštva zbog opasnosti od nadiranja prevratničkih radikalskih i socijalističkih ideja.

Prilikom trećeg poimeničnog glasanja, na zahtev opozicije, o finansiranju železnica, jedini prisutni *notabilitetski narodnjak*, u istini takođe otvoreni vladin pristalica Aleksandar Stojačković, već možemo reći — kao obično, dao je glas za vladin zakonski predlog. Tako su glasala i dva prisutna vladina poslanika, Vasa Popović i baron Miloš Bajić. Ostali su bili odsutni. Obraz *narodnjaka* osvetilo je i ovog puta predstavnik *Srpske narodne slobodoumne stranke* Miša Dimitrijević, glasajući protivno, zajedno sa ostalim poslanicima opozicije.¹¹⁷

U svojstvu člana i izvestioca odbora za pravosuđe, ćutanje srpskih poslanika prekidao je nekoliko puta Vasa Popović. Pre glasanja o zakonu kojim su regulisana odštetna prava *honveda* u slučajevima povrede na teritoriji Krune sv. Stevana, na primer, on je podrobnije obrazlagao taj vladin zakonski predlog.¹¹⁸

Biti član jednog parlamentarnog odbora, foruma u kome se odlučivalo o sudbini predlaganih zakona, značilo je uživati posebno poverenje vlade i vladinih krugova uopšte. Retko je kome srpskom poslaniku uspevalo da bude izabran za člana jednog od tih uticajnih radnih tela Ugarskog parlamenta. (Nika Maksimović se više puta žalio kako nijednom nije bio član nekog skupštinskog odbora, gde se zapravo meritorno raspravljalo i odlučivalo o svima predloženim rešenjima, samo zato što se stalno nalazio u opoziciji. Pre izbora za ovu parlamentarnu sesiju bio je uveren da će napokon uspeti da uđe u jedan takav odbor, pošto je uspeo da preveze *Narodnu stranku* u vladine vode). Vasi Popoviću je uspeo da to postigne već dva puta. U prethodnom parlamentarnom razdoblju bio je član verifikacionog odbora.

Napokon je progovorio i Miša Sabovljević. Uzeo je reč u debati o budžetu Ministarstva vera i prosvete, na 175. sednici Parlamenta, održanoj 4. februara 1886. Ta je debata ranijih godina, u Miletićevo i miletićevsko vreme, obavezno korišćena od strane opozicionih srpskih poslanika za protestne govore u kontekstu neispunjenih srpskih nacionalnih zahteva na područjima prosvetnih, kulturnih, posebno narodno-crkvenih institucija. Sada je Sabovljević govorio kao „sledbenik i privrženik” Kikindskog „programa”, kojim se dezavuiše štetočinska opoziciona politika Srpske narodne slobodoumne stranke da bi se na političkoj liniji mađarske vlade i mađarske vladajuće stranke dokazala državljanska i patriot-ska lojalnost Srba, prema shvatanjima mađarske državnosti, posebno tamo gde su u pitanju „jedinstvo i integritet” zemalja Krune sv. Stevana. Ipak, i sa te linije sa žaljenjem se mora konstatovati (to je smisao Sabovljevićevog govora) da su i najskromniji zakonski srpski zahtevi uza-

¹¹⁷ Isto, 330.

¹¹⁸ OKN, 1884—1887, VII, 44.

ludni. Zakoni o narodnostima, školama i narodno-crkvenoj autonomiji i dalje su „mrtva slova na mrtvom papiru”. Saziv Narodno-crkvenog sabora stalno se odlaže, spor oko naimenovanja patrijarha Anđelića ostaje nerešen.

Sabovljević koristi priliku i da upozna poslanike sa zaključcima konferencije svih srpskih poslanika sa teritorije uže Ugarske i Hrvatske, održane prvih dana februara 1885, na kojoj se, pored opetovanog isticanja lojalnosti na bazi nagodbenih akata od 1867. i 1868. godine ističe kako predstavnici Srba žele da se prilikom konačnog ustrojstva srpskih crkvenih i kulturnih ustanova, na zakonitim narodno-crkvenim osnovama, usklade, usaglase „interesi” srpske pravoslavne crkve i srpskog naroda. (Podrazumeva se: ne u duhu isključivosti dezavuisanih predstavnika opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke*). Tom *oportunom* zahtevu dodaje se sada pojedinačna Sabovljevićeva molba, upućena lično ministru vera i prosvete Treforu, da u duhu *osvedočenog razumevanja* za srpske stvari izdejstvuje *na najvišem mestu* saziv Narodno-crkvenog sabora „sa ciljem” da se konačno reše problemi srpskih „crkvenih i kulturnih” ustanova.

Ne može se poreći da je Sabovljević ovom prilikom otvoreno ukazivao na mađarske činioce srpskih nezadovoljstava, uprkos snishodljivom tonu govora kojim je podilazio vladi i nadležnom ministru, u duhu *kikindskih* programskih uputstava. Ističe čak opetovano, u vezi sa bolnim bosansko-hercegovačkim pitanjem kako i „poslednji događaji pokazuju da Berlinski kongres ne samo što nije korenito rešio istočno pitanje” već ga je „još više” zamrsio poput gordijevog čvora. Ipak i u ovom zaključku ne treba prenebregnuti najvažniji deo Sabovljevićevog zaključka, koji sadrži izjašnjenje da prihvata predloženi budžet Ministarstva vera i prosvete u celosti, bez amandmana i bez ijedne konkretne kritičke primedbe,¹¹⁹ mada u tom budžetu nema nijedne stavke kojom bi mogle biti zadovoljene potrebe srpskih prosvetnih i kulturnih institucija. Tako je postupio u situaciji kad mađarska vlada nijednim gestom nije pokazala da je, pod uticajem novih, režimskih promađarskih stavova gotovo svih srpskih predstavnika u Parlamentu, spremna ublažiti svoju hegemoniku politiku na terenima srpske narodnosti.

Posle Sabovljevića samo se još Aleksandar Stojačković javljao za reč iz redova vladinih i *notabilitetskih* srpskih poslanika. Njegove intervencije odnosile su se na manje važna, nepolitička pitanja u kontekstu predloga za izmene i dopune predloženih zakona iz delokruga njegovih interesovanja. Prvi put, na 206. sednici Parlamenta, održanoj 17. marta 1886, u debati o municipijama i municipijskim upravama, uzeo je reč da bi zatražio da Vršac (čiji je poslanik bio) konačno dobije zakonsko pravo da se nazove *slobodnim kraljevskim gradom*. Tom se predlogu predsednik vlade Tisa usprotivio izrazima žaljenja s obrazloženjem da za njegovo usvajanje nema zakonske osnove, pošto se više ne dodeljuju ovakvi privilegovani nazivi gradovima onako kako se to ranije činilo, u

¹¹⁹ OKN, 1884—1887, VIII, 346—349.

uslovima feudalnih ograničenja. Tako je taj Stojačkovićev predlog odbijen, iako se nazivom *slobodnog grada* Vršac praktično koristio već 20 godina.¹²⁰ U debati o pojedinostima istog zakonskog predloga Stojačković je imao više sreće. Njegov predlog da se ne izmeni dotadašnji paragraf o izboru pomoćnog i manipulantskog osoblja u municipijama — usvojen je jednoglasno.¹²¹ Isto su usvojeni još neki njegovi sitniji predlozi za izmenu i dopunu nekih paragrafa zakona o ustrojstvu i delovanju opštinskih samoupravnih tela.¹²²

Jedini predstavnik opozicione *Srpske narodne slobodoumne stranke* Miša Dimitrijević isto kao i zastupnik režimske *Narodne stranke*, Miša Sabovljević, svega je jedan put govorio. Uzeo je reč u budžetskoj debati tek u poslednjoj godini ovog trogodišnjeg parlamentarnog razdoblja, na 306. saborskoj sednici, održanoj 25. januara 1887. Verovatno bi se i ovog puta uzdržao da nije strahovao od prekora zbog nijednog održanog govora za tri godine u Parlamentu, u kome su njegovi prethodnici iz tabora slobodoumnih *narodnjaka* prednjačili govorima koji su predstavljali događaj dana i godine u životu srpskog naroda. On je svoje dotadašnje ćutanje, doduše, obrazložio davanjem „mogućnosti” srpskim poslanicima koji su stajali „blizu vlade da nešto izdejtstvuju u interesu” srpskog naroda, ali u javnosti to obrazloženje nije usvojeno. Iskupio se, međutim, i ovim jednim govorom. Njime je impresionirao one koji se zanose otvorenim obračunima sa omrznutom vladom, kojima je, usred *povećanih* nezadovoljstava u narodu, stalo do beskompromisnih napada na vladajuće ličnosti i ustanove zbog tiranskih postupaka na račun mnoštva.

U govoru koji je trajao oko jedan sat, Miša Dimitrijević je odista bio neuobičajeno oštar i sadržajan u izrazima kojima je, moglo bi se reći, bezobzirno obasipao velikomađarske vinovnike nacionalnih nedaća Srba. Počeo je od Kuće (Parlamenta) u kojoj je vladala nezdrava atmosfera samim tim što je skoro 400 poslanika predstavljao šestmilionski mađarski narod, dok je njih svega 20—30 imalo mogućnosti da zastupaju interese oko deset miliona žitelja narodnosti; gde su osim jednog jedinog mađarskog poslaničkog predstavnika, Lajoša Močarija, svi mađarski poslanici bili zadojeni šovinističkim idejama velikomađarske državnosti; u kojoj su budžetske stavke prihvatane od strane jedne mamelučke većine svedočile o sumanuto povećanim državnim izdacima i na račun sve većeg siromašnog dela stanovništva. Dimitrijeviću, sa idealističkim shvaćanjima buržoaskih liberala 60-ih i 70-ih godina XIX veka, doduše, ova nesrazmera nije mnogo smetala, pa se, poput ostalih građanskih opozicionara, zadržao samo na stavkama neuravnoteženog finansijskog poslovanja. Cifre koje su pokazale da se godišnji budžetski deficit kretao oko 30 miliona forinti, da su državni dugovi za 19 godina postojanja ove države, od 1867. do 1886, desetostruko porasli, od nešto preko 200 milio-

¹²⁰ OKN, 1884—1887, X, 153.

¹²¹ Isto, 388.

¹²² Isto, XI, 160, 175; XVI, 190.

na na preko 2 milijarde forinti, za njegova su bile dovoljan dokaz nenormalnog funkcionisanja „državnog aparata” u rukama velikomađarskih vlastodržaca.

Najviše se zadržao na negativnim političkim posledicama mađarskog šovinizma. Podsetio je poslanike na godine do Nagodbe, kada su se Mađari pod austrijskom šovinističkom upravom zajedno sa Srbima, i ostalim neravnopravnim narodnostima borili za nezavisnu Ugarsku koja će podjednako poštovati prava svih svojih naroda i narodnosti, da bi posle nagodbenog akta sa Austrijom, pokazali svoje pravo lice u politici ugnjetavanja narodnosti, gotovo isto kao što su to činili austrijski upravljači. U tom kontekstu pomenio je i tragičnu sudbinu Svetozara Miletića. On je prvi proklamovao savez Srba sa Mađarima u borbi protiv Austrije, pa ipak ubrzo zatim, nakon doživljenih razočaranja, postao je žrtva istih mađarskih predstavnika. „Uvek je tako bilo”: i dok su bili u nevolji, Mađari su pridobijali predstavnike manjinskih naroda mnogim obećanjima. „A čim su se domogli vlasti”, okrenuli su se prevashodno protiv njih. (Tragika čovečanstva — usled takvih preokreta slabijeg u situacijama kad postaje jači, u međunarodnim i međudržavnim razmerama, ovde, logično, nije sagledana). Srbi su se morali osećati razočarani i nezadovoljnim. Došlo se dotle da i obazrivi Miša Dimitrijević, koji je izbegavao da zaoštri odnose sa protivnicima do krajnjih granica, iznese jezikom nepopustljivosti sve nepravde, sve nezakonite i zakonite diskriminacije u područjima srpske zavisnosti.

Mađarska ustavnost pokazala se u takvoj svetlosti da su Srbi došli do zaključka da bi za njih bolje bilo „da imaju posla sa otvorenim apsolutizmom”. Za Mišu Dimitrijevića pri tom stanju duhova postalo je važno da opovrgne eventualne iluzije, posle Sabovljevićevih, i drugih *notabilitetskih* uveravanja, o pomirljivoj politici Srba nakon usvajanja *kikindskog programa*. Zato je on gotovo izazivački izjavio: da Srbi i dalje spadaju u najveće i najgorčeniije nezadovoljnike u zemlji, da su uvideli da u borbi protiv velikomađarskog poretka „ne pomažu ni molbe, ni pretnje”, da više nisu spremni da troše svoje snage na poprištima jalovog parlamentarizma. A, ukoliko se povuku sa parlamentarnih poprišta, „loše i štetne posledice” osetiće na kraju „samo” velikomađari, jer, kada se bude pristupilo konačnom rešenju istočnog pitanja, Mađarima neće biti svejedno da li su im narodnosti zadovoljne ili nezadovoljne. Zato Dimitrijević upozorava u dobroj nameri njihove predstavnike kako ne treba da čekaju to vreme, već da požure u susret narodnostima, ispunjavajući njihove zahteve dok ne bude kasno!¹²³

Ovaj govor je u tolikoj meri uznemirio poslaničke duhove da je glavni pobornik politike oportunitizma iz kruga srpskih *narodnjaka* Hrvatske i Slavonije, Đura Đurković, odmah zatim uzeo reč, da bi se u ime većine srpskog naroda ogradio od antimađarskih izjava usamljenika kakav je bio Miša Dimitrijević u Ugarskom parlamentu tada. Đurković je, pozivajući se na prorežimske stavove svih srpskih poslanika iz redova

¹²³ OKN, 1884—1887, XIV, 211—217.

Narodne stranke Hrvatske i uže Ugarske, ponovio uveravanja o podršci Srba politici Mađara kako u područjima unutrašnje, tako i u domenima spoljne politike.

Što se tiče te podrške u relacijama mnoštva ovim i ovakvim uveravanjima ne treba pridavati značaj verodostojnih svedočanstava. Mase su postale indolentne u atmosferi stalnih nezadovoljstava, pa su sticajem prilika, pod unakrsnim pritiskom povećanih pretnji i obećanja, glasali u to vreme i nevoljno mahom za režimske poslaničke kandidate. Veći porast uticaja opozicionih radikala u masama, koji počinje da se oseća baš tih godina, svedoči verodostojnije o pravom raspoloženju naroda, koje je, u globalu posmatrano, svakako više antirežimsko nego prorežimsko, i usled mađarizacije, po nacionalnoj usmerenosti pretežno antimadžarskim a ne promadžarskim osećanjima uslovljeno. Jedino je tačno u ovim iskazima preobraćenih *narodnjačkih* poslanika da su oni svi, bez izuzetka, podržali ugarsku vladu u svakoj akciji, da su u Parlamentu uvek bili za ono što su vladini ljudi predstavljali u najboljem svetlu. Tako su sva četvorica sa liste *notabilitetske stranke* (Sabovljević, Mihajlović, Stojaković, Dimitrijević) i sva trojica iz redova nepokolebljivih vladinih poslanika (Bajić, Isaković, Popović) glasali i za budžet za 1877. godinu (protivan je bio samo Miša Dimitrijević).¹²⁴ A pre i posle toga, pored već pomenutih predloga, glasali su za sve što su predlagali predstavnici mađarske vladajuće većine, čime su se potpuno izjednačili sa onima koji su bili izabrani za poslanike kao *čisti vladini predstavnici* bez obmanjujućih izjava na liniji *Kikindskog programa* u okvirima novoustrojene *Sprske narodne stranke*.

Videli smo: u ovom trogodišnjem parlamentarnom razdoblju samo je jedan od ukupno 23 srpska poslanika (ponovimo — 8 iz uže Ugarske i 15 iz Hrvatske) glasao redovno protiv vladinih predloga.¹²⁵ I tim jednim glasom (Miše Dimitrijevića) srpski narod je, u celini posmatrano — prema merilima uobičajenih uopštavanja, demonstrirao svoju otpornu snagu u otežanim uslovima parlamentarne borbe bar u tolikoj meri da se još razabire i na tom političkom poprištu kako se ne da podjarmiti, pa ni umiriti sredstvima prinude i obmane protagonista velikomađarske državnosti.

¹²⁴ OKN, 1884—1887, XIV, 285.

¹²⁵ Ovde se navode samo poimenična glasanja, koja su vršena na traženje najmanje 20 poslanika. Razume se da su pri glasanju ustajanjem, ili podizanjem ruku, svi ovi srpski poslanici, ukoliko nisu bili odsutni, isto tako glasali za sve predloge *vladajućih*. (OKN, IV, 273—274; IX, 219—220; X, 143—146; 200—201; XII, 199—200, 426—427; XIII, 268—269, 332—333, 358—359, 365—366, 385—386; XIV, 288; XV, 44—46; XVI, 94—95, 165).

EINIGE BEMERKUNGEN ZU FRAGEN DER STEININDUSTRIEN DER VINČA-KULTUR

*Einleitung**

Die Kenntnis der Steinindustrien, die in verschiedenen Fundkomplexen der Vinča-Kultur zum Vorschein kommen, ist höchst unvollständig. Zwar hatten B. Jovanović und D. Srejović (1957) eine Zusammenstellung der Steinartefakte von dem eponimischen Fundplatz veröffentlicht, doch entspricht die in dieser Arbeit verwendete Klassifikation der Klingenwerkzeuge nicht den heutigen taxonimischen Kriterien; außerdem werden in ihr keinerlei Beobachtungen in bezug auf die Technologie der Produktion bemacht. Sie erfüllte jedoch ihre Aufgabe, indem sie auf das differenzierte und umfangreiche Quellenmaterial, das die Steinartefakte darstellte, aufmerksam gemacht hat; in ihr wurde überdies auf den Wandel in der Rohstoffstruktur hingewiesen, der darin zum Ausdruck kam, daß die Obsidianartefakte mit der Entwicklung der besprochenen Kultur allmählich durch Steinartefakte ersetzt wurden. In den späteren Veröffentlichungen über die Fundplätze der Vinča-Kultur schenkte man dem Steinmaterial leider wenig Aufmerksamkeit; so konnte es dazu kommen, daß R. Tringham (1971, S. 110), die Industrie der Vinča-Kultur charakterisierend, noch im Jahre 1971 schrieb: „chipped stone blades were also made in increasing quantities, but were still predominantly unmodified by retouch“. Im Gegensatz zu dieser Ansicht verwies A. Păunescu (1970, S. 40—42) auf mehrere eigene technische und typologische Merkmale der Inventare der Vinča-Kultur aus dem Gebiet Rumäniens, wobei er außerdem die Frage der Verbindungen der Steinindustrie der Vinča-Kultur mit den weiter östlich gelegenen mittelneolithischen

* Die Autoren möchten den Direktionen der Museen in Novi Sad und Vršac für die Ermöglichung des Materialstudiums recht herzlich danken. Unser ganz besonderer Dank gilt Herrn Professor Bogdan Brukner und Frau Doktor Jelka Petrović, die uns das Steinmaterial von Gomolava für die Bearbeitung zugänglich gemacht haben

Komplexen des „Horizonts mit kannelierter Keramik“, vor allem mit Dudești und Vădăstra aufwarf.

Grundlage der vorliegenden Betrachtungen bilden vor allem Beobachtungen der Autoren in bezug auf die Steinindustrien der neolithischen Folge der Vinča-Schichten in Gomolava-Hrtkovci (B. Brukner 1965, 1965a), die aber nur den Übergang von der Phase Vinča-Turdaș zu der Vinča-Pločnik (B2/C — Gomolava Ia u. Gomolava Ia—b) und den Anfang der letzten (C/D1 — Gomolava Ib) umfaßt.

Der Charakter der Feuerstein-Industrie des Typus Gomolava

Technologie und Typologie

Die Feuerstein-Industrie der Vinča-Kultur vom Fundplatz in Gomolava ist eine Klingen-Industrie, deren Grundlage verschiedene Arten von Silexgestein, vor allem Feuersteine, gelegentlich auch Radiolarite offenbar aus in einer gewissen Entfernung vom Fundplatz liegenden Lagerstätten ist. Ein Beweis dafür ist die charakteristische Struktur des Inventars, in dem Klingen im Verhältnis zu den Abschlägen erheblich vorherrschen und ein relativ hoher Werkzeug-Index besteht, eine Struktur, die für weit von Gebieten mit Feuerstein-Lagerstätten liegende Fundplätze bezeichnend ist. Die beachtliche Mannigfaltigkeit der verwendeten Rohstoffe spricht entweder für die Beziehungen der Siedlungsbevölkerung zu recht ausgedehnten Territorien oder für die Gewinnung der meisten Rohstoffe aus sekundären Lagerstätten, wahrscheinlich aus Kiesablagerungen der Flüsse, von denen Material verschiedener Herkunft transportiert wurde. Der mannigfaltige Rohstoffbestand kann auch davon zeugen, daß die Rohstoffversorgung eher durch Austausch als durch Expeditionen erfolgte; im Falle von Expeditionen wäre nämlich ein deutliches Vorherrschen einer Art von Feuerstein zu beobachten sein.

Feuerstein-Rohstoffe gelangen an den Fundplatz vor allem in Form von Klingen, gelegentlich auch in der von Werkzeugen. Die wenigen Kernsteine sind vor allem Stücke mit einer Schlagfläche, klingenartige, mittlerer Größe mit geringfügiger Eingangspräparation. Die Lokalisierung der Abbaufäche weist darauf hin, daß sie ursprünglich häufig an der schmalen Seite der Rohstücke lokalisiert wurden. Zweck der Vorbereitung und Reparatur war es, diesen Charakter des Kernsteins zu erhalten. Aufgrund der Analyse der Schlagflächen der Klingen wurde festgestellt, daß recht häufig verschiedenartige Reparaturgriffe vorgenommen wurden, um den Kernsteinwinkel zu regeln.

Einen beträchtlichen Teil des Inventars von dem besprochenen Fundplatz stellen Klingen dar. Die meisten wurden außerhalb der Siedlungen hergestellt. Ihre Länge ist nicht groß, sie schwankt zwischen 18 und 60 mm, bei einem Mittelwert von 40 mm (Ia — $\bar{x}$ = 39,7 mm, s = 9,8 mm, Ia—b — $\bar{x}$ = 40,7 mm s = 11,5 mm, Ib — $\bar{x}$ = 39,2 mm, s = 10,6 mm).

Nur ein unbeträchtlicher Teil der Klingen ist in Form von ganzen Stücken erhalten geblieben. Über 70% der gesamten Klingen stellen fragmentarisch erhaltene Stücke dar. Unter ihnen bilden die basalen Teile die stärkste Gruppe. Die Unterschiede zwischen den mittleren Breiten der ganzen Stücke und der Klingenfragmente in der ältesten Schicht, wesentlich im Lichte des Tests t° Student, weisen auf das Bestehen von absichtlicher Zerstückelung größerer Stücke hin. In beiden jüngeren Niveaus haben wir es mit Korrekturen zu tun; diese wurden offenbar an Stücken nicht aufgrund ihrer größeren Ausmaße vorgenommen, sondern offenbar aufgrund des stärkeren basalen Teils bzw. ihrer stärker gebogenen distalen Teile.

Die Proportionen der Werkzeuge und der Klingenrohstoffe in den einzelnen Niveaus vergleichend stellen wir fest, daß sie im Falle des ältesten Niveaus völlig übereinstimmen, was darauf hinweisen dürfte, daß die meisten Werkzeuge aus eingeführten Halbfabrikaten am Orte gefertigt wurden. In dem mittleren und dem jüngeren Niveau kamen Werkzeuge aus Halbfabrikaten von etwas anderen Proportionen als die häufigsten am Fundplatz vor. Dies kann dafür sprechen, daß ein Teil der Werkzeuge in Form fertiger Produkte an den Fundplatz gelangte.

Unter den Werkzeugen der Feuerstein-Industrie vom Fundplatz im Gomolava herrschen in allen drei Niveaus Kratzer vor (Taf. I, 1—3; 14—17; Taf. II, 12, 14). In der ältesten Schicht ist ihr Anteil etwas geringer (54,1%), in der mittleren und jüngeren Schicht fast gleich (72,6% und 70,3%). Es sind überwiegend Klingen-Kratzer mit konvexen, symmetrischen Kratzerkappen. Sowohl unter den Klingen als auch den Abschlagskratzern herrschen Stücke mit einer Kratzerkappe vor. Die Kratzerkappen sind gewöhnlich recht niedrig (mit einem Winkel von 46° — 55°) oder mittelsteil (mit einem Winkel von 66° — 55°). Steile Kratzerkappen kommen recht selten vor. Die Analyse der Breite der Kratzer erbrachte, daß sie gewöhnlich aus breiteren Klingen als die durchschnittlichen gearbeitet wurden.

Verhältnismäßig zahlreich sind ebenfalls endretuschierte Klingen vertreten, besonders im ältesten Niveau wo sie 18,8% der Werkzeuge ausmachen (Taf. I, 7, 8; Taf. II, 2—3). Am häufigsten begegnen wir Stücken mit schrägem asymmetrischem gerade retuschierten Ende. Es wurde ebenfalls ein verhältnismäßig häufiges Vorkommen von gerade — endretuschierten Klingen, besonders im ältesten Niveau festgestellt. In dem Niveau Ia treten ebenfalls Stichel (Taf. I, 4—6; Taf. II, 1, 13) häufiger auf (9,4%). Bezeichnend für die zuletzt erwähnte Serie ist das Vorkommen von Sticheln an der Bruchfläche. In der ältesten Schicht stellte man außerdem typische Einschlagstichel fest. Ein Teil der Stichelenegative (der Querstichel an glatter Kante) konnte während der Arbeit infolge ausgeübten Drucks auf die Kante des Werkzeuges entstanden sein. Dies bezieht sich hauptsächlich auf die Stücke aus dem mittleren und jüngeren Niveau.

Für die älteste Schicht ist der etwas erhöhte Index der retuschierten Abschlüge (Taf. I, 12; Taf. II, 11) bezeichnend (4,7%). Der Anteil der

einzelnen Werkzeuggruppen wird von dem Kumulationsdiagramm angezeigt (Abb. 1).

Die Gruppe der retuschierten Werkzeuge wurde traseologisch untersucht. Es hat sich erwiesen, daß ein beträchtlicher Teil der Werkzeuge (über 58%) deutliche und starke Gebrauchsspuren vorweisen. Die zahlenmäßig stärkste Gruppe, die Kratzer, dienten als Messer, Schabewerkzeuge und gelegentlich als Sicheleinlagen.

Merkmale der Entwicklung

Im Zeitabschnitt des Bestehens der Siedlungen der Vinča-Kultur in Gomolava beobachten wir Änderungen sowohl in der allgemeinen Struktur des Inventars, der Technik der Gewinnung von Halbfabrikaten und dem Bestand der retuschierten Werkzeuge als auch im Bereich der Funktion der Werkzeuge. Allgemein stellte man eine gewisse Verwandtschaft zwischem dem Material aus dem mittleren und dem jüngeren Niveau sowie eine größere Eigenart des ältesten Materials fest.

Die Analyse der Struktur des Inventars sowie jene der Rohstoffe in der Gruppe der Kernsteine, Abschlüge, Klingen und Werkzeuge läßt schließen, daß in der ältesten Benutzungsphase der Siedlung ein Teil der Rohstoffe in Form von Knollen oder Präkersensteinen eingeführt wurden, die auf dem Terrain der Siedlung bearbeitet wurden. In der Phase Gomolava I a—b und Ib erfolgte eine systematische Versorgung mit Klingenhalfabrikaten und gelegentlich offenbar auch mit Werkzeugen, wobei die erhebliche Mannigfaltigkeit der Rohstoffe mehr für das Bestehen eines Austausches mit der Bevölkerung anderer Siedlungen sprechen dürfte.

Die Länge der Halbfabrikate ist im Grunde unverändert geblieben, bei der Betrachtung ihrer Proportionen hingegen bemerken wir eine ständige Zunahme der Gruppe von länglichen Klingen. In dem ältesten Niveau wurden korrekte Klingen u. a. durch die Regelung des Kernsteinwinkels also durch das Erneuern der Schlagfläche gewonnen, d. h. durch das Loslösen einiger kleiner Abschlüge an der Schlagfläche; in den jüngeren Schicht wächst die Rolle der Renovierung der Schlagfläche, d. h. daß häufiger ien stärkerer, die ganze Schlagfläche umfaßender Abschlag entfernt wurde.

Der Vergleich der Struktur der retuschierten Werkzeuge in den einzelnen Niveaus weist folgende quantitative Änderungen auf:

1. eine allmähliche Verringerung der endretuschierten Klingen in den untersuchten Serien,
2. eine Zunahme des Anteils der Kratzer in dem Niveau Ia—b und ferner das Bestehen eines ähnlichen Indexes in dem Niveau Ib,
3. eine Abnahme des Anteils von Sticheln zwischen dem Niveau Ia und Ia—b und das Bestehen eines gleichen Anteils in dem Niveau Ib.

Die anderen typologischen Gruppen sind recht unbedeutend vertreten, insbesondere in der verhältnismäßig kurzen Serien aus der ältesten und jüngsten Schicht.

Die Untersuchungen der retuschierten Werkzeug unter dem Mikroskop brachten gewisse Änderungen ihrer Funktion zum Vorschein, so stellte man fest, daß innerhalb der drei Phasen der Siedlungen allmählich die Quantität verschiedenartiger Werkzeuge, die als Messer dienten, zunimmt, geringer wird hingegen die Anzahl jener, die als Sicheleinlagen benutzt wurden. Dies kann von dem Bestehen anderer Erntewerkzeuge in den jüngeren Phasen zeugen (z.B. kammartiger) oder davon, daß die Rolle des Getreideanbaus geringer wurde. Der quantitative Anstieg messerartiger Werkzeuge, vor allem in der Schicht Ib festgestellt, kann mit der größeren Rolle der Arbeiten, für die eben solche Werkzeuge gebraucht wurden (z.B. Holzbearbeitung), zusammenhängen.

Der Charakter der Feuerstein-Industrie aus Potporanj

Die Feuerstein-Industrie vom Fundplatz Potporanj weist viele Unterschiede im Vergleich zu jenem aus Gomolava auf. Zwar ist dieser Fundplatz vor allem von Oberflächenuntersuchungen von W. Milleker (1934) bekannt, doch umfaßt die recht umfangreiche Kollektion von den 1957 geführten Ausgrabungen (O. Brukner 1960) fast alle Typen von Artefakten, die in unterschiedlicher Stärke in den Sammlungen Millekers vorhanden sind. Ohne die statistischen Angaben zu berücksichtigen, kann man ohne weiteres die anhand der Sammlungen des Museums in Vršac entstandene Beschreibung dieses Fundplatzes verwerten.

Bezeichnend für die Steinindustrie aus Potporanj ist die am Orte entstandene Produktion von Artefakten, was schließen läßt, daß die Rohstofflagerstätten leichter in der Umgebung des Fundplatzes zugänglich als in Gomolava waren, wo die Spuren einer Produktion am Orte seltener sind und wo man von Anfang an mit der Einfuhr fertiger Halbfabrikate rechnen muß. Dieser Werkstattaspekt des Fundplatzes in Potporanj kommt darin zum Vorschein, daß die Kernsteine nicht vollständig ausgenutzt, nicht sorgfältig bearbeitet wurden und daß sehr zahl reiche Halbfabrikate und von Kernsteinen abgespaltete Stücke von allen Bearbeitungsphasen auftraten. Als Rohstoff dienten Feuersteine, in mineralogischer Hinsicht nicht besonders differenziert, vor allem in Form von Geröllen gesammelt und in Form von Rohstücken importierter Obsidian.

Unter den Kernsteinen herrschen Walzenförmige Stücke mit einer Schlagfläche oder mit flacher breiter Abbaufäche vor sowie die etwas weniger zahlreichen Stücke mit gebogener Schlagfläche und schmaler Abbaufäche. Unter den Feuerstein-Kernsteinen treten zahlreiche Klingenabschlags- und Abschlagsstücke, häufig mit veränderter Schlagrichtung auf.

Die Klingen-Halbfabrikate sind von recht kleinen Ausmaßen, wobei eine grundsätzliche Übereinstimmung der metrischen Charakteristik zwi-

schen den Stücken aus Millekers Kollektion und jener aus den im Jahre 1957 durchgeführten Forschungen besteht. Es treten Klingen von 1,5 bis 5,5 cm Länge auf, wobei die Länge der häufigsten zwischen 3,0 und 4,0 cm liegt. Die Breite der Klingen liegt zwischen 0,5 und 1,8 cm. Sehr viele Klingen wurden durch Brechen oder Zerschlagen zerstückelt, weshalb es in der Kollektion eine große Anzahl von proximalen, mittleren und distalen Fragmenten gibt.

Unter den retuschierten Werkzeugen begegnet man am häufigsten Kratzern, deren gesamte Anzahl in der Sammlung sich bis auf 1500 beläuft (Taf. III, 1—8). Zahlreich sind die aus Klingen gearbeiteten Stücke von länglicher Form mit Konvexer Klingenkratzerkappe sowie massive und kurze ebenfalls mit konvexer, gerader oder asymmetrischer Klingenkratzerkappe. Unter den beachtlich weniger zahlreichen Abschlagskratzern treten Stücke von länglicher Form mit Konvexer Kratzerkappe, sehr kurze (schaberartige, deren Breite größer als die Länge war) mit wellenartigen oder Schulterkratzerkappe wie auch Halbrundkratzerkappe auf. Bekannt sind auch Stücke mit Rundkratzerkappe sowie Stücke mit retuschierten Kanten, die aber verhältnismäßig seltener auftreten. In der Gruppe der Kratzer gibt es also keine grundsätzlichen Unterschiede zwischen der Industrie aus Gomolava.

Gewisse Ähnlichkeiten bestehen ebenfalls in den anderen Werkzeuggruppen, vor allem aus dem Niveau Gomolava Ia. Unter den Stacheln haben die Stücke an der Bruchfläche die größte Bedeutung, oft aus kleinen, fast mikrolithischen Klingen, die an manche Stachel an der Bruchfläche aus dem Fazies Noailles erinnern (Potporanj Typ — Taf. III, 9—11). In der Gruppe der endretuschierten Klingen (Taf. III, 15, 16, 18, 19) kommen einzel- und doppelendretuschierte Klingen vor; auffallend ist dabei die große Anzahl von gerandendretuschierten Klingen, die manchmal im Verhältnis zu den schrägendretuschierten Stücken überwiegen. Unter den doppelschrägendretuschierten Klingen treten Stücke von trapezoidaler Form am häufigsten auf, obwohl es auch rechteckig und rhomboidal endretuschierte Stücke gibt. Einen spezifischen Charakter wird der besprochenen Industrie durch die recht zahlreichen Rückenmesser verliehen, wobei das Vorkommen von Stücken mit geradem Rücken und solcher mit Rücken und mit retuschiertem Ende hervorzuheben sei (Taf. III, 12—14). Von demselben Charakter sind die fast ausschließlich mikrolithischen Bohrer, die an den Typ Fiera erinnern (Taf. III, 26—28), auch wenn ihr Dorn schwächer hervorgehoben ist. Recht zahlreich sind schließlich Klingen mit gekerbt-gezählter Retusche und retuschierte Abschläge.

Wodurch sich aber das Material aus Potporanj am stärksten auszeichnet, sind die Mikrolithe, unter denen endretuschierte Klingen, Trapeze (Taf. III, 21—24) und Rechtecke (Taf. III, 25) zu nennen sind. Ein Teil der Stücke wurde durch das Brechen der Klingen von der retuschierten Kerbe her (es gibt zahlreiche Klingen mit verschiedenen lokalisierten lateralen Kerben — Taf. III, 18), gewonnen, doch ohne Anwendung der microburin Technik. Es sei aber erwähnt, daß an einer der endretuschie-

ten Klingen das distale Ende mittels der Technik *piquant trièdre* geformt ist (Taf. III, 17), obgleich im Material keine *Microburin* festgestellt wurden. Dies schließt aber nicht aus, daß sie vorgekommen sind, da das Material nicht durch Schlämmen oder Sieben gesammelt wurde.

Der Eigenart der Industrie aus Potporanj liegt also vorwiegend die starke mikrolithische Komponente (sowohl unter den Obsidian- als auch Feuerstein-Stücken) und die geometrische (vor allem Trapeze) zugrunde sowie die Gegenwart gerader Rückenmesser und kleiner Stichel an der Bruchfläche. Diese Elemente sind weder aus Gomolava noch von dem eponimischen Fundplatz Vinča bekannt, obwohl sie äußerst selten in den besprochenen stratigraphischen Folgen vorkommen (vgl. Trapeze in Gomolava, mikrolithische endretuschierte Klingen in der Schicht 9,0—7,0 m in Vinča). Beachtenswert ist ebenfalls die Gegenwart von Bohrern des Fiera Typus in Potporanj, deren Zunahme auf die Phase Gomolava Ib (Vinča D1), und auf die Schicht 4,5—4,0 m in Vinča (Jovanović, Srejšević 1957, S. 265) also in einen späteren Zeitabschnitt als in Potporanj fällt.

Das Problem der Herkunft und der äußeren Verbindungen der Industrie der Vinča-Kultur

Die unvollständige Kenntnis der Steinindustrie der Starčevo-Kultur läßt nicht feststellen, ob wir es in bezug auf den Übergang Starčevo—Vinča mit einer Fortsetzung oder einem Hiatus zu tun haben. Unsere recht fragmentarische Kenntnis mancher Starčevo-Fundkomplexe (z.B. Lepenski Vir III a und III b — die monochromische und Linearphase — D. Srejšević 1969; Golokut in Fruška Gora—die spiraloidale Phase, nach S. Dimitrijević 1974) weist aber eher auf einen recht deutlichen typologischen und, was noch wichtiger, einen technologischen Hiatus hin. Die hier erwähnten Starčevo-Feuersteininventare zeichnen sich nämlich durch sehr lange und recht schlanke Klingen-Halbfabrikate aus, die in der Industrie der Vinča-Kultur völlig unbekannte Parameter erreichen (8—12 cm Länge bei einer Breite von 1,2—1,5 cm). Aus solchen Klingen wurden beidseitig retuschierte Klingen mit differenzierten Retuschen (meistens aber mit halbsteilen) hergestellt. Überdies kommen, wenn auch viel seltener, Klingenkratzer, retuschierte Abschlüge und auf die ventrale Seite Konkavendretuschierte Klingen vor. Die großen Starčevo-Klingen waren an fast allen Fundplätzen aus ähnlichem waschsfarbigem, weißgesprenkeltem Feuerstein und sind offenbar Importware aus dem Banat oder dem vorbalkanischen Plateau, jedenfalls wurden sie in hochspezialisierten Werkstätten ausgeführt. Deshalb gibt es in der Starčevo-Kultur meistens sehr wenige Feuerstein-Artefakte und recht geringe Spuren der Produktion von Abschlügen und Klingen am Orte. Dies weist auf einen vollkommen anderen Stil der Feuerstein-Produktion hin, der im Fundkomplex Vinča kaum bekannt ist. Gleichzeitig besteht aufgrund mehrerer Merkmale ein Unterschied zwischen den Starčevo- und Criş-Inventaren, auch wenn auf dem Criş-Gebiet weiterhin vereinzelt retuschierte Klingen

oder große, sicherlich aus dem Starčevo-Gebiet eingeführte Klingen vorkommen.

Das Fehlen einer Fortsetzung zwischen der Starčevo- und der Vinča-Feuersteinindustrie läßt die Herkunft der letzten woanders suchen, was aber bei dem gegenwärtigen Forschungsstand in bezug auf die Frage des Balkan-Donau-Neolithikums noch nicht möglich ist. Die Lösung dieses Problems ist möglicherweise im Süden zu suchen, besonders im Gebiet Makedoniens, wo dieser Hiatus nicht so deutlich zum Vorschein kommt.

Aus den vorliegenden Betrachtungen geht hervor, daß in der Vinča-Kultur mindestens zwei Typen der Feuerstein-Industrie bestehen:

1. Der klassische Typ, in dem Klingenkratzer vorherrschen, die neben endretuschierten Klingen, retuschierten Klingen, gekerbten und gezähnten Werkzeugen auftreten. Daneben kommen seltene Stichel, Klingen-Bohrer, Stielklingen (Taf. II, 10) u.a. vor. Dieser Typ ist, wie es scheint, vor allem im Gebiete Serbiens und im Westteil der Vojvodina vertreten, sporadisch kommt er aber auch im Banat zum Vorschein (Liubcova, Rast — A. Păunescu 1970, S. 161).

2. Der östliche Typ, der sich neben Ähnlichkeiten im Bereich der Kratzer und der endretuschierten Klingen durch eine starke mikrolithische Komponente auszeichnet, die sowohl von geometrischen (Trapeze, Rechtecke, Rhomben) als auch nichtgeometrischen Formen (Bohrer des Fiera-Typs, Stichel an der Bruchfläche des Potporanj-Typs) vertreten sind. Diese Industrie ist bezeichnend für das Gebiet des Banats und Westolteniens (Potporanj, Fiera-Cleanov — C.S. Nicolăescu-Plopşor 1941, Verbicioara — D. Berciu et alii 1951, Leu — A. Păunescu 1970, S. 161).

Die Herkunft der ersten Gruppe vermögen wir noch nicht zu erklären, da sie, was wir weiter oben aufgezeigt haben, in keinerlei Verbindung mit der Starčevo-Steinindustrie steht. Die Herkunft der zweiten Gruppe ist deutlich mit dem Milieu der östlichen Kulturen des mittelneolithischen Horizonts, d.h. der Dudeşti und Vădăstra-Kultur verbunden. In diesen Kulturen beobachten wir das Vorkommen einer mikrolithischen Komponente sowohl in Form von Trapezen als auch von mikrolithischen Bohrern des Fiera-Typs (E. Comsa 1956). Der Anteil der letztgenannten steigt an, um in der späten Phase der Dudeşti-Kultur (Phase Farcăşul de Jos — M. Nica 1978), bis zu einigen Dutzend Prozent zu erreichen. Die Frage der mikrolithischen Elemente im Gebiet Alteniens und Munteniens ist von besonderem Gewicht, da dies teilweise einen Raum darstellte, wo die erwähnten mittelneolithischen Einheiten die erste Phase der neolithischen Besiedlung (ohne die frühere Criş-Besiedlung) repräsentierten. Es sei daher nicht ausgeschlossen, daß dies einen Beweis für eine gewisse Rolle der noch unvollkommen erschlossenen präneolithischen Grundlage darstellt.

Beide Typen der Vinča-Steinindustrie entwickelten sich offenbar parallel, wobei ursprünglich in der Phase A und B1 in der Westprovinz die „klassische“ Industrie vorherrschte und sogar bis in das Banat reichte (was von den Fundkomplexen des Liubcova-Typs bewiesen wird), die Industrie mit mikrolithischen Elementen kam vor allem in der Du-

deşti-Kultur zum Vorschein, deren ältere Phase zweifellos parallel zu der kanellierten Phase Vinča B1 und womöglich auch der Phase Vinča A verlief. Später erscheinen in der mit der späten Dudeşti-Kultur gleichzeitigen Phase B2 (der Übergangsetappe zur Vădăstra — M. Nica 1978) Komplexe mit mikrolithischen Elementen, die die typische Vinča-Tonware in der Ostprovinz (Fiera, Verbicioara, Leu usw.) begleiten. In der Übergangsphase zu Vinča-Pločnik und in der Vinča-Pločnik (D1) erscheinen mikrolithische Elemente und vor allem Bohrer vom Fiera-Typ in der klassischen Gruppe, indem sie bestimmte technologische und typologische Änderungen herbeiführen, die in den Folgen des Fundplatzes in Gomolava sichtbar sind. Das Vorhandensein Depot von mikrolithischen importierter Bohrer in Gomolava Ib kann davon zeugen, daß dieser Prozeß die Folge eines wechselseitigen Durchdringens bestimmter Elemente der Produktionstechnologie und der Werkzeugausstattung war.

Verbindungen der Steinindustrie der Vinča-Kultur aus Gomolava mit den Industrien der frühen Phase der Lengyel-Kultur

Die zahlenmäßig stärkste Serie von dem Fundplatz in Gomolava, die aus dem Niveau Gomolava Ia—b stammt und den späten Phasen der Želiezovce-Gruppe und möglicherweise der frühesten Phase der Lengyel-Kultur entspricht, wurde mit den hinreichend starken Inventaren von anderen, ihnen chronologisch entsprechenden mitteleuropäischen Fundplätzen verglichen.

In der untersuchten Gruppe hat man miteinander Inventare von dem Fundplatz in Gomolava (Ia—b), Früh-Lengyel Inventare aus Klempen (Mogiła 62, Opatów, Mogiła 48), Mähren (Tešetice) und Nordungarn (Aszód) verglichen. Um einen weiteren Kulturhorizont zu erreichen wurde ebenfalls das Material von dem eponymischen Fundplatz der Usoe-Kultur, das Inventar der Kultur der Linienband-Keramik aus Olszanica sowie die mit dem Milieu der Kultur der Stichbandkeramik verbundenen Inventare (Poign, Gemersheim III u. Hienheim) verglichen. Die festgestellten Verbindungen wurden in Form eines Dendrogramms dargestellt (Abb. 2).

Innerhalb der untersuchten Serie kann man drei Gruppen von Fundplätzen unterscheiden. Die weiteste Übereinstimmung besteht zwischen dem Material aus Gomolava mit dem Fundplatz Aszód sowie mit den klempenischen Fundplätzen des frühen Phase der Lengyel-Kultur. Diese Gruppe weist eine recht beachtliche Ähnlichkeit mit der zweiten Gruppe (Tešetice, Usoe, Olszanice) auf. Durch eine gewisse Eigenart zeichnen sich die mit der Kultur der Stichbandkeramik verbundenen Inventare aus.

Eine erhebliche Übereinstimmung der Feuersteinindustrie des Niveaus Ia—b aus Gomolava und Aszód ist festzustellen, wenn man die beiden Inventare mit Hilfe des Robinson-Indexes vergleicht (Abb. 3). Die Unterschieds- und Ähnlichkeitsfelder weisen auf ihre beachtliche Übereinstimmung hin, die viel stärker als jene im Falle von Gomolava und Tešetice

ist (Abb. 4), die die Westgruppe der Lengyel-Kultur repräsentieren. Eine auffallende Erscheinung ist die bedeutende Reichweite der Auswirkung in Richtung Norden von gewissen Ideen, die sich offenbar aus dem Milieu der Vinča-Kultur herleiten und bis nach Klempen im nördlichen Teil der Karpaten eindringen. Dies waren keinesfalls direkte Auswirkungen. Die Rolle des Vermittlers spielte hier höchstwahrscheinlich die Ostgruppe der Lengyel-Kultur aus ungarischem Gebiet, die in unserem Material vom Fundplatz Aszód vertreten ist. Hervorzuheben sei, daß starke Verbindungen zwischen Aszód und den Früh Lengyel-Inventaren aus Klempen im keramischen Inventar und in der Weise, die Gefäße zu verzieren (schwarze Bemalung) sichtbar sind. Beweis einer intensiven Beziehung zwischen diesen Gruppen ist die starke Einfuhr auf den Fundplatz Aszód von Jura-Feuerstein aus Klempen, der bis zu 13% reicht.

Die hier einleitend angeführten Ergebnisse der Forschung der Feuersteininventare weisen auf eine enge Beziehung zwischen der Ostgruppe der Lengyel-Kultur und der Vinča-Kultur hin. Zwar hat N. Kalicz schon auf diese Verbindungen aufmerksam gemacht (1976), doch können die Untersuchungen der Feuerstein-Industrien nicht nur auf die allgemeine Verwandtschaft zwischen ihnen hinweisen, sie lassen auch die Frage der Herkunft der Lengyel-Kultur in neuem Licht erscheinen.

Das System der Rohstoffbeschaffung

Wie es aus der Bearbeitung von Srećković und Jovanović (1957, S. 295) hervorgeht, lassen sich in der stratigraphischen Folge in Vinča drei Momente unterscheiden. Der erste bis 8—7,5 m, in dem Obsidian eine große Rolle spielt, danach die Schicht 7,5—4 m, in der es mehr Feuerstein- als Obsidianartefakte gibt und die Schichten unterhalb von 4 m, in denen die Anzahl der Artefakte aus Feuerstein zurückgeht und solche aus Obsidian gänzlich verschwinden. Damit stimmen unsere Beobachtungen in Potporanj und Gomolava überein. An dem ersten dieser Fundplätze, also in der Phase Vinča B₂ und B₂/C spielen die Obsidian-Artefakte noch eine bedeutende Rolle, neben vielen Beweisen für das Bestehen einer auf einheimischen Feuerstein-Rohstoffen, die vorwiegend von sekundären Lagerstätten gewonnen wurden, basierender Produktion. In Gomolava Ia treten keinerlei Erzeugnisse aus Obsidian auf, die Hauptrolle spielt hingegen Feuerstein; ein Drittel der Feuersteine besteht aus gut spaltbaren, glatten, beige- oder braunfarbigen Abarten. Diese Rohstoffe stammen offensichtlich von primären Lagerstätten, möglicherweise von juraischem Kalkgestein. Daneben treten jedoch in mineralogischer Hinsicht differenzierte Feuersteine und Hornsteine auf, die zum Teil in Flußaluvien aufgesammelt wurden. Eine verhältnismäßig unbedeutende Rolle spielen Radiolarite (6%); in dieser Phase begegnet man Spuren einer partiellen Verarbeitung der Rohstoffe am Orte.

In der Phase Gomolava Ia—b und Ib beobachten wir eine Verringerung von braunen Feuersteinen von hoher Qualität, die teilweise durch Radiolarite ersetzt werden, die bis zu 16% ausmachen. Gleichzeitig stellt man einen Rückgang von Spuren der Bearbeitung der Rohstoffe am Orte

fest sowie die Tatsache, daß ein Teil der Halbfabrikate und womöglich auch der Werkzeuge aus den Werksätten in fertiger Form importiert wurde. In der Schicht Gomolava Ib kamen 2 Artefakte aus Obsidian zum Vorschein, was unter 1% aller Artefakte ausmacht.

Allgemein beobachtet man zwei Typen der Beschaffung von Rohstoffen: der eine steht in Verbindung mit der Einfuhr in die Siedlung von Rohstoffknollen oder — Abschlägen und der Herstellung von Halbfabrikaten, der andere beruhte auf der Produktion von Halbfabrikaten in spezialisierten Werkstätten außerhalb der Siedlungen. Diese zwei Typen der Beschaffung von Rohstoffen können zwei Etappen der Entwicklung des Versorgungssystems darstellen, dessen Vervollkommnung auf der Grundlage der fortschreitenden Spezialisierung erfolgt wäre, sie können aber auch Ausdruck der Unterschiede in der Lage der Siedlungen im Verhältnis zu den Lagerstätten sein.

Die Struktur der Rohstoffe zeugt somit von gewissen Änderungen in der Richtung, die die Verbindungen der Vinča-Bevölkerung nahm. In der frühen Phase bestehen intensive Beziehungen zu den nördlich liegenden Gebieten (Tokaj — Zamplin über die Ungarische Tiefebene), danach, in der späteren Phase, zu den mesozoischen Feuersteinlagerstätten im Gebiet des Ost-Serbischen Gebirges und möglicherweise zu den Radiolaritlagerstätten aus der Südkarpaten-Umrandung, d.h. aus südlich und östlich gelegenen Territorien.

Bezeichnenderweise weist dieser verhältnismäßig kurze Zeitabschnitt der Entwicklung des Vinča-Fundkomplexes bereits bestimmte deutliche Entwicklungstendenzen vom Charakter einer chronologischen Aufeinanderfolge. Verwertet wurden zugleich Angaben, die bei dem Versuch einer Erschließung des äußerst umfangreichen Fundplatzes der Phase B2 und C in Potporanj bei Vršac (K. Milleker 1934) gewonnen wurden, wodurch die horizontale Differenzierung des Vinča-Komplexes versuchsweise bewertet werden konnte; nach Möglichkeit wurden ebenfalls die in der Literatur über andere Fundkomplexe erreichbaren Angaben verwendet. Leider muß diese Bearbeitung unvollständig bleiben, da wir bisher keine Grundlage für eine Charakteristik der frühesten Vinča-Komplexe aus der Phase A und B1 haben; nicht berücksichtigt bleibt der gesamte umfangreiche Komplex der transsilvanischen Fundplätze (der Gruppe Turdaş) sowie die spätesten Fundplätze aus der Phase D2. Unbekannt war für uns der südliche Bereich der Vinča-Feuersteinindustrie aus dem Gebiet Makedoniens, um so mehr, als die von E. Elster (1976) angeführten Angaben leider nicht zu verwerten sind, und zwar aufgrund der unterschiedlichen Klassifikationskriterien der Artefakte, die in der Zusammenstellung des Materials aus Anza verwendet wurden. Unter diesen Umständen können wir die vorliegende Arbeit als eine einleitende Beschreibung der Feuerstein-Industrie der Vinča-Kultur betrachten, ihre chronologisch Differenzierung hingegen müssen wir notgedrungen auf den mittleren Abschnitt der Entwicklung dieser Kultur beschränken, ähnlich umfaßt die territoriale Differenzierung vor allem das Gebiet von Vojvodina.

LITERATUR

Berciu D. et alli 1951.

Santienul Arheologic Verbicioara — Dolj. Studii și cercertarii de istorie veche, B. 2.

Brukner B. 1965.

Neolitski i stariji eneolitski horizont na Gomolavi. „Arheološki Pregled” B. 7.

Brukner B. 1965 A.

Neolitski i ranoeneolitski sloj na Gomolavi 1965—1966 godinie. „Rad Vojvodanskih Muzeja” B. 14, S. 137—175.

Brukner O. 1960.

Potporanj — Kremenjak — Utrine. Neolitsko naselje. „Starinar” B. XI, S. 230.

Comșa E. 1956.

Rezultatele sondajelor de la Dudești și unele probleme ale neoliticului de la sud de Carpați. „Studii și cercertari de istorie veche, B. VII, S. 41—49.

Dimitrijević S. 1974.

Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješanju ovog problema. „Materijali” B. X. Beograd.

Elster E. 1976.

The Chipped Stone Industry. (in:) M. Gimbutas, Neolithic Macedonia. Los Angeles.

Kalicz N. 1976.

Neue Forschungen bezüglich der Lengyel-Kultur in Ungarn. „Sbornik praci filosofické fakulty brněnské University” E. 20—21. S. 51—61.

Milleker B. 1934.

Die steinzeitliche Funde von Potporanj bei Vršac. Vršac.

Nica M. 1976.

La culture de Dudești en Altenie. „Dacia” B. XX.

Nicolăescu-Plopșor C. 1941.

Industries microlithiques en Olténie. „Dacia” E. VII—VIII.

Păunescu A. 1970.

Evoluția uneltelor și armelor de piatră ciopita descoperite pe teritoriul României București.

Srejović D., Jovanović B. 1957.

Pregled Kamenog oružja iz Vinče. „Arheološki Vestnik” B. VIII, H. 3—4.

Srejović D. 1969.

Lepenski Vir. Beograd.

Tringham R. 1971.

Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 BC. London.

NEKA ZAPAZANJA U VEZI KAMENE INDUSTRIJE VINČANSKE KULTURE

Re z i m e

Do sada se, uglavnom, o kamenoj industriji vinčanske kulture znalo nešto više na osnovu pisanja B. Jovanović—D. Srejović (1957), sporadičnih citata R. Tringham (1971, 110) i nešto širih osvrta na tehnologiju i tipologiju oruđa iz Rumunije (A. Păunescu, 40—42).

Rad se oslanja uglavnom na kamenu industriju sa Gomolave (B. Brukner, 1965, 1965a) ali, uzima u obzir i značajne fondove kremenih ardefakata sa Potpornja.

Kremena industrija vinčanske kulture sa Gomolave je ustvari industrija sečiva. U pitanju su varijante sileksa, pre svega sileks, ređe radiolarit. Najviše je pronađeno sečiva, ređe neobrađeni nukleusi. Izgleda da su stanovnici vinčanskog naselja „nabavljali” već obrađena oruđa. Možda su ona već „gotova” unošena u naselje.

Najviše su sečiva zastupljena. Njihova je veličina između 18 i 60 mm.

U *kremenoj industriji Gomolave*, u svim stanbenim nivoima, preovlađuju strugači (T. I, 1—3; 14—17; T. II, 12—14). U Gomolava Ia su nešto ređi (54,1%) a u Gomolava Ia—b i Gomolava Ib češći (72,6% i 70,3%).

Relativno su brojna sečiva, na krajevima retuširana (T. I, 7, 8; T. II, 1, 13). Najviše ih ima u starijem horizontu (18,8%). U nivou Gomolava Ia vrlo su česti nalazi varijanata šiljaka (9,4%). U starijem stanbenom horizontu povećan je procenat retuširanih odbitaka (4,7%) u odnosu na mlađe slojeve (T. I, 12; T. II, 11).

U okviru razvojnih etapa vinčanskog naselja na Gomolavi primećena je promena u tipovima zastupljenih kremenih oruđa. U fazi Gomolava Ia oruđa se izgleda izrađuju u naselju. U etapama Ia—b i Ib se verovatno, na osnovu veza sa drugim naseljima, donose „polufabrikati” i vrši dorada u gomolavskom staništu.

Kremena industrija sa Potpornja pokazuje velike razlike u odnosu na Gomolavu. Izgleda da se obrada kremenih oruđa ostvaruje u naselju. Radi se u blizini sirovinke baze. Pojavljuje se kao import-opsidian. U polufabrikatima dominiraju sečiva. Kod retuširanih primeraka u većini su strugači (skoro oko 1500 komada) različite veličine (T. III, 1—8). Varijante šiljaka imaju veliku ulogu (Potporanj tip — T. III, 9—11). Pojavljuju se jednostrane ili dvostrano retuširani šiljci (T. III, 15, 16, 18, 19), varijante noževa (T. III, 12—14) i svrdla (T. III, 26—28).

Posebnu karakteristiku predstavljaju mikroliti; sečiva, trapezi (T. III, 21—24) i pravougla sečiva (T. III, 25).

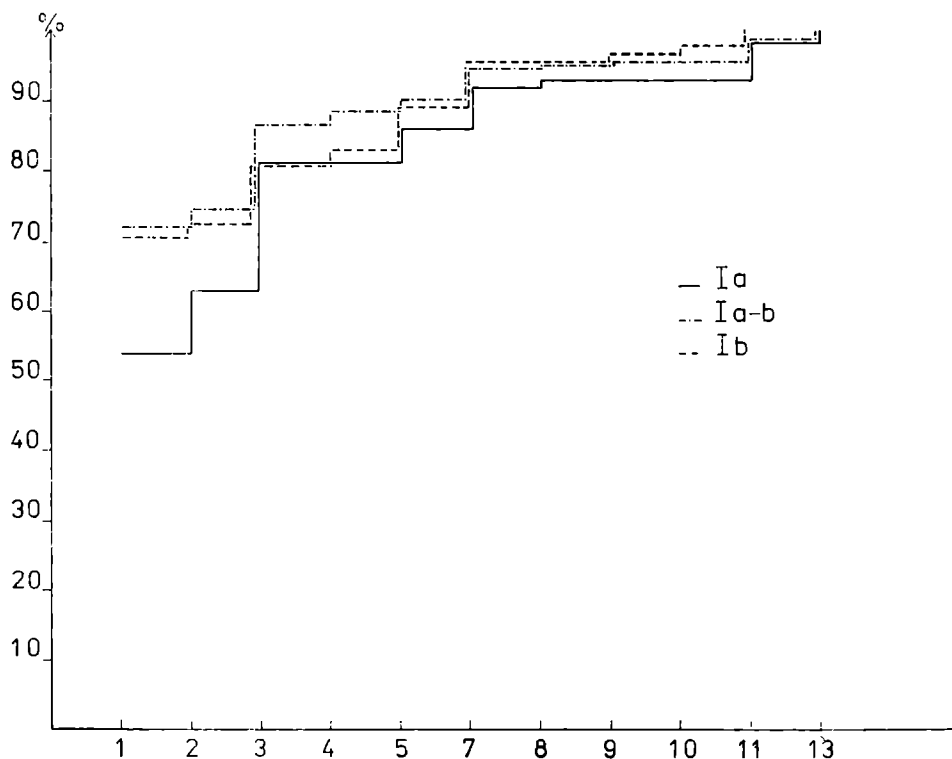

Abb. 1. Kumulativkurve der Vinča-Steinindustrien von Gomolava. 1 — Kratzer, 2 — Stichel, 3 — Endretuschirte Klinge, 4 — Rückenmesser, 5 — Klinge mit reschierter Kante, 6 — Pfeilspitze, 7 — Bohrer, 8 — Kombinierte Geräte, 9 — Trapeze, 10 — Schaber, 11 — Abschlage und Klinge mit Retusche, 12 — Kerngeräte, 13 — Stielklingen.

Graf. 1. Kumulativna krivulja kamene industrije vinčanske grupe sa Gomolave. 1 — Strugač, 2 — dleto, 3 — sečiva sa transversalnim retušem, 4 — nožić sa hrptom, 5 — retuširani nožić, 6 — strelica, 7 — svrdlo, 8 — kombinovano oruđe, 9 — trapez, 10 — posttruška, 11 — odbitak i sečivo sa retušem, 12 — jezgra, 13 — sečiva sa drškom.

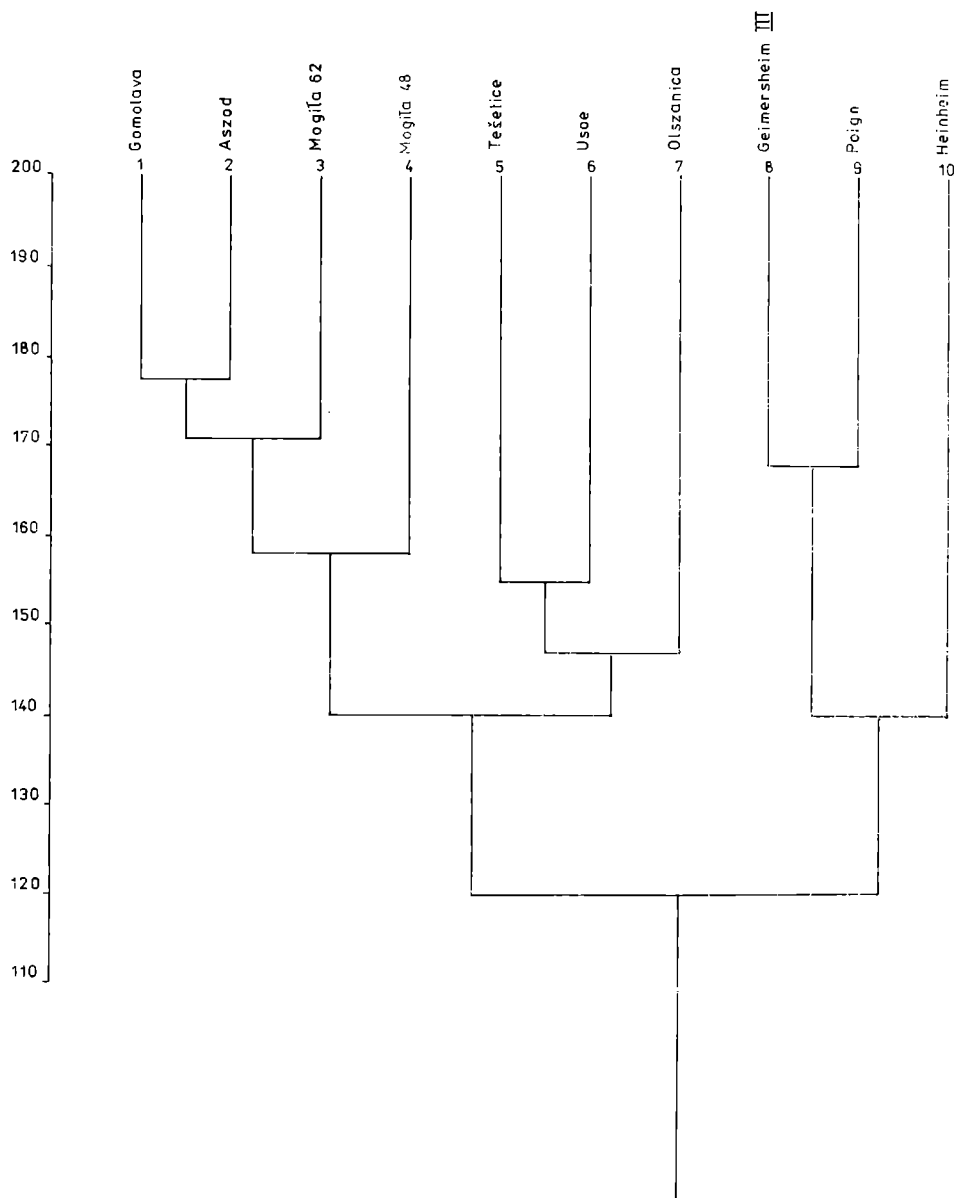

Abb. 2. Dendrogram der verschiedenen Steinindustrien der Vinča-Lengyel, Linienbandkeramik, Stichbandkeramik und Usoe-Kultur.

Graf. 2. Dendrogram različitih kamenih industrija iz kultura Vinča-Lenđel, trakaste keramike, keramike sa tačkastim ubodima i Usoe.

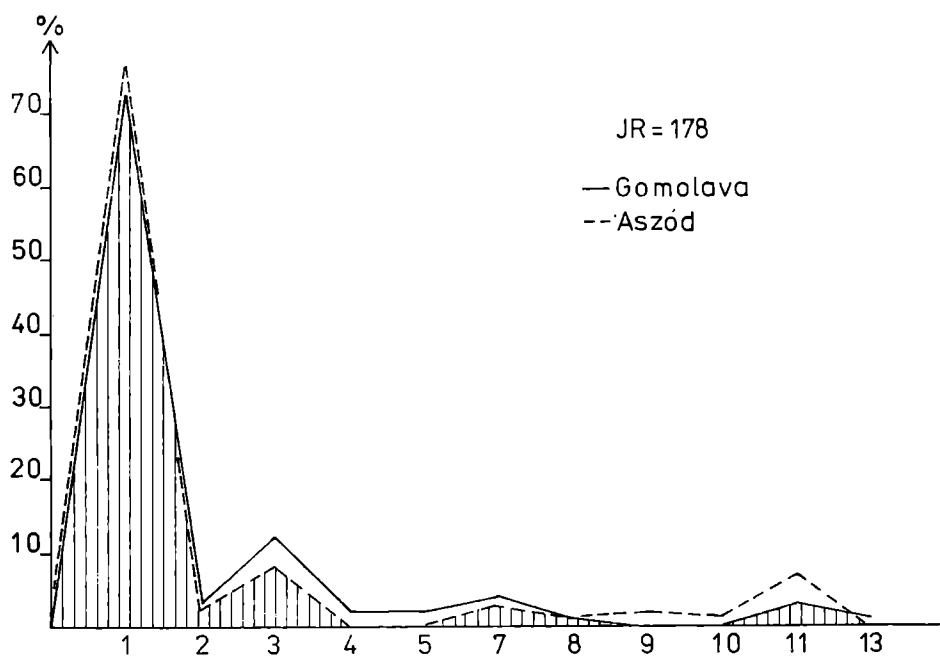

Abb. 3. Vergleich der Robinson index des wichtigsten typologischen Gruppen in Gomolava und Aszód. 1 — Kratzer, 2 — Stichel, 3 — Endretuschierte Klinge, 4 — Rückenmesser, 5 — Klinge mit retuschierten Kanten, 6 — Pfeilspitze, 7 — Bohrer, 8 — Kombinierte Geräte, 9 — Trapeze, 10 — Schaber, 11 — Abschlage und Klinge mit Retusche, 12 — Kerngeräte, 13 — Stielklingen.

Graf. 3. Poređenje Robinsonovog indeksa kod najvažnijih tipoloških grupa na Gomolavi i Asodu. 1 — Strugač, 2 — Dleto, 3 — Sečiva sa transversalnim retušem, 4 — Nožić sa hrptom, 5 — Retuširani nožić, 6 — Strelica, 7 — Svrđlo, 8 — Kombinovano oruđe, 9 — Trapez, 10 — Postruška, 11 — Odbitak i sečivo sa retušem, 12 — Jezgra, 13 — Sečiva sa drškom.

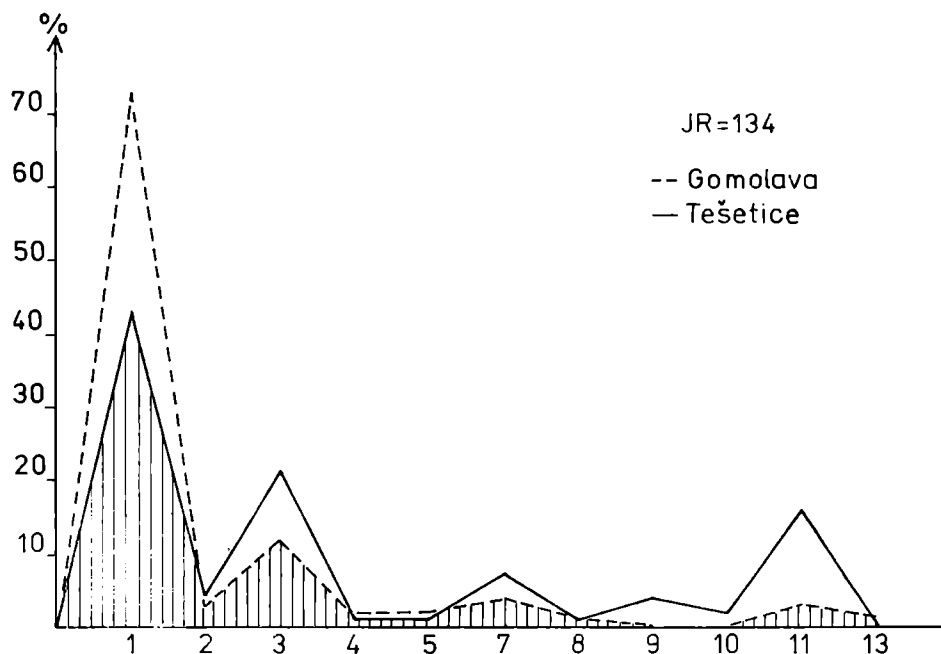
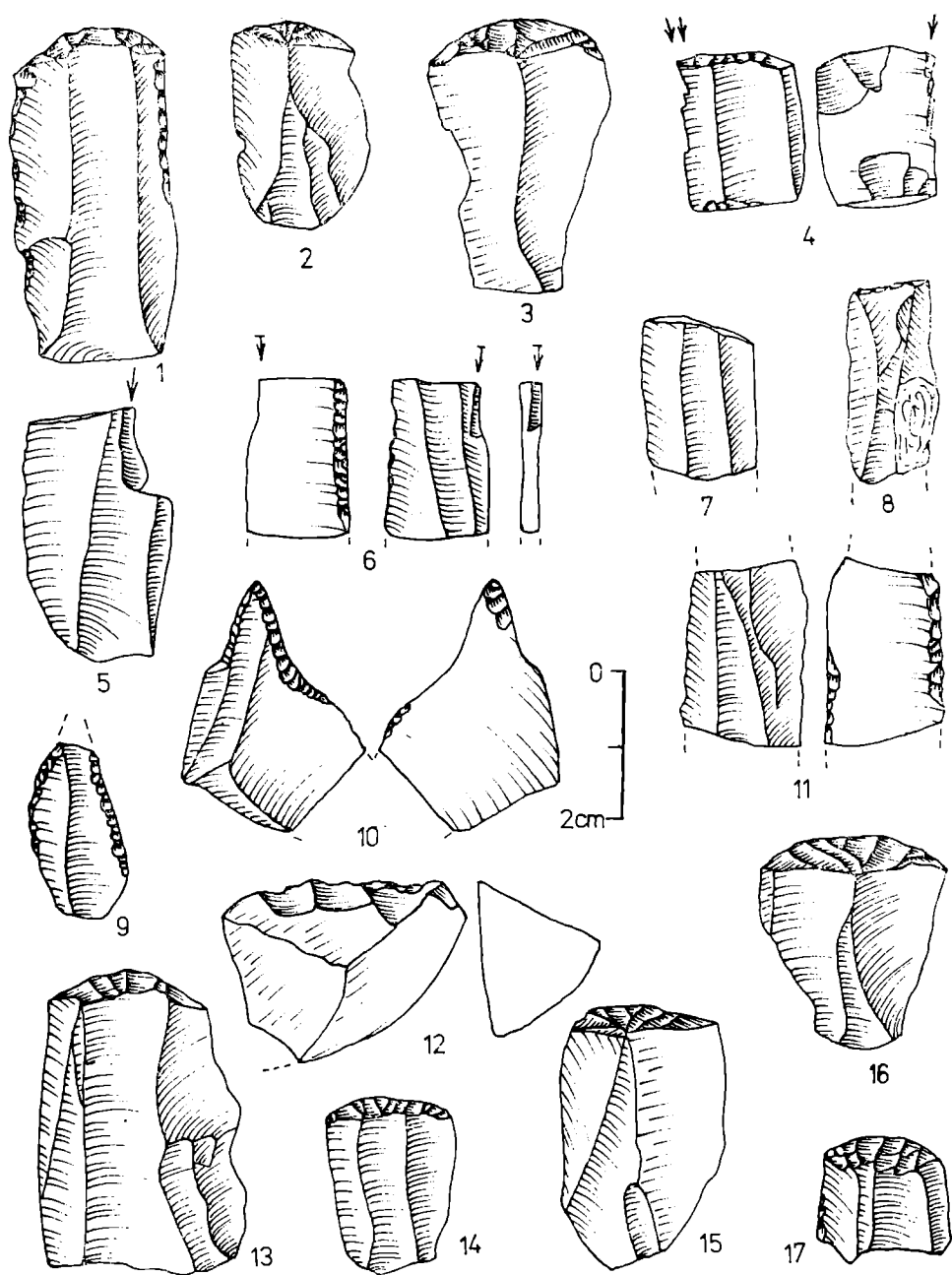

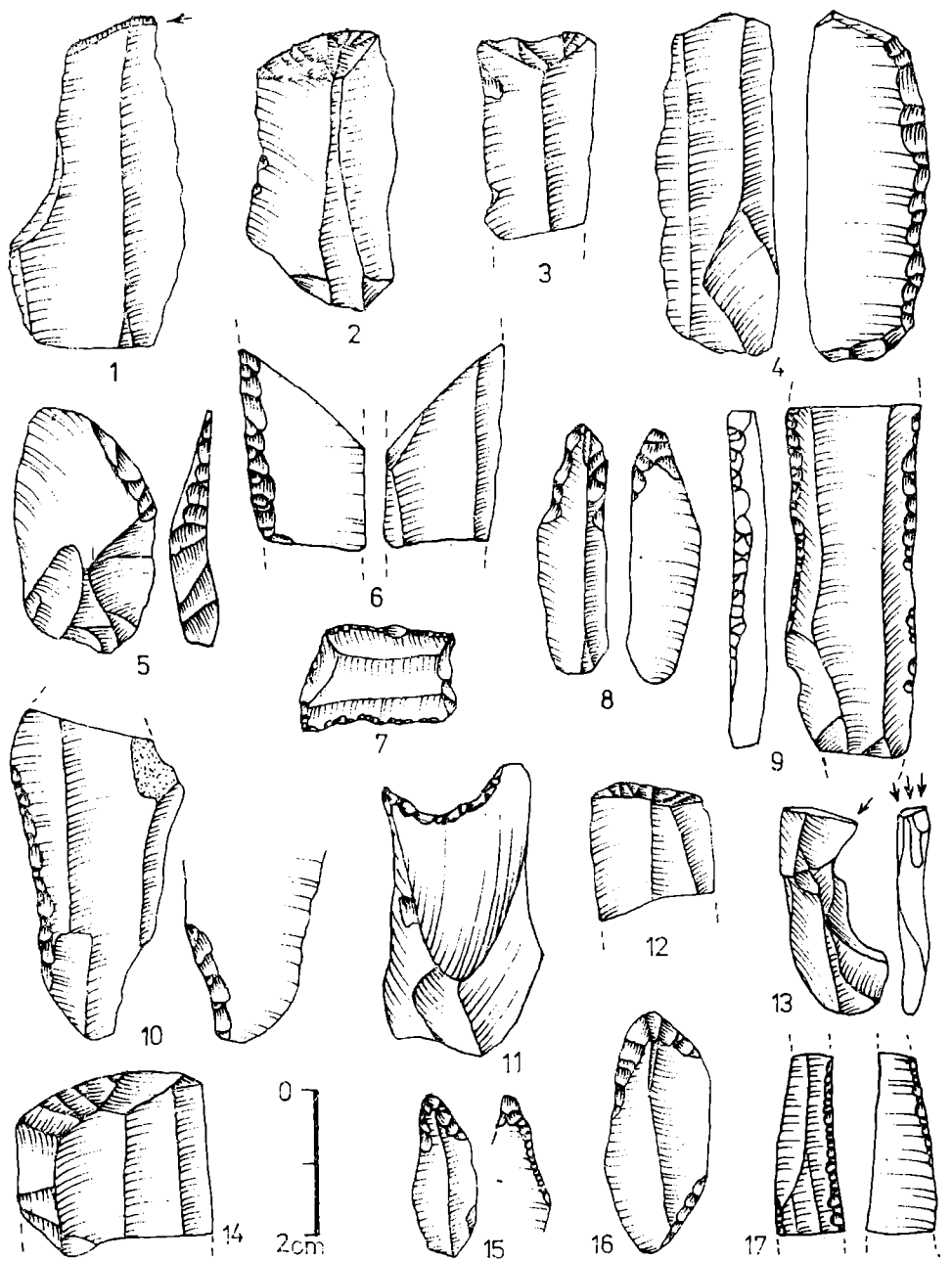
Abb. 4. Vergleich der Robinson index des wichtigsten typologischen Gruppen in Gomolava und Tešetice. 1 — Kratzer, 2 — Stichel, 3 — Endretuschierte Klinge, 4 — Rückenmesser, 5 — Klinge mit retuschierten Kanten, 6 — Pfeilspitze, 7 — Bohrer, 8 — Kombinierte Geräte, 9 — Trapeze, 10 — Schaber, 11 — Abschlüge und Klinge mit retusche, 12 — Kerngeräte, 13 — Stielklingen.

Graf. 4. Poređenje Robinsonovog indeksa sa najvažnijim tipološkim grupama na Gomolavi i Tešeticama. 1 — Strugač, 2 — Dleto, Sečiva sa transversalnim retušem, 4 — Nožić sa hrptom, 5 — Retuširani nožić, 6 — Strelica, 7 — Svrđlo, 8 — Kombinovano oruđe, 9 — Trapez, 10 — Postruška, 11 — Odbici i sečiva sa retušem, 12 — Jezgra, 13 — Sečiva sa drškom.

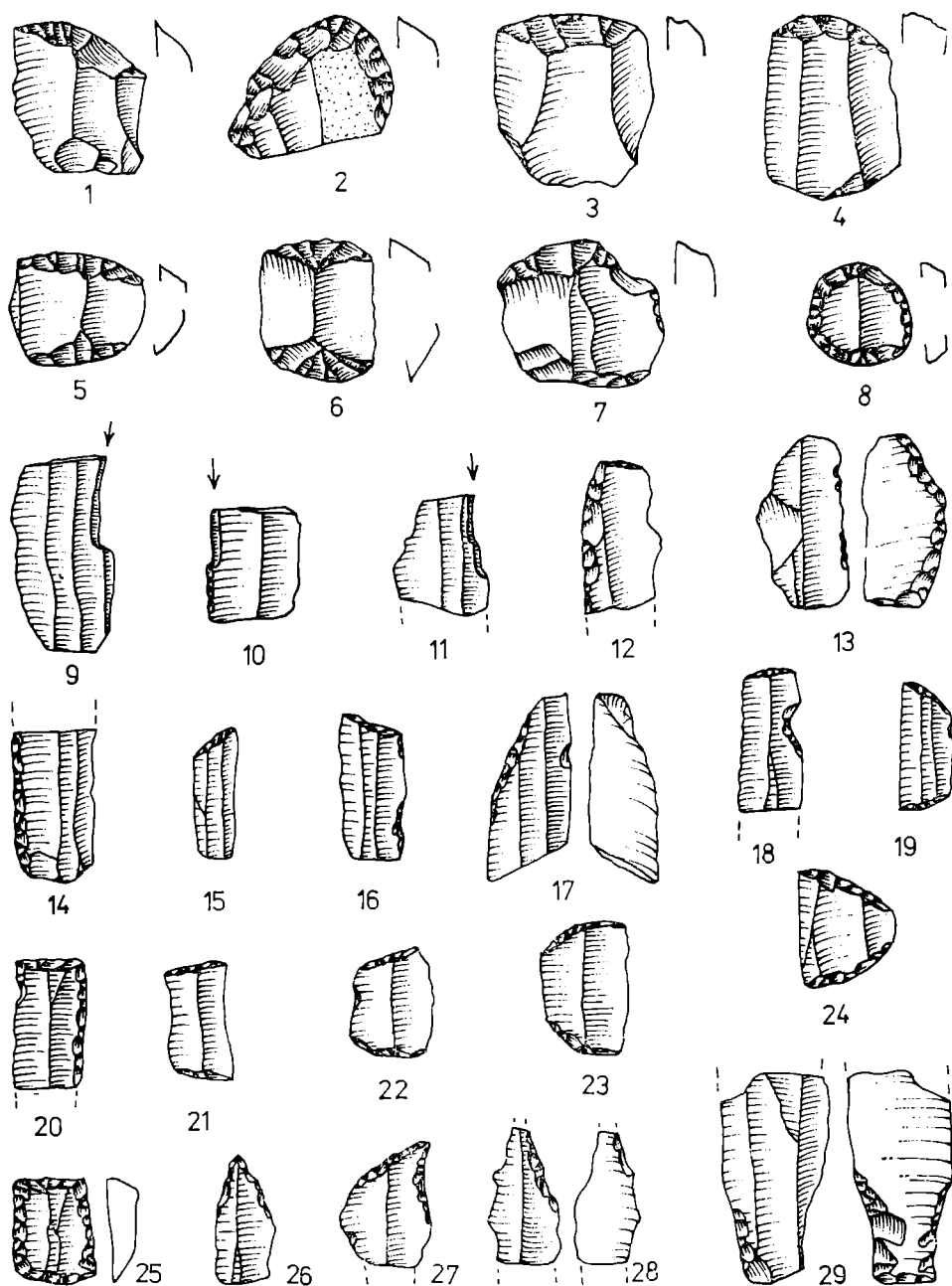
Taf. I. Retuschierte Geräte: Gomolava — Niveau Ia (1—12), Niveau Ia—b (13—17).

T. I. Retuširano oruđe: Gomolava Ia (1—12), Gomolava Ia—b (13—17).

Taf. II. Retuschierte Geräte: Gomolava — Niveau Ia—b (1—11), Niveau Ib (12—17).

T. II. Retuširano oruđe: Gomolava Ia—b (1—11), Gomolava Ib (12—17).

Taf. III. Retuschierte Geräte: Potporanj (1—29).

T. III. Retuširano oruđe: Potporanj (1—29).

BIBLIOGRAFIJE

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА Др АЛЕКСЕ ИВИЋА

Библиографија радова др Алексе Ивића представља покушај да се прикупи и забележи, колико је то могуће, све оно што је он урадио и публиковао од 1899. године, када је у *Србобрану* објавио свој први рад *Једно писмо Франтишка Палацкога*, до смрти 1948. године, као и радови објављени после његове смрти.

До сада је објављено неколико библиографија радова др Алексе Ивића, већим делом непотпуних или селективних, публикованих уз некрологе поводом његове смрти, или скривених у другим библиографијама и регистрима. То су библиографија коју је израдио др Павле Ивић, објављена у *Историском часопису* (1951, II, 387—395), са 171 библиографском јединицом, и библиографија коју је израдио Божидар Ковачевић, са 29 библиографских јединица и некрологом, објављена у *Зборнику радова САН*, књ. X Института за проучавање књижевности (1951, I, 397—401). Делимичан увид у историографски рад др Алексе Ивића пружа и *Садржај Летописа Матице српске 1825—1950*, I, др Марка Малетина (Нови Сад 1968), где је дат потпуни попис његових радова објављених у *Летопису Матице српске* од 1904. до 1941. године. У *Лексикону писаца Југославије*, II, Ђ — Ј (Нови Сад 1979, 498—500) објављени су: биографија др Алексе Ивића, попис серијских публикација у којима су објављени његови белетристички, књижевноисторијски и важнији историографски радови, библиографија важнијих радова др Алексе Ивића и литература о њему. Најпотпунија библиографија радова др Алексе Ивића објављена је у неколико свезака *Библиографије расправа и чланака* Југословенског лексикографског завода (Загреб 1956—1968). У свескама I/2, I/3, I/4, I/5, II/1, у којима је обрађена *Наука о књижевности* односно *Југославенска књижевност*, пописани су књижевноисторијски и белетристички радови др Алексе Ивића под овим бројевима: 22127—22147, 9978, 1008, 1369—1370, 1610, 6209, 67299, 75889, 75890, 96909, 107979. У свесци IV/1 *Хисторија опћенито, помоћне хисторијске науке, археологија, документи, грађа*, А — О објављена је библиографија радова др

Алексе Ивића од броја 7297 до броја 7387, а у свесци IV/2 *Хисторија југословенских народа* библиографија радова од броја 5936 до броја 6113.

За израду ове библиографије коришћене су, као помоћ, и наведене библиографије, а изван број библиографских јединица преузет је у изворном облику из ових библиографија, што је у уводном делу и назначено.

Библиографија радова др Алексе Ивића има 648 библиографских јединица и обухвата: монографска издања, расправе, студије и прилоге публиковане у посебним издањима, зборницима и серијским публикацијама, затим приказе и белешке објављене у календарима, недељној и дневној штампи, као и новинске прилоге. Све библиографске јединице пописане су по виђењу, оним писмом којим су штампане. У библиографију су унете и оне библиографске јединице које су преузете из других библиографија и регистара, а нису пописане по виђењу. То су ове библиографске јединице: 33, 62, 78, 120, 129, 181, 194, 198, 199, 202, 213, 215, 216, 218, 222, 226, 229, 231, 232, 238, 243, 248, 250, 251, 252, 270, 281, 332, 340, 342, 348, 357, 364, 367, 368, 387, 391, 400, 469, 473, 486, 489, 507, 534, 542, 571, 611, 612, 614, 639.

Библиографска грађа је систематизована по хронолошком принципу а у оквиру једне године по азбучном реду наслова прилога. У библиографском опису коришћене су скраћенице за пописивање серијских публикација и новина. За све скраћенице које су коришћене у тексту библиографије сачињен је посебан попис у којем су разрешене све скраћенице са пуним насловом часописа, новина и листова, као и местом њиховог излагања.

У библиографији су сепарати (посебни отисци) појединих прилога забележени на следећи начин: сепарати са посебном пагинацијом пописани су као посебне библиографске јединице са упућивањем на изворну библиографску јединицу. Остали сепарати, који немају посебну пагинацију, нису пописани у библиографији. Такве сепарате, према виђењу, имају ове библиографске јединице: 71, 88, 116, 158, 175, 204, 224, 230, 347, 361, 403, 461, 465, 471, 490, 534, 585, 630.

Своје публиковане радове др Алекса Ивић потписао је на неколико начина: пуним именом и презименом потписао је све монографије и већину прилога, затим потписом „А. Ивић” и „Ал. Ив.” (41, 57, 59, 67). Неколико прилога потписао је са „А” (615), „Др. И.” и са „И” (55, 86), као и са неколико псеудонима. То су: „Антијарес” (2, 3, 4), „Један Буђановчанин” (239), „Н” (612, 616), „Србин Сремац” (183, 189), „Т” (367) и „Хисторикус” (287).

У оставштини др Алексе Ивића пронађено је више новинских чланака са непотпуним библиографским подацима. У посебном делу, на крају библиографије, пописане су и забележене и ове библиографске јединице (639—648).

Ван ове библиографије остали су непописани: многобројни прикази књига које је написао др Алекса Ивић, публиковани у часописи-

ма и дневној штампи, прилози о његовом историографском раду, написи о његовом животу и раду, као и полемике са познатим историчарима његовог доба.

За израду ове библиографије коришћени су књижни фондови ових библиотека: Народне библиотеке и Библиотеке Српске академије наука и уметности у Београду, Библиотеке Матице српске и Библиотеке Филозофског факултета у Новом Саду, као и наведене публиковане библиографије радова др Алексе Ивића. Захвалност за помоћ при сакупљању грађе за ову библиографију дугујем академику Павлу Ивићу, који ми је љубазно ставио на располагање сепарате и новинске исечке из личне заоставштине др Алексе Ивића. Ова библиографија сачињена је и уз подршку и стручну помоћ Милорада Радевића, стручног саветника Историјског института САНУ.

СПИСАК СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА

АТ	Agramer Tagblatt. Zagreb
АПДН	Архив за правне и друштвене науке. Београд
AFSP	Archiv für slavische Philologie. Berlin
Балкан	Балкан. Београд
BN	Vacsmegeyi Naplo. Subotica
Бн	Београдске новине. Београд
Борац	Борац.
БВ	Босанска вила. Сарајево
Браник	Браник. Нови Сад
БК	Бранково коло. Сарајево
Браство	Браство. Београд
Bunjevačke novine	Bunjevačke novine. Subotica
Видовдан	Видовдан. Србобран
VJDA	Vjesnik Državnog arkiva. Zagreb
VJKHSDZA	Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskoga arkiva. Zagreb
ВЈХАД	Вјесник Хрватскога археолошкога друштва. Нова серија. Загреб
Војводина	Војводина. Вршац
ВП	Врач погађач. Нови Сад
Време	Време. Београд
Глас СКА	Глас. Српска краљевска академија. Београд
ГГА	Гласник Географског друштва. Београд
ГИДНС	Гласник Историјског друштва у Новом Саду. Нови Сад
ГЈПА	Гласник Југословенског професорског друштва. Београд
Гүслар	Гүслар.
Дан	Дан. Нови Сад
XX век	XX век. Београд
Дело	Дело. Београд

Дневник	Дневник. Суботица
Домовина	Домовина. Сарајево
Država	Država. Split
Život	Život. Split
Записи	Записи. Цетиње
Застава	Застава. Нови Сад
Зборник радова	Зборник радова Института за проучавање историје књижевности. Београд
ИЧ	Историјски часопис. Београд
JMR	Jugoslovensko-mađarska revija. Budapest
ЈФ	Јужнословенски филолог. Београд
JL	Jutarnji list. Zagreb
KJ	Književni jug. Zagreb
КС	Књижевни север. Суботица
Književnik	Književnik. Zagreb
ЛМС	Летопис Матице српске. Нови Сад
Мирољуб (Miroљub)	Мирољуб. Суботица
Musavat (Мусават)	Musavat. Mostar
Народ	Народ. Мостар
НО	Народна одбрана. Београд
NS	Narodna starina. Zagreb
NN	Narodne novine. Zagreb
НГ	Народни гласник. Земун
Neven	Neven. Subotica
Ns	Novi svet. Ljubljana
НЖ	Нови живот. Београд
ОГ	Омладински гласник. Рума
ПСН	Подринске службене новине. Шабац
ПКЛИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд
Покрет	Покрет. Загреб
Политика	Политика. Београд
Полиција	Полиција. Београд
Правда	Правда. Београд
Правосуђе	Правосуђе. Београд
ПрЛМС	Прилози Летопису Матице српске. Нови Сад
Радикал	Радикал. Београд
RY	Revue Yougoslave. Paris
RU	Reggeli Ujság. Noviszád
РС	Реч и слика. Београд

Самоуправа	Самоуправа. Београд
Savremenik	Savremenik. Zagreb
СБАН	Сборникъ на Българската академия на науките. София
СС	Свети Сава. Београд
Slavonija	Slavonija. Vinkovci
SN	Slovenski narod. Ljubljana
Slovo	Slovo. Zagreb
SJ	Soko na Jadranu. Split
SP	Sokolska prosveta. Beograd
Споменик СКА	Споменик. Српска Краљевска Академија. Београд
Србија	Србија. Сремска Митровица
Србобран	Србобран. Загреб
Срђ (Srd)	Срђ. Дубровник
СГ	Српска груди. Нови Сад
СД	Српска домаја. Рума
СР	Српска реч. Београд
Ср	Српска ријеч. Сарајево
Сг	Српски глас. Велика Кикинда
СЕЗ	Српски етнографски зборник. Београд
СКГ	Српски књижевни гласник. Београд
СК	Српско коло. Београд
Starine JAZU	Starine. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb
Стража	Стража. Осиек
ТН	Трговачке новине. Нови Сад
НО	Hrvatska obrana. Osijek

1899.

1. *Једно писмо Франгишка Палацкога*. — Србобран, 21. VIII (2. IX) 1899, XVI, бр. 99, фол.
Уп. бр. 38.

1903.

2. *Освета*. — Срб, 16. III 1903, II, стр. 213, 8°
3. *На Косову*. — ВП, 1. (14.) VIII 1903. год. VIII, бр. 15, стр. 121, 4°
4. [*Шале и доскочице*]. — ВП 1. (14.) II — 16. (29.) II 1903, VIII, бр. 3—6, стр. 25, 28, 37, 45, 51; 1. (14.) V — 16. (29.) VI, бр. 8—13, стр. 67, 78, 85, 92, 101, 118; 2. (15.) VII — 16. (29.) IX, бр. 16—18, стр. 125, 131, 141, 149; 16. (29.) XII 1903, бр. 24, стр. 197, 4°

1904.

5. Историјски пабирци. *Један гробни натпис*. — БК, 23. XII 1904, (5. I 1905), X, бр. 51—52, стр. 1643—1644, 4°
6. *О Teodori, kćerci Balše III*. — БК, 23. XII 1904 (5. I 1905), X, бр. 51—52, стр. 1644—1646, 4°
7. Историјски пабирци. *Унучица Теодора*. — БК, 23. XII 1904, (5. I 1905), X, бр. 51—52, стр. 1644—1646, 4°

1905.

8. *Гроф Борђе Бранковић*. — Застава (Вечерњи лист), 4. XII 1905, XL, бр. 288, фол.
9. Припослано. *Изјава* [о бечкој српској академској омладини „Зора”]. — Браник, 8. (21.) III 1905, XXI бр. фол.
10. *Изјава* [о бечкој српској академској омладини]. [Изјаву саставили] — —. Васа Царићевић. — Застава (Вечерњи лист), 5. III 1905, XL, бр. 51, фол.
11. *Изјава*. — Застава (Вечерњи лист), 3. IX 1905, XL, бр. 195. фол.
Одговор на чланак: Припослано. *Изјава* у Бранику од 1905. г. бр. 185.

12. *Кад и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу „херцег од Св. Саве“?* ЛМС, 1905, LXXVIII, књ. 230, св. 2, стр. 80—94, 8°
13. *Кад су спаљене мошти Св. Саве.* — СД, 15. (28.) XII 1905, III, бр. 23, 24, стр. 270—272, 4°
14. *Одговор г. дру Јовану Шевићу.* — Застава (Вечерњи лист), 15. VII 1905, XL, бр. 156, фол.
- Одговор на чланак: Српска радикална странка и њезини апостоли. Браник, 1905, бр. 124.
15. *Прошлост Босне и српска штампа.* — Браник, 29. X (11. XI) 1905, XXI, бр. 245, фол.
- В. бр. 17.
16. *Прошлост Босне и српска штампа.* — Застава, 8. V 1905, XL, бр. 256, фол.
- В. бр. 17.
17. *Прошлост Босне и српска штампа.* — ОГ, 1905, II, св. 7 (септембар), стр. 210—212, 8°
18. *Прошлост Босне и српска штампа.* — Политика, 26. X 1905, II, бр. 643, фол.
- В. бр. 17.
19. *Прошлост Босне и српска штампа.* — СД, 1. (14.) X 1905, III, бр. 18. и 19., стр. 220, 4°
20. *Средњешколској омладини на размишљање.* — ОГ, 1905, II, св. 10, стр. 273—275, 8°
21. *Трулеж у српској великошколској омладини.* — Застава (Вечерњи лист), 16. IV 1905, XL, бр. 86, фол.

1906.

22. *Wann wurden die Reliquien des serbischen heiligen Sava verbrannt?* — AFSP, 1906, Achtundzwanzigster Band, p. 90—93, 8°
23. *Зар нам је и то требало?* — Застава (Вечерњи лист), 19. X 1906, XLI, бр. 219, фол.
24. В. Мирољуб: *Млади стари.* Критически очерки вјерху днешната бългурска литература. Пугракань, 1907, 8° стр. XXIV, 202, IV. — СКГ, 16. XII 1906, XVII, св. 12, стр. 946—948, 8° [Критика].
25. *О Радославу Челнику, сремском војводи.* — НГ, 24. XII 1906, (6. I 1907), I, бр. 58, фол. — Божићни додатак.
26. *О српском деспоту Стефану Бериславу.* — Застава (Вечерњи лист), 23. XII 1906, XLI, бр. 27, фол.
27. *Павле Бакић, капетан хусарски и шајкашки.* — Застава (Вечерњи лист), 30. XII 1906, XLI, бр. 274, фол.
28. *Српска катедра на загребачком универзитету.* — НГ, 30. IX (13. X) 1906, I, бр. 34, фол.
29. *Urkundliche Beiträge zur Biographie des Dichters Relković.* — AFSP, 1906, Achtundzwanzigster Band, Heft 2—3, p. 305—314, 8°

1907.

30. *Archiv für slavische Philologie*, XXVIII, 4. — ЛМС, 1907, LXXX, књ. 243, стр. 126, 8°. [Белешка.]
31. *Beiträge zur Kulturgeschichte des serbischen Volkes.* — AFSP, 1907, Neunundzwanzigster Band, Heft 2—3, p. 390—410; Heft 4, p. 511—516, 8°
32. *Власи у старим споменицима.* — Србобран, 28. VII (10. VIII) 1907, XXIV, бр. 167, фол.
33. *Vlasi u starim spomenicima.* — Pokret, 1907, 4, 177, str. 11—12, 8°

34. Два три питања из живота деспота Стефана Берислава. — ЛМС, 1907, LXXX, књ. 246, стр. 114—116, 8°
35. Две листине бистричке варошке архиве. — ЛМС, 1907, LXXX, књ. 243, стр. 124—125, 8°
36. *Dolazak uskoka и Zumberak*. — VKHSDZA, 1907, IX, str. 115—147, 8°
37. Борђе Бранковић и Јован Киндсберг у години 1673 и 1674. — Дело, 1907, XII, књ. XLIV, св. 1, стр. 52—55, 8°
38. *Ein Brief Palacky's*. — AFSLP, 1907, Achtundzwanzigster Band, Heft 4, p. 628—629, 8°
- Уп. бр. 1.
39. *Зашто Србе зову Власима?*. — Политика, 27. VII 1907, IV, бр. 1265, фол.
40. *Из прошлости угарских Срба*. (Говорио на поучно-забавном селу 25. марта у Новом Саду). — Застава (Јутарњи лист), 28—29. III 1907, XLII, бр. 70 и 71, фол.
41. *Како се код нас води политика?*. — Застава (Вечерњи лист), 18—19. IX 1907, XLII, бр. 207—208, фол.
42. D-r Veress André: *Carillo Alfonz jezuita — atya levelezése és iratai (1519—1619)*. — ЛМС, 1907, LXXX, књ. 243, стр. 125, 8°. [Белешка.]
43. *Неколико речи о српској историјографији*. — VKHSDZA, 1907, IX, стр. 173—175, 8°
44. *Неколико ријечи о српској историјографији*. — Народ, 7. VII 1907, I, бр. 26, стр. 2, фол.
45. *Нешто о животу Срба под Турцима*. — НГ, 1907, II, бр. 122, фол.
46. *О Борђу Рацу Сланкаменцу*. Слика из историје угарских Срба почетком XVII века. — Застава (Вечерњи лист), 13. IV 1907, XLII, бр. 85, фол.
47. *О Петру Бакићу*. — Застава (Вечерњи лист), 13. II 1907, XLII, бр. 34, фол.
48. *О српским сеобама пре Чарнојевића*. — Застава (Вечерњи лист), 31. XII 1907, XLII, бр. 286, фол.
49. *О српском заповеднику Сави Темишварцу*. Слика из историје угарских Срба крајем 16. и почетком 17. века. — Застава (Вечерњи лист), 21. IV 1907, XLII, бр. 91, фол.
50. *О српском јунаку војводи Марку*. Из историје угарских Срба почетком XVII века. — Застава (Вечерњи лист), 7. IV 1907, XLII, бр. 80, фол.
51. *О цару Јовану Ненаду*. — Застава (Вечерњи лист), 20. I 1907, XLII, бр. 16, фол.
52. *О шајкашком заповеднику Радићу Божићу*. — Застава (Вечерњи лист), 16. III 1907, XLII, бр. 61, фол.
53. *Односи Срба и муслимана у прошлости*. — Застава (Јутарњи лист), 25. I 1907, XLII, бр. 19, фол.
54. *Односи Срба и муслимана у прошлости*. — Народ, 20. I 1907, бр. 4, фол.
55. *Пад банатских градова под Турке (1551. г.)*. — Застава (Вечерњи лист), 5. I 1907, XLII, бр. 4, фол.
56. *Песме Васе Живковића*. — СКГ, 16. VII 1907, XVIII, св. 12, стр. 957—959, 8°
57. *Повереница патријарху Бранковићу*. — Застава (Јутарњи лист), 3. IV 1907, XLII, бр. 75, фол.
58. *Радослав Павловић, велики војвода босански*. — ЛМС, 1907, LXXX, књ. 245, стр. 1—32; књ. 246, стр. 24—48, 8°
59. *Самостална странка и калуђери*. — НГ, 13. (26.) XI 1907, II, бр. 106, фол.
60. *Сеоба Срба у Крањску*. Историјска студија из средине XVI века. — СКГ, Стара серија, 1. VIII 1907, XXI, бр. 3, стр. 184—190, 8°
61. *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*. Историјска расправа. — Дело, 1907, 12, 44, св. 3, стр. 331—342; 45, св. 1—3, стр. 124—134, 209—218, 389—412, 8°
62. *Serbische Schulen (1768—1778)*. Berlin 1907.

86. Књижевност и уметност. *Најновији летопис*. (Летопис МС. Год. LXXXIV, књ. 248. 1908). — Застава (Вечерњи лист), 12. III 1908, XLIII, бр. 57, фол. [Белешка.]
87. *Неколико речи о српској историјографији*. Из „Vjesnika kralj. zemaljskog arhiva”. — Застава (Вечерњи лист), 3. I 1908, XLIII, бр. 2, фол.
88. *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*. — AFSP, 1908, Dreissigster Band, Erstes und zweites Heft, p. 205—214, 8°
89. *Nešto o Franji Tahiju*. Prilog istoriji seljačke bune g. 1573. — Savremenik, 1908, III, br. 11, str. 675—683, 8°
90. Др Гргур Јакшић: *О Акерманској конвенцији*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, књ. 249, стр. 101, 8°. [Белешка.]
91. *О мегдану Дмитра Јакшића*. Из историје угарских Срба. — СКГ, Стара серија, 1. XI 1908, XXI, бр. 9, стр. 686—690, 8°
92. [О новим књигама Емила пл. Лашовског]. — ЛМС, 1908, LXXXI, књ. 247, св. VI, стр. 103, 8°. [Белешка.]
93. *Славонски Срби и сеоба Арсенија III*. — СГ, 1. (14.) I 1908, II, бр. 1; 12. (25.) I 1908, II, бр. 3, фол.
94. Др Херменегилд Јиречек: *Slovo o spoločne obcovaci reči vseh Slovanu*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, књ. 249, стр. 100—101, 8°. [Белешка.]
95. Емило Ј. Цветић: *Споменици старе Југославије*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, књ. 251, стр. 107, 8°. [Белешка.]
96. *Српски Летопис*. Прерадио и допунио — —. — Календар Матице српске за годину 1908, стр. 63—66, фол.
97. Дијонисије Миковић: *Српско православно бокопоторско владичанство*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, књ. 251, стр. 107—108, 8°. [Приказ.]
98. Ј. Кржанић и Ј. Барач: *U koljevci hrvatske povjesnice*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, књ. 251, св. IV, стр. 107, 8°. [Белешка.]
99. Др Милан Прелог: *Študije iz bosanske povijesti*. — ЛМС, 1908, LXXXIV, св. IV, стр. 108, 8°. [Белешка.]

1909.

100. *Archiv für slavische Philologie*, Band XXX, Heft, 1—2. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 255, св. VI, стр. 77, 8°. [Белешка.]
101. Theodor Ritter von Stefanović Vilovsky: *Belgrad während des Krieges Österreichs und Russlands gegen die Pforte (1787—1792)*. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 256, св. VIII, стр. 72—73, 8°. [Приказ.]
102. *Босанска војска пре 200 година*. — Мусават, 1909, II, бр. 9, стр. 2—3, фол.
103. Kujani Gábor: *Brodarics István levelezése 1508—1538*. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 254, св. VIII, стр. 69, 8°. [Белешка.]
104. Др Тодор Недељковић: *Векови прошлости српског народа*. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 255, стр. 77, 8°. [Белешка.]
105. *Из историје Срба у Угарској*. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 254, св. VIII, стр. 20—43; књ. 258, св. V, стр. 20—39; књ. 259, св. V, стр. 39—58; књ. 260, св. V, стр. 1—18; књ. 261, стр. 51—69; књ. 263, стр. 22—32; књ. 264, стр. 25—35; књ. 267, стр. 24—35; књ. 268, стр. 1—15; књ. 281, стр. 13—32; књ. 288, стр. 12—27, 8°
106. Паскал Младеновић Зелинац: *Из прошлости босанске*. — ЛМС, 1909, LXXXV, књ. 255, стр. 78, 8°. [Белешка.]
107. *Изјава*. [Поводом чланка у „Србобрану” о збору свесловенске бечке академске омладине против загребачког процеса]. — Застава (Вечерњи лист), 26. VI (9. VII) 1909, XLIV, бр. 137, фол.
108. Љубав Петра Бакића (млађег) и Сузане Форгачеве. *Пртица из историје Срба у Угарској*. — Застава (Вечерњи лист), 31. XII 1909, XLIV, бр. 285, фол.

109. Рад. М. Грујић: *Невоље српских сељака пре двеста година у Срему и Бачкој*. По архивским подацима, Земун 1908. — СКГ, Стара серија, 1909, књ. XXIII, св. 2, стр. 153—155, 8°. [Приказ.]

110. *Nepoznati prilozi o hrvatskom banu Gjorgju Zrinjskom (1622—1626)*. — VKHSDZA, 1909, XI, sv. II, str. 85—90, 4°

111. *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*. — AFSP, 1909, Dreissigster Band, str. 205—214, 8°

112. П. Соколовић о Валтазару Божишићу у *La Revue Slave* (Paris). — АМС, 1909, LXXXV, књ. 254, св. VIII, стр. 69, 8°

113. *Прилози за биографију Јована Рајића*. — АМС, 1909, LXXXV, књ. 256, св. VIII, стр. 51—60, 8°

114. *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку од Јована Радонића*. Прва књига. Издање „Матице српске“ као II свеска „Зборника историјских докумената“. Нови Сад. 1909. — БВ, 30. VIII 1909, XXIX, бр. 16, стр. 255—256; 15. и 30. IX 1909, XXIV, бр. 17 и 18, стр. 285—286, 8°. [Критика.]

115. *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку од Јована Радонића*. Прва књига. Издање „Матице српске“ као II свеска „Зборника историјских докумената“. Нови Сад. 1909. — Застава (Вечерњи лист), 28—29; X 1909, XLIV, бр. 233—234; 31. X (13. XI) 1909, бр. 236, фол. [Критика.]

116. *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*. Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века <Ова је расправа прештампана из „Дела“ за год. 1907. и знатно је допуњена>. — Сремски Карловци, Српска Ман. штампарија, 1909. 101, 8°

В. бр. 61.

1910.

117. Dr Germanus Gyula: *A törökök első föllépése az Aldunán és az első török-magyar összeütközés*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 266, стр. 86, 8°. [Белешка.]

118. *Ansiedlungen der Bulgaren in Ungarn*. — AFSP, 1910, Einunddreissigster Band, p. 414—430, 8°

119. Dr Branko Drechsler: *Antun Mihanović*. — Studija. Preštampano iz „Kola MH“ Zgb 1910. — SKG, Stara serija, I. VIII 1910, XXV sv. 3, str. 232—235, 8°. [Приказ.]

120. *Бакић и Форгачева*. — Политика, 1910, VII, 2143, 1—2.

121. Милован Ристић: *Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина 1250—1284*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 266, стр. 85—86, 8°. [Белешка.]

122. Đula Seghalmi: *Bosznia-Hercegovina története a legrégibb időktől napjainkig különös tekintettel az annexiára közjogi, [...]*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 269, стр. 76, 8°. [Белешка.]

123. *Vrhovni glavari u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od muhačke bitke do kraja 17. vijeka*. — VKHSDZA, 1910, XII, sv. 1—2, str. 227—229, 4°

124. Omega: *Was soll mit Bosnien geschehen? Wem gehört Dalmatien?*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 266, стр. 85, 8°. [Белешка.]

125. Moric Band: *Dalmatien, das Land der Sonne, eine Wanderfahrt an deradria*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 268, стр. 77, 8°. [Белешка.]

126. Мартин Жунковић: *Die Slaven, ein Urvolk Europas*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 266, стр. 85, 8°. [Белешка.]

127. *Из историје Срба у Угарској*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 261, св. XI, стр. 51—69; књ. 263, стр. 22—32; књ. 264, стр. 25—35; књ. 267, стр. 24—35; књ. 268, стр. 1—15, 8°

128. *Из сръбската книжнина, пет песама Јована Дучића*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 266, стр. 86, 8°. [Белешка.]

129. *Историјски преглед српске православне митрополије Карловачке*. Српска православна митрополија карловачка. (Шематизам). Сремски Карловци, 1910, стр. 1—64, 8°

130. К. Н. Мисирков: *Южнославянскія епическія сказанія о женитьбе короля Волкашина* [...] — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 265, стр. 86—87, 8°. [Белешка.]

131. *K odnošajima grofa Bernardina Frankapana i kralja Ferdinanda*. — VKHSDZA, 1910, XII, sv. 1—2, str. 1—15, 4°

132. *Kralj Ljudevit II. potvrđuje od Ladislava V. izdate privilegije gradu Ploki*. — VKHSDZA, 1910, XII, sv. 1—2, str. 246—248, 4°

133. Ж. Драговић: *Кратка историја Црне Горе за школу*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 265, стр. 87, 8°. [Белешка.]

134. *Љубав Петра Бакића (млађег) и Сузана Форгачеве*, Цртица из историје Срба у Угарској. — Застава (Вечерњи лист), 13. I 1910, XLIV, бр. 285, фол.

135. Андрија Комароми: *Mátargaros vármege jegezökönyveiből*. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 269, стр. 76, 8°. [Белешка.]

136. *На догледу нових избора*. — Застава (Вечерњи лист), 15. (28.) II 1910, XLV, бр. 33, фол.

137. *Нови подаци о грофици Катарини Цељској*. — АМС, 1910 LXXXVI, књ. 268, стр. 15—49, 8°

138. *Писма Хасан-паше херцеговачког из год. 1573*. — Споменик СКА XLIX, Други разред, 42, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1910, стр. 20—26, 4°

139. Иван Иванић: *Румуни у Македонији и Епиру*, историја, култура и статистика. Нови Сад 1909. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 268, стр. 76—77, 8°. [Белешка.]

140. *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*. Први део од 1527 до 1600 године. Нови Сад, Издање Матице српске <Књижара и штампарија Учитељског Д. Д. „Натошевић“>, 1910, стр. 163 са факсимилом ван текста, 8°. — Књиге МС, бр. 36. и 37. Зборник историјских докумената, III.

141. *Стари српски печати и грбови*. Прилог српској сфрагистици и хералдици. Нови Сад, Издање Матице српске [Књижара и штампарија Д. Д. „Натошевић“], 1910. Стр. 42 са 17 табли „Отисци печата са повеља старих српских владара“ ван текста, 8°. — Књиге МС, бр. 40.

142. Павле Ровински: *Черногория, въ ея прошломъ и настоящем*. Том II, 4. — АМС, 1910, LXXXVI, књ. 268, стр. 77, 8°. [Белешка.]

1911.

143. Dr Leo Geller: *Bosnisch-hercegovinische Verfassungs und Politische Grundgesetze*. — АМС, 1911, LXXXVIII, књ. 273, св. I, стр. 67, 8°. [Белешка.]

144. *Говор дра Алексе Ивића народног заступника у обрану српског имена приликом адресне дебате 25. фебруара 1911*. Загреб, Тисак Кр. Земаљске Тискаре, 1911, стр. 14, 8°

145. Jovan Radonić: *Grof Gjorgje Branković i njegovo vreme*, Београд 1911. — Savremenik, 1911, VI, br. 10, str. 599—601, 8°. [Критика.]

146. Др Илија Гергел: *Zur Frage der Urheimat der Romanen*. — АМС, 1911, LXXXVIII, књ. 273, св. I, стр. 67, 8°. [Белешка.]

147. *Из историје Срба у Угарској*. — АМС, 1911, LXXXVII, књ. 281—282, св. IX—X, стр. 13—32, 12—27, 8°

148. Jocz Savits: *[Das] Naturtheater, eine Studie* [— —] mit besonderer Berücksichtigung der Naturtheater im Thale am Harz und in Hertesteim bei Luzern Sechs Abbildungen. — АМС, 1911, LXXXIV, књ. 273, св. I, стр. 66—67, 8° [Белешка.]

149. Иво Љ. Лупис: *O iseljavanju našega naroda i o Americi*. — ЛМС, 1911, LXXXVIII, књ. 273, св. I, стр. 67, 8°. [Белешка.]

150. Јован Козобарић: *Православна српска парохија у Илоку крајем 1908. године*. — ЛМС, 1911, LXXXVIII, књ. 273, св. I, стр. 67, 8°. [Белешка.]

1912.

151. [Konferencija delegacije Kluba hrvatskih delegata]. — NN, 18. IV 1912, LXXVIII, бр. 90, фол.

152. *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*. [Прештампано из „Vjesnika kr. zem. hrv.-slav.-dalm. arkiva” бр. 1 за год. 1913.] Загреб, Штамп Кр. зем. тискара, 1912. стр. 14, 4°

В. бр. 157.

153. *Srbi u Ugarskoj krajem XVI i početkom XVII stoeća*. — VKHSDZA, 1912, XIV, Sv. 3—4, str. 221—236, 4°

154. *Срби у Угарској крајем XVI и почетком XVII столећа*. [Прештампано из „Vjesnika kr. zem. hrv.-slav.-dalm. arkiva” бр. 3. и 4. за год. 1912]. Загреб, Штамп Кр. Зем. Тискаре, 1912. Стр. 18, 4°

В. бр. 153.

1913.

155. *Живот Срба у Угарској од смрти кнеза Бетлена до друге опсаде града Беча (1629—1683)*. — VKHSDZA, 1913, XV, св. 3, стр. 221—235, 4°

156. *Живот Срба у Угарској. Од смрти кнеза Бетлена до друге опсаде града Беча (1629—1683)*. (Прештампано из „Vjesnika Kr. Zem. Arkiva” св. III, 1913. год.). Загреб, Штамп Кр. Зем. Тискаре, 1913. Стр. 18, 4°

В. бр. 155.

157. *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*. — VKHSDZA, 1913, XV, св. 2, стр. 92—103, 4°

158. *Српски досељеници у Угарској. Од мира на ушћу Житве до смрти Борба Раца Сланкаменца (1606—1611)*. — VKHSDZA, 1913, XV, св. 1, стр. 48—68, 4°

159. *Српски досељеници у Угарској од 1606—1629. год.* — [Посебан отисак:] Вјесник Земаљског архива, 1913, 1, Загреб, шт. Краљ. земаљска тискара, 1913. Стр. 13, 8°

В. бр. 158.

160. *Три одсека из живота Срба у Угарској. Од 1552. до 1596. године*. Загреб, [Издање писца]. Штамп Кр. Земаљске тискаре, 1913. Стр. 45, 4°

161. *Угарски Срби од друге опсаде Беча до сеобе под Чарнојевићем од г. 1683—1690*. — VKHSDZA, 1913, XV, св. 4, стр. 275—291, 4°

1914.

162. *Borba za nezavisnost katoličke crkve u nemaničkoj državi* od St. Stanojevića. Beograd 1912. — VKHSDZA, 1914, XVI, str. 307—308, 4°

163. *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459—1690)*. Загреб, Привредникова књижара и штампарија д. а., 1914. Стр. 283, 8°

164. *Писма црногорских поглавица из друге половине XVIII столећа*. — VKHSDZA, 1914, XVI, стр. 224—235, 4°

165. *Угарски Срби од друге опсаде Беча до сеобе под Чарнојевићем (1683—1690)*. (Прештампано из „Vjesnika Kr. Zem. Arkiva” год. XV. Свеска 4). Загреб, Штамп Кр. Зем. Тискаре, 1914. Стр. 19, 4°

В. бр. 161.

1915.

166. *Neke isprave iz bečkog državnog arkiva.* — VKHSDZA, 1915, XVII, sv. 3—4, str. 250—259, 4°

167. *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka.* — VKHSDZA, 1915, XVII, sv. 1—2, str. 120—154, 4°

168. *Нови подаци за проучавање српског устанка.* Прештампано из „Vjesnika Kr. Hrv. Slav. Dalm. Zem. Arkiva” за г. 1915. Загреб, Штамп Кр. Земаљске тискарне, 1915. Стр. 37, 4°

В. бр. 167.

169. *Писма црногорских поглавица из друге половине XVIII века.* Прештампано из „Vjesnika Kr. zemaljskog arkiva” за год. 1914. Загреб, Штамп Кр. зем. тискарне, 1915. Стр. 14, 4°

В. бр. 164.

1916.

170. *Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII veka.* — VKHSDZA, 1916, XVIII, sv. 2, str. 88—167, 4°

171. *Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII veka.* Preštampano iz „Vjesnika Kr. Zem. Arkiva” sv. II za god. 1916. Zagreb, Štampa Kr. Zemaljske Tiskare, 1917. Str. 82, 4°

В. бр. 170.

172. *Napadač Pazvan-Oglovih četa na Beograd 1797. godine.* — VKHSDZA, 1916, XVIII, sv. 4, str. 279—288, 4°

173. *O boravku Dositeja Obradovića u Beogradu.* — VKHSDZA, 1916, XVIII, sv. 3, str. 315—318, 4°

174. *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku* — Starine JAZU, 1916, XXV, str. 295—374, 4°

175. *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku.* (Preštampano iz 35. knjige „Starina” Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti). Zagreb, Tisak Dioničke tiskare, 1916. Str. (1) — (80), 295—374, 8°

В. бр. 174.

1917.

176. *Arhimandrit Simeon Kordić i pećski patrijarsi.* — VKHSDZA, 1917, XIX, sv. 4, str. 336, 4°

177. *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем.* (Од марта до децембра 1815. год.). — VKHSDZA, 1917, XIX св. 1—3, стр. 137—160, 260—281, 4°

178. *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем.* (Од марта до децембра 1815. године). Прештампано из „Vjesnika Kr. zem. arkiva” за годину 1917. Загреб, Штамп Кр. зем. тискарне, 1917. Стр. 54, 4°

В. бр. 177.

179. *Између Првог и Другог српског устанка.* (Од септембра 1813. до априла 1815. године). Загреб, Штамп Кр. земаљске тискарне, 1917. Стр. 84, 4°

180. *Pet hrvatskih listina iz Ljubljanskog arhiva.* — VKHSDZA, 1917, XIX, sv. 4, str. 334—335, 4°

1918.

181. *Акција Петра Мрконића* (данашњег краља Петра). — ЈЛ, 1918, 7, 2508—2511, 2413—2516, фол.

182. *Vatroslav Jagić.* Zu dessen 80. Geburtstag. — АТ, 6. VII 1918, 33, Nr. 171, fol.

183. Constantin Jireček: *Geschichte der Serben*. (Zweiter Bnad. Erste Hälfte 1371—1537). Gotha 1918. — KJ, 1918, II, sv. 9, str. 351—352, 8°

184. *Da li republika ili dinastija Karagjorgjevića?* Zagreb, Štampa dioničke tiskare, 1918. Str. 7, 8°

B. бр. 189.

185. *Др Консантин Јиречек* [Некролог]. — KJ, 1918, I, бр. 3—4, стр. 131—133, 8°

186. *О првој српској сеоби у Жумберак (1530—1535)*. — VKHSDZA, 1918, XX, св. 4, стр. 245—279, 4°

187. *Родословне таблице српских династија и властеле*. — VKHSDZA, 1918, XX, св. 1—2, стр. 92—100 + 14 родословних таблица текста, 4°

188. *Ruševine despotskih gradova u Sreću*. — [У књижи:] Veliki kalendar „Književnog Juga“ за обичну godinu 1919, Zagreb, Izdaje Odbor SHS žena za siročad i Književni Jug, [1918], str. 83—86, 8°

189. *Savremena knjiga*. Zagreb, Štampa dioničke tiskare, 1918. Str. 15, 8°

Садржај: 1. *Da li republika ili dinastija Karagjorgjevića?* (Publikovano kao brošura 5. nov. 1918). 3. *Odgovor na članak Vase Stajića*. Zagreb, Štampa dioničke tiskare, 1918. Str. 15, 8°

Одговор на чланак Васе Стајића: Rodoljubi što govore. (Štampano u „Glasu Slovenaca Hrvata i Srba“ od 6. nov. 1918).

190. *Fragmenti iz istorije bosanskog ustanka 1875. i 1876. god.* Zagreb, Štampa Dioničke tiskare, 1918. Str. 56, 8°

Садржај: *Prvi dani bosanskog ustanka*: I. Stanje bosanske raje uoči ustanka (5—9). — 2. Početak borbe između Srba i Turaka u Bosni. (15 avgusta 1875), (10—16). — II *Širenje i tok ustanka*: 1. Pogibija Petra Petrovića Pecije i Ostoje Kormanosa. (10. septembra 1875), (19—25). — 2. Emigranti bosanski u Hrvatskoj i Slavoniji (26—30). — III. *Akcija Petra Mrkonića* (današnjega kralja Petra): 1. Proklamacija princa Petra Karagjorgjevića srpskom narodu. (Oktobra 1875. godine.) (33—36). — 2. Borba Petra Mrkonića u okolini Bužima. (8. i 9. oktobra) (37—40). — 3. Bitka na Pivnjaku. (4. decembra 1875), (41—44). Jamnička skupština. (16. i 17. decembra 1875), (45—49). — 5. Bitka kod Dobrog Sela. (24. decembra 1875), (50—56).

1919.

191. *Buna derventskog popa Jovice Ilića* (Mart 1834;). — KJ, 1919, III, sv. 1, str. 26—37, 8°

192. *Veze Slovenaca i Srba u prošlosti*. — SN, 1919, 52, sv. 27—28, str. 2,2, fol.

193. *Везе Словенаца и Срба у прошлости*. Прештампано из „Словенског народа“ од 1. II 1919. — Самоуправа, 15. II 1919, XVI, бр. 32, фол.

B. бр. 192.

194. *Мисли о српској историографији*. — Самоуправа, 1919, 16, 289—299, фол.

195. *Питање једне универзитетске катедре*. Прештампано из „Србије“. Митровица, Штампарија „Србије“ Д. Д., 1919. Стр. 14, 16°

196. *Пред новим одсеком живота*. Загреб, Штамп дioniчке књижаре, 1919. Стр. 14, 8°

197. *Родословне таблице српских династија и властеле*. Прештампано из „Вјесника Зем. архива“ за год. 1919. Загреб, Штамп Земаљске тискаре. Стр. 10 са 14 родословних таблица ван текста, 4°

B. бр. 187.

198. *Ruševine despotskih gradova u Sreću*. — KJ. Kalendar, 1919, 83—86.

199. *Српска историографија и њен будући развитак*. — Самоуправа, 1919, 16, 180, фол.

200. *Српска прошлост под туторством немачким и турским*. — Застава, 1. X 1919, L, бр. 195, фол.

201. *Ustanak popa Jovice Ilića (1834) i Buna leskovačkih i vranjanskih Srba (1842)*. Preštampano iz „Književnog Juga”. Zagreb, Štampa Hrvatskog štamparskog zavoda D. D., 1919 Str. 22, 8°

В. бр. 191.

202. *Хрватски историјски споменици у поседу мађарском*. — Самоуправа, 1919, 16, 248, фол.

203. *Централисање власти и културно стање у нашој држави*. — Застава, 11. VII 1919, I, бр. 144, фол.

1920.

204. *Aus den Agramer Archiven*. — AFSLP 1920, Siebenunddreissigster Band, Heft 1—2, p. 421—460, 8°

205. *Безе Словенаца и Срба у прошлости*. — Самоуправа, 27—28. I 1920, XVII, бр. 20—21, фол.

206. *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*. — VKHSDZA, 1920, XXI i XXII, str. VII + 538, 4°

207. *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*. Prikupio [— —]. Preštampano iz Vjesnika Kr. Zem. Arkiva za god. 1919. Zagreb, Štampa Kr. zemaljske tiskare, 1920. Str. VII + 538, 4°

В. бр. 206.

208. *Крај Отоманске Империје*. — НЖ, 1920, књ. III, св. 7, стр. 200—201, 8°

209. *Les relations entre Serbes et Slovènes dans le passé*. — RY, 1920, II, № 9—10, septembre—octobre, p. 373—375, 8°

210. *Literatur-historisches aus der Zeit des Karagjorgje Petrović*. (Aus den Agramer Archiven). — AFSLP, 1920, Siebenunddreissigster Band, p. 424—439, 8°

211. *О првој српској сеоби у Жумберак (1530—1535)*. Прештампано из „Вјесника Кр. зем. архива” за год. 1918. и 1921. Загреб, Штамп Кр. земаљске тискарне, 1920. Стр. 63, 8°

В. бр. 186.

212. *O Husejin-begu Gradaševiću*. — Domovina, 4—28. XII 1920, br. 15—23, фол.

213. *O Husejin-begu Gradaševiću*. — SR, 1920, 2, 217—221, 223—225, fol.

214. *Пропаст полицијског архива у Бечу*. Велики губитак за нашу политичку и културну историју. — Политика, 24. VII 1920. фол.

215. *Rodoslovlje dinastije Karađorđevića*. — SR, 1920, 2, 186, fol.

216. *Ruševine despotskih gradova u Sretni*. — [У књизи:] Almanah Književnog Juga, 1920, str. 83—86, 8°

217. *Српска историографија и њен будући развитак*. — [У књизи:] Уједињење. Календар, 1920, стр. 160—164.

1921.

218. *Akcija Petra Mrkonića (današnjega kralja Petra)*. — Život, 1921, 3, 494, 2. В. бр. 190.

219. *Borba Petra Mrkonića u okolici Bužima (8. i 9. oktobra 1875)*. (Iz istorije bosanskog ustanka). — Život, 19. VIII 1921, III, br. 494, fol.

220. *Из загребачког архива*. Неколико прилога. — ПКЈИФ, 1921, I, св. 1, стр. 102—109, 8°

221. *Израда законика за Кнежевину Србију*. (Од 1829—1843). — АПДН, 25. X 1921, XI, друго коло, књ. III (XX), бр. 3, стр. 177—197, 8°

222. *Још о устанку Кривошија*. — Радикал, 1921, I, 48, 2.

223. *Крај Отоманске империје*. — НЖ, 1921, књ. III, св. 7, стр. 200—201, 8°

224. *О банском достојанству*. — НЖ, 1921, II, књ. IV, св. 2, стр. 33—36, 8°

225. *О изворима за проучавање српске прошлости*. Приступно предавање. — Застава, 12. III 1921, LII, бр. 55, фол.

226. *О нашим архивалним документима и музејалним предметима у Бечу и Грацу*. — Радикал, 1921, I, 66, 2.

227. *Пољаци и Срби у прошлости*. — НЖ, 1921—1922, II, књ. IX, св. 1, стр. 3—7, 8°

228. *Срби и Румуни у прошлости*. — НЖ, 1921, II, књ. VI, св. 6, стр. 173—176, 8°

229. *Устанак Кривошија* (Септ. 1869 — јан. 1870). — Радикал, 1921, I, 12 ; 48, 2.

1922.

230. *Боравак Хусејин-бега Градашчевића у Славонском Броду од 18. јуна до 4. јула 1832. године*. — [У књизи:] Споменица С. М. Лозанића. — Београд, 1922, стр. 95—102, 8°

231. *Боравак Хусејин-бега Градашчевића у Славонском Броду од 18. јуна до 4. јула 1832. године*. Прештампано из Споменице С. М. Лозанића. Београд, 1922. Стр. 8, 8°

В. бр. 230.

232. *Боравак Хусејин-бега Градашчевића у Славонском Броду од 18. јуна до 4. јула 1832. године*. — СР, 1922, 18 (4!), 232—233, 235, 1—2, 1,1.

233. *Боравак Хусејин-бега Градашчевића у Славонском Броду од 18. јуна до 4. јула 1832. године*. — Стража, 13—14. XI 1922, бр. 249 и 250. фол.

234. *Грађа за историјску географију српске цркве*. — ГГА, 1922, бр. 7—8, 207—218, 8°

235. *Грађа за српску историјску географију*. — ГГА, 1922, 7—8, стр. 197—207, 8°

236. *Досељавање Срба у Славонију током XVI столећа*. — ГГА, 1922, св. 7—8, стр. 90—112, 8°

237. *Досељавање Срба у Славонију током 16. века*. Из „Гласника Географског друштва” св. 7. и 8. 1922. Београд, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922. Стр. 24, 4°

В. бр. 236.

238. *Епизода из младости д-ра Светозара Милетића*. — Радикал, 1922, 2, 253—256, 8°

239. *Један судбени шкандал*. Митровачки Судбени Сто упропашћује цело једно српско село. — Балкан, 11. X 1922, IX, бр. 277, фол.

240. *Јован Стејић и Милетина буна*. — ПКЈИФ, 1922, II, св. 1, стр. 41—49, 8°

241. *Јурисдикција славонских племића и српски досељеници од 1598. до 1630. г.* — ПКЈИФ, 1922, II, св. 2, стр. 201—226, 8°

242. *О нашим архивалним документима и музејалним предметима у Бечу и Грацу* — Радикал, 1. I 1922, II, бр. 68, фол.

243. *О новој српској историјографији*. — Радикал, 27. IX 1922, II, бр. 284, фол.

244. *О српском и хрватском имену*. — Радикал, 16. I — 21. I 1922, II, бр. 78—83, фол.

245. *„О српском и хрватском имену”*. Одговор „Обзору” и „Хрвату”. — Радикал, 4—5. V 1922, II, бр. 165—166, фол.

246. *О српском и хрватском имену*. Одговор „Obzoru” и „Hrvatu”. — Стража, 25. и 31. I — 1—3. II 1922, IV, бр. 161 20—24. фол.

247. *О српском и хрватском имену*. Београд, Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића. [Српска штампарија Д. Д. у Осијеку], 1922. Стр. 20, 8°

В. бр. 246.

248. *Osnivanje društva za osiguranje protiv požara u doba Karagjorgjevo.* — Стража. 26. IX 1922, IV, бр. 104, fol.

249. *Пољаци и Срби у прошлости.* — НЖ, 1922, III, књ. IX, св. 1, стр. 3—7, 8°

250. *Пољаци и Срби у прошлости.* — СР, 1922, 18 /4/, 68, 1—3.

251. *Пољаци и Срби у прошлости.* — Стража, 1922, 4, 69, 1—3.

252. *Право на научно истраживање у аустријским архивима.* — Забавник Радикала, 28. IX 1922, 2, бр. 285, фол.

253. *Северни крајеви наше државе.* — НЖ, 1922, III, књ. XI, св. 9, стр. 293—299, 8°

1923.

254. *Досељавање Срба у Славонију током 16. века.* (Из „Гласника Геогр. Друштва” св. 7. и 8. 1922). — Стража, 7—9, и III. V 1923, V, бр. 99—101 и 103, фол. В. бр. 237.

255. *Други избор Александра Карађорђевића за кнеза Србије.* (27 јуна 1843). — НЖ, 1923—1924, IV, књ. XVII, св. 5—7, стр. 144—149, 183—186, 215—220, 8° В. бр. 312.

256. *Из прошлости Срба Жумберчана.* Суботица, Градска штампарија, 1923. Стр. 103, 4°. — Споменик СКА LVIII, Други разред, 49.

257. *Интернација Карађорђа и његових војвода у Штајерској од јануара до септембра 1814.* — НЖ, 1923—1924, IV, књ. XVI, св. 11—12, стр. 348—355, 374—380, 8°

В. бр. 312.

258. *Катанска буна 1844. године.* — НЖ, 1923, IV, књ. XIV, св. 7, стр. 213—221, 8°

В. бр. 312.

259. *Марчанска епископија од Гаврила Предојевића до Гаврила Мијакића (1642—1660).* [Прештампано из Браства XVIII]. Београд, Штампарија „Св. Сава”, 1923. Стр. 17, 8°

В. бр. 272.

260. *Марчанска епископија од Симеона Вретање и Гаврила Предојевића (1609—1642).* — Браство, 1923, XVII, стр. 156—165, 8°

261. *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа.* Суботица, Градска штампарија, 1923. Стр. 158, 8°. — СЕЗ СКА, књ. XXVIII, Прво одељење Насеља и порекло становништва, књ. 16.

262. *Одговор на горњу огену г. д-ра Костића.* — ГГД, 1923, 9, стр. 149—152, 8°

Одговор на чланак: Ивић, проф. др А. Досељавање Срба у Славонију током XVI столећа. — ГГД, 1923, св. 9, стр. 148—149.

263. *Пад Делиграда 23. августа 1809. године.* — НЖ, 1923, IV, књ. XV, св. 11—12, стр. 335—343, 373—376, 8°

В. бр. 312.

264. *Први избор Александра Карађорђевића за кнеза Србије (14. септ. 1842).* — НЖ, 1923—1924, IV, књ. XVII, св. 1—2, стр. 18—23, 47—51, 8°

В. бр. 312.

265. *Родословне таблице српских династија и властеле.* Друго, знатно попуњено издање. Београд, Издање С. Б. Цвијановића, [Српска штампарија Д. А. у Осијеку], 1923. Стр. 9 са 14 родословних таблица ван текста, 4°

1924.

266. *Борба кнеза Михаила и Томе Вучића Перишића од 1840. до 1842. године.* — СКГ, Нова серија, 16. I 1924, Књ. XI, бр. 2, стр. 105—119, 8°

В. бр. 312.

267. *Борба Срба и Турака 1810. године.* — НЖ, 1924, V, књ. XVIII, св. 4—6, стр. 114—120, 146—150, 175—180, 8°

В. бр. 312.

268. *Буне Срба под Аустро-Угарском монархијом.* — [У књизи:] Српско коло. Календар 1924, Загреб, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга у Загребу, 1924, стр. 39—48, 8°

269. *Интернација Карађорђа и његових војвода у Штајерској од јануара до септембра 1814.* <Нови живот. Књ. XVI. Св. 11, 12. Засебан отисак>. Београд, Штампарија „Народна Самоуправа“, 1924. Стр. 15, 8°

В. бр. 257, 312.

270. *Историјски преглед Војводине, Војводина* (издала новосадска секција Удружења југословенских инжењера и архитеката), Нови Сад, 1924, 39—56.

271. *Катастрофа Србије 1813. године.* — НЖ, 1924, V, књ. XVIII, св. 2—3, стр. 52—55, 86—92, 8°

272. *Марчанска епископија од Гаврила Предојевића до Гаврила Мијакића (1642—1680).* — Браство, 1924, 31, XVIII, стр. 86—100, 8°

273. *Марчанска епископија од 1662. до 1670.* <Прештампано из Братства XIX>. Београд, Штампарија „Св. Сава“, 1924. Стр. 23, 8°

В. бр. 293.

274. *Димитрије Руварац: О патријаршији српској.* Сремски Карловци, 1924. — НЖ, 1924, V, књ. XIX, св. 10, стр. 311—312, 8°

275. *Одговор г. д-ру Мити Костићу.* — НЖ, 1924—1925, VI, XX, св. 4. стр. 124—127, 8°

Одговор на чланак: Одговор моме критичару поводом студије о Стевану Штиљановићу (Глас СКА). — НЖ, 1923, бр. 2, стр. 59—61.

276. *Пре педесет година.* Учешће Петра Мрконића у босанском устанку 1875. године. — [У књизи:] Српско Коло. Календар 1925, Загреб, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, 1924. Стр. 65—68, 8°

277. *Сабља Змај — Огњеног Вука у Босни.* — Време, 14. I 1924, IV, бр. 743, фол.

278. *Српски досељеници у Славонији око средине XVI века.* — [У књизи:] Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника. Recueil de travaux offert à M. Jovan Cvijić par ses amis et collaborateurs à l'occasion de ses trente-cinq ans de travail scientifique, Београд, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1924, стр. 429—445, 4°

279. *Српски досељеници у Славонији око средине XVI века.* Прештампано из „Зборника радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника“. Београд, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1924. Стр. 17, 4°

В. бр. 278.

280. *Д-р Мита Костић: Стеван Штиљановић.* Историјско-хагиографска студија, Глас Српске Кр. Академије СХ, Други разред, 62. Сремски Карловци, 1923. — НЖ, 1924, V, књ. XIX, св. 7, стр. 220—221, 8°

1925.

281. *Акција Петра Мрконића (данашњег краља Петра).* — СК. Календар, 1925, 69—75.

В. бр. 190.

282. *Vunjevci, Srbi i Hrvati.* — КС, 1925, I, књ. 1, св. 7, стр. 264—265, 8°

283. *Главном Одбору Народне Радикалне Странке Београд.* — Балкан, 31. XII 1925, XII, бр. 358, фол.

284. *Два писма Петра Петровића Његоша.* — ЛМС, 1925, XCIX, књ. 306, св. 1, стр. 33—34, 8°

285. *Друм од Руме до Буђановаца.* — Србија, 30. VIII 1925, VII, бр. 99, фол.

286. *Из илирске лирике од 1844. год.* — КС, 1925, I, књ. I, св. 1, стр. 32, 8°
287. *Iz prošlosti grada Subotice.* — КС, 1925, I, књ. I, sv. 1, str. 33—34, 8°
288. *Једно питање из генеалогije Херцеговића.* — ПКЈИФ, 1925, V, 1—2, стр. 146—150, 8°
289. *Кнез Михаило о болести и смрти Његошевој.* — Политика, 18. IX 1925, XXII, бр. 6250, фол.
290. „*Književni Sever*”. — БН, 7. VIII 1925, II, бр. 30, фол. [Белешка.]
291. *Књижевност. „Književni Sever”.* — Видовдан, 1. IX 1925, IV, бр. 34, фол. [Приказ.]
292. *Kratka istorija Vojvodine.* Прештампано из „*Vojvodine*”, св. 1. — КС, 1925, I, књ. 1, св. 1—2, стр. 10—14, 64—72, 8°
293. *Марчанска епископија од 1662. до 1670.* — Браство, 1925, 32, XIX, стр. 196—216, 8°
294. Станоје Станојевић: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка.* Књ. I А—З. Загреб, Библиографски завод А. А. <Заклада тискарe Народних новина>, [1925], 4°
- Архиви. У Војводини. У Чехословачкој,* (стр. 76, 84).
295. *Нови подаци о Бранку Радичевићу.* — КС, 1925, I, књ. I, св. 9, стр. 355—356, 8°
296. *Novi podaci o Dimitriju Davidoviću.* — КС, 1925, I, књ. I, св. 9, стр. 398—399, 8°
297. *О једном несубеном зету Вука Караџића.* — КС, 1925, I, књ. I, св. 7, стр. 268—269, 8°
298. *Последње љубави кнеза Милоша.* — Политика, 28—30 IX и 1—5. X 1925, XXII, бр. 6259—6267, фол.
299. *Пре педесет година.* Учесће Петра Мрконића у босанском устанку 1875. године. — [У књизи:] Српско Коло. Календар 1925, Загреб, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, 1924. Стр. 65—68, 8°
300. *Ратовање Срба и Турака 1811. године.* — НЖ, 1925—1926, VI, књ. XX, св. 11, стр. 335—342, 8°
- В. бр. 312.
301. *400-godišnjica osnivanja Subotice.* — Bunjevačke novine, 20. XI 1925, II, бр. 45, фол.
302. *Четиристогодишњица оснивања града Суботице.* — КС, 1925, I, књ. I, св. 8, стр. 309—312, 8°
303. *Четиристогодишњица оснивања града Суботице.* — Прештампано из „*Књижевног севера*”, 1925, св. 8. [Б. м., б. изд.]. Стр. 4, 8°
- В. бр. 302.
304. *Четиристогодишњица оснивања града Суботице.* — СК, 3. XII 1925, XXII, бр. 49, стр. 3—4, фол.
305. *Шест српских писама из шеснаестог столећа.* — ПКЈИФ, 1925, V, св. 1—2, стр. 133—140, 8°

1926.

306. *Абдикација кнеза Милоша Обреновића (13. јуна 1839).* — Политика, 29. I 1926, XXIII, бр. 6381, фол.
307. *Акција српских емиграната у Бугарској и Румунији 1885. године,* према документима Државног Архива у Бечу. — Време, 9. VI 1926, VI, бр. 1606, фол.
308. *Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима 1740—1880.* Београд—Суботица, Градска штампарија, 1926. Стр. IV + 464 + [2], 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. II.
309. *Војводина и Србија.* — КС, 1926, II, књ. II, св. 6., 7. и 8, стр. 223—226, 8°
310. *Грофица Катарина Целска, кћерка деспота Бурђа Бранковића.* — Застава, 1. VIII 1926, LVII, бр. 172, фол.

311. *Дописи генерала Јосифа Храбовског Игнацу Хардегу о Светозару Милетићу и о српској пропаганди*, 9. XI 1847, 22. XII 1847. — ЛМС, 1926, ХСІХ, књ. 308, св. 3, стр. 139—140, 140—141, 8°

312. *Из доба Карађорђа и сина му Александра*. Београд, Издавачка књи-
жарница Геце Кона. <Графички институт, „Народна Мисао“ А. Д.>, 1926. Стр.
118 + [1], 8°

Садржај: Предговор (III—IV). — Пад Делиграда 23. августа 1809. године (1—12). — Борба Срба и Турака 1810. године (13—29). — Ратовање Срба и Турака 1811. године (30—37). — Србија у времену Букурешког мира 16. маја 1812. године (38—42). — Катастрофа Србије 1813. године (43—52). — Интернација Карађорђа и његових војвода у Штајерској. Од јануара до септембра 1814. године (53—66). — Борба кнеза Михаила и Томе Вучића Перишића. Од 1840. до 1842. године (67—82). — Први избор Александра Карађорђевића за кнеза Србије (14. септ. 1842) (83—93). — Други избор Александра Карађорђевића за кнеза Србије (27. ју-
на 1843) (94—108). — Катанска буна 1844. године (109—118).

313. *Из младости дра Светозара Милетића*. (По архивским подацима). — ЛМС, 1926, С, књ. 308, св. 1—2, стр. 137—150, 8°

314. *Iz naših knjiga starostavnih*. Grofica Katarina Celjska, kćerka despota Đurđa Brankovića. — Država, 1926, III, br. 234, fol.

315. *Извештај генерала Петера Цанинија вицеканцелару Ласлоу Сеђењу о агитацији Светозара Милетића по Шајкашкој против одласка српских чета у Италију*, 15. IV 1848. — ЛМС, 1926, ХСІХ, књ. 308, св. 3, стр. 149, 8°

316. *Извештај пуковника Георга Белера генералу Јосифу Храбовском о агитацији Светозара Милетића по Шајкашкој против одласка српских чета у Италију*, 15. IV 1848. — ЛМС, 1926, ХСІХ, књ. 308, св. 3, стр. 147, 8°

317. *Једна епизода из живота капетан-Мише Анастасијевића*. Према доку-
ментима Државног архива у Бечу. — Време, 26—28. V 1926, VI, бр. 1592—
1594, фол.

318. *Једно писмо Милице Стојадиновић Српкиње*. — КС, 1926, II, књ. II, св. 2, стр. 81, 8°

319. *Кнез Милош и кнез Михаило*. — Политика, 1. VI 1926, XXIII, бр. 6502, фол.

320. *Кнез Милош и Миша Анастасијевић*. — Политика, 16. I 1926, XXIII, бр. 6368, фол.

321. *Кнез Милош према Вуку и Даничићу*. — Политика, 8. VIII 1926, XXIII, бр. 6568, фол.

322. *Litografski snimci srpskih državnika iz 1841. godine*. — КС, 1926, II, књ. II, св. 5, стр. 209—210, 8°

323. *Марчанска епископија*. Трагедија епископа Мијакића и његових калу-
ђера. — Браство, 1926, 33, XX, стр. 68—82, 8°

324. *Марчанска епископија*. Трагедија епископа Мијакића и његових калу-
ђера. Посебан отисак из Браства XX. Београд, Графички институт „Народна ми-
сао“ А. Д., 1926. Стр. 15, 8°

В. бр. 323.

325. *Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа*. Суботица, Градска штампарија, 1926, Стр. 228, 8°. — СЕЗ СКА, књ. XXXVI, Прво одељење. Насела и порекло становништва, књ. 21.

326. Станоје Станојевић: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словенач-
ка*. Књ. II И-М. Загреб, Библиографски завод А. Д. <Заклада тискарне Народних
новина>, 1926, 4°

Иваниш Берислав, (стр. 6); *Јакшић Дмитар*, (стр. 118); *Јакшић Стеван*,
(стр. 120); *Јован Ненад цар*, (стр. 157).

327. *Никола Пашић за време Зајечарске буне*. По документима Државне
архиве у Бечу. — Самовправа, 8. VIII 1926, XLVI, бр. 176, фол.

328. *Никола Пашић за време Зајечарске буне 1883. године*. По документи-
ма Државне архиве у Бечу. — Стража, 17. IX 1926, VIII, бр. 37, фол.

329. *Никола Пашић за време Зајечарске буне 1883. године*. По документима Државне архиве у Бечу. — [У књизи:] *Споменица Николе Пашића 1845—1925*, Београд, 1926, стр. 74—78, 8°
330. *Никола Пашић за време Зајечарске буне*. По документима Државне архиве у Бечу. — Војводина, 15. VIII 1926, VIII, бр. 33, 35 и 36, стр. 2—3, 2—3, 1—2, 4°
331. *Никола Пашић у емиграцији 1884. године*. По документима Државне архиве у Бечу. — [У књизи:] *Споменица Николе Пашића 1845—1925*. Београд 1926, стр. 78—80, 8°
332. *Никола Пашић у емиграцији 1884. године*. По документима Државне архиве у Бечу. — Војводина, 1926, 8, 24—25, 2.
333. *Novi prilozi za biografiju Todora Pavlovića*. — KS, 1926, II, књ. II, sv. 3, стр. 123—124, 8°
334. *О културним проблемима Војводине*. Разговор са г. Д-р А. Ивићем, проф. Универзитета. — РС, 1. III 1926, I, 1, стр. 36—37, 8°
335. *О српском деспоту Стефану Бериславу*. (Од 1514—1535). — [У књизи:] *Велики Орао*. Илустровани српски народни календар за просту годину 1927, Издање и штампа Учит. ком. друштва „Натошевић” у Новом Саду, [1926], стр. 17—19, 8°
336. *Пашић и Стамболов*. — Политика, 25. XII 1926, XXIII, бр. 6707, фол.
337. *Почетак посланичке каријере Николе Пашића*. — Политика, 19. XII 1926, XXIII, бр. 6701, фол.
338. *Смрт кнеза Милана Обреновића и долазак његовог брата Михаила за кнеза Србије*. — Политика, 27. VII 1926, XXIII, бр. 6556, фол.
339. *Српске старине у Цариграду*. — Политика, 4. II 1926, XXIII, бр. 6387, фол.
340. *Трговина Срба Војвођана у време Турака*. — [У књизи:] *Нови Сад и Војводина*, 1926, стр. 173—175.
341. *У постојбини зета деспота Ђурђа Бранковића*. Погибија грофа Улриха Цељског у Београду. — Политика, 6—7. VIII 1926, XXIII, бр. 6566—6567, фол.
342. *Чебинчева афера*. — [У књизи:] *Пашић, илустровани радикални алманах*, 1926, књ. III, стр. 17—19.
343. *Четиристогодишњица битке на Мухачком пољу* (29. августа 1526—29. августа 1926). — Политика, 23—24. VIII 1926, XXIII, бр. 6583—6584, фол.

1927.

344. *Будимски и пеиштански Срби у XVIII и на почетку XIX века*. — Политика, 28. и 30. VI 1927, XXIV, бр. 6833 и 6885, фол.
345. *Венчање кнеза Данила Петровића* (24. јануара 1855. године). — Записи, 1927, I, књ. I, св. 5, стр. 278—279, 8°
346. *Значај прославе цара Јована Ненада*. — Време, 4. V 1927, VII, бр. 1928, фол.
347. *Из живота д-р Лазе Костића*. — ПКЈИФ, 1927, књ. VII, св. 1—2, стр. 200—216, 8°
348. *Историја Матице српске од оснивања у Пешти (1826) до пресељења у Нови Сад (1864)*. — Нови Сад, Матица српска, 1927, Стр. 37, 8°
349. *Из прошлости Буњеваца*. — KS, 1927, III, књ. III, св. 3—4, стр. 102—107, 8°
350. *Како су говорили и писали Буњевци у XVIII веку?*. — KS, 1927, III, књ. III, св. 3. и 4, стр. 165—167, 8°
351. *Карађорђева смрт*, према досада непознатим архивским подацима. — Време, 27—29. X 1927, VII, бр. 2102—2104, фол.
352. *Нова открића на пољу историје српске књижевности*. — Време, 17. VII 1927, VII, бр. 2000, фол.

353. *Нови документи о Карађорђу Петровићу*. Разговор сарадника „Времена“ са г. д-ром Алексом Ивићем. — Време, 4. X 1927, VII, бр. 2079, фол.
354. *О српском деспоту Стефану Бериславу. (Од 1514—1535)*. — [У књизи:] Орао. Илустровани српски народни календар за просту годину 1927, Нови Сад, Издање и штампа Учит. ком. друштва „Натошевић“, стр. 17—19, 4°
355. Јово Б. Тошковић: *Односи између Босне и Србије 1805—6 и Бој на Мишару*, Суботица 1927. — КС, 1927, III, књ. III, св. 12, стр. 500, 8°. [Приказ.]
356. *Подизање споменика цару Јовану Ненаду*. — Време, 21. XI 1927, VII, бр. 2127, фол.
357. *Почетак посланичке каријере Николе Пашића*. — [У књизи:] Пашић, илустровани радикални алманах, 1927, књ. IV, стр. 46.
358. *Пропаст полицијског архива у Бечу*. Велики губитак за нашу политичку и културну историју. — Политика, 24. VII 1927, XXIV, бр. 6909, фол.
359. *Сеоба Срба из Бачке у околину Острогона 1598*. — ЛМС, 1927, CI, књ. 313, св. 6—9, стр. 353—358, 8°
360. *Споменица на прослави четиристогодишњице смрти цара Јована Ненада која ће се одржати 4. септембра 1927. у Суботици*. Издао Акциони одбор за прославу <На корицама: Споменица на Цара Јована Ненада Суботичког 1527—1927>. Суботица, Градска штампарија, 1927. Стр. 31, 8°
361. *Хапишење Д-ра Вагрослава Облака у Турској*. — ЈФ, 1927, XVI, стр. 181—183, 8°
362. *Цар Јован Ненад*. — КС, 1927, III, књ. III, св. 12, стр. 487—488, 8°
363. *Четиристогодишњица цара Јована Ненада (1527—1927)*. — Браство, 1927, 34, XXI, стр. 105—117, 8°
364. *Четиристогодишњица цара Јована Ненада*. — ПСН, 1927, I, 14, 3.
365. *Четиристогодишњица цара Јована Ненада и града Суботице*. — Политика, 28. X 1927, XXIV, бр. 7005, фол.

1928.

366. *Важна открића на пољу историје хрватске књижевности*. Разговор. — Време, 20. XI 1928, VIII, бр. 2483, фол.
367. *Војвођани у народним песмама*. — КС, 1928, књ. IV, св. 7, 8 и 9, стр. 390—392, 8°
368. *Војвођани у народним песмама*. — Наша народна поезија, 1928, стр. 114—116.
369. *Два Карађорђева тона пред Војним музејом у Бечу*. — Време, 8. VIII 1928, VIII, бр. 2343, фол.
370. *Документа*. — ПрЛМС, 1928, I, књ. I, св. 2, стр. 84—89, 8°
371. Д-р Гргур Јакшић: *Европа и Васкрс Србије*. Београд 1927. — ЛМС, 1928, CII, књ. 316, св. 2, стр. 137—138, 8°. [Белешка.]
372. *Историја Радикалне странке*. — Време, 3—11, 13—19 и 22—26. VII 1928, VIII, бр. 2343—2351, 2353—2359 и 2362—2366, фол.
373. *Једна епизода из живота Адама Богосављевића*. — Време, 6, 7, 8, и 9. I 1928, VIII, бр. 2173, фол.
374. *Једна епизода из прошлости „Матице српске“*. — ПрЛМС, 1928, I, књ. I, св. 1, стр. 33—36, 8°
375. *Једно сведочење Вука Караџића*. — ЛМС, 1928, I, књ. I, св. 2, стр. 77—89, 8°
376. *Јелена Карађорђева после смрти свога мужа*. — СКГ, Нова серија, 1. VII 1928, XXIV, св. 5, стр. 365—368, 8°
377. *Јован Суботић у 1850. години*. — ПКЈИФ, 1928, VIII, св. I/2, стр. 230—233, 8°
378. *Ковање новца у Тополи 1810. и 1811. године*. — Време, 19. I 1928, VIII, бр. 2183, фол.

379. *Невоље Срба у Угарској после досељења*. — ПрЛМС, 1928, CI, књ. CCCXVII, св. 1, стр. 145—159, 8°.
380. *Невоље Срба у Угарској после досељења*. — ЛМС, 1928, CII, књ. CCCXVII, св. 2, стр. 145—159, 8°.
381. *Пад Баната под Турке*. — [У књизи:] Српски Народни илустровани календар за просту годину 1929, В[елика] Кикинда, 1928, стр. 77—79, 8°.
382. *Преговори Црногораца са Аустријом пре две стотине година*. — Записи, 1928, II, св. 5, стр. 326—328, 8°.
383. *Родословне таблице српских династија и властеле*. Треће, знатно допуњено издање. Нови Сад, Издање Матице српске <Градска штампарија, Суботица>, 1928. Стр. 10 са 19 родословних таблица без текста, 8°. — Књига МС, бр. 49.
384. *Стогодишњица Фрање Рачког*. — Време, 14. XI 1928, VIII, бр. 2477, фол.
385. *Суботица — Београд — Авала*. Историјска шетња. — Миролуб (Miro-ljub), 1928—1929, II, бр. 8, стр. 15—20, 8°.
386. *У бечком Војном Музеју пронађена је оригинална слика Младена Миловановића, првог српског министра председника и првог српског министра војног*. — Време, 12. IV 1928, VIII, бр. 2277, фол.
387. *Четиристогодишњица цара Јована Ненада*. — [У књизи:] Орао. Календар 1928, стр. 10—12.

1929.

388. *Аустријска обавештајна служба у време Карађорђа*. — Полиција, 1929, XVI, бр. 21—22, стр. 961—971, 4°.
389. *Аустријска обавештајна служба у време Карађорђа*. <Прештампано из „Полиције“ 1929. год. Број 21. и 22. > <Београд, Графички институт „Народна Мисао“ А. Д., 1929>. Стр. 11, 8°.
- В. бр. 388.
390. *Буна Милоја Петровића Бака*. Јан. и фебр. 1825. — [У књизи:] Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života 1869—1929. posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici. <Šišićev zbornik. Mélanges Šišić>, Zagreb, Tiskara C. Allbrecht, 1929, стр. 79—84, 8°. Zusammenfassung.
391. *Где се налазе документи за прошлост српског народа?*. — Борац, 1929, 6, 14, 1.
392. *Где се налазе документи за прошлост српског народа?*. — Време, 11. IV 1929, IX, бр. 2611, фол.
393. *Историја Срба у Војводини*. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703). Нови Сад, Издање Матице српске <Градска штампарија у Суботици>, 1929. Стр. 542, 8°. — Књиге МС, бр. 50.
394. *Један аустријски извештај о краљу Милану*. Краљ Милан и аустријски војни аташе мајор Пинтер Фот. — Време, 15. XII 1929, IX, бр. 2865, фол.
395. *Катарина Цељска, кћи деспота Бурђа Бранковића*. Рељеф грофице Катарине у Цељском музеју. — Време, 4. XI 1929, IX, бр. 2824, фол.
396. *Код Карађорђа у Тополи*. Мисија аустријског капетана Нестора Кепића код српског врховног Војводе 19. до 21. априла 1811. — Време, 15. XI 1929, IX, бр. 2835, фол.
397. *Станоје Станојевић: Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књига IV. Загреб, Библиографски завод А. Д. <Заклада тискарне Народних новина>, 1929, 4°.
- Цар Јован Ненад*, (стр. 859—860); *Црнојевић Арсеније*, (стр. 924—925).
398. *Nikolaj Gavrilović Černišeuskij*. (Uz njegovu stogodišnjicu). — Književnik, 1929, II, бр. 3, стр. 102—103, 8°.
399. *Нови извори о добу Карађорђа Петровића*. — Време, 29. X 1929, IX, бр. 2818, фол.

400. *Пад Баната под Турке*. — Гуслар, 1929, 77—79.
 401. *Пад Београда под Турке 1813. године*. — Време, 14. VII 1929, IX, бр. 2711, фол.
 402. *Сестра Карађорђева у Срему*. — Време, 9. IV 1929, IX, бр. 2616, фол.
 403. *Слике Карађорђа и Младена Миловановића*. — ПКЈИФ, 1929, књ. IX, св. 1—2, стр. 165—171, 8°
 404. *Смрт Хаџи Лоје*, 30. јуна 1887. — Време, 7. IX 1929, IX, бр. 2766, фол.
 405. *У одбрану моје „Иторије Срба у Војводини“*. — Време, 31. XII 1929, IX, бр. 2881, фол.

1930.

406. *Анегдоте о великим људима наше земље*. Нетачности у чланку г. М. Павловића. — Време, 7. VI 1930, X, бр. 3032, фол.
 407. *Архивски прилози за биографије југословенских сликара*. — ЛМС, 1930, CIV, књ. 324, св. 2—3, стр. 221—236, 8°
 408. *Архивски прилози за биографије југословенских сликара*. Прештампано из „Летописа Матице српске“ књ. 324. св. 2—3. Нови Сад, Штампарија Јовановић и Богданов, 1930. Стр. 16, 8°
 В. бр. 407.
 409. *Аустрија према Карађорђевој Србији*. План аустријских државника да Србију освоје препадом 1812. године. — Време, 1. X 1930, X, бр. 3146, фол.
 410. *Аустријски државници о Карађорђу*. — Време, 6. и 9. VIII 1930, X, бр. 3096 и 3099, фол.
 411. *Војвода Стеван Шупљикац*. (Неколико архивских података). — ЛМС, 1930, CIV, књ. 323, св. 3, стр. 205—211, 8°
 412. *Г. Алекса Ивић открио је праву слику Карађорђа*. — Време, 8, 9. и 10. VI 1930, X, бр. 3033, фол.
 413. *Др. Ивић и Др. Шишић*. — Дневник, 12. VI 1930, II, бр. 158; 13. V 1930, бр. 131, фол.
 414. *Зашто је пропала Карађорђева Србија?* Катастрофа Србије из 1813. године у новој светлости. — Време, 31. VIII 1930, X, бр. 3115, фол.
 415. *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života 1869—1929*. posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici. Uredio Grga Novak, Zagreb 1929. — ЛМС, 1930, CIV, књ. 326, св. 10—12, стр. 156—158, 8°. [Приказ.]
 416. *Из историје догађаја пред српски устанак*. — ЛМС, 1930, CIV, књ. 326, св. 1—2, стр. 117—127, 8°
 417. *Изјава Драгиње Петровић да пристаје на суму коју њен муж Павле нуди за издржавање њој и детету 25. VII 1854.* — ЛМС, 1930, CIII, књ. 324, св. 2—3, стр. 231—232, 8°
 418. *Једна потерница из доба владике Петра I Петровића Његоша*. — Записи, 1930, IV, књ. VIII, св. 4, стр. 217—218, 8°
 419. *Једно сензационално откриће у нашој новијој историји*. Зашто је пропала Карађорђева Србија. Катастрофа Србије из 1813. у новој светлости. — Време, 1930, X, бр. 2115, фол.
 420. *Др Мираш Кићовић: Јован Хаџић (Милош Светић)*, Нови Сад, Историјско друштво. — Време, 5. IV 1930, X, бр. 2973, фол. [Приказ.]
 421. *Како је основана и како је изгледала прва слободно-зидарска ложа у Београду, пре осамдесет година*. — Време, 20. XI 1930, X, бр. 3196, фол.
 422. *Како су нас уходили*. — Време, 1—2. XII 1930, X, бр. 3207—3208, фол.
 423. *Карађорђе и његове војводе према Аустрији*. — Време, 15. I 1930, X, бр. 2893, фол.
 424. *Карађорђе и Хајдук Вељко*. — Време, 19. V 1930, X, бр. 3013, фол.
 425. *Молба Николе Павловића за упис у бечку Сликарску академију 8. XI 1852.* — ЛМС, 1930, CIII, књ. 324, св. 2—3, стр. 227—228, 8°
 426. *Напад Муса — аге Фочића на Шабац 17. августа 1804.* — Време, 21. VIII 1930, X, бр. 3105, фол.

427. *Необјављена грађа о српском устанку*. — Време, 21. III 1930, X, бр. 2958, фол.
428. *Непозната грађа о српском устанку*. Писма дахија. — Време, 3. III 1930, X, бр. 2940, фол.
429. *Непознати документи о нашој новијој историји*. — Време, 21. VIII 1930, год. X, бр. 3105, фол.
430. *Нетачности у чланку г. М. Павловића*. — Време, 7. VII 1930, X, бр. 3032, фол.
- Поводом чланка *Највернија слика Вождова*. Време, 2. VI 1930, X, бр. 3027, фол.
431. *Neštampane pesme ilirskog doba*. — NS, 1930, XXII, knj. 9, str. 217—218, 4°
432. *Одговор г. д-ру Душану Поповићу*. — Време, 4. I 1930, X, бр. 2885, фол. Одговор на чланак: Г. др Душан Поповић одговара г. др Алекси Ивићу. — Време, 1930, X, бр. 2882. о делу А. Ивића *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе*.
433. *Одговор Карађорђа Аустрији*. Карађорђева писма. — Време, 19., 20., 21. и 22. IV 1930. (Ускршњи број), X, бр. 2987, фол.
434. *Одговор на оцену г. Д-р Душана И. Поповића*. — ГИДНС, 1930, III, св. 1, стр. 145—154, 8°
- Одговор на чланак: Др Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе*. — ГИДНС, 1930, III, св. 1, стр. 134—144.
435. *Освећење ослобођене београдске тврђаве и молелства за дуг живот Карађорђа, 1807. године*. — Време, 7. V 1930, X, бр. 3001, фол.
436. *Пензионисање Д-ра Јована Хаџића-Светића*. — ЛМС, 1930, CIV, књ. 323, св. 3, стр. 286, 8°
437. *Писма сликара Павла Петровића аустријском конзулу у Валпараишу да неће кући да се врати и да је вољан давати 300 форинти годишње за издржавање жене и детета, 18. II 1854*. — ЛМС, 1930, CIII, књ. 324, св. 2—3, стр. 231—233, 8°
438. *Писмо Саве Петровића председнику аустријске владе да распита је ли у животу његов син Павле, сликар који је одлутао у свет, 24. XI 1851*. — ЛМС, 1930, CIII, књ. 324, св. 1, стр. 230, 8°
439. *План аустријских државника да Србију освоје препадом 1912. године*. — Време, 1. X 1930, X, бр. 3146, фол.
440. *Представка председника аустријске владе цару да се Јелени, удовици сликара Јована Суботића, додели помоћ из државне касе, 16. V 1854*. — ЛМС, 1930, CIII, књ. 324, св. 1, стр. 235, 8°
441. *С Карађорђем на бојном пољу*. — Време, 22. I 1930, X, бр. 2900, фол.
442. *Слике Карађорђа*. — Време, 3. I 1930, X, бр. 2884, фол.
443. *Цртице из живота Д-р Светозара Милетића*. — ГИДНС, 1930, III, св. 2, стр. 244—251, 8°
444. *Цртице из живота Д-р Светозара Милетића*. Посебни отисак: Гласник Историског друштва. Књига III. Свеска 2. Нови Сад <Штампа Српска манастирска штампарија Сремски Карловци>, 1930. Стр. 8, 8° В. бр. 443.
445. *Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима*. Књига друга 1790—1897. Београд, Народна штампарија, 1931. Стр. XV + 435, 8°. — СКА Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. III.
446. *Афера проте Андрије Арсенијевића из 1807. године*. — Политика, 27. XII 1931, XXVIII, бр. 8490, фол.
447. Драгослав Стражаковић: *Буна Срба хришћана у Босни 1834. године*. Београд 1931. — ЛМС, 1931, CV, књ. 328, св. 3, стр. 281—282, 8°. [Приказ.]
448. Josef Karl Mayr: *Das Tagebuch des Polizeiministeres Kempen*. — ЛМС 1931, CV књ. 328, св. 1—2, стр. 157, 8°. [Белешка.]

449. Paul Szemere und Erich Czech: *Die Memorien des Grafen Tamás von Erdödy. Habsburgs Weg von Wilhelm zu Briand*, Wien Amalthea Verlag. — ЛМС, 1931, CIV, књ. 330, св. 3, стр. 287, 8°. [Белешка.]

450. *Неколико речи на одговор г. дра Душана Пантелића*. — ЛМС, 1931, CV, књ. 327, св. 1—2, стр. 144—150, 8°

Одговор на чланак: Поводом неколико речи г. дра Алексе Ивића. — ЛМС, 1931, CV, св. 1—2, стр. 137—139.

451. *Неуспели покушај штампања законика за Србију године 1828*. — АПДН, 1931, год. XXI, друго коло, књ. XXIII (XL), бр. 5, стр. 361—363, 8°

452. Др Јово Тошкових: *О паду Београда и Шапца 26. дец. 1806, 26. јан. 1807. год.*, Београд 1930. — ЛМС, 1931, CV, књ. 327, св. 1—2, стр. 167, 8°. [Приказ.]

453. *Одговор [Душану Пантелићу]*. — ЛМС, 1931, CV, књ. 328, св. 1—2, стр. 139—141, 8°

Одговор на чланак: Душан Пантелић, Поводом неколико речи г. дра Алексе Ивића. — ЛМС, 1931, CV, књ. 328, св. 1—2, стр. 137—139.

454. Otto Brunner: *Österreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683—1699*. — ЛМС, 1931, CV, књ. 327, св. 3, стр. 277—278, 8°. [Приказ.]

455. *Писмо Кнеза Милоша Обреновића Петроварадинској генералној команди о избеглим босанским побуњеницима*. — ЛМС, 1931, CIV, књ. 328, св. 3, стр. 281, 8°

456. *Последњи српски деспоти и херцози од Св. Саве*. — Време, 7. II 1931, XI, бр. 3272, фол.

457. *Poslednji trzaji Dubrovnika*. ([У књизи:] Zbornik iz dubrovačke prošlosti. Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici. [На корицама:] Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti. Dubrovnik, Izdanje i štampa knjižare „Jadran”, 1931, str. 179—180 8°. Zusammenfassung.

458. *Poslednji trzaji Dubrovnika*. Preštampano iz Rešetarovog zbornika iz dubrovačke prošlosti. Zbornik u čast M. Rešetara. Melanges ragusains offert a M. Rešetar (Extrait). Dubrovnik, Stamparija „Jadran”, 1931. Str. 3, 8°. Zusammenfassung.

В. бр. 457.

459. *Одјек Караборћевог устанка у Босни и Херцеговини*. Први почетци борбе за ослобођење. — Време, 4. III 1931, XI, бр. 3297, фол.

460. *Србија из доба кнеза Милоша*. — Правда, 11—14. IV 1931, XXVII, бр. 101—104, фол.

461. *Теодор Јанковић — Миријевски у одбрану ћирилице*. — ЈФ, 1931, књ. XI, стр. 197—216, 8°

1932.

462. *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима. Књига трећа 1780—1894*. Београд, Штампарија „Време”, 1932. Стр. XII + 446, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. V.

463. *Босутска афера војводе Цинцар Јанка Поповића и њене последице*. — Политика, 26. V 1932, XXIX, бр. 8635, фол.

464. *Војвода Никола Смиљанић*. — Политика, 10. VII 1932, XXIX, бр. 8678, фол.

465. *Епизоде из живота Стефана Живковића-Телемаха и Симе Милутиновића-Сарајлије*. — ПКЈИФ, 1932, књ. XII, св. 1, стр. 20—34, 8°

466. *Иларионова одрека владичанског достојанства*. — ГИДНС, 1932, V, св. 5, стр. 285—288, 8°

467. *Једна афера Хајдук Вељкова брата Миљка Петровића*. — Политика, 20—21. III 1932, XXX, бр. 8571—8572, фол.

468. *Једна научна афера*. Поводом написа г. др. Душана Пантелића. — Време, 10. III 1932, XII, бр. 3680, фол.

469. *Маџарска прослава 400-годишњице опсаде Кисега*, повијест и политика. — НО, 1932, 28, 23, 2.

470. Dr Thim József: *Miletits Szvetozár és az 1848—9-ki szerb fölkelés. Poseban otisak iz prve knjige „A Bécsi Magyar Történet Intézet Évkönyve”*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 331, св. 1—3, стр. 232—233, 8° [Приказ.]

471. *Неколико генеалошких и биографских података о Бури Јакшићу*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 333, св. 3, стр. 258—262, 8°

472. *Нова акта о Јоксиму Новићу*. — ПКЈИФ, 1932, XII, стр. 33—48, 8°

473. *Поводом чланка о „Вожду” од г. Црњанскога*. — Правда, 1932, XXVIII 127, 3.

474. *Проф. др Емануел Лев о филозофима пре Сократа*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 334, св. 3, стр. 282—283, 8°

475. *Сеоба Црногораца у Русију 1756. године. Пролаз исељеника кроз данашњу Војводину*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 332, св. 1—3, стр. 175—186, 8°

476. *Spoimenica pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907—1912—1932. Jedan Odbor za priređivanje pučkih sveučilišnih predavanja na univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 334, св. 3, стр. 280—281, 8°. [Приказ.]

477. Милан Б. Недић: *Српска војска и солунска офанзива*, Београд 1932. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 334, св. 1—2, стр. 162—163, 8°. [Приказ.]

478. *Сусрет и познанство Петра Радовића са Петром Топаловићем у кнежевом конаку 1857. године. Забелешке судског потпуковника*. — Политика, 4. XII 1932, XXIX, бр. 8825, фол.

479. *Трагедија српског министра финансија кнеза Симе Марковића*. — Политика, 22. V 1932, XXIX, бр. 8631, фол.

480. Ludwig Fekete: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházi 1606—1645. Im Auftrage des Fürsten Paul Esterházi, Budapest 1932*. — ЛМС, 1932, CVI, књ. 333, св. 1—2, стр. 161—162, 8°. [Приказ.]

481. *Хаџи Продан после угушене буне*. — Политика, 25. I 1932, XXIX, бр. 8516, фол.

1933.

482. Ст. Станојевић: *Белешке о неким старим школама*. Београд 1932. — ЛМС, 1933, CVII, књ. 336, св. 1, стр. 81, 8°. [Приказ.]

483. Др Драгослав Страњакловић: *Влада уставобранитеља 1842—1853. Унутрашња и спољна политика*. Београд 1932. — ЛМС, 1933, CVII, књ. 335, св. 1, стр. 87—88, 8°. [Приказ.]

484. Др Марија Илић Агапова: *Илустрована историја Београд*, Београд 1933. — ЛМС, 1933, CVII, књ. 336, св. 2, стр. 182—183, 8°. [Приказ.]

485. Владимир Ђоровић: *Историја Југославије*, Београд 1933. — ЛМС, 1933, CVII, књ. 336, св. 2, стр. 180—182, 8°. [Критика.]

486. *Наши трговци у прошлости*. — [У књизи:] Споменица Новосадске трговачке омладине 1902—1932. Нови Сад, 1933, стр. 264—265.

487. *Научни спор г. г. Ивић—Пантелић пред судом*. — Правда, 13. XI 1933, бр. 10.425, фол.

488. Ст. Станојевић: *Од Велбуца до Косова*, Београд 1932. — ЛМС, 1933, CVII, књ. 336, св. 1, стр. 82, 8°. [Приказ.]

489. *Павле Бакић*. — Свети Сава, Народна читанка са календаром 1933. Загреб, IV, стр. 102—106.

490. *По Србији кнеза Милоша*. — [У књизи:] Споменик СКА LXXIV, Други разред, 57, Београд, Народна штампарија, 1933, стр. 83—112, 4°

491. *Поседи ман. Хиландара у Новом Саду и Срем. Карловцима*. — ГИДНС, 1933, књ. V, св. 14 и 15, књ. VI, св. 1—2, стр. 239—240, 8°

492. *Почетак међународних односа обновљене Србије*. — Политика, 20. и 22. II 1933, XXX, бр. 8900 и 8902, фол.

493. Румилијски вилајет у години 1838. — ПКЈИФ, 1933, књ. XIII, св. 1—2, стр. 117—126, 8°

494. Трагедија жумберачког поглавице Вука Поповића (јуна 1543. године). [У књизи:] Свети Сава. Народна читанка са календаром за годину 1934. Година пета, Загреб, Издање Просветног и добротворног друштва Свети Сава, 1933, стр. 127—133, 8°

1934.

495. Др Мито Костић: *Гроф Колер као културно-просветни реформатор Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1933. — ЛМС, 1934, CVIII, књ. 341, св. 2, стр. 259—261, 8°. [Приказ.]

496. Мило Вукчевић: *Бурђева Јерина у традицији и науци*, Вршац 1934. — ЛМС, 1934, CVIII, књ. 340, св. 1, стр. 126, 8°. [Приказ.]

497. [Извештај поднет на седници Историјског друштва у Новом Саду о српским старинама у Румунији 28. III 1934]. — ГИДНС, 1954, св. 17, 18 и 19., књ. VII, св. 1—3, стр. 427—429, 8°

498. Извори за историју Јужних Словена. Дубровачка акта и повеље. Сабрао и објавио Јован Радонић, Београд 1934. — ЛМС, 1934, CVII, књ. 341, св. 2, стр. 257—259, 8°. [Приказ.]

499. Једна интересантна изложба у Суботици. — ЛМС, 1934, CVII, књ. 339, св. 1, стр. 245—248, 8°

500. Карађорђе и владика Раде. — Време, 18. III 1934, XIV, бр. 4381, фол.

501. Наше старине у Бечу и Пешти. — ГИДНС, 1934, VII, св. 1—3, стр. 404—406, 8°

502. Непозната песма Никанора Грујића. — ПКЈИФ, 1934, XIV, 2, стр. 182, 8°

503. Песме Јована Стејића. — ПКЈИФ, 1934, XIV, 2, стр. 182—184, 8°

504. Наши људи нам говоре. Професор Универзитета г. др. Алекса Ивић о научним, просветним и националним питањима. — Правда, 23. XII 1934, XXX, бр. 10.827, фол.

505. Радови темнишварског проте г. Слободана Костића. — ЛМС, 1934, CVIII, књ. 339, св. 2, стр. 244—245, 8°

506. Суботица пре и после Ослобођења од Јосе Шошкића. Штампарија „Југословенског Дневника“. Суботица 1934. — ЛМС, 1934, CVIII, књ. 340, свеска за мај—јуни и јули—август, стр. 114—116, 8°. [Приказ.]

507. Трагедија жумберачког поглавице Вука Поповића (јуна 1543. године). — Свети Сава, 1934, 127—131.

508. Сергије Троицки: *Хришћанска филозофија брака*. Издање Геце Кона, Београд 1934. — ЛМС, 1934, CVIII, књ. 340, св. 1, стр. 125—126, 8°. [Приказ.]

1935.

509. Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима. Књига четврта 1723—1887. Београд <Штампарија „Светлост“>, 1935. Стр. XII + 515, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. XII.

510. Konstantin T. Kostić: *Bunjevci u Somboru pod vođstvom Franjevacu do 1787. godine*. — ЛМС, 1935, CIX, књ. 342, св. 2, стр. 272—273, 8°. [Приказ.]

511. Др Никола Радојчић: *Друштвено и државно уређење код Срба у средњем веку према Барском Родослову*. — ЛМС, 1935, CIX, књ. 344, св. 2, стр. 277, 8°. [Приказ.]

512. Др Марија Илић Агапова: *Јавне библиотеке*. — ЛМС, 1935, год. CIX, књ. 343, св. 1, стр. 139—140, 8°. [Приказ.]

513. *Једна слика Стевана Штиљановића*. — ГИДНС, 1935, VIII, св. 3, стр. 444—447, 8°
514. Др Виктор Новак: *Натко Нодио*, Нови Сад 1935. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 344, св. 2, стр. 275—277, 8°. [Критика.]
515. *О Хусејин бегу Градашчевићу „Змају од Босне“*. <Редакција докторске тезе Бошка Ловренчића>. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 344, св. 1, стр. 259—265, 3°
516. *Одговор г. д-ру Душану Пантелићу*. — ГЈПД, 1935—1936, XVI, св. 8, стр. 772—774, 8°
- Одговор на чланак: *Списи бечких архива — поводом одговора г. д-ра Алексе Ивића*. — ГЈПД, 1935—1936, XVI, бр. 7, стр. 666—672.
517. *Поводом оцене г. д-ра Д. Пантелића на моју књигу Списи бечких архива*. — ГЈПД, 1935—1936, књ. XVI, св. 6, стр. 547—548, 8°
518. Др Димитрије Кириловић: *Помаћаривање у бившој Угарској*. Издање Историјског института, Нови Сад 1934. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 342, св. 1, стр. 131—132, 8°. [Приказ.]
519. Др Светозар Радојичић: *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 344, св. 2, стр. 278—279, 8°. [Приказ.]
520. Ст. Станојевић: *Свети Сава*, Београд 1935. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 342, свеске за јануар-фебруар и март-април, стр. 130, 8°. [Приказ.]
521. *Смрт Карађорђа*. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 344, св. 1, стр. 1—10, 8°
522. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига прва — Година 1804, Београд, Штампарија „Светлост“, 1935. Стр. XXXVI + 444, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. VIII. Извори за историју првог српског устанка, књ. I.
523. Др Владимир Ђоровић: *Територијални развој босанске државе у средњем веку*. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 344, св. 2, стр. 274—275, 8°. [Приказ.]
524. Бенерал Иван С. Павловић: *Шајкашка 1848—1849*. ГИДНС, Сремски Карловци 1934. — ЛМС, 1935, СІХ, књ. 342, св. 2, стр. 271—272, 8°. [Приказ.]

1936.

525. *A jugoszlávok és magyarok közeledése érdekében*. — Reggeli Ujság, 27. XI 1936, 17 évf., 296. szám, фол.
526. *Documente privitoare la misarea literara si culturala a românilor din Ungaria in sec. XVIII si XIX*. Culese de — —. [У књизи:] Academia Româna Memoriile sectiunii istorice, Seria III, Tomul XVIII, Bucureşti, Monitorul oficial si imprimeriile statului imprimeria nationala, 1936/37, p. 115 (1) — 152 (38), 8°
527. *Episcopii Samuil Vulcan di Gherasim Rat 1830—1840*. De protoresviterul Dr Gheorghe Ciuhandu. Arad 1935. — ЛМС, 1936, СХ, књ. 345, св. 1, стр. 123—124, 8°. [Приказ.]
528. *За зближење Југословена и Мађара*. — Дан, 27. XI 1936, II, бр. 277, фол.
529. *Značaj Subotice za južne Slovene. Povodom Vidovdanskog sleta*. — So-kolska prosveta, 1936, VI, br. 4, str. 108—110, 8°
530. *Значај Темишвара*. — Алманах „Живот“, новембар 1936, стр. 3—4 8°
531. *Карађорђево боравак у Срему*. — Дан, 11—14. IV 1936, II, бр. 85, фол.
532. *Одговор г. др Душану Пантелићу поводом оцене друге књиге мојих „Списи бечких архива“*. — ГЈПД, 1936—1937, XVII, 8, стр. 677—680, 8°
533. *Павле Кеџан. У Пожаревцу код кнеза Милоша 1835*. — Правда, 21. V 1936, XXXII, бр. 11.341, фол.
534. *Први међународни односи обновљене Србије*. — [У књизи:] Споменица Доленцу, Креку, Кушеју и Шкерљу. Љубљана, 1936. Стр. 177—184.
535. *Први међународни односи обновљене Србије*. <Посебан отисак из Споменице Доленцу, Креку, Кушеју и Шкерљу о шесетогодишњици њихова живота>. <Љубљана, Југословенска тискарна>, 1936. Стр. 1—8 (177—184), 8°
- В. бр. 534.

536. *Протојереј Марко Протић*. — ГИДНС, 1936, IX, стр. 477, 8°
537. *Sava Tekelija i njegovi pretci*. — SJ, 1936, XI, br. 5—6, str. 18—19, 8°
538. Др Јован Радонић: *Свети Сава и његово доба*. Српска манастирска штампарија. Срем. Карловци 1935. — ЛМС, 1936, CX, књ. 346, св. 1, стр. 115, 8° [Приказ.]
539. *Смрт Карађорђа*. Прештампано из Летописа Матице српске за год. 1935. Нови Сад, Штампарија „Натошевић“, 1936. Стр. 12, 8°
540. *Смрт Карађорђевог министра финансија кнеза Симе Марковића*. — Време, 11, 12, 13. и 14. IV 1936, XVI, бр. 5118—5121 (Ускршњи број), фол.
541. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига друга — Година 1805. Београд, Штампарија „Млада Србија“, 1936. Стр. VIII + 303, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. IX. Извори за историју првог српског устанка, књ. II.
542. *У Пожаревцу код кнеза Милоша 1835. г.* — Правда, 21. V 1936, XXXII, бр. 11.341, фол.
543. *У постојбини Саве Текелије*. Највећи добротвори српске културе, С. Текелија и његови претци. Пред стогодишњицу смрти оснивача Текелијанума. — Политика, 27. IV 1936, XXXIII, бр. 10.032, фол.

1937.

544. *Аустријски извештаји о бугарским револуционарима (1868—1875)*. — [У књизи:] Сборник на Българската академия на науките, књига XXXI. Клонџ Историко-филологичен и философско-обществен, [кн.] 17, София, Печатница П. Глушковъ, 1937, стр. 3—15, 4°
- [Сви прилози су посебно пагинирани.]
545. *Аустријски извештаји о бугарским револуционарима (1868—1875)*. [Отдѣленъ отпечатъкъ:] Сборник на Българската академия на науките књига XXX. София, Печатница П. Глушковъ, 1937. Стр. 15, 4°
546. Г. др. Алекса Ивић о југословенско-мађарском зближењу. — Дан, 10. II 1937, III, бр. 30 (519), фол.
547. В. С.: Г. др. Алекса Ивић: „Сава Текелија и његови претци“. <Предавање на Народном универзитету>. — Дан, 5. II 1937, III, бр. 26 (515), фол.
548. *Историјска кроника*. Борбе Карађорђевић, унук Карађорђа, зет Мише Анастасијевића. Борбе Карађорђевић живео је у Паризу као изгнаник, а умро у Тастајну 1884. — Правда, 19. I 1937, XXXIII, бр. 11.582, фол.
549. *Карађорђев војвода Иван Момировић и његово потомство*. — Правда, 9. IV 1937, XXXIII, бр. 11.662, 8°
550. *Карађорђева сестра Марија у Срему*. — Време, 6. X 1937, XVII, бр. 5647, фол.
551. Joachim Miloia: *Constantin Daniel a fost sârb sau român?* Timisoara 1935. — ЛМС, 1937, CXI, књ. 347, св. 1, стр. 88—89, 8°. [Приказ.]
552. *Mir prema Budimpešti*. Između Beograda i Budimpešte se popravljaju razrušeni putevi. — Neven, 17. X 1937, br. 37, str. 2, 8°
553. *Мој одговор г. др Душану Пантелићу*. — ГЛПА, 1937—1938, XVIII, 2, стр. 208—209, 8°
- Одговор на чланак: Поводом одговора г. Алексе Ивића о ауторовој књизи *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књ. II. — ГЛПА, 1936—1937, св. 10, стр. 850—852.
554. *Неуспела сеоба Црногораца у Русију 1817. године*. — Записи, 1937, X, књ. XVII, св. 2, стр. 65—67, 8°
555. *О Карађорђевом војводи Ивану Момировићу*. — Правда, 30. I 1937, XXXIII, бр. 11.589, фол.

556. *Одговор г. д-ру Душану Пантелићу*. — ГЈПА, 1937—1938, XVIII, бр. 10, стр. 965—967, 8°

Одговор на чланак: Трећа књига „Списа бечких архива о Првом српском устанку. — ГЈПА, 1937—1938, св. 9, стр. 814—820.

557. *По Бугарској пре сто година*. — [У књизи:] Сборник на Българската академия на наукитѣ, књига XXXI. Клонѣ Историко-филологиченѣ и философско-общественѣ, [кн.] 17, София, Печатница П. Глушковѣ, 1937, стр. 3—15, 4°
[Сви прилози су посебно пагинирани.]

558. *По Бугарској пре сто година*. Отдѣленѣ отпечатъкъ: Сборник на Българската академия на наукитѣ књига XXXI. София, Печатница П. Глушковѣ, 1937. Стр. 15, 4°

В. бр. 557.

559. *Потурица бољи од Србина*. Војвода Иван Пејашиновић. — Време, 16. XII 1937, XVII, бр. 5718, фол.

560. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига трећа — Година 1806. Суботица, Градска штампарија и књиговезница, 1937. Стр. XVI + 550, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на тубим језицима, књ. XI. Извори за историју првог српског устанка, књ. III.

561. *Суботица крајем 17. и почетком 18. века*. — ГЈПА, 1937—1938, XVII, св. 11—12, стр. 990—995, 8°

562. *Четиристогодишњица последњег српског деспота Павла Бакића (+ 22. X 1937)*. — АМС, 1937, CX, књ. 348, св. 2, стр. 151—157, 8°

1938.

563. *Аустријски нацрт за унутрашње уређење Србије 1810. године*. — Правосуђе, 1938, VII, бр. 1—2, стр. 82—85, 8°

564. *Аустријски нацрт за унутрашње уређење Србије 1810. године*. (Посебни отисак из „Правосуђа“ бр. 1—2 за 1938. г.). Београд, Штампарија „Напредак“, 1938, Стр. 4, 8°

В. бр. 563.

565. Једна интересантна епизода из 1813. године. *Бегство Ивана Савића Југовића из Србије*. — Време, 26. III 1938, XVIII, бр. 5815, фол.

566. *Бегство Константина Родофиникина из Србије*. (Ноту између 27. и 28. августа 1809). — АПАН, 1938, XXVIII, друго коло, књ. XXXVI (LIII), бр. 1—2, стр. 141—143, 8°

567. *Бегство Константина Родофиникина из Србије*. Посебни отисак: Архив за правне и друштвене науке. Орган Београдског Правног факултета. У част Г. Живојина М. Перића, XXIII год. друго коло. Књ. XXXVI (LIII) бр. 1—2. Београд, Издање наставника Правног факултета, 1938, Стр. 3, 8°

В. бр. 566.

568. *Деспот Вук Гргуровић (Змај Огњени Вук)*. — Дан, 22—26. IV 1938, IV, бр. 94, фол.

569. „Дописујући чланови“ српских омладинских друштава. — АМС, 1938, CXI, књ. 350, св. 5—6, стр. 435—446, 8°

570. *Завршна реч г. дру Душану Пантелићу*. — ГЈПА, 1938—1939, XIX, бр. 4, стр. 316—318, 8°

Одговор на чланак: Поводом одговора г. Алексе Ивића. — ГЈПА, 1938—1939, XIX, бр. 2, стр. 148—152.

571. *Историјско померање нашег народа на север*. — XX век, 1938, I/III, стр. 104—110.

572. *Карактери Караџорџа и Милоша*. — Време, 9. I 1938, XVIII, бр. 5759, фол.

573. *Катарина (Кантакузина) кћерка Деспота Бурџа Бранковића*. — Време, 21. XII 1938, XVIII, бр. 6079, фол.

574. Кнез Милош и бегство српских старешина из Србије 1813. године. — ЛМС, 1938, CXII, књ. 350, св. 1—2, стр. 54—62, 8°

575. Кнез Милош и бегство српских старешина из Србије 1813. године. (Прештампано из Летописа М. с. књига 350 свеска за јули, август, септембар). Нови Сад, Штампарија Јовановић и Богданов, 1938. Стр. 10. 8°
В. бр. 574.

576. Леополд Ранке и српско-аустријски односи за време првог српског устанка. — Глас СКА, 1938, 179, стр. 121—134, 8°

577. Сличице из Карађорђево Србије. — Дан, 6—9. I 1938, IV, бр. 4—8 (791), фол.

578. Списи бечких архива о првом српском устанку. Књига четврта — Година 1807. Суботица, Градска штампарија и књиговезница, 1938. Стр. XVI + 1124, 8°. — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменаци на туђим језицима, књ. XII. Извори за историју првог српског устанка, књ. IV.

579. Стварање Југославије. — Време, 27. XI 1938, XVIII, бр. 6055, фол.

580. Суботица крајем 17. и почетком 18. века. — ГЛПД, 1938, XVIII, св. 11—12, стр. 990—995, 8°

581. Улазак руске војске у Београд 1811. године. — Време, 6, 7, 8, 9. I 1938, XVIII, бр. 5739, фол.

582. Устанак Бугара и Срба у Браили од 23. до 26. јула 1841. — ЛМС, 1938, CXI, књ. 349, св. 4, стр. 262—268, 8°

583. Четиристогодишњица опсаде мађарског града Кисега. — Политика, 18. VI 1938, XXIX, бр. 8658, фол.

1939.

584. Архивски папирци за биографије наших књижевника. — ЛМС, 1939, CXII, књ. 352, I—III, стр. 257—264, 465—468, 8°

585. Леополд Ранке и српско-аустријски односи за време Првог српског устанка. — Глас СКА, 1939, CLXXIX, II разред, књ. 91, стр. 119—134, 4°

586. Леополд Ранке и српско-аустријски односи за време Првог српског устанка. — [У књизи:] Глас СКА CLXXIX, Други разред, 91, Београд, Штампарија „Млада Србија“, 1939, стр. 3—16, 8°
В. бр. 585.

587. Др Душан Поповић: Насељавање Војводине. — ЛМС, 1939, CXIII, књ. 351, св. 1, стр. 113—118, 8°. [Критика.]

588. Посредовање Аустрије на измирење Порте са Србијом 1810. године. — АПДН, 1939, XXIX, књ. LV, друго коло, књ. XXXVIII, бр. 5—6, стр. 476—478, 8°

589. Посредовање Аустрије за измирење Порте са Србијом 1810. године. — Посебан отисак: Архив за правне и друштвене науке орган београдског Правног факултета у част Д-ра Божицара В. Марковића. Београд, Издање наставника Правног факултета, 1939. Стр. 3, 8°

В. бр. 588.

590. Први оружани сукоби Срба и Мађара 1848. године. Писмо адвоката Павла Шерогића Герману Анђелићу, каснијем патријарху, о српско-мађарској борби код Карловаца 31. маја и у Новом Саду 14. јуна 1848. — ЛМС, 1939, CXII, књ. 351, св. 3, стр. 207—210, 8°

591. Пријатељства и савези Мађара и Југословена у прошлости. — Време, 29. I 1939, XIX, бр. 6115, фол.

592. *Prilozi za proučavanje urote grofa Petra Zrinjskoga*. — VJHDA, 1939, VIII, str. 139—141, 8°

593. Родбински и биографски подаци о Карађорђу и његовим војводама. — ЛМС, 1939, CXII, књ. 351, св. 5—6, стр. 330—334, 8°

594. *Родбински и биографски подаци о Карађорђу и његовим војводама.* Из „Летописа Матице српске“. Нови Сад, Јовановић и Богданов, 1939. Стр. 7, 8° В. бр. 593.

595. *Светозар Милетић.* (Предавање одржано на свечаној академији приликом откривања споменика Светозару Милетићу у Новом Саду 1. октобра 1939). — ЛМС, 1939, СХП, књ. 352, св. 4—5, стр. 289—301, 8°

596. *Списи бечких архива о првом српском устанку.* Књига пета — Година 1808. Суботица, Градска штампарија и књиговезница, 1939. Стр. XVI + 1088, 8° — СКА, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. XIV. Извори за историју првог српског устанка, књ. V.

1940.

597. *Архивски пабирци за биографије наших књижевника.* — ЛМС, 1940, СХП, књ. 353, IV—VI, стр. 127—130, 298—306, 8°

598. *Војводина I.* Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, Издање Историјског друштва, 1939. — ЛМС, 1940, СХП, књ. 353, св. 5—6, стр. 418—431, 8°. [Критика.]

599. *Досељавање Срба у Угарску, Хрватску и Славонију.* Поводом двесталедесетогодишњице сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем (1690—1940). — ЛМС, 1940, СХП, књ. 354, св. 3—4, стр. 185—190, 8°

600. *Зрињски и Франкопан према Србима у Хрватској.* — СГ, 25. IV 1940, II, бр. 24, фол.

601. *Зрињски и Франкопан према Србима у Хрватској.* <Прештампано из „Српског гласа“ у осигечком дневнику „Југословенска Застава“ 30. IV 1940. који је забрањен и заплењен>. — СГ, 16. V 1940, II, бр. 27, фол.

[Овај податак је штампан у чланку под називом „Кад је историја јача од неистине“.]

602. *Инструкција првом дипломатском претставнику у Србији кнеза Милоша.* — АПДН, 1940, XXX, друго коло, књ. XL (LVII), бр. 5—6, стр. 388—391, 8°

603. *Мартиновић Александар: Истина о Буњевцима и Шоцима.* Суботица, Издање Српског културног клуба у Суботици, 1940, Стр. 18 + [1], 8°. — Информативна библиотека. Год. I. Број 1.

604. *Istoriја Mađarske.* — JMR, 1940, br. 3, str. 187—193, 8°

605. *Mađarska za vreme Arpadovića (885—1301).* — JMR, 1940, br. 2, str. 78—81, 8°

606. *Монографија „Војводина“ и гроф Борђе Бранковић.* — ЛМС, 1940, СХП, књ. 353, св. 3—4, стр. 278—284, 8°

607. *Непознати ћирилски документи из 17., 18. и 19. столећа.* — Записи, 1940, XIII, књ. XXIII, св. 4—5, стр. 243—249, 309—315, 8°

608. *Нови подаци за биографију д-ра Константина Пејичића.* — ЛМС, 1940, СХП, књ. 354, св. 1—2, стр. 151—161, 8°

609. *Опредeљивање Буњеваца.* — Дан, 2. II 1940, VI, бр. 28 (1.413), фол.

610. *Сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем године 1690.* — Дан, Ускрс, 28—29. IV 1940, VI, бр. 101—2 (1.486—7), фол.

611. *Сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем.* — Правда, 1940, XXXVI, III.

612. *Сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем год. 1690.* — СГ, 1940, I, 3, стр. 48—49.

613. *Сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем године 1690.* — [У књи-зи:] Привредник. Календар за 1941. годину. Београд, Издање Српског привредног друштва „Привредник“, [1940], стр. 89—95, 8°

614. *Срби Жумберчани.* — Правда, 1940, 4, 104, 2.

615. *Србија према Србима у Хрватској бановини.* — НО, 27. X 1940, XV, бр. 43, фол.

616. *Српске жртве за слободу Славоније*. — Славонија, 17. IV 1940, II, бр. 16, фол.

617. *Табанско гробље у Будиму на коме је сахрањен био Корнелије Станковић и многи знаменити Срби*. — Политика, 23. II 1940, 11.397, фол.

618. *Топоними Суботице*. — ЛМС, 1940, СХП, књ. 354, св. 5—6, стр. 465—466, 8°

619. *Три портрета народних старешина из првог српског устанка*. — ЛМС, 1940, СХП, књ. 354, св. 5—6, стр. 367—371, 8°

620. *Унијаћење Марчанске епископије*. — СГ, 18. IV 1940, II, бр. 23, фол.

621. *Унијаћење Срба Жумберчана*. — СГ, 22. II 1940, II, бр. 15, фол.

1941.

622. *Боравак Хујесин-бега Градашчевића у Осјеку од 5. јула до 4. октобра 1832. г.* — Време, 9. II 1941, XXI, бр. 6840, фол.

623. *Веза саксонског трговца Марка Добрића са Карађорђевој Србијом*. — Време, 2. II 1941, XXI, бр. 6833, фол.

624. *Деспот Радич Божић и војвода Стефан Балентић. Господари градова Липове и Шољмоша на Моришу*. — Дан, 5—9. I 1941, VII, бр. 4—8, (1.695—1.699), фол.

625. *Димитрије Овчаревић*. — Време, 6, 7, 8 и 9. I 1941, XXI, бр. 6809, фол. Божићни додатак.

626. *Kako su kneza Metternicha izviestili o srpanjskom krvoproliću na Markovom trgu 1845.* — VJHDA, 1941, 9/10, str. 172—175, 8°

627. *Романтична љубав Петра Бакића и Сузане Форгач*. — Време, 5. I 1941, XXI, бр. 6808, фол.

1951.

628. *Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813. и 1814.* — ИЧ, 1951, (1949—1950), II, стр. 157—163, 8°

629. *Сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем год. 1690.* — Привредник, Календар, 1941, стр. 89—95, 4°

630. *Три прилога за проучавање српске књижевности*. — Зборник радова Института за проучавање књижевности САН, X, 1951, књ. I, стр. 147—158, 8°
Садржај: 1. Датум смрти Доситеја Обрадовића. 2. Србуље у бечкој Дворској библиотеци. 3. Спор око штампања Мемоара Никанора Грујића.

1956.

631. *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима. Књига пета (1751—1894)*. Београд, Научна књига, 1956. Стр. 382, 8°. — САН, Зборник ИЈКСН, Друго одељење Споменици на туђим језицима, књ. XV.

1964.

632. *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима. Књига шеста (1772—1847)*. Београд, Научно дело, 1964. Стр. 380, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XVI.

1965.

633. *Списи бечких архива о првом српском устанку. Књига VI.* — Година 1809. Београд, Научно дело, 1965. Стр. 566, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XVII.

1966.

634. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига VII—VIII — Година 1810. Свеска 1. Београд, Научно дело, 1966. Стр. 404, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XVIII.

635. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига VII—VIII — Година 1810. Свеска 2. Београд, Научно дело, 1966. Стр. 405—734, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XVIII.

1971.

636. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига IX — Година 1811. Београд, <Научно дело>, 1971. Стр. 550, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XIX.

1973.

637. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига X — Година 1812. Београд, <Научно дело>, 1973. Стр. 269, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XX.

1977.

638. *Списи бечких архива о првом српском устанку*. Књига XI — Година 1813. Београд, <Научно дело>, 1977. Стр. 471, 8°. — САНУ, Зборник ИЈКСН, Друго одељење — Споменици на туђим језицима, књ. XXI.

РУКОПИСИ:

639. Примедбе на чланак г. Зеремског „Српски манастири у Банату, њихов постанак, прошлост и одношај према Румунима”. Сремски Карловци, 1907. Стр. 7.

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ:

640. *Vojvodina nad odrom Stojana Protića.*

641. Г. др. А. Ивић о односима Срба и Мађара.

642. *Гроф Јован Бранковић.*

643. *За спаљена и поробљена сремска села.*

644. *Захари Стојановъ. (Една характеристика).*

645. *Католичка грана лажних Бранковића.*

646. *Нова открића на пољу историје српске књижевности. Изјаве — —.*

647. *Протеривање Турака из Срема 1867. до 1696. године.*

648. *У бечком Ратном архиву извршен је недавно фалсификат једног документа о Карађорђу. Откриће г. др. Д. Пантелића.*

ISTRAŽIVANJA I—X (1971—1982)

Sadržaj po autorima

ANONIM:

1. Registar geografskih imena. — 1971, I, str. 569—577.
2. Registar ličnih imena. — 1971, I, str. 557—567.
3. Simpozijum o poznom eneolitu i ranom bronzanom dobu u Podunavlju. Novi Sad, 4—7. novembra 1974. — 1976, V, str. 7—13. (Uporedni tekst na nemačkom jeziku).

BENKOVSKY-PIVOVAROVA, ZOJA:

4. Zur Kulturellen Stellung des „Rollerfundes“ von Mistelbach im Rahmen der entstehenden Hügelgräberkultur. — 1976, V, str. 17—25, 2 str. pril. (Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

BERIĆ, DUŠAN:

5. Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. — 1979, VII, str. 147—219. (Rezime na nemačkom jeziku)

BRUKNER, BOGDAN:

6. Äneolitischen elemente in den frühbronzezeitlichen kulturen der Woiwodina. — 1978, VI, str. 331—338. (Rezime na srpskohrvatskom jeziku)
7. Funde der Sălcuța-Gruppe in der Wojwodina. — 1976, V, str. 27—31, 6 str. pril. (Rezime na srpskohrvatskom jeziku)
8. Predlog utvrđivanja zapadne granice vinčanske grupe. — 1979, VII, str. 309—315. (Rezime na nemačkom jeziku)
9. Severoistočna Jugoslavija u srednjem eneolitu. — 1974, III, str. 25—40. (Rezime na nemačkom jeziku)

CEROVIĆ, LJUBIVOJE:

10. KPJ i štrajkovi poljoprivrednih radnika Vojvodine 1935—1937. godine. — 1971, I, str. 143—156.

11. SKOJ u Novom Sadu. Vojvođanski studenti u vreme Konferencije — 1982, X, str. 175—180.

COMŠA, EUGEN:

12. Considérations portant sur les tombes à ocre de la zone du Bas-Danube. — 1976, V, str. 33—44.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

CVEJIĆ, RUŽA:

13. Uloga Komunističke partije Jugoslavije u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. — 1971, I, str. 245—255.

ČEHAK, KALMAN:

14. Izgradnja komunikacija u Banatu u poslednjoj deceniji XIX i prvoj deceniji XX veka. — 1980, IX, str. 95—124.

(Rezime na nemačkom jeziku)

15. Pokreti agrarnog proletarijata i seljaštva u Vojvodini početkom XX veka. — 1979, VIII, str. 5—44.

(Rezime na engleskom jeziku)

DINIĆ-KNEŽEVIĆ, DUŠANKA:

16. Prilog iz života kaluđerica u srednjovekovnom Dubrovniku. — 1978, VI, str. 325—330.

(Rezime na francuskom jeziku)

17. Sremski Brankovići. — 1975, IV, str. 5—47.

(Rezime na francuskom jeziku)

18. Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku. — 1979, VII, str. 317—325.

(Rezime na srpskohrvatskom i francuskom jeziku)

ĐORĐEVIĆ, VIĆENTIJE:

19. Doprinos Josipa Broza Tita organizacionom i kadrovskom razvoju KPJ u Vojvodini u periodu 1937—1941. — 1982, X, str. 53—57.

FORIŠKOVIĆ, ALEKSANDAR:

Na početku izlaženja. — 1971, I, str. 5—7.

(v. br. 95)

GAČEŠA, NIKOLA:

20. KPJ i agrarno pitanje u Jugoslaviji između dva svetska rata, s posebnim osvrtom na Vojvodinu. — 1971, I, str. 11—27.

GAL, ĐERĐ:

21. Karteli u jugoslovenskoj industriji za preradu gvozdene žice. — 1978, VI, str. 47—163; 1979, VII, str. 5—145.

(Rezime na nemačkom jeziku)

22. Neka pitanja stava Sovjetske Republike Mađarske prema Kraljevini SHS i jugoslovenskom radničkom pokretu. — 1971, I, str. 289—349.

GAVELA, BRANKO:

23. Sur la chronologie sociologique de l'eneolithique. — 1976, V, str. 45—49.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

GAVRILOVIĆ, NIKOLA:

24. Pokušaj osnivanja srpsko-rumunske seminarije u Temišvaru u XVIII veku. — 1971, I, str. 413—491.

GAVRILOVIĆ, SLAVKO:

25. Građa za istoriju ćirilske štamparije krajem XVIII veka. — 1971, I, str. 493—556.

26. Građa za istoriju zapadnog Srema prve polovine XIX veka. — 1973, II, str. 293—383.

27. Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII—XIX vek). — 1979, VII, str. 467—506.

28. Srbi u revoluciji 1848—1849. — 1976, V, str. 231—294.

(Rezime na nemačkom jeziku)

GOLUBOVIĆ, ZVONIMIR:

29. Specifičnost i karakteristike oslobodilačke i revolucionarne borbe u Bačkoj 1943. godine. — 1979, VIII, str. 247—309.

(Rezime na ruskom jeziku)

HÄUSLER, ALEXANDER:

30. Zu den Grabsittenarealen der frühen Bronzezeit zwischen Rhein und Wolga. — 1976, V, str. 51—58, 1 pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

HRABAK, BOGUMIL:

31. Logoši, zeleni kadar i zbivanja pri prevratu u Vojvodini 1918. — 1979, VIII, str. 113—137.

(Rezime na engleskom jeziku)

32. Srbi iseljenici u SAD do prvog svetskog rata. — 1980, IX, str. 125—180.

(Rezime na engleskom jeziku)

IGNJATOVIĆ, ĐORĐE:

33. Svetozar Miletić, Ljuben Karavelov i bugarski nacionalnooslobodilački pokret 1867—1878. — 1973, II, str. 7—98.

(Rezime na ruskom jeziku)

JANJATOVIĆ, BOSILJKA:

34. Borba KOJ za jedinstvo sindikalnog pokreta u Jugoslaviji u godinama uoči revolucije. — 1982, X, str. 59—66.

JOVANOVIĆ, BORISLAV:

35. Indoevropljani i stepska kultura grobova-jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja. — 1974, III, str. 5—24.

(Rezime na engleskom jeziku)

36. The Kurgan (pit-grave) steppe kulture in south Vojvodina. — 1976, V, str. 59—64, 2 str. pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

KACZANOWSKA, M

v. KOZŁOWSKI, J. K.

KALICZ, NANDOR:

37. Einige Probleme der mittleren und späten Kupferzeit in Ungarn. — 1976, V, str. 65—71, 2 str. pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

KALICZ-SCHREIBER, RÓZSA:

38. Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe. — 1976, V, str. 73—75, 4 str. pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

KASAŠ, ALEKSANDAR:

39. Antiratna aktivnost napredne vojvođanske omladine u godinama uoči Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu. — 1982, X, str. 67—77.

KECIĆ, DANILO:

40. Borba komunista Vojvodine za nacionalnu ravnopravnost i demokratsko preuređenje zemlje u periodu obnove i konsolidacije KPJ. — 1982, X, str. 79—87.

41. Borba za realizaciju Titove strateško-taktičke koncepcije u sindikalnom pokretu Vojvodine od 1935. do 1941. godine. — 1978, VI, str. 21—45.

42. Istorijsko mesto i značaj Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu. — 1982, X, str. 7—31.

43. Presuda Državnog suda za zaštitu države članovima Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu od 2. juna 1937. — 1979, VIII, str. 421—478.

(Rezime na ruskom jeziku)

44. Savez komunističke omladine i napredni omladinski pokret u Vojvodini uoči Šeste pokrajinske partijske konferencije. — 1982, X, str. 89—100.

KEMÉNY, G. GABÓR:

45. Moszáry és Sárcsevics. — 1979, VII, str. 327—365.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, MIRA:

46. Položaj radništva i izražavanje klasnih suprotnosti u Sremu u vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu. — 1982, X, str. 101—110.

KONČAR, RANKO:

47. Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ. — 1971, I, str. 29—52.

KOROKNAI, AKOŠ:

48. Problemi zadruga u podunavskoj i potiskoj granici (1686—1723). S mađarskog preveo Laslo Molnar-Čikoš. — 1974, III, str. 41—154.
(Rezime na nemačkom jeziku)

KOZŁOWSKI, J. K...:

49. Einige bemerkungen zu fragen der Steinindustrien der Vinča-kultur. — 1982, X, str. 253—272.

KRESTIĆ, VASILJE:

50. Konceptija Josipa Jurja Štrosmajera o istočnom pitanju. Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsednikom Rehbergom. — 1976, V, str. 347—426.

LAZAROVICI, GHEORGHE:

51. Über des Frühäneolithikum im Banat. — 1976, V, str. 77—90, 10 str. pril.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

LAZIĆ, DUŠAN:

52. Prilog izučavanju nastanka, organizacionog mehanizma i delatnosti Gospodarske sloge. — 1978, VI, str. 269—324.

LEBL, ARPAD:

53. Mađari i nacionalno pitanje (1919—1940). — 1982, X, str. 111—124.
54. Slovačka Narodna stranka i Vojvodina (1895—1918). — 1973, II, str. 113—194.
(Rezime na slovačkom jeziku)
55. Srpska narodna slobodoumna stranka (1887—1918). — 1975, IV, str. 261—415.
(Rezime na francuskom jeziku)

MAGYAR, LASZLÓ:

56. Cselédügyi viszonyok Szabadkán (1850—1918). — 1980, IX, str. 21—34.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, NIVES:

57. Die Litzengeramik in Slawonien. — 1976, V, str. 97—103, 6 str. pril.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

MALI, MILAN:

58. Izgradnja i razvoj političkog sistema — izraz strateške i akcione orijentacije Josipa Broza Tita u institucionalizaciji revolucije i u borbi za socijalističko samoupravljanje i nacionalnu ravnopravnost. — 1978, VI, str. 7—20.

59. Konstituisanje Autonomne Vojvodine i revolucionarna 1943. godina. — 1979, VIII, str. 229—245.

(Rezime na ruskom jeziku)

60. Stratejski značaj šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu u idejno-političkom učvršćenju i akcionoj razradi platforme za rešavanje položaja Vojvodine u okviru revolucionarne borbe za novu federativnu državu. — 1982, X, str. 125—131.

MANDIĆ, MARIN:

(V. br. 45)

MARINKOVIĆ, BORIVOJE:

61. Ilarion Ruvarac i njegovo delo povodom 140-godišnjice rođenja (1832—1972). — 1973, II, str. 453—509.

MEDOVIĆ, PREDRAG:

62. Die Cernavoda III-Kultur im jugoslawischen Donaugebiet. — 1976, V, str. 105—110, 8 str. pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

MESAROS, SANDOR:

63. O učešću Vojvođana u Oktobarskoj revoluciji. — 1979, VIII, str. 45—112
(Rezime na ruskom jeziku)

64. Radničke organizacije u Bačkoj od 1890—1918. godine. — 1980, IX, str. 35—93.

(Rezime na mađarskom jeziku)

65. Radnički pokret kod Mađara u Vojvodini (1929—1941). — 1982, X, str. 133—138.

66. Radnički pokret u Vojvodini za vreme prvog svetskog rata. — 1971, I, str. 53—63.

67. Učešće Vojvođana u Mađarskoj Sovjetskoj Republici. — 1979, VII, str. 379—426.

MILANOVIĆ, ĐORĐE:

68. O učešću komunista i socijalista Vojvodine u kampanji za izbor poslanika u Narodnu skupštinu 1935. godine. — 1979, VIII, str. 157—174.
(Rezime na engleskom jeziku)

69. Počeci i prvi uspjesi u razvoju Narodnog fronta u Vojvodini tokom 1935. i 1936. godine. — 1971, I, str. 125—142.

70. Šesta konferencija KPJ za Vojvodinu kao momenat u nepomirljivom za-
oštravanju klasnih suprotnosti u Jugoslaviji. — 1982, X, str. 139—155.

MILENKOVIĆ, TOMA:

71. Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja
(sredina 1917—2. avgust 1921). — 1973, II, str. 195—290.
(Rezime na ruskom jeziku)

MILUTINOVIĆ, KOSTA:

72. Svetozar Marković u Novom Sadu. — 1975, IV, str. 49—131.
(Rezime na nemačkom jeziku)

73. Svetozar Miletić u hrvatskom saboru. — 1980, IX, str. 181—205.
(Rezime na nemačkom jeziku)

74. Vojvodina i Dalmacija prema makedonskom pitanju. — 1978, VI, str.
165—267.

MIRNIĆ, JOSIP:

75. Političke i taktičke koncepcije rukovodstva narodnooslobodilačkog pokre-
ta u Bačkoj 1941—1943. — 1971, I, str. 187—197.

76. Vojvodina u sistemu odnosa unutar narodnooslobodilačkog rata i socija-
lističke revolucije u Jugoslaviji 1943. — 1979, VIII, str. 205—227.
(Rezime na ruskom jeziku)

MITROVIĆ, MIRKO:

77. Socijalno-ekonomska struktura Pančeva u svetlu statističkih podataka
(1820—1821). — 1978, VI, str. 339—400.

78. Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka (1794—1804). —
1976, V, str. 163—230.
(Rezime na nemačkom jeziku)

MOMČILOVIĆ, ĐORĐE:

79. Akcije CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu na uspostavljanju i održavanju
veza sa partijskim organizacijama i forumima u Banatu 1941—1944. — 1971, I, str.
199—226.

80. Organizacija KPJ u Banatu u 1942. godini. — 1979, VIII, str. 175—204.
(Rezime na ruskom jeziku)

MUCHNIK, JAN:

81. Die Hauptentwicklungstendenzen der Frühbronzezeit Polenz. — 1976, V,
str. 91—96, 12 str. pril.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

NEUSTUPNÝ, EVŽEN:

82. Absolute chronology of the Bronze Age in Central Europe. — 1976, V, str. 111—116.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

OBRADOVIĆ, MILAN J.:

83. Rad Partije na stvaranju obaveštajne organizacije u Vojvodini. — 1971, I, str. 227—244.

OTTAWAY, BARBARA S.:

84. Distribution pattern of Early Copper using cultures in Austria. — 1976, V, str. 117—122, 8 str. pril.

(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

PAJVANČIĆ, MARIJANA:

85. Položaj, funkcije i zadaci društveno-političkih organizacija i Saveza komunistu u ustavnom i političkom sistemu. — 1980, IX, str. 219—229.

(Rezime na mađarskom jeziku)

86. Položaj SAP Vojvodine u SR Srbiji (SKV u ostvarivanju ustavnog položaja SAP Vojvodine u SR Srbiji). — 1979, VIII, str. 399—417.

(Rezime na engleskom jeziku)

PALIĆ, MILENKO:

87. Borba komunista u Vojvodini za jačanje nezavisnih sindikata. — 1979, VIII, str. 139—155.

(Rezime na engleskom jeziku)

88. Konstituisanje SKJ-a u Vojvodini 1928. godine. — 1979, VII, str. 367—378.

89. O nacionalnom pitanju u teoriji i praksi KPJ u Vojvodini do 1929. godine — 1980, IX, str. 207—217.

(Rezime na engleskom jeziku)

90. Proletarijat Vojvodine za jedinstveni front radnika u periodu 1921—1929. — 1971, I, str. 93—116.

91. Radnički sindikalni pokret u Vojvodini u vreme održavanja Šeste konferencije PK KPJ za Vojvodinu. — 1982, X, str. 157—163.

92. Uvodna reč. — 1978, VI, str. 5—6.

PEKARIĆ, PETAR:

93. Bibliografija članaka dr Mihaila Polita Desančića u Braniku. — 1979, VII, str. 447—465.

94. Polit u Banatu. — 1979, VII, str. 427—446.

PETRANOVIĆ, BRANKO:

95. KPJ i društveno-političke promene u Jugoslaviji od AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine. — 1971, I, str. 351—410.

96. Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949). — 1979, VIII, str. 309—397.
(Rezime na engleskom jeziku)

PETROVIĆ, NOVAK:

97. Namera ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema. — 1971, I, str. 169—186.

PLESL, EVŽEN:

98. Die Bedeutung des Mitteldonauländischen Raums für die Kulturhistorische Entwicklung der älteren und mittleren Bronzezeit. — 1976, V, str. 133—141.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

PLSLOVA-ŠTIKOVA, MAKOTŘASY:

99. Quadratisches Erdwerk auf einer TRB-Siedlung in Böhmen. — 1976, V, str. 123—132.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

POPI, GLIGOR:

100. Formiranje, razvoj i delovanje Rumunske stranke (1923—1929). — 1974, III, str. 309—365.
(Rezime na rumunskom jeziku)

POPOV, ČEDOMIR:

101. Na početku izlaženja — 1971, I, str. 5—7.

POPOV, JELENA:

102. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine 1943—1945. — 1974, III, str. 367—421.
(Rezime na ruskom jeziku)

103. KPJ, SKOJ i masovne organizacije Srema u završnoj etapi NOR-a. — 1976, V, str. 295—346.
(Rezime na ruskom jeziku)

POPOVIĆ, IVAN:

104. Stvaranje Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda u Novom Sadu 1938. godine. — 1971, I, str. 157—167.

POPOVIĆ-PETKOVIĆ, RADMILA:

105. Dokumenta o srbijanskim dobrovoljcima u Vojvodini 1848—1849. (Iz ostavštine Jovana Naumovića). — 1973, II, str. 385—447.

RADENIĆ, ANDRIJA:

106. Parlamentarna stranačka borba Srba pod Ugarskom u kritičkim godinama razvoja posle berlinskog kongresa 1878—1887. godine. — 1982, X, str. 183—251.

RAIĆ, ALEKSANDAR:

107. Prilog istraživanju kolektivizacije sela u Vojvodini (1947—1953). — 1971, I, str. 271—286.

RAKIĆ, LAZAR:

108. Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka). — 1974, III, str. 147—308; 1975, IV, str. 133—260.
(Rezime na mađarskom jeziku)

REHAK, LASLO:

109. Izgrađivanje pogleda KPJ u odnosu na nacionalne manjine, — 1971, I, str. 257—270.

ROKAY, PÉTER:

110. Szabadka és Korvin Kristóf halála. — 1980, IX, str. 15—20.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

ROMAN, PETRE:

111. Kontakte der Cotofeni-Kultur mit den Baden- Kostolac und Vučedol-Kulturen im western Rumäniens. — 1976, V, str. 143—148.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

SELI, ISTVAN:

112. Josip Mirnić (1923—1979). — 1980, IX, str. 5—8.

113. Mita Popović Magyar nyelvű költészetéről. — 1973, II, str. 99—112.

STOJKOV, TODOR:

114. Građanska opoziciona vođstva u vreme šestojanuarske diktature (1929—1935). — 1971, I, str. 117—123.

115. Zaoštravanje društveno-političke krize u Jugoslaviji 1938—1940 (s osvrtom na prilike u Vojvodini). — 1982, X, str. 165—173.

ŠIJACKI, LJUBICA:

116. Značajna pisma porodice Rajačić iz Sremskih Karlovaca. — 1979, VII, str. 507—573.

TASIĆ, NIKOLA:

117. Funde der Nagyrév-Kultur in Syrmien. — 1976, V, str. 149—154.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

TODOROVA, HENRIETTA:

118. Die äneolithische Siedlung und Wohnung in Nordostbulgarien. — 1976, V, str. 155—160, 9 str. pril.
(Rezime na srpskohrvatskom jeziku)

VASIĆ, ANKICA:

119. Bibliografija radova dr Alekse Ivića. — 1982, X, str. 275—313.
120. Bibliografija radova dr Josipa Mirnića, — 1980, IX, str. 9—14.
121. Istraživanja I—X (1971—1982). Sadržaj po autorima. — 1972, X, str. 315—325.
122. Straža (1878—1879). Sadržaj i predmetni registar. — 1979, VII, str. 575—598.

VASIĆ, MIROLJUB:

123. Značaj reorganizacije SKOJ-a za razvitak revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Vojvodinu (1937—1941). — 1982, X, str. 33—43.

VRANEŠEVIĆ, BRANISLAV:

124. Grafička skojevska omladina i Šesta pokrajinska konferencija. — 1982, X, str. 45—52.
125. Iz revolucionarne borbe novosadskih grafičkih radnika (1919—1920). — 1971, I, str. 65—92.

S A D R Ź A J

VI POKRAJINSKA KONFERENCIJA KPJ ZA VOJVODINU

<i>Dr Danilo Kecić:</i> Istorijsko mesto i značaj Šeste pokrajinske konferencije Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu — — — — —	7
<i>Dr Miroljub Vasić:</i> Značaj reorganizacije SKOJ-a za razvitak revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na Vojvodinu (1937—1941) — — — — —	33
<i>Dr Branislav Vranešević:</i> Grafičarska skojevska omladina i Šesta pokrajinska konferencija — — — — —	45
<i>Dr Vićentije Đorđević:</i> Doprinos Josipa Broza Tita organizacionom i kadrovskom razvoju KPJ u Vojvodini u periodu (1937—1941) — — — — —	53
<i>Dr Bosiljka Janjatović:</i> Borba KPJ za jedinstvo sindikalnog pokreta u Jugoslaviji u godinama uoči revolucije — — — — —	59
<i>Aleksandar Kasaš:</i> Antiratna aktivnost napredne vojvođanske omladine u godinama uoči Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu — — —	67
<i>Dr Danilo Kecić:</i> Borba komunista Vojvodine za nacionalnu ravnopravnost i demokratsko preuređenje zemlje u periodu obnove i konsolidovanja Komunističke partije Jugoslavije — — — — —	79
<i>Dr Danilo Kecić:</i> Savez komunističke omladine i napredni omladinski pokret u Vojvodini uoči Šeste pokrajinske partijske konferencije — — — — —	89
<i>Dr Mira Kolar-Dimitrijević:</i> Položaj radništva i izražavanje klasnih suprotnosti u Sremu u vreme održavanja Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu — — — — —	101
<i>Dr Arpad Lebl:</i> Mađari i nacionalno pitanje (1919—1940) — — — — —	111
<i>Dr Milan Mali:</i> Strategijski značaj Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu u idejno-političkom učvršćenju i akcionoj razradi platforme za rešavanje položaja Vojvodine u okviru revolucionarne borbe za novu federativnu državu — — — — —	125
	327

<i>Dr Šandor Mesaroš: Radnički pokret kod Mađara u Vojvodini (1929—1941)</i>	—	133
<i>Đorđe Milanović: Šesta konferencija KPJ za Vojvodinu kao momenat u nepomirljivom zaoštavanju klasnih suprotnosti u Jugoslaviji</i>	— — —	139
<i>Dr Milenko Palić: Radnički sindikalni pokret u Vojvodini u vreme održavanja Šeste konferencije PK KPJ za Vojvodinu</i>	— — — — —	157
<i>Dr Todor Stojkov: Zaoštavanje društveno-političke krize u Jugoslaviji 1938—1940. (s osvrtom na prilike u Vojvodini)</i>	— — — — —	165
<i>Dr Ljubivoje Cerović: Vojvođanski studenti u vreme Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu</i>	— — — — —	175

RASPRAVE

<i>Andrija Radenić: Parlamentarna stranačka borba Srba pod Ugarskom u kritičnim godinama novog razdoblja posle Berlinskog kongresa (1878—1887)</i>	—	183
<i>Małgorzata Kaczanowska, Janusz K. Kozłowski: Einige bemerkungen zu fragen der Steinindustrien der Vinča-kultur</i>	— — — — —	253

BIBLIOGRAFIJE

<i>Ankica Vasić: Bibliografija radova dr Alekse Ivića</i>	— — — — —	275
Istraživanja I—X, Sadržaj po autorima	— — — — —	315

